

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

FELAKETLER ÇAĞI

Orta Doğu'da Kıtlık, Kara Veba
ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)

İLYAS GÖKHAN

TARİH

**FELAKETLER ÇAĞI
ORTA DOĞU'DA KİTLİK, KARA VEBA
VE SALGIN HASTALIKLAR (1200-1405)**

İlyas Gökhan

TİMAŞ YAYINLARI | 5438
Timaş Akademi | 11
Tarih Kitaplığı | 9

AKADEMİK DANIŞMA KURULU
Prof. Dr. Ali Akyıldız
Dr. Kaan Durukan
Dr. Y. Hakan Erdem
Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal

PROJE EDITÖRÜ
Dr. Selim Ahmetoğlu

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

İÇ TASARIM
Nur Kayaalp

1. BASKI
Şubat 2022, İstanbul

ISBN
ISBN: 978-605-08-4363-7

9 786050 843637

TİMAŞ YAYINLARI
Çağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
   timasyayinrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 45587

BASKI VE CİLT
Meteksan Matbaacılık
Beytepe Köyü Yolu:3, 06800
Çankaya / Ankara
Telefon: (0312) 266 41 50
Matbaa Sertifika No: 46519

FELAKETLER ÇAĞI

Orta Doğu'da Kıtılık, Kara Veba
ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)

İLYAS GÖKHAN

İLYAS GÖKHAN

1966'da Türkoğlu/Kahramanmaraş'ta doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini doğduğu şehirde tamamladı. 1987'de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1994'te Erciyes Üniversitesi'nde yüksek lisans, 1998'de Fırat Üniversitesi'nde doktora eğitimlerini tamamladı. Milli Eğitim Bakanlığı'nın Mısır Cumhuriyeti'nden sağlamış olduğu bursla 1996-97 yıllarında Kahire Üniversitesi'nde araştırmacı olarak bulundu. 1993-2011 yılları arasında Kahramanmaraş Sütçüimam Üniversitesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi, yardımcı doçent ve doçent olarak çalıştı. 2011'de Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi'ne atandı ve 2014'te profesör oldu. Aynı üniversitede Tarih Bölüm Başkanlığı (2012-2017), Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanlığı (2015-2017) ve Rektör Yardımcılığı (2015-2016) görevlerinde bulundu. 2017 yılında Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'ne atandı. Bu üniversitede 2018-2021 yılları arasında Rektör Yardımcılığı yaptı. 2019'da atandığı İslami İlimler Fakültesi Dekanlığı'na devam etmektedir. İhşîdî, Fatîmî, Selçuklu ve Memlûk devletlerinin tarihleri üzerine yayınlanmış makale ve kitapları bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR / 9

ÖNSÖZ / 11

GİRİŞ / 15

BÖLÜM 1

KITLIK VE VEBA SALGINLARININ SEBEPLERİ / 33

BÖLÜM 2

**1200-1260 YILLARI ARASI MISIR VE SURİYE'DE KITLIK
VE VEBA SALGINLARI / 71**

BÖLÜM 3

MEMLÜKLER DÖNEMİ / 95

BÖLÜM 4

KARA VEBA / 137

BÖLÜM 5

BURCÎ MEMLÜKLER DÖNEMİ / 205

BÖLÜM 6

**İKTİSADİ BUHRAN, KITLIK VE VEBA
SALGINLARININ ETKİLERİ / 233**

SONUÇ / 257

EKLER / 265

HARİTALAR / 273

KAYNAKÇA / 279

DİZİN / 293

Eşim Kezban, kızım Begüm ve oğullarım
M. Batuhan ve M. Berke'ye ithaf olunur.

Not: Bu çalışma 1998 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda "*13-14. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Kıtılıklar, Krizler ve Vebalar*" adıyla sunulan doktora tezinin geliştirilmiş hâlidir.

KISALTMALAR

AÜ: Ankara Üniversitesi

Bkz.: Bakınız

bs.: basım, baskı, tab'

c.: Cilt

çev.: Çeviren

d.: dinar

dzl.: düzenleyen

df.: dirhemü'l-fıdda

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

dif.: dirhemü'l-ifranti

dfü.: dirhemü'l-fülûs

DGBİT: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi

dn.: dirhemü'n-nukra

DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

ed.: Editör

h.: Hicri

hazr.: hazırlayan

İA: İslam Ansiklopedisi

İng.: İngilizce

KB.: Kültür Bakanlığı

Ks.: Kısım

MÜ: Marmara Üniversitesi

m.: Milâdî

M.Ö.: Milattan Önce

M.S.: Milattan sonra

nşr.: neşreden (tahkik eden)

ö.: Ölüm

s.: Sayfa
sy.: Sayı
SAD: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
T.: Türkçe
TAD: Tarih Araştırmaları Dergisi
Tahk.: Tahkik
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.: tercüme
trhz.: Tarihsiz
TTK: Türk Tarih Kurumu
vr.: varak
Yay.: Yayınlayan

ÖNSÖZ

Mısır ve Suriye’de 9. yüzyılda başlayan Türk hâkimiyeti ve nüfuzu bazı kesintilere rağmen aşağı yukarı bin yıl sürmüştür. Bu süre içinde Tolunoğlu (868-905), İhşîdî (935-969), Eyyûbî (1171-1250), Memlûk (1250-1517) ve Osmanlı (1517-1914) devletleri Mısır ve Suriye’ye hâkim olmuşlardır. Türklerin Orta Doğu coğrafyasına gelmesinden itibaren hem Mısır’ın hem de Suriye’nin Anadolu ile çok yakın kültürel bağları ve ilişkileri olmuştur. Mısır’daki Türk nüfuzu ve kültürü, Mehmet Ali Paşa’nın soyundan gelen Kral Faruk’un 1951’de bir darbe ile devrilmesine kadar sürmüştür. Suriye bölgesi Anadolu’dan 1918’de koparılmıştır. Yine inceleme alanımız içinde yer alan Filistin, Lübnan ve Hicaz bölgeleri de 1918’e kadar Türk yönetiminde kalmıştır.

Eyyûbîlerin 1200-1250 ve Memlûklerin 1250-1405 yılları arasına tekabül eden dönemlerinde Mısır ve Suriye ile bu bölgelerin hinterlandında iktisadi kriz, kıtlık ve veba salgınları görülmüştür. Bu çalışmada temelde 13. ve 14. yüzyılları ihtiva eden söz konusu yerlerde görülen kıtlık ve salgın hastalıklar, bunların çıkış sebepleri, yayılmaları ve etkileri ele alınmıştır. Buna ek olarak da söz konusu dönemlerde yönetici unsur ile halkın bu yaşanan felaketler karşısındaki tutumları ortaya konmuştur.

Altı bölümden oluşan eserin giriş kısmında Mısır ve Suriye’nin siyasi ve coğrafi durumuna ve ilgili tarihlerde yaşanan kıtlık ve veba salgınlarına yer verilmiştir. Birinci bölümde kıtlık ve veba salgınlarına sebep olan faktörler ele alınmış; ikinci bölümde Eyyûbîler, üçüncü bölümde Bahrî Memlûkler, dördüncü bölümde Kara Veba, beşinci bölümde Burcî Memlûk sultanlarından Berkûk ve oğlu Ferec dönemleri kronolojik olarak işlenmiştir. Son bölümde de kıtlık ve veba salgınlarının devlet ve toplum hayatı üzerindeki siyasi, sosyal, ekonomik, demografik ve psikolojik etkileri değerlendirilmiştir.

Çalışmada Suriye ve Mısır çevresine [Anadolu, Irak, Hicaz, Yemen, Berkâ (Libya) ve Tunus] de geniş bir şekilde yer verildiği görülecektir. Bu bilgiler, okuyucunun bu bölgelerdeki kıtlık ve salgın hastalıkları diğer yerdekilerle daha kolay mukayese edebilmesi amacıyla verilmiştir.

1331-32 yıllarında başlayan, 1352'ye kadar aşağı yukarı 20 yıl süren, insanoğlunun yaşadığı en büyük felaketlerden biri olan Kara Veba, salgının ortaya çıktığı Çin ve Moğolistan'dan başlanarak anlatılmış; Türkistan'dan Kırım'a, buradan İstanbul'la ulaşması üzerinde durulmuştur. Onun bulaştığı yerler ve bulaşma yönlerine değinilmiştir. Bu kapsamda, vebanın İstanbul'dan Avrupa'ya (sırasıyla İtalya, Fransa, İspanya, Hollanda, Almanya, İngiltere, İrlanda, İskandinavya {İsveç-Norveç}, Avusturya, Polonya ve Rusya); İtalya üzerinden Tunus, Cezayir ve Fas'a ve buradan da Endülü's'e; İstanbul üzerinden Balkanlar'a, Macaristan'a ve Anadolu'ya; Kırım üzerinden Kafkasya, Azerbaycan, Doğu Anadolu, İran ve Irak'a; Çin'den Hindistan'a yayılışı, etkileri ve sonuçları değerlendirilmiştir. Ancak salgınının Mısır ve Suriye'deki boyutu konu gereği diğerlerine nazaran daha da detaylandırılmıştır.

14. yüzyılda Asya, Avrupa ve Afrika'da uğramadığı yer kalmayan Kara Veba 75.000.000 ile 200.000.000 arasında insan kaybı nedeniyle küresel bir pandemiye dönüşmüştü. Böyle büyük can kayıplarına neden olma temel benzerliğiyle bu saırların yazıldığı sırada bütün dünyaya yayılan, 300.000.000'dan fazla kişiye bulaşan ve 5.500.000'un üzerinde insanın ölmesine neden olan koronavirüs (Covid-19) salgınının da Kara Veba'dan az kalır bir yanı yoktur. Kara Veba hıyarcıklı bir veba türü olmakla birlikte insanoğlunu etkilemesi ve yayıldığı alanların genişliği bakımından koronavirüs ile çoklu ölümler dışında da benzerliklere sahiptir. Her iki salgının da çıkış noktası Asya kıtasıdır. Daha da ilginç Kara Veba, Çin'in Hopei Eyaleti'nde ortaya çıkmış; buradan Moğolistan'a, oradan da batıya doğru yayılmıştır. Koronavirüs de Hopei Eyaleti'nin Wuhan şehrinde çıkıp dünyayı etkisi altına almıştır. Her iki salgın arasında yüzlerce yıl olmasına rağmen siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel sonuçları ortaklıklar gösterir. Koronavirüsün ne kadar insan kaybına neden olacağı, ne zaman biteceği ve nasıl tedavi edileceği ise ne yazık ki hâlâ belirsizliğini korumaktadır.

Bu eser kıtlık ve veba salgınları konusunda Türkiye'de yapılan öncü çalışmalardan biridir. Çalışmanın esas kısmını, Millî Eğitim Bakanlığı'nın Mısır Cumhuriyeti'nden sağladığı araştırma bursuyla 1996-97 yıllarında bulundığımız Kahire'de gerçekleştirme imkânı bulduk. Mısır Millî Kütüphanesi, Kahire, Aynşems, Kahire Amerikan ve Ezher Üniversiteleri kütüphanelerinde çalışma fırsatı elde ettik. Söz konusu kütüphanelerde konumuzla ilgili pek çok kaynak ve tetkik eserden faydalandı. Bilhassa Kahire Üniversitesi Kütüphanesi'nde Eyyûbî ve Memlûk tarihi üzerinde yapılmış pek çok çalışma görüldü. Ayrıca Eyyûbî ve Memlûk tarihi üzerine çalışmalar yapan Mısırlı tarihçilerle

Önsöz

tanışma imkânımız oldu. Konumuzla ilgili Mısır Millî Kütüphanesi'nde bulunan, birinin sonradan baskısı yapılırsa da iki el yazmasından faydalanıldı.

Çevirilerde metne oldukça bağlı kalınsa da metnin üslubu gereği çeviride bazı esneklikler de yapılmıştır. Ayrıca imla kurallarına göre özel adların sonunda yer alan p, ç, t, k ünsüzlerinin bulunması durumuna, dönemin adlandırma geleneğinin gereği olarak uyulamamıştır. Bundan dolayı Muhammet yerine Muhammed, Mahmut yerine Mahmud yazımı tercih edilmiştir. Ayrıca salgın ve kıtlıklar farklı yıllarda görülse de onlar için kaynaklarda verilen betimlemeler (ölüm, beslenme, tedavi, bakım hizmetleri, yöneticilerin yaklaşımı gibi) değişmez ve bunlarla ilgili bilgilerin aktarılmasında sık sık bu ifadeler tekrar edilir. Bunlar da konu içerisindeki bazı tekrarların temel nedenidir.

Son olarak bu çalışmanın ortaya çıkmasında destekleri olan danışman hocam Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR'a, eserlerinden faydalandığım DTCTF Tarih Bölümü'nden hocam Prof. Dr. Kazım Yaşar KOPRAMAN'a, önerilerinden dolayı Prof. Dr. Mustafa ALİCAN'a, düzeltme ve tashihler konusunda Doç. Dr. Meryem ARSLAN'a, haritalar için Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Selim BAYSAL'a, indeks için Arş. Gör. Emre KAYMAKÇI'ya, eserin basımını üstlenen Timaş Akademi Yayınları yetkililerinden başta Dr. Selim Ahmetoğlu olmak üzere bütün çalışanlarına teşekkür ederim.

İlyas Gökhan
Ocak, 2022

GİRİŞ

İnsanoğlu tarih boyunca sayısız doğal felaketlerle karşı karşıya kalmıştır. Bunları deprem, sel, şiddetli kış, fırtına, çekirge istilası, kuraklık ve salgın hastalıklar gibi kısımlara ayırmak mümkündür. Herhangi bir ülkede meydana gelen doğal afetler bütün canlı türlerini hiçbir ayırım yapmadan etkilemiştir. İnsanlığın bilinen devirlerinden beri tutulan kayıtlardan anlaşıldığı üzere günümüze kadar aralıksız devam eden doğal felaketlerin devlet ve toplum hayatı üzerinde önemli sonuçlar doğurduğu aşikârdır.

Dünyamızın son 100 yıllık tarihine göz attığımızda salgın hastalık ve depremlerden milyonlarca nüfus kaybı yaşandığı görülmektedir. İspanyol gribinden 50.000.000, 1957 Asya gribinden 20.000.000, 2004 Endonezya depremi ve sonrası yaşanan tsunamiden 283.000 kişi ölmüştü. Türkiye’de meydana gelen iki büyük depremden biri olan 1939 Erzincan depreminde 40.000 ve 1999 Marmara depreminde ise 16.000 insan hayatını kaybetmiştir. 1981 yılından bu yana görülen AIDS’ten dünyanın muhtelif yerlerinde 35.000.000 insanın öldüğü bilinmektedir. Yine daha çok Afrika ülkelerinde görülen Ebola salgınından 1914-1917 arası 10.000’den fazla insan hayatını kaybetmiştir. Burada verdiğimiz rakamlar sadece insan kaybı olup bu felaketlerin yaşandığı ülkelerin maddi ve manevi kayıplarının boyutu hesap edilemez seviyededir. Gelecekte de bu tür felaketlerin görülmeye devam edeceği öngörülmektedir.

1200-1405 yıllarında Mısır ve Suriye’de önce Eyyûbîler (1174-1250) sonra ise Memlûkler (1250-1517) hâkimiyet sürer. Her iki devlet bir yandan dış güçlerle mücadele ederken diğer yandan içeride çıkan siyasi, sosyal ve iktisadi meselelerle uğraşmışlardır. Mısır ve Suriye’nin coğrafi özellikleri nedeniyle pek çok kuraklık ve kıtlık yaşanır. Mısır’ın zirai hayatı Nil’in taşkınlarına bağlıydı. Nehir taşıdığı zaman ekim yapılır ve bol ürün alınırdı. Mısır’da Nil’den başka birkaç küçük dere ve kuyu haricinde su kaynağı yoktu. Nehrin suyunun taşma seviyesinden alçak veya yüksek olması kıtlığa sebep olurdu. Mısır’ın aksine Suriye ve Filistin’de ise düzenli tarım yapılabilmesi ve hasat elde edilebilmesi için yağışların bol olması lazımdı. Ayrıca başta Fırat olmak üzere nehir ve çayların suyunun yeterli olması icap ederdi.

Mısır ve Suriye topraklarından bol ürün elde edilememesinin sebepleri arasında akarsuların ve yağmur suyunun yetersizliği yanında kavurucu sıcak, şiddetli rüzgâr, fare ve çekirge sürüleri de etkilidir. Tarımı ve hasadı etkileyen bu sebepler kıtlığa yol açmıştır. Kıtlığın arkasından başlayan açlık ise insanlar arasında yetersiz beslenmeden kaynaklı salgın hastalıklara neden olmuştur.

Bulaşıcı hastalıkların en başında şüphesiz veba gelir. Orta Çağ İslam müellifleri, açlık ve veba salgınlarını birlikte zikrederler. Onlara göre her açlık ve kıtlığın arkasından veba yayılırdı. Vebanın yayılması için Mısır ve Suriye’de uygun ortam her zaman mevcuttu. Bölge sıcak ve nemliydi. Veba taşıyıcı kemirgen, pire ve bitler bu sıcak ve nemli ortamda çoğalma imkânı bulurdu. Temiz su kaynaklarının yetersizliği sebebiyle insanların içme su ihtiyacını sağlıklı olmayan nehir, çay, göl ve kuyulardan sağlamaları da salgınlara davetiye çıkarırdı.

Bazı zamanlarda da dünyanın muhtelif bölgelerinde görülen veba salgınları Mısır ve Suriye’ye tüccar, gemici, yolcu veya göçler sebebiyle gelir, yayılır ve binlerce insanın ölümüne neden olurdu. Aynı şekilde Mısır’daki bir salgın Suriye’ye yayılır veya bunun tam tersi olurdu. Her iki bölge de aynı devletin toprağı olması hasebiyle karşılıklı insan ve hayvan sirkülasyonu kaçınılmaz olup bunlar da salgınlara ortam hazırlardı.

Araştırmamız Eyyübî Sultanı I. Âdil’in döneminde 1198’de ortaya çıkan kıtlık ve veba salgını ile başlayıp Memlûk Sultanı Berkûk ve oğlu Ferec’in saltanatlarını kapsayan 1390-1405 yılları arasında devam eden sosyal ve iktisadi karışıklıkların had safhaya ulaştığı süreçle sona erer.

Memlûkler zamanında görülen kuraklık, kıtlık, açlık, salgın hastalık ve iktisadi sıkıntılarda sultan ve idareciler ne gibi önlemler almışlardır? Bu felaketler kent, kasaba, köy ve çiftliklerde yaşayanları nasıl etkilemiştir? Halk felaketlerin etkilerinden kurtulmak için hangi çarelere başvurmuş, sonucunda ne olmuştur? Bölgenin ekonomik, demografik ve sosyal durumları nasıl değişikliklere uğramıştır? Araştırmamızın ilerleyen sayfalarında bu sorulara cevap aranacaktır.

Mısır ve Suriye'nin Siyasi ve Coğrafi Durumu

Siyasi Durum (1200-1405)

Dımaşk Zengî Hükümdarı Nureddin Mahmud'un Mısır'a gönderdiği Selahaddin Eyyûbî, burada bulunan Türk Memlûklerinin de yardımıyla 1171'de Fatimî Devleti'ne son vermişti. Selahaddin Eyyûbî, Nureddin Mahmud Zengî ölünce yerine geçen oğlu Melik es-Salih zamanında istiklalini ilan etti. Selahaddin Eyyûbî, Haçlılarla yaptığı savaşlarda büyük başarılar elde ederek Müslümanların gönlünde yer edindi. Onun kurduğu devlet 1174'ten 1250 yılına kadar Mısır ve Suriye'yi elinde tutarak bölgenin en güçlü siyasi teşekkülü olmuştu.¹ Eyyûbîler Devleti bir yandan Suriye ve Filistin kıyılarında bulunan Haçlılarla savaşırken diğer yandan da onların Mısır kıyılarına yaptığı saldırıları engellemeye çalıştı. Bunun yanında Türkiye Selçukluları ile Melik el-Kâmil zamanında Çukurova ve Güneydoğu Anadolu bölgesi yüzünden ciddi bir rekabete girişmişlerdir.²

Eyyûbî Devleti, merkeze bağlı eyaletler ile yarı bağımsız beyliklerden ve râbî devletlerden meydana gelen bir sultanlıktı.³ Selahaddin Eyyûbî zamanında merkezî idare güçlü olduğundan ülkenin birliğini bozacak ciddi olaylar yaşanmazken 1193 yılında onun ölümünden sonra hâkimiyet sürdüğü topraklar varisleri arasında paylaşılmış, başta Mısır olmak üzere Dımaşk, Halep, Samsat, Hama, Humus, Baalbek, Kerek vs. yerlerde Eyyûbî ailesinden meliklikler ortaya çıkmıştır. Çok geçmeden Selahaddin'in oğulları, kardeşleri ve yeğenleri birbirine düşmüşlerdir.⁴ Eyyûbîlerin Mısır ve Suriye'de hâkimiyet sürdüğü sırada Anadolu'da Türkiye Selçukluları vardı. İki devlet zaman zaman Güneydoğu Anadolu ve Suriye üzerinde hâkimiyet kurmak amacıyla rekabet hâlinde olmuşlardır. Bu mücadeleler nedeniyle Eyyûbîler zayıfladı. Onların son zamanlarına doğru devletin doğu sınırında Moğol tehlikesi görüldü. Türk Memlûkleri, Eyyûbîlerin Mısır'daki koluna 1250'de, Suriye'deki koluna ise 1260 yılında kazanılan Aynîcalût zaferi akabinde son verdiler.⁵ Memlûklere

1 Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (DGBİT), c. 6, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), s. 301-432; Kazım Yaşar Koprman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (DGBİT) c. 6, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), s. 436-437.

2 Şeşen, s. 366-367.

3 Şeşen, s. 301.

4 Koprman, s. 436.

5 Şeşen, s. 392-395; Koprman, s. 457-458.

tâbi olan Hama Eyyûbî Melikliği 1342'ye, Hısnıkeyfa Melikliği ise 1462'ye kadar varlığını sürdürür.

Mısır, Suriye, Filistin, el-Cezire, Hicaz ve Yemen'e kadar genişleyen Eyyûbî Devleti'nin yıkılmasından sonra bu devletin yerini Memlûkler aldı. Eyyûbîlere bağlı Bahrî Memlûk askerleri tarafından 1250'de kurulan Memlûk Devleti, 1517'de Osmanlılar tarafından son verilinceye kadar hüküm sürdü.⁶

Mısır ve Suriye'de 1250-1517 arası varlığını sürdüren Memlûk Devleti'nin tarihini, sultanların menşesine göre ikiye ayırmak âdet olmuştur. Bunlardan ilki 1250-1382 tarihlerini kapsar. Bu devirde Memlûk sultanlarının ekseriyeti Türk asıllı olup bunlara "el-Memâlik et-Türkiyye" veya Nil üzerindeki er-Ravza Adası'ndaki kışlalarda ikamet ettikleri için "el-Memâlik el-Bahrîyye" denir. İkinci devir ise 1382-1517 arasını kapsar. Bu devirde ise Memlûk sultanlarının çoğunluğu Çerkes asıllı olup bunlara "el-Memâlik el-Çerakise" veya Kal'atü'l-Cebel burçlarında ikamet ettikleri için "el-Memâlik el-Burciyye" denilir. Bu iki devir bir bütün teşkil etmekle birlikte birbirinden az çok farklı hususiyetler de arz ederler.⁷

Memlûk Devleti'nin birinci kısmını oluşturan Bahrî döneminde bir yandan Haçlılarla diğer yandan da Moğollarla yapılan başarılı mücadeleler onların itibarını artırır. 1260 yılına kadar Moğollar İslam dünyasının önemli merkezleri olan Türkistan, İran, Anadolu, Irak ve Suriye'yi işgal ettiler. Mısır üzerine de yürümek isteyen ve tehditler savuran Moğollar, 1260 yılında Aynîcâlût'ta Memlûkler tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı. Aynîcâlût Moğolların tarihte gördükleri ilk yenilgiydi. Memlûklerin bu zaferi Selahaddin'in Hittin'de Haçlılara karşı kazandığı zafere benzemektedir. Hem Eyyûbîlerin hem de Memlûklerin İslam dünyasında şöhret kazanmalarının sebebi bu iki zaferdi. Baybars sultan olduktan sonra kendisinin de büyük emeği geçmiş olan Aynîcâlût zaferinin hatırasını ebedileştirmek için savaş meydanına "Meşhedü'n-Nasr" adlı bir de abide diktirmiştir ki rivayete göre İslam tarihindeki ilk anıt budur.⁸ 1258'de Moğolların Bağdat'ı işgalleri ile Abbâsî halifesi onlar tarafından öldürülmüş ve hilafet sona ermiştir. Ancak Bahrî Memlûk Sultanı Baybars, Abbâsî hilafetini 1261'de Mısır'da yeniden tesis etmiştir.⁹

6 Koprman, s. 433-543.

7 Koprman, s. 444; Koprman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), s. 1-15.

8 Abdülkerim Özaydın, "Aynîcâlût", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1991, c. 4, s. 275-276.

9 Koprman, "Memlûkler", c. 6, s. 458.

Memlûkler, Suriye'deki Moğol işgalini sonlandırdıkları gibi Mısır'ın da onlar tarafından istila edilmesi korkusunu bertaraf ettiler. Moğolların İran merkez olmak üzere oluşturdukları İlhanlı Devleti'ne karşı, Sultan Baybars Altınordu Hanlığı ile ittifak kurdu. Memlûkler, Anadolu'da Moğol tahakkümünü sonlandırmak için Selçuklulara yardım etseler de bunu gerçekleştiremediler. Ancak Memlûkler Haçlıların Suriye ve Filistin kıyılarındaki bütün kalıntılarını temizlediler.¹⁰

Memlûkler 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın başlarında Timur'un Anadolu ve Suriye'de oluşturduğu tehlikeye karşı Osmanlı ve diğer devletlerle ittifak içinde olmaya çalışsalar da bunu gerçekleştiremediler. Timur önce Suriye'yi sonra da Anadolu'yu istila eder. Ancak buralarda uzun süre kalmayarak geri çekilir.¹¹ Memlûk Devleti, Fatih zamanından itibaren Osmanlı Devleti'yle Doğu Akdeniz'de bulunan Ramazanoğlu ve Dulkadiroğlu Türkmen Beylikleri üzerinde hâkimiyet mücadelesine girmiş ancak 1516 Mercidâbık ve 1517'de Ridaniye Savaşlarında yenilerek tarih sahnesinden silinmiştir.¹²

Çalışmamızın süresini ihtiva eden 1200-1405 yılları arasında Mısır ve Suriye'de iki güçlü devlet olan Eyyûbî ve Memlûkler hüküm sürdüler. Birincisi olan Eyyûbîler 1250 yılına kadar varlığını devam ettirdi. Eyyûbîler zamanında Anadolu'da Selçuklu Devleti hüküm sürerken bunun yanında Türk beyliklerinden Artukoğulları, Güneydoğu Anadolu bölgesini kontrol altında tutuyordu. Ayrıca Moğolların önünden kaçan Hârizmşahlar da Doğu Anadolu bölgesine kadar gelerek Eyyûbîlerin elinde bulunan Ahlat'a girmişlerdi. Bunun yanı sıra Suriye ve Filistin kıyı şehirlerinde Haçlı prenslikleri vardı.

Memlûk Devleti'nin doğusunda Moğollar (İlhanlı) bulunmaktadır. Memlûkler, İlhanlıların İran ve Irak'taki hâkimiyetlerinin yıkılmasından sonra onların yerini alan Celayirliler ile komşu olurlar. Ayrıca Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinde ortaya çıkan Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen Devletleri de Memlûklerle komşu olan diğer siyasi teşekküllerdi. Memlûklerin Suriye bölgesi 15. yüzyılın başında Timur istilasına maruz kalır. Halep ve Dımaşk'ı işgal eden Timur, bölgede büyük tahribat ve zarara sebep olur.

Çalışmamızda sıkça bahsedilen Hicaz'da Eyyûbîler yıkılınca kadar onların adına, sonra da Memlûkler adına hutbe okundu.¹³ Yemen ise 1229'a kadar Eyyûbîlerin idaresindeydi. Bu tarihten sonra Selçuklular zamanında bölgeye

10 Koprman, "Memlûkler", c. 6, s. 474.

11 İsmail Aka, *Timur Devleti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), s. 25-26.

12 Koprman, "Memlûkler", c. 6, s. 528-540.

13 Mustafa Sabri Küçükbaş, "Hicaz", *DİA*, 1998, c. 17, s. 437.

yerleşen ve Eyyûbîlerin hizmetinde bulunan Oğuz kökenli Resûlîler Yemen'e hâkim oldu. Bu ailenin bölgedeki hâkimiyeti Tâhirîlerin 1454'te Yemen'i ele geçirmelerine kadar sürdü. Resûlîler idaresi devrinde Memlûkler zaman zaman Yemen'e müdahale etmişlerdir.¹⁴

Coğrafi Durum

Mısır'ın adı konusunda birçok görüş ileri sürülmektedir. Ülkenin adı çivi yazılı tabletlerde Misri, Musri, Musur ve İbranice belgelerde ise Misrayim şeklinde geçmektedir. Araştırmacılara göre, günümüzde Batı dillerinde kullanılan Egypt'ın başkent Memfis'in eski Mısır dilindeki ilk adı olan Hakuptah, Hikuptah'tan gelmektedir. Mısırlıların kendileri ise ülkelerine verimli arazi anlamına gelen Kemet (kara toprak), iki ülke demek olan Tawy ve anlamı bilinmeyen To-Meri derlerdi.¹⁵ Diğer bir görüşe göre ise Mısır adının kaynağı konusunda iki değişik rivayet nakledilir. Bunlardan ilki bu ismin Nuh Peygamber'in oğullarından olan Ham'ın torunu Mısır'a nispet edilerek verildiği şeklindedir. Kur'an-ı Kerim'de muhtelif beş ayette Hz. Yusuf ve Hz. Musa kıssaları anlatılırken Mısır'ın adı geçmektedir.¹⁶ İkincisi ise Mısır adının sınır anlamına gelen mısır kelimesinden kaynaklandığı ileri sürülür. Kur'an-ı Kerim'de burası Mısır ve el-Arz, yeni yer, toprak olarak tanıtılır.¹⁷

Mısır mevki olarak Kızıldeniz'in kuzeybatısında yer alır. Kuzeyi Akdeniz sahili boyunca Rafah şehrinden İskenderiye'ye, güneyi Sudan ülkesinden başlayarak batı istikametinden Kızıldeniz'e, doğusu Kızıldeniz'den el-Kûsayr kasabasına, oradan el-Kulzüm şehrine, batısı ise İskenderiye'den Vahalar bölgesine, oradan Sudan sınırlarına kadar uzanır.¹⁸

Mısır, Nil Nehri'nin oluşturduğu ve uzunluğu 1.280 kilometreyi bulan bir vadi ile doğu ve batı olmak üzere ikiye bölünür. Vadinin batı yakası bugün Libya veya batı çölü olarak adlandırılırken doğusu ise doğu veya Arap çölü olarak bilinir.¹⁹

Mısır'ın en önemli akarsuyu şüphesiz Nil'dir. Nil demek Mısır demektir. Mısır demek de Nil demektir. Herodot, "Mısır, Nil'in bir hediyesidir" der.

14 Cengiz Tomar, "Yemen", *DİA*, 2013, c. 43, s. 401-406.

15 Hilal Görgün, "Mısır" (Tarih), *DİA*, 2004, c. 29, s. 555.

16 Elmalî Ahmed Hamdi Yazır, Kur'an-ı Kerim Meali: Bakara Suresi 61; Yunus Suresi 87; Yusuf Suresi 21, 99; Zuhuruf Suresi 51.

17 Abdülhalik Bakır, *Hiz. Ali Dönemi*, (Ankara: Mehter Yayınları, 1991), s. 86.

18 Bakır, *Hiz. Ali Dönemi*, s. 86.

19 Selami Gözenç, *Afrika Ülkeler Coğrafyası-1*, (Ankara: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1995), s. 123.

19. yüzyıla kadar Nil, Mısır'ın tarımını, iktisadi ve sosyal hayatını şekillendirmede baş amildi. Nehir, Kahire'ye ulaştıktan sonra delta başlar, 260 kilometre sonra da denize dökülür. Kenarlarının uzunluğu 200 kilometreyi bulan üçgen biçimindeki deltanın yüksekliği dokuz metredir.²⁰

Mısır'da genelde kurak bir iklim hâkimdir. Ülkenin en fazla yağış alan bölgesi delta sahasıdır. Ülkede aşırı nem ve sıcaklık insan yaşamını olumsuz yönde etkiler. Çöllerde esen ve hamsin adı verilen rüzgâr sıcak ve şiddetlidir. Bu rüzgâr çöl kumlarını zaman zaman 2.000 metre yükseğe savurur. Ziraî ürünlere de zararlı olan bu rüzgârın ardından nispeten serin bir hava hâkim olur.²¹

İslam tarih ve coğrafyacıları Mısır ve Nil'le ilgili ayrıntılı bilgiler verirler. 1183 yılında İskenderiye üzerinden Tanta, oradan da Kahire'ye ulaşan İbn Cübeyr daha sonra Saîd bölgesine geçer. Kahire hakkında bilgi verirken, Ahmed b. Tolun Camii'nin etrafında, sultanın gönderdiği yiyeceklerle yaşayan pek çok fakir ve garibin bulunduğunu belirtir.²² Seyyah, Nil'i ölçen mikyaslara değinir, su seviyesinin en uygun olanının 17-18 zirâ²³ olduğunu, bunun altının ve üstünün tarım için zararlara yol açtığını ifade eder.²⁴

Tarihçi Ebû Şâme, 1230-1231 yıllarında Mısır ziyaretinde Dimyat, Kahire ve İskenderiye şehirlerini gezer ve buralar hakkında önemli bilgiler verir.²⁵ İbn Battûta ise 1326 yılının Haziran ayında İskenderiye'den Mısır'a girer. Mısır'ın hemen hemen her tarafını gezen seyyahın ülkenin siyasi, sosyal ve iktisadi durumu ile ilgili verdiği bilgiler önemlidir.²⁶ İbn Battûta, Mısır üzerinden başladığı ve 23 yıl süren Doğu seyahati dönüşü 1349'da tekrar bu

20 Aydoğan Köksal, *Afrika Coğrafyası-1*, (Ankara: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1982), s. 62; Selami Gözenç, s. 124; Ramazan Özey, *Dünya Denkleminde Orta Doğu Coğrafyası Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar*, (İstanbul: Aktif Yayınevi, 1996), s. 158.

21 Gözenç, s. 124; Özey, s. 158-159.

22 İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr fî Mısır ve Bilâdü'l-Arab ve'l-Irak ve'l-Şam ve Sıkkıliye*, nşr. Hüseyin Nassar, (Kahire: 1992), s. 49.

23 Zirâ: İslâm ülkelerinde kullanılan bir uzunluk ölçüsü birimidir. Mısır'da daha çok Nil'in su seviyesini ölçmek için de kullanılmış olup 54,04 cm'dir. Bkz. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990), s. 67.

24 İbn Cübeyr, s. 50-52.

25 Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, nşr. Muhammed b. Hasan el-Kusri, Seyyid İzzet el-Attar el-Hüseyni el-Dımaşkı, (Kahire: Darü'l-Kütübî'l-Melikiyye, 1947), s. 160.

26 İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nüzzar fî Garaibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, nşr. Tallal Harb, (Beyrut: 1992), s. 31-72.

ülkeye gelir. Burada karşılaştığı Kara Veba'ya değinerek başta İskenderiye ve Kahire olmak üzere salgından birçok insanın öldüğünü yazar.²⁷

İslam bilginleri arasında seçkin bir yere sahip olan İbn Haldûn, Tunus üzerinden 1384'te İskenderiye'ye gelir. Buradan Kahire'ye geçen müellif, şehrin mamur ve kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu yazar. Öldüğü tarih olan 1406'ya kadar Mısır'da yaşayan İbn Haldûn, Mısır ve Nil hakkında önemli bilgiler verir.²⁸

Mısır, önemli ticaret yolları üzerinde bulunmakta olup Baharat Yolu'nun batıya açılan limanları İskenderiye ve Dimyat buradaydı. İran-İrak ve Suriye üzerinden gelen İpek Yolu'nun bir kolu da Mısır'a uğramaktaydı. Orta Çağ'da Mısır; ticari, iktisadi ve zirai bakımından önemli bir potansiyele sahipti. Bu yönleriyle de Müslümanların dikkatini çeken ülke, Hz. Ömer zamanında Amr b. Âs tarafından 640-41 yıllarında fethedilmişti. Mısır'ı imar eden Müslümanlar tarım alanında ıslahatlar yaparak ülkeyi zenginleştirmişlerdi. Mısır'dan diğer yerlere tahıl gönderilmeye başlanmıştı. Bundan dolayı da bu ülke "ekmek sepeti ve tahıl deposu" olarak isimlendirilir. Eski zamanlardan beri dünyanın gıda ambarlarından biri olarak kabul edilen Mısır'da buğday, arpa, pirinç, nohut, ful,²⁹ keten, pamuk, şeker kamışı gibi ürün yetiştirilirdi.³⁰

Suriye bölgesi ise geçmişte Bilâdüşşam (Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün) olarak bilinmekte olup günümüzde birkaç ülke topraklarını ihtiva eder. Bölgenin merkezi Dimaşk olup Osmanlı kaynaklarında Şam adı sadece merkezi ifade etmek için kullanılmaya başlandı.³¹ Suriye, Mümbit Hilal ülkeleri arasında Akdeniz'e kıyısı bulunan, doğu kısımlarında Mezopotamya'nın bir parçası ve Arabistan çöllerinin kuzey devamı olma özellikleri taşıyan, doğu-batı ve aynı zamanda kuzey-güney doğrultularında bir geçit sahası durumundadır.³²

Suriye toprakları tarihî devirler boyunca önemli yerleşmelere sahne olmuş, Doğu ile Batı toplumlarının birbirleriyle temasında aracılık rolü üstlenmiştir. Ülkenin ön plana çıkan özelliği yüzyıllar boyunca uzak doğu ile batı arasındaki

27 İbn Battûta, s. 659-661.

28 İbn Haldûn, *Tarihü'l-İber*, c. 7/4, (Beyrut: 1983), s. 1058-1070.

29 Ful: Mısır'da geçmişten günümüze çok tüketilen bir bakla türü olup ucuz olduğu için daha çok fakir kesim tarafından tercih edilir. Lokantalarda yendiği gibi çarşılarda büyük kazanlarda pişirilerek poşet ve kaplara doldurularak satılarak evlere götürülür.

30 İbn Züheyr, *el-Fedail el-Bâhire bi-Mehasini'l-Kahire*, nşr. Mustafa Saka-Kâmil el-Mühendis, (Kahire: 1969), s. 128-129; Moris Lombard, *el-Cuğrafya el-Tarihiyye li'l-Alemi'l-İslâm fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*, Arapçaya çev. Abdurrahman Hamide, (Dimaşk: 1979), s. 34.

31 Cengiz Tömar, "Şam", *DİA*, 2010, c. 38, s. 311-315.

32 Murat Özgür, *Türkiye'nin Komşuları, Suriye*, (Ankara: 1996), s. 5.

bağlantıların sağlandığı bir koridor niteliği taşımasıdır. İpek, Baharat, hac ve askerî yolların büyük çoğunluğu Suriye'den geçer. Bu yollar üzerinde ticaret ve hizmet gayesiyle kurulmuş ve gelişmiş yerleşmeler ile bu yolların Akdeniz'e ulaştığı yerlerde liman kentleri bulunur.³³

Akdeniz kıyıları hariç Suriye'nin toprakları kuraktır. Yağışların azlığı ve sıcaklıktan dolayı ülkede çok sık kuraklık görülür.³⁴ Ülkenin batısı, kısmen kuzeyi ve Fırat Vadisi başlıca tarım alanlarıdır. Kıyı ovaları, Hama, Humus, Halep ve batı kesimi; tahıl, baklagiller, sebze, meyve ve pamuk tarımının yapıldığı sulu tarım alanlarıdır.³⁵

Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde kuzeyde Halep ve güneyde ise Dımaşk iki önemli merkezdi. Eyyûbîler devrinde Halep, “şehirlerin anası” olarak adlandırılmıştı.³⁶ Memlûk devri inşa kâtiplerinden Fazlullah el-Ömerî, Dımaşk ve Halep'in önemini vurgular.³⁷ Diğer bir inşa kâtibi Kalkaşandî ise Halep'in önemini vurgulayarak Memlûkler zamanında Dımaşk'tan sonra ikinci büyük ümeranın burada bulunduğunu yazar.³⁸ İbn Battûta, Suriye'yi ziyaret eder ve pek çok şehri görür. Seyyah, Mısır'da olduğu gibi Suriye kentlerinde de Kara Veba'ya şahit olur ve salgın hakkında ayrıntılı bilgiler verir.³⁹

Suriye'nin güneyinde bulunan, bugün Ürdün toprakları olarak adlandırılan bölgede Eyyûbîler ve Memlûkler zamanında kaynaklarda sık sık geçen Kerek ve Şevbek adlarında iki kent vardı. Bu bölge kurak olup büyük kısmı çöllerle kaplıydı.⁴⁰ Suriye'nin güneybatı kısmına doğru uzanan Filistin'in ise verimli arazileri vardı. Ayrıca üç büyük semavî dine inananların kutsal kent kabul ettikleri Kudüs de burada bulunur.⁴¹

33 Özgür, s. 5-6.

34 Özgür, s. 5.

35 Özgür, s. 6.

36 Şeşen, s. 318.

37 Fazlullah el-Ömerî, *Memaliki Mısır ve Şam ve'l-Hicaz ve'l-Yemen*, nşr. E. F. Seyyid, (Kahire: 1985), s. 15-16.

38 Ebî'l-Abbâs el-Kalkaşandî, *Subhü'l-Aşâ fî Sinaâti'l-İnşâ*, c. 4, nşr. M.H. Şemseddin, (Beyrut: 1987), s. 95, 121.

39 İbn Battûta, s. 31-72.

40 Özey, s. 77.

41 Özey, s. 97.

1200 Yılına Kadar Mısır ve Suriye'de Yaşanan Önemli Kıtliklar ve Vebalar

Mısır ve Suriye'de eski devirlerde kıtlık ve veba salgınlarının çıktığı kutsal kitap ve kaynaklarda yer alır. Kur'ân-ı Kerim'de, Hz. Yusuf (a.s.) kıssası anlatılırken⁴² Mısır'da yedi yıl süren büyük bir kıtlıktan bahsedilir.⁴³ Memlûk dönemi müelliflerinden Makrîzî, *İğâse* adlı eserinde, Mısır'da geçmiş tarihlerden 1403 yılına kadar görülen kıtlık ve veba salgınlarını anlatır.⁴⁴

Mısır'da görülen kıtlık ve veba salgınlarının pek çok nedeni yanında baş amili Nil suyunun düzensiz taşkınları veya eksikliği kabul edilir. Kuraklık veya aşırı su baskını ile başlayan kıtlık, açlığa dönüşür ve daha sonra da salgın hastalığa yol açardı. Mısır üzerine eser yazan müellifler açlık, kıtlık ve salgın hastalıkları birlikte telaffuz ederler. Onların verdiği bilgilere göre her kıtlığın arkasından bir salgın hastalık baş gösterir. Salgın hastalıklar ise genel olarak veba olarak adlandırılır. Elbette her çıkan salgın veba değildi. Ancak dönemin müellifleri bunları ayırt edemedikleri için veba demişlerlerdir. Bazı Müslüman müellifler ise salgınları veba ve taun olarak ikiye ayırmışlardır. Bu ayrım ileriiki sayfalarda değineceğiz.

İslami dönemde ilk veba, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında 639 (h. 18) yılında Suriye'de çıkan salgındır. Kudüs ile Remle arasında Amvâs (Amevas) adı verilen köyde çıktığından dolayı Taun-u Amvâs denilen bu salgında 25.000 ile 30.000 arasında insanın hayatını kaybettiği ileri sürülmektedir. Amvâs'ta çıkan veba salgını Suriye'nin birçok yerine yayılır. Başta bölgenin fethi için gönderilen Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh⁴⁵ olmak üzere pek çok sahabe ölür.⁴⁶

42 Kur'ân-ı Kerim, Yusuf Suresi, 54-57 ayetler.

43 Takiyeddin Ahmed el-Makrîzî, *Kitabu İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Gumme*, nşr. M. M. Ziyade, C. M. eş-Şeyyal, (Kahire: 1940), s. 10; Takiyeddin Ahmed el-Makrîzî, *Kitabü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr fî Zikril-Hitat ve'l-Âsar*, c. 1, (Beyrut: trhsz), s. 244; Celâleddin Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara fî Mısır ve'l-Kahire*, c. 1, (Kahire: h. 1321), s. 17.

44 Makrîzî, *İğâse*, s. 7-10.

45 Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh (d. 583-639): İlk Müslümanlardan olup Hz. Muhammed ile birlikte bütün savaflara katılmış, önemli idari ve askerî görevler üstlenmiştir. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer zamanlarında Suriye bölgesinin fethine katıldı. Amvâs vebasına yakalanarak Beysan'ın Amtâ Köyü'nde vefat etti. Kabri Vadiülürdün'de Ebû Ubeyde köyündedir. Bkz. Ahmet Önkâl, "Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh", *DİA*, 1994, c. 10, s. 249-50.

46 Belâzürî, *Fütuhü'l-Bıldan*, çev. Mustafa Fayda, (Ankara: 1987), s. 119; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin, c. 7, (İstanbul: 1995), s. 129-158; İbn Hacerü'l-Askalanî, *Bezlü'l-Mâûn fî Fadli't-Tâûn*, (Kahire: Mahtut bi-Dârü'l-Kütübî'l-Mısıriyye, trhsz) 2476, vr. 37b; Zekerîyyâ el-İnsarî, *Tuhfetü'r-Raggabin fî Beyani*

Ebû Ubeyde'nin ölümü üzerine yerine görevlendirilen komutanlardan Muâz b. Cebel, Şürahbîl b. Hasene, Süheyl b. Amr, Fazl b. Abbas ve Yezîd b. Ebû Süfyân'a veba bulaşır ve arka arkaya hayatlarını kaybederler.⁴⁷ İbn Hacer, Amvâs vebasından sonra Mısır ve Suriye'de birçok salgının çıktığını yazar.⁴⁸

Veba üzerine çalışmalarıyla tanınan Amerikalı tarihçi Dols, eski müelliflerin kıtlık ve açlığın arkasından veba salgınının başladığı görüşünü kabul eder. Ona göre Amvâs vebasından önce Suriye ve Filistin'de ciddi bir kıtlık yaşanmıştı. Bu süreç içinde yiyecek bulamayan kemirgenler (sıçan ve fare) insanların yaşam alanlarına girip daha yakın temasta bulunur. Açlık sebebiyle vücutlarının dirençleri düşen insanlara kemirgenlerin üzerinde taşıdıkları pireler veba mikrobunu bulaştırır.⁴⁹

İslami dönemde Mısır'da ilk veba, Emevi valilerinden Abdülaziz b. Mervan'ın (684-705) zamanında 685 yılında çıkar. Birçok insanın öldüğü bu veba, İslam tarihindeki büyük salgınlardan biri olarak kabul edilir.⁵⁰ 689 yılında çıkan veba salgınında ise Vali Abdülaziz b. Mervan, merkez Fustat'ı⁵¹ terk ederek Hilvan'a çekilmiştir. Burada idari merkez oluşturarak bir saray inşa

Emrû't-Tevâin, (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısıriyye), 20732 B, vr. 12a; İbn İyâs, c. 1/1, s. 578; Michael W. Dols, *The Black Death in the Middle East*, (Princeton: Princeton University Press, 1977-1979), s. 21-24.

47 Mustafa Fayda, "Amvâs", *DİA*, 1991, c. 3, s. 100.

48 İbn Hacerü'l-Askalânî, *Bezlül-Mâûn fî Fadli't-Tâin*, (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısıriyye, tarihsiz), 2476, vr. 37-39.

49 Michael W. Dols, "Plague in Early Islamic History," *Journal of American Oriental Society*, 94 (1974), s. 376.

50 İbn Tagribirdî, *Nücumü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, c. 1, nşr. M.H. Şemseddin, (Beyrut: 1992), s. 239; Suyûtî, c. 2, s. 165; Ensarî, vr. 12a.

51 Mısır'ın Amr b. Âs tarafından 640 yılında fethinden önce bugünkü Kahire'nin bulunduğu yere yakın Babil veya Babilyon adını taşıyan bir kale vardı. Burası aynı zamanda Mısır olarak da bilinirdi. Amr, fetihten sonra Babilyon'un yakınına askeri ve idari karargâh olarak Fustat kentini kurdu. Zamanla büyüyen Fustat'ın kuzeydoğusuna Abbasi Valisi Sâlih b. Avn, 750'de el-Asker semtini kurarak idari ve askeri karargâhı buraya taşıdı. Fustat ise halkın yaşadığı bir semt hâline geldi. Tolunoğulları döneminde ise (868-905) Ahmed b. Tolun, el-Asker semtinin kuzeydoğusuna el-Mukattam Dağı'nın eteklerinden batıya doğru uzanan Yeşkur Dağı'nın eteğinde idari merkez olarak el-Katâi' semtini kurdu. 969 yılında Fatımiler Mısır'ı ele geçirince kendi yönetimlerinin merkezi olarak el-Katâi'nin kuzey tarafına doğru el-Kahire semtini kurdular. Bkz. Eymen Fuâd Seyyid, "Kahire", *DİA*, 1991, c. 24, s. 173. Zamanla Kahire ismi bütün bu semtleri de içine alan bir anakent hâline geldi. Ancak Orta Çağ kaynaklarında bazen bu semtlerin isimleri birer ayrı kent olarak geçer. Memlûkler döneminde ise genel olarak Kahire adı bütün şehri ifade etmek için kullanıldığı gibi bazen sadece Fatımilerin kurduğu kenti kasteder. Şehrin geri kalan kısmı olan Fustat, el-Asker ve Katâi' ise Mısır-ı Atik olarak anılır.

ettirmiş ve Fustat'taki veba salgını ile ilgili haberleri ise tayin ettiği kadıdan almıştır.⁵² Kahire'nin banliyösü durumunda bulunan Hilvan'ın kurulmasına bu veba salgını neden olmuştur. Aynı sıralarda Irak'ın Basra şehrinde el-Cârif denilen, 20.000'den fazla insanın ölümüne neden olan ve İslam tarihçilerinin büyük felaketlerden biri olarak saydıkları veba salgını çıkmıştır.⁵³

Halife Velid b. Abdülmelik (705-715) döneminde 705 yılında Mısır'da pek çok insanın açlıktan ölümüne neden olan bir kıtlık çıkar. Bu sırada Mısır valisi olan Halife'nin kardeşi Abdullah'ın yönetimdeki suistimalleri ve zalimane uygulamaları da kıtlığın artmasına neden olmuştur.⁵⁴ Emevîler döneminde 723 ve 749-753 yıllarında Mısır'da iki önemli kıtlık daha görülür. Bu iki kıtlığın da sebebi Nil'in suyunun azlığının neden olduğu kuraklıktır.⁵⁵

Abbasi halifeliği zamanında Mısır ve Suriye'de pek çok kıtlık ve salgın hastalık çıkar.⁵⁶ Halife Me'mun zamanında (813-833) Suriye'de biri 822'de diğeri ise 830'da görülen ve birçok insanın ölümüne sebep olan iki salgın dikkati çeker.⁵⁷ Abbasi Hilafeti'ne bağlı Tolunoğulları devrinde (868-905) Mısır ve Suriye'de kıtlık ve veba salgınlarının diğer zamanlara göre daha az meydana geldiği görülür. Bunun sebebi Ahmed b. Tolun'un Mısır'da yeni su kanalları açması, eskileri tamir etmesi ve çiftçileri korumuş olmasıdır. O, çiftçilere tohum, saban ve diğer araç gereçleri dağıtmış, bu tedbirler sayesinde zirai gelirler artırmış ve kıtlık çıkmasını engellemiştir. Ahmed b. Tolun öncesi Mısır'ın yıllık 800.000 dinar⁵⁸ olan haracı onun zamanında 4.300.000'e

52 İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 1, s. 239; Yakutü'l-Hamavî, *Mucemü'l-Büldân*, c. 2, nşr. Ferir Abdülaziz el-Bezdi, (Beyrut: trhsz); Hâmid Zeyyân Gânim, *el-Ezmâti'l-İktisadiyye ve'l-Evbie fî Mısır Asrı Salâtini'l-Memâlik*, (Kahire: 1976), s. 22; Suyûtî, c. 2, s. 165; Muhammed Berekat el-Beyelî, *el-Ezmâtü'l-İktisadiyye ve'l-Evbie fî Mısır el-İslamiyye*, (Kahire: 1986), s. 39; Dols, *Black Death*, s. 25.

53 İbn Tagribirdî, *Nücûm*, C. I, s. 239; İbn İyâs, *Bedâ'iyü'z-Zuhûr*, c. 1/1, nşr. M. Mustafa, (Kahire: 1982), s. 529; Ensarî, vr. 12a.

54 Makrizî, *İğâse*, s. 10; Gânim, s. 22; Beyelî, s. 38.

55 Seyyide Kâşif, *el-Ardu ve'l-Fellâh fî Mısır'el-İslamiyye*, s. 171-179; Gânim, s. 23; Dols, s. 26.

56 Bu konuda bkz. Beyelî, s. 35-40.

57 Ensarî, vr. 12b.

58 Dinar: Emevîler döneminde Bizans'ın altın parası örnek alınarak darbedilmiş olup bir miskalden (4,25 gram) kesilene şer'i dinar denirdi. Zamanla farklı ağırlıklarda darbedilen bu dinarı diğerlerinden ayırt etmek için Mısırî, miskal, mahtum, maşkuk, herce gibi isimler verildi. Mısır'da basılan dinarın ağırlığı zamanla azalarak 10 tanesi 7 dirhemine ağırlığına denk gelmekteydi. (1 dirhem=3,186 gram). Bahri Memlûklerin sonları ile Burcîlerin ilk zamanlarında değişik şekil ve ağırlıkta dinarlar darbedilmiştir. Sultan Ferec'in kendi adı verilen Nâsiriye dinarı bastırılmıştır. Bkz. Kâzım Yaşar Koprman, "al-Malik al-Mu'ayyad Şayh al-Mahmudî Devrinde (1412-1421)

yükselmiştir.⁵⁹ Ancak Ahmed b. Tolun'un ölümünden sonra ülkenin eski refah durumu sürdürülemediği ve oğlu Humârâveyh zamanında (884-896) 891 yılında önemli bir iktisadi kriz çıkmıştır. Yine torunu Harun b. Humârâveyh zamanında (896-904) Nil'in taşmamasından kaynaklanan kuraklık kıtlığa dönüşmüştür.⁶⁰

Abbasi Hilafeti'ne bağlı diğer bir Türk devleti olan İhşîdiler (935-969) zamanında Mısır'ın iktisadi durumu Nil'in taşkınlarının durması sebebiyle bozulur. Bu dönemde Nil'in düzensiz taşması sebebiyle aralıklarla kıtlıklar çıkar. Nitekim 940, 949, 952, 954 ve 963⁶¹ yıllarında Nil'in suyunun yetersizliğinden dolayı kuraklıklar ve arkasından da kıtlıklar görülür.⁶² 962-963'te başlayan ve 9 yıl süren kıtlık İhşîdî Devleti'nin yıkılmasının sebeplerinden biri sayılır.⁶³ Kıtlığın arkasından başlayan açlık ve veba salgını halkın ve askerlerin kırımına neden olur. Bu yüzden Fatımîler kolayca Mısır'ı ele geçirirler.⁶⁴

Fatımîler, Mısır'a girdiklerinde kıtlıkla karşılaşmışlardı. 971'de Nil'in taşması ve bol ürün elde edilmesi üzerine kıtlık sona ermişti.⁶⁵ Bu dönemde de Nil'in suyunun eksikliğinden kaynaklanan kuraklık ve kıtlıklar görülür. Bunların sonucunda da salgın hastalıklar çıkar.⁶⁶ Mısır'da 982 yılında Nil'in taşmaması sonucu başlayan kuraklık kıtlığa dönüşür. Açlıktan birçok insan öldüğü gibi arkasından başlayan vebadan da kayıplar olur.⁶⁷

Fatımî Halifesi Hâkim Biemrillâh (996-1020) zamanında 997 yılında Nil'in taşmamasından kaynaklanan büyük bir kıtlık daha çıkar. Her kıtlık zamanında olduğu gibi fiyatlar artar ve gıda maddeleri bulunamaz olur. Yiyecek bir şey bulamayanların yemek için sokaklardan insan kaçırdıkları

Mısır'ın Mâli ve İktisâdî Durumuna Umumî Bir Bakış," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1979-80), s. 159; Hammud b. Muhammed b. Ali Necidî, *En-Nizâmü'n-Nakdi'l-Memlûkî*, (Riyad: 1993), s. 507, 512, 51.

59 Seyyide İsmail Kâşif, *Ahmed İbn Tolun*, s. 200; Kazım Yaşar Koprman, "Tolunoğulları", *DGBİT*, c. 6, s. 73; Muhammed Berekat el-Beyelî, s. 43-46.

60 Seyyide İsmail Kâşif, *Ahmed İbn Tolun*, (Kahire: 1965), s. 200; Gânim, s. 23.

61 İhşîdiler zamanında Mısır'da meydana gelen kıtlık ve salgınlar için bkz. İlyas Gökhan, "İhşîdiler Devletinin Yıkılışına Sebep olan İktisadî Buhranlar ve Salgın Hastalıklar," *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (2007), s. 255-269.

62 Kazım Yaşar Koprman, "İhşîdiler", *DGBİT*, c. 6, (İstanbul: 1988), s. 217.

63 Makrizî, *İğâse*, s. 11-14.

64 Makrizî, *İğâse*, s. 11-14; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 2, s. 372-393; c. 4, s. 3-28; Seyyide İsmail Kâşif, *Mısır fî Asri'l-İhşîdiyyin*, 2. baskı, (Kahire: 1970).

65 Makrizî, *İğâse*, s. 14; Beyelî, s. 48-56; Makrizî, *İğâse*, s. 14-29.

66 Beyelî, s. 59-104; İlyas Gökhan, *Fâtımîler Döneminde Mısır'da (969-1171) İktisadî Buhranlar ve Salgın Hastalıklar*, (Ankara: Gün Yayınları, 2008).

67 Beyelî, s. 62.

yazılmaktadır. Kıtlik süresince para aşırı değer kaybeder, halk dükkân ve fırınların önünde ekmek ve yiyecek bulabilmek için izdiham oluşturur. Halife, karaborsacılara karşı sert tedbirler aldığı gibi fakir ve yoksullara da gıda dağıttırır. İki yıl süren bu kıtlık 998 yılında yeni hasat yapılıncaya sona erer.⁶⁸

Halife Mustansır (1036-1094) zamanında 1052 yılında Nil'in taşmamasından kaynaklanan kuraklık, açlığa neden olur ve arkasından da vebaya dönüşür. İki yıl devam eden bu felaketlerden dolayı pek çok kişi hayatını kaybeder.⁶⁹ 1056 yılında çıkan ikinci kıtlık ve veba salgını Mısır'ın yanı sıra Suriye ve Irak'ta da etkili olur. Halife, Mısır'a dışarıdan tahıl ithal ederek kıtlığı yener.⁷⁰ Ancak açlık sebebiyle çıkan salgın pek çok insanın ölümüne yol açar.⁷¹ Kaynaklar bu vebanın kıtlık sonrası çıktığını, açlıktan ölümlerin çoğalmasından sonucunda vebanın yayıldığını ileri sürerler.⁷² Aynı halife zamanında Mısır'da 1063 yılında çıkan bir veba salgınından günde 1.000 kişinin öldüğü kaydedilir.⁷³

Mısır'da yaşanan en önemli kıtlık ve veba salgınlarından biri de halife Mustansır zamanında görülür. 1064'te başlayıp 1071'e kadar yedi yıl süren kıtlık ve veba salgını Mısır'da yaşanan büyük felaketlerden biri olarak kabul edilir.⁷⁴ Mısır'da Nil'in yedi yıl taşmamasından kaynaklanan bu kıtlık sadece Mısır'ı değil Suriye'yi hatta Irak'ı bile etkisi altına alır. Açlıktan insanların birbirini yemek zorunda kaldıkları ileri sürülen bu felaket sırasında Mısır halkı yiyecek bulabilmek amacıyla Suriye ve Irak taraflarına göç eder.⁷⁵ Makrîzî kıtlığın sebeplerini halifenin otoritesinin zayıflığı, idarecilerin yolsuzluğu ve Arap kabilelerinin aralarındaki fitne şeklinde sıralar. Müellif bu saydıklarına Nil'in suyunun azlığı sebebiyle ekim yapılmaması ve hasat edilememesini de ekler. Bütün bunların sonucunda önce pahalılık sonra da kıtlık ve açlık başlar. Bir süre sonra da salgın hastalık çıkar. Salgından ölenlerin çokluğundan

68 Makrîzî, *İğâse*, s. 14-28; Beyelî, s. 65-70; Gânim, s. 25.

69 Makrîzî, *İğâse*, s. 20; Gânim, s. 25; Beyelî, s. 83-84; *Azîmî Tarihi*, çev. Ali Sevim, (Selçuklu Tarihi ile ilgili bölümü), s. 12.

70 Makrîzî, *İğâse*, s. 20; Gânim, s. 25; Beyelî, s. 84; *Azîmî Tarihi*, s. 14.

71 İbn Kesîr, c. 12, s.173; Makrîzî, *İğâse*, s. 22-23; Gânim, s. 25; Suyûtî, c. 2, s. 171; Lane Pool, *A History of the Egypt in the Middles*, (London: Routledge, 1910), s. 142-143; Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları," *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, VI, 26, (1990-1991), s. 41-42.

72 İbn Hacer, *Bezlül-Mâûn*, vr. 38b; el-Ensari, vr. 13a.

73 Suyûtî, c. 2, s. 172; İbn Kesîr, c. 12, s. 202; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 5, s. 75.

74 Makrîzî, *İğâse*, s. 24-27; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 5, s. 80; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi (el-Kâmil fi't-Tarih)*, c. 10, çev. A. Özeydin, (İstanbul: 1987), s. 65-68; İbn Kesîr, c. 12, s. 210; Suyûtî, c. 2, s. 172.

75 İbnü'l-Esîr, c. 10, s. 65-68.

çiftçilikle uğraşan kalmaz ve buğdayın bir irdebi⁷⁶ 80 dinara kadar yükselir. İnsanlar önce kedi ve köpekleri sonra da birbirlerini yemek zorunda kalırlar. Bir köpek 5 dinara kadar satılır.⁷⁷ Mısır'da yaşanan bu kıtlık ve veba hakkında kaynaklarda yer alan ilginç hikâyelerden biri: "Mısır Halifesi'nin binek hayvanlarının hepsi ölür ve sadece üç atı kalır. Halifenin veziri bir gün katırından inip bir işle uğraşırken onun kölesi açlıktan dolayı zayıf düştüğü için katırla ilgilenemez. Etrafta bulunan üç kişi gelip katırı götürüp kesip yerler. Bu hırsızlar yakalanıp idam edilir. Darağacında asılı kalan bu üç hırsızın sabah olduğunda cesetlerinin başka kişiler tarafından yendiğine şahit olunur."⁷⁸ Başka bir hikâye ise: "Bir kadın bin dinar değerindeki malını satıp buğday alarak hamallarla evine taşıtırken aç insanların saldırısına uğrar ve buğdayı yağmalanır. Kadın buğdayını kurtarabilmek için kendisi de yağmaya katılır. Ancak bir ekmeklik buğday elde edebilir." şeklindedir.⁷⁹ Mısır'ı kasıp kavuran kıtlık sırasında Fatımî Halifesi'nin sarayında bile kıtlık yaşanır. Bunun üzerine Halife, hazinesinden çıkardığı zırh, kılıç, mücevver, ipekli kumaş vb. eşyaları gıda maddesi alabilmek için çok ucuza sattırır.⁸⁰ Mısır'da uzun süre devam eden bu kıtlık ve veba salgınından ülkenin iktisadi düzeni bozulur ve önemli oranda da nüfus kaybı yaşanır. Ayrıca siyasi ve iç karışıklıklar ortaya çıkar. Şehirlerde açlık sebebiyle insanların öfkesi kabarır, yağmalar görülür, hırsızlıklar artar ve sokaklarda gündüz vakti çocuk ve kadınların kaçırlıp yendiklerine şahit olunur.⁸¹ Mustansır zamanında yaşanan bu kıtlık ve salgın

76 İrdeb: İslam ülkelerinde kullanılan bir tahıl ölçü birimi olup ülkelere göre değişir. El-Ömerî ve el-Kalkaşendî'nin verdiği bilgilere göre bir irdeb buğday 69,6 kg, arpa 58 kg ve bakla ise 72,3 kg'dır. Ancak irdebin bu verilen ağırlıkları şehirlere göre değişmektedir. Kahire'de bir irdeb buğday 69,6 kg, Feyyum'da ise 104,4 kg'dır. Bkz. el-Ömerî, s. 15; el-Kalkaşendî, c. 2, s. 512; Hinz, s. 48-49.

77 Makrizî, *İğâse*, s. 24-25.

78 İbn Kesîr, c. 12, s. 216; *Ebü'l-Ferec Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye trc: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye trc: Ömer Rıza Doğrul, c. 1, (Ankara: 1982), s. 319; Makrizî, *İğâse*, s. 27; Suyûtî, c. 2, s. 172.

79 Suyûtî, c. 2, s. 172.

80 İbn Kesîr, c. 12, s. 210.

81 Bu konuda bkz. İbn Kesîr, c. 12, s. 216-217; Makrizî, *İğâse*, s. 24-27; İbn Memmatî, *Kitâbu Kavâninü'd-Devâvîn*, nşr. Aziz Suryal Atiya, (Kahire: 1991), s. 26; İbn Tagrî-birdî, *Nücûm*, c. 5, s. 80-81, 85; Suyûtî, c. 2, s. 172; İbn Hallikan, *Vefayetu'l-A'yan ve Ebnai'z-Zaman*, nşr. M. M. Abdülhamid, (Kahire: 1948), c. 4, s. 318; el-Ensârî, vr. 13a; Lane-Pool, s. 146-149; Beyelî, s. 85-94; Gânim, s. 25-26; Dols, *Black Death*, s. 32; İbnü'l-Esir, c. 10, s. 65-68; Ebu'l-Ferec, s. 319; Urfalı Mateos-Papaz Grigor, *Vekayi-Nâmesi* 952-1136, *Papaz Grigor'un Zeyli* 1136-1162, Türkçeye çev. H. D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaury, Türkçeye çev. M. Halil Yananç, (Ankara: 1962), s. 110.

hastalık sebebiyle Fatımîler Suriye ve Filistin bölgesine yürüyen Büyük Selçuklular karşısında başarısız olup birçok şehri kaybederler.

1075-1076 yıllarında Mısır'ın güneyinde Sudan sınırına yakın olan bölgelerde bir kıtlık ve veba salgını çıkar. 1077 yılında ise Irak ve Suriye bölgelerine veba salgını yayılır. Bu salgında ölenlerin çokluğundan dolayı bölge nüfusunun azaldığına dair notlar düşülmüştür. Bu sırada hasat mevsimi olup ölenlerin çokluğundan ürün tarlada kalmıştır.⁸²

1086 yılında Suriye bölgesinde bir veba salgını daha çıkar. Salgın Suriye ile beraber İran ve Irak taraflarına da yayılır. Hastalığa yakalananlar altı gün içinde ölür. Söz konusu yerlerde ölenlerin çokluğundan köylerin nüfusu boşalır.⁸³

1097'de düzenlenen I. Haçlı Seferi sırasında Anadolu ve Suriye'de açlık, kıtlık ve veba salgınlarının arttığı görülür. Yüz binlerce askerden oluşan Haçlı ordusu yabancı oldukları Ortadoğu'nun coğrafi ve iklim yapısından büyük sıkıntı çekerler. İlaçları tükenen ve yiyecek bulamayan Haçlılar arasında başlayan açlık sebebiyle ölümler artar. Kötü hijyenik şartlara maruz kalanlar arasında veba salgını da yayılır. Hem açıktan hem de salgın hastalıktan kaynaklı ölümlerden 500.000 kişilik ordunun 1/5'i telef olur.⁸⁴

1124 yılında Suriye, Irak ve Anadolu'nun güney bölgelerinde kuraklık sebebiyle başlayan kıtlıktan pek çok kişi hayatını kaybeder. Bağdat'ta açlıktan ölenlerin sayısı 25.000 kişiye ulaşır.⁸⁵

Halife Hâfız-Lidînillâh'ın (1129-1149) döneminde etkili olan bir kıtlık 1141-1142 yıllarında görülür. Kıtlıktan dolayı tahıl ve gıda maddelerinin fiyatları birkaç kat yükselir. Kıtlığın arkasından da salgın hastalık çıkar. Hem salgın hem de açlıktan binlerce insan ölür.⁸⁶

Eyyûbîler zamanında da Mısır ve Suriye'de pek çok kıtlık ve salgın hastalık görülür. Selahaddin Eyyûbî zamanında 1178-79 yıllarında Suriye, el-Cezire, Irak, Diyarbakır, Musul ve Ahlat'ta yağışların azlığı sebebiyle çıkan kuraklık sonucu genel bir kıtlık yaşanır. Kıtlığın arkasından ise bir salgın hastalık

82 İbnü'l-Esir, c. 10, s. 99-102, Ensarî, vr. 13a.

83 Ebü'l-Ferec, c. 1, s. 328; Arık, s. 43-44; Ensarî, vr. 13b.

84 Mateos, s. 192-194; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. 1, çev. F. Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (Ankara: 1987), s. 170-197; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), s. 182-188; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984), s. 337; Arık, s. 44-45.

85 Azîmî, s. 46; İbnü'l-Esir, c. 10, s. 493.

86 Makrizî, *İğâse*, s. 28; Muhammed Berekat el-Beyeli, *el-Ezmât el-İktisadiyye ve'l-Evbiye fî Mısır el-İslâmiyye*, (Kahire: 1986), s. 97; Dols, *Black Death*, s. 32.

çıkarak. İnsanlar içecek su dahi bulamazlar. Hem açlık hem de salgın sebebiyle binlerce insan ölür, cenazeleri defnetmekten aciziyet içine düşülür.⁸⁷

1187 yılında Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs'ü fethi üzerine III. Haçlı Seferi'ne çıkan Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın ordusu arasında şiddetli bir kıtlık ve veba salgını ortaya çıkar. 200.000 ile 600.000 arasında olduğu rivayet edilen Alman ordusu Anadolu'ya girer, binbir güçlükle Konya'ya ulaşır. Şehri ele geçiren Almanlar burada fazla kalmaz ve Silifke'ye doğru ilerler. Açlık ve susuzlukla mücadele eden Alman ordusu Silifke'ye ulaştığında 10 Haziran 1190'da İmparator, Göksu Çayı'nda boğularak ölür.⁸⁸ Açlıktan ve Çukurova'da yakalandıkları vebadan ağır zayıat veren Alman ordusu güçlükle Antakya'ya ulaşır.⁸⁹ Buradan Akka önlerine gelen Alman Haçlı ordusunda kıtlık baş gösterir. İbnü'l-Esir açlıktan zor durumda kalan Haçlı askerlerine Beyrut ve Askalan'daki Müslümanların gıda yardımı yaptıklarını, bu yardımlar olmasaydı onların hepsinin helak olacaklarını yazar.⁹⁰ Diğer müelliflerin de doğruladığı kıtlık ve veba salgınından her gün yüzlerce asker ölür.⁹¹

87 İbnü'l-Esir, c. 11, s. 361-362; İbn Kesir, c. 12, s. 526; Ebu'l-Ferec, c. 2, s. 425; Arık, s. 50.

88 Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), s. 128; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları 1993), s. 220-224; Osman Turan, "II. Kılıç Arslan", *İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 667; A. Çay, *II. Kılıç Arslan*, (Ankara: 1987), s. 109-112, Runciman, c. 3, s. 12-13; Arık, s. 51.

89 Arık, s. 51.

90 İbnü'l-Esir, c. 12, s. 51-53.

91 İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Halep*, (Beyrut: 1996); s. 421-422; Ebu'l-Ferec, c. 2, s. 457-458; İbn Şeddad, *Fi Sireti Selahaddin el-Eyyûbi en-Nevadirü's-Sultaniye*, nşr. M.M. Sabah, (Kahire: 1962), s. 196-198.

Tabii Sebepler

Kıtlik ve veba salgınlarının meydana gelmesinde pek çok tabii sebep vardır. Bu sebepler dünyanın birçok yerinde birbirlerine benzerlikler gösterir. Ancak Mısır'da Nil'in suyunun fazla taşması ya da taşma seviyesinin eksik olması ile meydana gelen kıtlık sadece bu ülkeye aittir. Bunun yanında yağış azlığı veya fazlalığı ile kavurucu rüzgârların yol açtığı kuraklık ve ürün kaybı pek çok yerde olduğu gibi Mısır'da da görülür. Aynı zamanda çekirge istilası, muhtelif haşere ve kemirgenlerin tarım alanlarında yol açtığı zararlar da doğal felaket olarak kabul edilir. Bunların yanında veba gibi bulaşıcı hastalıklardan meslek sahibi ve çalışabilen nüfusun kırılması da ekonomiyi olumsuz yönde etkiler. Mısır ve Suriye'de yaşanan kıtlık ve veba salgınlarının sebeplerini beş madde altında değerlendirebiliriz.

Nil'in Akışındaki Düzensizlik

Nil, değişen karma rejimli akarsulardan olup Afrika'nın doğu kesiminden kuzey-güney doğrultusunda Akdeniz'e doğru akar ve 6.648 km uzunluğundadır. Bu bakımdan Mississippi'den sonra (6730 km) dünyanın ikinci uzun nehridir. Dokuz ülke topraklarını kateden (Burundi, Ruanda, Tanzanya, Uganda, Kenya, Zaire, Etiyopya, Sudan, Mısır) Nil, tarih boyunca özellikle Mısır'ın dinî, kültürel, siyasal, ekonomik ve sosyal hayatında önemli rol oynar. İsmi, Yunancada nehir vadisi anlamına gelen neliostan kelimesinden gelir.¹ Nil'in ilk kaynağı Burundi'de Kasumo Çayı olup buradan Victoria, Kioga ve Albert Göllerini geçerek Bahrü'l-Cebel adını alır. Güney Sudan sınırından Bahrü'l-Gazel ve Etiyopya'dan Sobatı çaylarının da katılmasıyla No Gölü'ne dökülerek buradan Beyaz Nil (Bahrü'l-Abyad) adıyla çıkarak Sudan'ın başkenti Hartum'dan geçerek Etiyopya Platosu'nun sularını getiren Mavi Nil

1 Eymen Fuâd Seyyid, "Nil", *DİA*, 2007, c. 33, s. 122-123.

(Bahrü'l-Ezrak) ile birleşir. Bundan sonra Büyük Nil adını alarak Sudan'ı geçtikten sonra Mısır topraklarına girer. Mısır'ın başkenti Kahire'den itibaren eskiden yedi kola ayrılıp deltayı geçerek Akdeniz'e dökülürdü. Bunlardan beşi kurumuş, sadece Dimyat ve Reşîd kolları kalmıştır.²

Nil, Akdeniz nehirleri arasında suyu yazın yükselen tek nehir olup en önemli özelliği taşkınlarıdır. Bunun sebebi Etiyopya Platosu'na mayıs-ekim ayları arasında düşen yağışlardır. Bu su kütlesi Mısır'a haziran ayında gelmeye başlar ve ekim ayının ortalarına doğru nehrin yatağını 6-8 metre kadar yükseltir. Bunun sonucunda taşarak verimli alüvyonlarını delta ovasına yaymış olur. Kasım ayında su tekrar Nil'in yatağına çekilir. Bu taşkınlar sebebiyle eskiden nehrin vadisi su altında kalırdı. Toprak doğal bir su rezervi olur, deltaya birkaç santimlik balçık tabakası birikir, çamurda tarım yapılır ve bol ürün alınırdı.³

Mısır'da kıtlık ve veba salgınlarının çıkmasında Nil'in az ya da çok taşması etkendi. Mısır'ın bilinen tarihinden itibaren Nil'e önem verilmiş, suyuna hâkim olabilmek için iki yakasına setler yapılmış ve sulamada kullanmak amacıyla da kanallar açılmıştır. Ayrıca nehrin suyunun taşma zamanını tespit etmek ve seviyesini ölçmek için mikyaslar (Mikyâsü'n-Nil) yapılmıştır.⁴ Mısır halkı tarafından kutsal kabul edilen Nil'in, suyunun yükselmesiyle ilgili bazı inanışlar vardı. Nehrin taşma zamanı bayram olarak kutlanırdı. Firavunlar Döneminden Müslümanların Mısır'a girdikleri 640-41 yılına kadar devam eden "Nil gelini töreni" diye bir gelenek vardı. Yapılan törende bakire bir kız süslenir ve nehre atılarak kurban edilirdi. Güya inanca göre bu Nil'in kabarmasını sağlardı. Kurban geleneğini öğrenen Mısır'ın fatihi Amr b. Âs durumu Hz. Ömer'e yazmış ve o da bunu yasaklamıştır. Ancak Kıptiler yakın zamanlara kadar İydyû's-Salib denilen bayramlarında Arusatü'n-Nil denilen genç bir kız sembolünü nehre atarak eski geleneklerini sürdürürler. Hristiyanlar Nil'in suyu ile yıkanmayı uğurlu sayarlardı ve bu adet Müslümanlara da geçmiştir. Bundan başka Kıptilerin yaptıkları ve Fâtımî halifelerinin de bizzat katıldıkları "suya gömülme gecesi" de önemli bir törendi; o gece onların çoğu suya gömülür, bunun kendilerini hastalıklardan koruyacağına inanılırdı.

2 Aydoğan Köksal, *Afrika Coğrafyası 1*, (Ankara: DTCF Basımevi, 1982), s. 66-67; Selami Gözenç, *Afrika Ülkeler Coğrafyası 1*, (Ankara: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 1995), s. 124.

3 Köksal, s. 69.

4 Nil'in mikyasları için bkz: Mahmut Kaya, "Mikyâsü'n-Nil", *DİA*, 2005, c. 30, s. 52-53.

Memlûk devrinde önemini yitiren bu gelenek günümüzde sadece Kıptiler arasında yaşatılmaktadır.⁵

Müslümanlar Mısır'a girince Nil'in zirâi, iktisadi ve ticari hayatı için önemini kavrarlar. Ülkeyi boydan boya geçen nehir ulaşım için de önemlidir. Amr b. Âs, Hz. Ömer'in emriyle Nil'i Kızıldeniz'e bağlayan *Halîcû emîri'l-mü'minin* adında bir kanal kazdırdı. Fustat'ın güneyinden başlayıp Kızıldeniz'e ulaşan bu kanal üzerinden küçük gemilerle Hicaz'a tahıl gönderilirdi.⁶ Emevî, Abbasî, Tolunoğulları, İhşidiler, Fâtımîler Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde Nil'e verilen önem devam eder.

Nil taşma seviyesi: Nil'in su seviyesi mikyaslarda zirâ adı verilen bir uzunluk ölçü birimi ile tespit edilirdi. Abbasiler devrinden kalan 861 tarihli bir mikyas üzerindeki bir zirâ 1927'de İngiliz sanat tarihçi Creswell tarafından 54,04 cm olarak tespit edilmiştir.⁷ Kalkaşendî, Nil'i anlatırken zirâyı ayrıntılı şekilde tarif eder: "İnsan elinden yapılmış 6 yumruk bir zirâ olup her bir yumruk ise 4 parmağıdır. Her parmak ise 6 arpa boyundadır."⁸ Günümüzde de yapılan tespitlere göre bir zirânın 54,04 cm olduğu doğrulanmıştır.

Kıptiler bir zirâyı 28 parmak olarak belirleyip Nil'in taşma seviyesini 12 zirâ kabul ederler. Müslümanlar, Kıptilerin bu ölçüsünü kullanmadılar, bir zirâyı 24 parmak ve Nil'in taşma seviyesini ise 16 zirâ olarak kabul ettiler.⁹ Bundan sonra Nil 16 zirâyı çıktığı zaman taşma seviyesine ulaştığı kabul edilmiş, Kahire'de er-Ravza Adası yanındaki halicin (kanal) kapağı açılarak araziye su verilmiştir. Bu ölçü Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde de geçerliliğini sürdürmüştür.¹⁰

Suriye'de yağışların yetersizliği, Mısır'da ise Nil'in suyunun azlığı kuraklığa sebep olurdu. Zaten Mısır'da yağışlar yetersiz olup zirai hayat Nil'e bağlıydı. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi Eyyûbî ve Memlûk devirlerinde de Mısırlıların hayatı üzerinde Nil önemli bir yer tutardı. Nehrin taşkınlarına hâkim olmak için setler yapılması ve araziye suyu ulaştırmak için kanalların temizlenmesi gerekiyordu. Sıbt İbnü'l-Cevzî; Nil 16 zirâyı çıkarsa sultan

5 Seyyid, "Nil", *DİA*, s. 123; J. H. Kramers, "Nil", *İslam Ansiklopedisi*, (Eskişehir: MEB Yayınları, 1997), c. 9, s. 281.

6 Seyyid, "Nil" *DİA*, s. 122.

7 Hinz, s. 67-76.

8 Kalkaşendî, *Subhü'l-Aşâ*, c. 3, s. 319-320.

9 Kalkaşendî, c. 3, s. 322; Makrizî, *Hıtat*, c. 1, s. 58.

10 Kalkaşendî, c. 4, s. 48-49.

hakkı olan vergileri alır, 18'e ulaşırsa salgın hastalık olur ve 20'yi aşarsa ülke su altında kalır demektir.¹¹

Nil'in artışı ve azalması Kıpti aylarına göre hesap edilirdi. Nehrin suyunun yükselmesi haziran ayında başlar ve eylülde sona ererdi.¹² Bu bakımdan diğer nehirlerin tersine yaz zamanında suyu en yüksek seviyeye ulaşır ve araziye taşardı. Ekim zamanı yani sonbaharda su seviyesi azalmaya başlar, araziye dağılmış su, nehrin yatağına kanallar vasıtasıyla geri çekilir ve sonra kapakları kapatılırdı. Ekime hazır hale gelen araziye mahsuller ekilirdi. Bu durumu çok iyi tetkik eden Makrîzî: "Eğer Allah yaz mevsiminde Nil'in artışını arazi suya doyuncaya kadar yükseltmese ve ekim başlangıcında da onun seviyesini düşürmeseydi Mısır ülkesi fesat içinde kalırdı. Oranın insanları af dilemeli, çünkü orada Feyyum hariç yeterli yağmur ve pınarlar yoktur."¹³ demektir.

Sahibü'l-mikyas denilen görevli, Nil'in seviyesini her gün ikinci vaktinde ölçer, ertesi sabah kadiyü'l-kudat, nazıru'l-has, nazıru'l-ceş ve muhtesibe gibi kişilere bildirdiği gibi Kahire caddelerinde de ilan ederdi. Bildirim ve ilan sırasında hicrî aylarının hangi günü olduğu ve bunun Kıpti aylarından hangisine tekabül ettiği de belirtilirdi. Bunun yanında önceki senenin aynı gününde ölçümün ne olduğu da kontrol edilirdi. Su seviyesi 16 zirâyâ çıkarsa ilan edilir; Ravza Adası'nda sultan, ümera, ulema ve halkın da katıldığı büyük bir tören yapılırdı. Burada bulunan Mikyas Camii'nde Kur'an-ı Kerim okunur ve dualar yapılırdı. Fatimîler zamanında halife bizzat gelerek Kahire halicinin kapağını açardı. Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde de bu gelenek devam ettirilir. Sultan, Ravza Adası'na geldiğinde mikyası ölçer ve sonra da halicin kapağını açardı. (Bkz: Fotoğraf:1) Memlûk sultanları daha sonra halicin kapağının açılması işini oğlu veya bir emirine devretmiştir.¹⁴ Burada yapılan tören sırasında başta sultan ve ümerası olmak üzere ileri gelenler sofralar açarlar, topluca yenip içilir, eğlenceler düzenlenir ve etraf süslenirdi. Bu eğlence uzun süre devam eder, sonra sultan Kal'atü'l-Cebel'e dönerdi.¹⁵ Nil'in suyu 16 zirâ olduğunda buna "Sultanın Suyu" ismi verilirdi. O gün bayram

11 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Miratü'z-Zaman fî Tarihi'l A'yan*, c. 1, nşr. Hasan Abbas, (Beyrut: 1985), 1. baskı, s. 109; İbn Aybek ed-Devâdarî, *Kenzü'd-Dürr ve Cami'ü'l-Gurer*, c. 1, nşr. Bern Radtke, (Kahire: 1982), s. 191.

12 İbnü'l-Cevzî, c. 1, s. 109.

13 Makrîzî, *Hitat*, c. 1, s. 58.

14 Kalkaşendî, c. 3, s. 324, 590; İbn Hacerü'l-Askâlanî, *İnbâü'l-Gumr bi-Ebnâü'l-Umr*, c. 2, nşr. M.Abdül-Muid Han, (Haydarabad: 1967), s. 122; Sâid Abdulfettah Âşûr, *Müctemiyü'l-Mısri fî Asri Selatini'l-Memâlik*, (Kahire: 1992), s. 219.

15 Âşûr, *Müctemiyü'l-Mısri*, s. 220.

sayılır ve adına yevmü'l-meşhud denirdi. Kalkaşendî “dünyada onun gibi (Nil’in taşması yani 16 zirâyâ çıkması) beklenen bir şeyin olmadığını” yazar.¹⁶

Mısır halkı, Nil 16 zirâyâ çıkmazsa veya fazla taşarsa bunun kendileri için ilahî bir cezalandırılma olduğuna inanır ve bir felaketin çıkacağından korkardı. Nil’in yükselmemesi bir kıtlık işareti sayılır, çarşı ve pazarda tahıl ve diğer gıda maddelerinin fiyatı arttığı gibi bulunamaz da olurdu. Tüccar, ümera ve kara borsacılar ise kriz anında depolarında bulunan tahılı saklayarak satmaktan imtina ederler ve yüksek kâr elde etmek için fiyatların artmasını beklerlerdi. Nil bir yıl taşmasa iki yıl kıtlık olur denirdi. Birinci yıl kıtlık korkusundan elde bulunan gıda maddeleri saklandığı için ikinci yıl da kuraklıktan dolayı hasat yapılamadığından kıtlık olurdu. Bu durum karşısında halkın duaya çıkmak ve tövbe yapmaktan başka çaresi yoktu.¹⁷

Nil taşmadığı vakitler, Mısır halkı yiyecek satın alabilmek için çarşıya koşup dükkân ve fırınlar önünde izdihamlar oluşturup birbirlerini ezerlerdi. Bu sırada ayakaltında kalıp ezilip ölenler olurdu. Bu durumu tarihçiler “Fakirler bıçaksız olarak boğazlanırlardı.”¹⁸ şeklinde ifade ederler. Sultan bu kargaşayı görünce nehrin suyunun taşma seviyesine yükselmesi ve kıtlığın kalkması için duaya çıkılmasını emrederdi. Bunun üzerine kadılar, şeyhler, ümera ve ahali Ravza Adası’ndaki mikyasın önünde toplanıp Nil’in yükselmesi için dua ederlerdi.¹⁹ Bundan sonra Kahire’nin çarşı, cadde ve sokaklarında üç gün oruç tutulması ilan edilirdi. Bazen halk, kentin önemli dinî merkezlerinden sayılan Amr b. Âs, Ahmed ibn Tolun ve Ezher camilerinde toplanıp toplu namaz kılıp dualar yapar, bazen de ulemanın önderliğinde şehrin dışında sahraya (çöle) çıkıp aynı dua merasimi orada icra edilirdi. Bu dualara bazen sultan ve ümera da katılırdı. Sultan halkla beraber katıldığı bu merasimlerde ağlar, feryat figan eder ve Nil’in yükselmesi için Allah’a yalvarırdı. Büyük, küçük, erkek, kadın, ümera, ulema ve sofi ayrımı olmaksızın toplumun bütün kesimleri bu duaya iştirak ederlerdi. Duaya, Müslümanlar ellerinde Kur’an, Hristiyanlar İncil ve Yahudiler de Tevrat’la katılırlardı.²⁰ Nil’in suyunun eksikliğinde yükselmesi için fazlalılığında da azalması için dualar yapılırdı.²¹

16 Kalkaşendî, c. 3, s. 220.

17 Makrizî, *İğâse*, s. 41.

18 Âşûr, *Müctemiyü'l-Mısri*, s. 220.

19 İbn İyâs, c. 2/1, s. 74.

20 İbn Battûta, s. 118.

21 Makrizî, *Hıtat*, c. 2, s. 24; İbn Züheyre, *el-Fedail el-Bâhire bi-Mehasini'l-Kahire*, nşr. Mustafa Saka-Kamil el-Mühendis, (Kahire: 1969), s. 160-161.

Nil'in eksilmesi veya artması konusunda Orta Çağ'da ileri sürülen birkaç görüş vardır. Bunlardan ilki, Nil'in artış ve eksilişinin sebebini Allah'tan başka kimse bilemezdi. İkincisi, Nil'in artış ve eksilişinin sebebi onu besleyen kaynaklar olup bunlar Cebel-i Kamer altından çıkan 10 göz pınardı. Üçüncü ise Nil'in geçtiği Habeş ve Nubya ülkelerine yağın yamurlardı. Bunlarla oluşan seller Nil'i yükseltir ve yaz aylarında Mısır'da etkileri görünürdü.²² Günümüzde Nil'in yaz mevsiminde yükselişinin sebebinin üçüncü görüş olduğu ispatlanmıştır.²³

Yukarıdaki görüşlere ilaveten Orta Çağ müellifleri Nil'in yükselmesi ve azalmasını Ay ve Güneş'in burçlardaki bazı hareketlerine bağlarlar. Buna göre; 1. ay, koç, aslan ve yay burcunda olursa bu burçlarda sıcaklık olduğundan Nil'in suyu az ve eksik olur. 2. ay, boğa, başak ve oğlak burcunda olursa ise bunlar tozlu olduğundan Nil'in suyu orta seviyededir. 3. ay, yengeç, akrep ve balık burcunda olursa Nil'in suyu yüksek olur. 4. ay, ikizler, terazi ve kova burcunda olursa bunlar havalı olduğundan Nil'in suyu faydalı olur.²⁴

Nil'in Mısır arazisini sulayabilmesi ve tarımın yapılabilmesi için mikyaslara, haliç denilen büyük ve küçük kanallara, köprülere ve setlere önem verilmesi gerekiyordu. Bu set ve kanalların tamir edilmesi, gözetilip bakımının yapılması için Memlûk Devleti'nde kâşifü'l-cûsur denilen bir emir bulunurdu.²⁵ Bu emirin gözetiminde nehrin sağa sola taşarak suyunun boşa gitmesini engellemek için setler yapılır, kanallara dolan çamur ve toprak temizlenirdi. Bu işler yapılmaz veya ihmal edilirse tarım için çok zarar olurdu. Kalkaşandî 14. yüzyılda "her sene suyla gelen çamurun dibe çökmesinden dolayı arazi seviyesinin yükseldiğini ve bu sebeple setlerin zayıfladığını" belirtir.²⁶ Makrîzî de kanal ve setlerin bakımı ihmal edildiğinde zararın arttığını yazar.²⁷

Nil'in setleri cûsurü's-sultaniye ve cûsurü'l-belediye diye ikiye ayrılırdı. Cûsurü's-sultaniye halk setleri olup yapılması, korunması, ıslah edilmesi ve imarından sultan sorumluydu. Cûsurü'l-belediye ise ümera ve iktâ sahiplerinin özel setleri olup yapılması, korunması ve bakımından kendileri sorumluydu.²⁸

22 İbnü'l-Cezvî, c. 1, s. 109.

23 Köksal, s. 69; J. H. Kramers, "Nil", *İA*, c. 9, s. 280.

24 Kâsım Abduh Kâsım, *en-Nil ve'l-Müctema'ü'l-Mısri fî Asrı Selâtini'l-Memâlik*, (Kahire: 1977), s. 14.

25 Makrîzî, *Hıtat*, c. 1, s. 61,74-75.

26 Kalkaşandî, c. 3, s. 296.

27 Makrîzî, *İğâse*, s. 46.

28 Kalkaşandî, c. 3, s. 448; İbn Memmatî, s. 205; Takıyeddin Ahmed b. Ali Makrîzî, *Kita-bûs-Sülûk li-Ma'rîfet Düvelî'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, c. 1, (Kahire: 1934), s. 638-834.

Tarihin bilinen çağlarından beri Mısır toplumunun hayatı Nil'e göre şekillenirdi. Tabir yerindeyse onlar Nil'le yatar onunla kalkardı. Nehrin zamanında taşmaması halk arasında hemen korku ve paniğe neden olur, yüzleri asılır, karamsarlık artar ve feryat figanlar yükselirdi. Nil taşıdığı anda insanların yüzlerinde gülümseme olur, sevinip bayram yaparlardı. Halk nehri kutsal sayıp Nil-i Mübarek adını vermişti. Şairler onu övmek için methiyeler yazmışlardır. O, Mısır'da zenginliğin ve refahın kaynağı olarak görülmüştür.²⁹

Nil'in Kolları: Nil, önceden haliç adı verilen yedi kola ayrılarak Akdeniz'e dökülürdü. Zamanla bunların beşi balçık ve toprakla dolup kurumuş, sadece Dimyat ve Reşid kolları kalmıştır. Bu büyük haliçlerden başka nehrin suyunu araziye ulaştırmak için büyük ve küçük kanallar da kazılmıştı. Vechü'l-Bahrî ve Vechü'l-Kıble diye ikiye ayrılan delta bölgesi bu kanallarla sulanırdı.³⁰ Nil'in belli haliçleri şunlardı:

1- Halicü'l-Kahire: Nil'den Kızıldeniz'e kazılan bir kanal olup Müslümanlar Mısır'ı fethettiğinde kurumuştur. Hz. Ömer'in emri ile Amr b. Âs bu kanalı yeniden kazdırarak nehrin Kızıldeniz'e akmasını sağladı. Ravza Adası'ndaki mikyasta su 16 zirâya çıktığında bu kanal açılırdı.³¹

2- Halicü'l-Münif: Feyyum tarafına akan bu kanalı Hz. Yusuf'un (a.s.) kazdığına inanılır.³²

3- Halicü'l-Dimyat: Nil'in doğusundan Dimyat'a akan kanaldı.³³

4- Halicü'l-Seha: İslâm'dan önce kazılmıştı.³⁴

5- Halicü'l-İskenderiye³⁵: Eskiden kazılan bu kanal zamanla dolmuş ve Sultan Muhammed b. Kalavun 1324-25'te yeniden kazdırdığı için **Halicü'n-Nâsirî** adını almıştır.³⁶

6- Halicü'l-Menhî³⁷

29 Kâsım, *Nil*, s. 53-54; Gânim, s. 9-12; Mahmud Rezzak Selim, *Nil fi asri'l-Memâlik*, (Kahire: 1965), s. 56; Ahmed Abdülkerim Süleyman, *Hayatü'z-Ziraiyye fi Asri'l-Memlûki (Risaleti'l-Macester, Camiatü'l-Kahire, Külliyyetü'l-Edeb, Kısmi Tarih)*, (Kahire: 1972), s. 8; Âşûr, *Müctemiyü'l-Mısri*, s. 217-218.

30 İbn Memmatî, s. 205-206; Makrîzî, *Hıtat*, c. 1, s. 70.

31 İbn Memmatî, s. 205; Kalkaşendî, c. 3, s. 329; Makrîzî, *Hıtat*, c. 1, s. 70.

32 İbn Memmatî, s. 205; Kalkaşendî, c. 3, s. 335; Makrîzî, *Hıtat*, c. 1, s. 70.

33 İbn Memmatî, s. 205; Kalkaşendî, c. 3, s. 335.

34 İbn Memmatî, s. 205; Kalkaşendî, c. 3, s. 335.

35 İbn Memmatî, s. 205; Kalkaşendî, c. 3, s. 332-333; *Hıtat*, c. 1, s. 71.

36 Makrîzî, *Hıtat*, c. 1, s. 72; Kâsım Abduh Kâsım, "Muhammed b. Kalavun", *DİA*, 2005, c. 30, s. 548.

37 İbn Memmatî, s. 206; *el-Hıtat*, c. 1, s. 70.

7- **Halicü'l-Serdûs:** İslâm'dan önce kazılmıştı.³⁸

8- **Bahrü'l-Ebü'l-Münenca:** Fatımîler zamanında kazıldı.³⁹

Kaynaklarda haliçler konusunda farklılıklar bulunmakla birlikte belli başlıları bunlardır.⁴⁰

Nil'in Mikyasları: Nil'in su seviyesini ölçen düzeneğin bulunduğu binaya mikyas adı verilirdi. Tarih boyunca Mısır ekonomisi büyük oranda tarıma dayalıydı. Ülkede iyi ürün alabilmek Nil'in taşkınlarına bağlı olup senenin belli zamanlarında yükselen veya alçalan suyun seviyesinin ölçülmesi en eski devirlerden beri bir zorunluluk hâlini almıştı.⁴¹ İslâm'dan önceki dönemlerde mikyaslar yapıldığı gibi sonrasında da inşa edilmeye devam etmiştir. İslami devirde önce ilk mikyasın Feyyum Kanalı'nı açtıran Hz. Yusuf (a.s.) tarafından Memfis'te yapıldığına inanılır.⁴² Bizans idaresi altında bulunan Mısır'da Kıptilerin Nil'in suyunu ölçtükleri bilinir.

Mısır'ı fetheden Amr b. Âs, Yukarı Mısır'ın Asvân ve Dendera kentlerinde iki mikyas yaptırdı.⁴³ İkinci mikyas Emevi Hilafeti'nin kurucusu Muaviye zamanında inşa edildi. Daha sonra Mısır Valisi Abdülaziz b. Mervan, Hilvan'da yeni bir mikyas inşa ettirdi. Halife Süleyman b. Abdülmelik zamanında ise Usume b. Zeyd et-Tenuhi, Ravza Adası'nda 715-16'da Nil'in en büyük mikyasını inşa ettirdi. Abbasiler döneminde Halife Me'mun (813-833) ve daha sonra da 872 yılında Ahmed b. Tolun bu mikyası yeniletiler.⁴⁴ Eyyûbî ve Memlûk zamanlarında kullanılmaya devam eden Ravza Adası'ndaki bu mikyas Nil'in su seviyesinin belirlenmesinde esas alınmıştır. Ravza mikyasında su seviyesi 16 zirâyâ çıkarsa Kahire halici açılırdı. Bu mikyasın yanına cami, kale vs. binalar inşa edilmişti. Günümüze kadar varlığını koruyan bu mikyas sekiz köşeli beyaz mermer sütun olup 8,645 metre yüksekliğinde ve etrafı duvarlarla çevrili kare biçiminde bir havuzun içindeydi. (Bkz. Fotoğraf: 2) Bu sütun, her biri 54,04 cm olan 22 zirâyâ ayrılmış, onların her biri de parmak olarak tarif edilen 24 kısma bölünmüş yukarıdan suyun içine doğru

38 İbn Memmatî, s. 205; Makrizî, *Hıtat*, c. 1, s. 70.

39 İbn Memmatî, s. 206; Makrizî, *Hıtat*, c. 1, s. 71-72.

40 Bkz. İbn Memmatî, s. 205-206; Kalkaşendî, c. 3, s. 329-336; Makrizî, *Hıtat*, c. 1, s. 70-72.

41 Kaya, s. 52.

42 Kalkaşendî, c. 3, s. 326; İbn Memmatî, s. 75-76; Makrizî, *Hıtat*, c. 1, s. 56-57.

43 Makrizî, c. 1, s. 56-57; Kalkaşendî, c. 3, s. 326; İbn Züheyre, s. 178; Kaya, s. 52.

44 Makrizî, *Hıtat*, c. 1, s. 57; İbn Memmatî, s. 75-76; Kalkaşendî, c. 3, s. 327; İbn Züheyre, s. 179.

inelirdi.⁴⁵ Mıkyasın üzerinde Nil'e bakan bir aslan heykeli vardı. Nil taşma seviyesine çıkınca aslanın ağzından su akardı. Bu durum nehrin taşma seviyesine geldiğinin habercisiydi.⁴⁶

Kuraklık

Yağışların az olması ve kesilmesi sebebiyle meydana gelen kıtlık, Arapçada kaht kelimesiyle ifade edilir. Kaht, pek şiddetli vurmak, yağmur yağmayıp muhtebis olmak, kesilmek ve kıtlığa uğramak anlamına gelir.⁴⁷ Kuraklığın sebep olduğu kıtlıklarda gıda maddelerinin fiyatları yükselir ve paranın alım gücü düşerdi. Bu durumda tüccar sınıfı elinde bulunan malı stoklar ve fiyatların yükselmesine neden olurdu.

Mısır'da Nil'in taşmaması, Suriye'de ise yağışların azlığı kuraklığa, arkasından da kıtlığa sebep olurdu. Suriye'de su kaynakları ve yağışlar Mısır'a göre daha boldu. Bölgenin en önemli nehri Fırat, Anadolu'dan doğup Suriye'nin kuzeyinden geçerek Irak'tan Basra Körfezi'ne dökülür. Yine Asî Nehri Suriye topraklarından çıkıp Antakya'dan denize dökülür. Bunların yanında bölgede irili ufaklı birçok akarsu vardır. Mısır ve Suriye'de kuraklıktan kaynaklanan pek çok kıtlık örneği bulunur. Su kaynakları yetersiz olan ve daha az yağış alan Suriye bölgesinin iç kesimlerinden olan Dımaşk ve Havran ile güneyde Kerek ve Şevbek gibi yerlerde daha sık kuraklık yaşanırđı. Bu yüzden bu bölgelerden nisbeten daha yağışlı ve tacirlerin mal getirdiğı Akdeniz kıytlarına göçler olurdu.⁴⁸ Halep, Hama ve Humus gibi kuzey kentlerinde su kaynakları bol olduğundan daha az kuraklık görölürdü. ⁴⁹ Kudüs ve çevresinde ise su kaynakları yok denecek kadar az olup yağışlar görünüp de ürün elde edilirse "senenin hayırlı geçtiğı" söylenirdi.⁵⁰

Mısır ve Suriye'de iktisadi hayat daha çok tarıma dayalıydı. Her iki bölgede de Eyyûbî ve Memlûkler zamanlarında devlete ait topraklar ikta sistemi denilen bir uygulama ile ümeraya dağıtılırdı. Bu sistemin sürdürülebilmesi

45 Gânim, s. 10; Kâsım, *Nil*, s. 42; Kaya, s. 52.

46 Kalkaşendî, c. 3, s. 220; Makrîzî, *el-Hıtat*, c. 1, s. 56-61; Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fî Fünûnî'l-Edâb*, c. 1, nşr. Heyetü'l Mısıriyyetü'l-Ammü'l- Kütüb, (Kahire: 1985), s. 263; Nücûm, c. 1, s. 46; Kaya, s. 53.

47 Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, (Ankara: Mayaş Yayınları, 1984), s. 45.

48 Makrîzî, *Sütlük*, c. 4/1, s. 609; Ali Seyyid Ali, *el-Kudîis fî'l-Asri Memlûki*, (Kahire: 1986), s. 218.

49 Mahmud Yasin et-Tikritî, *el-Eyyûbiyyûn fî Şemal eş-Şam ve'l-Cezire*, (Bağdat: 1981), s. 365-366.

50 Ali, s. 218.

için toprağın işlenmesi gerekliydi. Ümera iktadan elde ettiği gelir ile hem kendi ve maiyetinin geçimini sağlar hem de memlûk yetiştirirdi. İkta sistemi dışındaki özel mülk olan toprak sahiplerinden de vergi alınırdu.⁵¹ Kuraklık zamanlarında ikta sistemi büyük zarar görürdü. Hem maiyetinin hem de memlûklerinin iâşesini temin edemezdi. Aynı zamanda iktada çalışan çiftçi ve köylü kesimi perişan olurdu.⁵²

Kuraklık zamanlarında ekin, mera ve otlak alanları kuruduğundan hayvanlara da yem bulunamazdı. Bu yüzden de hayvanlar telef olurdu. Bu da et fiyatlarının yükselmesine sebep olurdu. Aynı zamanda öküz, at ve deve gibi yük taşıyan hayvanların telef olması nakliye ücretlerinin artmasına neden olurdu.

Rüzgârlar

Mısır'da kavurucu rüzgârların kuraklık ve kıtlığa sebep olduğuna dair pek çok örnek bulunmaktadır.⁵³ Aşırı yağış ve arkasından gelen sıcak hava ekinleri kurutur, pahalılık ve kıtlığa sebep olurdu.⁵⁴ Mısır'da basınç sistemlerine bağlı olarak güney, güneybatı, güneydoğu yönlerinden hamsin ve simun adı verilen rüzgârlar eserdi. Çölden esen bu rüzgârlar aynı zamanda toz ve kum tanecikleri getirirlerdi.⁵⁵ Bunlar ölümcül afetlere sebep oldukları gibi ekinleri kurutur ve hasat zamanı yaklaşan ürünlere de büyük zarar verirdi.⁵⁶ Şiddetli rüzgârların sebep olduğu kuraklık ve kıtlıklar Suriye'den daha ziyade Mısır'da yaşanırdu.

Şiddetli ve kavurucu rüzgârların salgın hastalıkların çıkması ve yayılmasına da sebep olduğuna inanılırdu. Bu inanışa göre Mısır'da nisan ve mayıs aylarında güneyden kuzeye esen hamsin rüzgârı getirdiği sıcaklık ile havadaki nemi artırır ve hastalıkların çoğalmasına neden olurdu. Memlûk tarihçileri bu yakıcı ve sıcak rüzgârın veba salgınının çıkması ve hızlı yayılmasında etkili olduğunu ileri sürerler.⁵⁷

51 Ali, s. 218.

52 İbn Kesir, c. 14, s. 27; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbnü'l-Furat*, c. 7, nşr. Kostantin Züreyk, (Beyrut: 1936), s. 196; Makrizî, *Sülûk*, c. 1/3, s. 808; Makrizî, *İğâse*, s. 32; Nüveyrî, c. 31, s. 286.

53 Makrizî, *İğâse*, s. 41.

54 Bahattin Keleş, *Bahri Memlûkler, İktisadî ve Ticarî Hayat*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), s. 86-87.

55 Selami Gözenç, *Afrika Ülkeler Coğrafyası-1*, s. 125.

56 Gânim, s. 13.

57 Makrizî, *Sülûk*, c. 3/3, s. 1124; İbn Hacer, c. 5, s. 136; İbn İyâs, c. 1/3, s. 689.

Veba Salgıları

Salgın hastalıkların en önemlilerinden biri olan veba kolayca yayılır ve öldürücüdür. İslam kaynaklarında “veba, taun” olarak adlandırılan bu hastalık Türkçede “kıran”, Batı dillerinde ise “plague, black death (kara ölüm), peste, pestis” gibi isimlerle anılır.⁵⁸ Çok eski devirlerden beri veba, epidemi ve pandemileriyle tanınan ağır bir enfeksiyondur.⁵⁹ Diğer bir ifadeyle veba, vahşi kemiricilerin hastalığı olup *pasteurella pestis* enfeksiyonundan kaynaklanır.⁶⁰ Hastalık insanlara fare pireleri ile bulaşır. “Bubon” adı verilen cehaleti lenfadenit ile tanınan toksit ve spesifik bir hastalık meydana getirir. Vebanın pnömoni şekli direkt temas ile insandan insana öksürük damlacıkları ile geçebilir. Tarihte şiddetli epidemi ve pandemiler oluşturmuş tehlikeli bir hastalık olan vebanın pnömoni ve septisemi şekilleri öldürücü olup günümüzde antibiyotiklerle tedavisi mümkündür.⁶¹

Veba mikrobu hareketsiz, Güneş ışınlarıyla kolayca ölen, balgam ve pire dışkısı içinde oda sıcaklığında uzun süre canlı kalabilen, dondurulursa 25 yıl canlılığını koruyabilen bir basildir. Hastalık genellikle kemirici hayvanlarda -fareler arasında- epidemiler şeklinde görülür. “*Xenopsylla cheopis*” denilen fare pireleriyle de insanlara geçer. Pire ısırığı insana, fazla kan emmek için kusmak suretiyle enfeksiyonu bulaştırır. Pireler ayrıca bakterileri dışkılarını aracılığıyla çıkarabilirler. Kaşınma esnasında açılan yaralardan bakteri insan kanına girer. Enfeksiyona daha çok sıcak yaz aylarında, subtropik iklimlerde ve geri kalmış ve hijyen şartları bozuk bölgelerde rastlanır. İnsanlar arasında hastalığın bulaşması ancak akciğer vebası şeklinde damlacık enfeksiyonu yoluyla olur. Hastalığın diğer formları kapalı enfeksiyonlar olup pire yoksa insandan insana bulaşma olmaz.⁶²

58 Melahat Onul, *Sistemik Enfeksiyon Hastalıkları*, 2. baskı, (Ankara: Hacettepe Taş Yayınları, 1983), s. 379; Behiç Onul, *Enfeksiyon Hastalıkları*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1953), s. 562; A. Tuncer, *Toplum Sağlığında Enfeksiyon Hastalıkları ve Korunma*, 2. baskı, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1983), s. 451; Ömer Kasımoğlu, “Veba” *Enfeksiyon Hastalıkları*, dzl. E.T. Çetin, 3. baskı, (İstanbul: 1979), s. 141; “Veba” Maddesi, *Meydan Larousse*, c. 12, s. 551; Arık, 27; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), s. 16; Beyelî, s. 25; Dols, s. 315-319.

59 Melahat Onul, s. 379.

60 Behiç Onul, s. 563.

61 Behiç Onul, s. 563.

62 M. Onul, s. 379-380; Kasımoğlu, s. 141-143; Tuncer, s. 451-452; B. Onul, s. 737; Arık, s. 28.

Veba, nüfusu yoğun ve hijyen şartları iyi olmayan geri kalmış bölgelerde endemik (salgın olmaksızın sık görülen) durumda bulunur. Gemi, kargo ve diğer ulaşım araçlarıyla başka yerlere yayılabilir. Ancak epidemiler oluşturmaması için ulaştığı ortamda yayılmaya müsait düşük hayat şartlarının bulunması gerekir. Veba epidemileri mevsimlerle ilgili olup endemik bölgelerde hava sıcaklığı mutedil olan rutubetli aylarda daha çok rastlanır. Epideminin yayılmasında toplumun sosyo-ekonomik genel sağlık şartları ve beslenme durumları önemli rol oynar. Sefalet, açlık, göç ve doğal afetler vebanın hızla yayılmasına, epidemiyi ve pandemiler oluşturmaya neden olur.⁶³ Veba bir bölge ve bir toplumda görülmüşse epidemiyi, pek çok ülke ve topluma yayılmışsa pandemi adını alır.

Veba Çeşitleri

Veba mikroorganizmanın vücuda giriş ve lokalizasyonuna göre, 1. Bubon vebası (hıyarcıklı veba), 2. Akciğer vebası (veba pnömonisi), 3. Veba sepsisi gibi klinik şekillerde olduğu gibi bakterinin virulans ve toksisitesi ve hastanın direnç durumu ile ilişkili olarak pestis major yani çok toksit ve ağır şekli ile pestis minor denilen az toksit ve daha hafif şekilleri gibi klinik görünimleri vardır.⁶⁴

Hıyarcıklı Veba (Bubon Vebası): Kuluçka dönemi 2-5 gün olan bubon vebası birdenbire titreme ile 39-40 °C'ye yükselen ateşle başlar. Hastalık enfeksiyonlarının ilk saatlerinden itibaren şiddetli bir toksemi hâli vardır. Bu hâl adeta alkol enfeksiyonuna benzer. Hastalar sabit belirtiler gösterirler. Gittikçe bozulan genel durumdan, hastalığın toksit bir enfeksiyon neticesinde geldiği anlaşılır, hasta sarhoş gibi sağa sola salınarak yürür. Ertesi günü ateş biraz düşer; fakat akşam daha da yükselir ve 40-41 °C olur. Şiddetli bir hâlsizlik, dalgınlık, ağır ve peltek konuşma teşekkül eder. Şiddetli baş, sırt ve bacak ağrıları görülür. Yüz soluklaşır ve ateş artınca kızarır. Damarlar şişer, deri sıcaklar ve kurur. Nabız 120-140 arasında seyreder. Solunum ateşle birlikte hızlanır, ikinci günden itibaren meydana çıkan stupor, sensorium bozuklukları ve konuşma şekli ile hastalar budala hâlini alır. Dil kalın, beyaz bir pas tabakası ile örtülür, kusma ve diyareler olabilir.⁶⁵ Bubon veya lenf bezi vebası da denilen hıyarcıklı vebada genel semptomların başlangıcından 1-2 gün sonra hastalığın lokal belirtileri meydana çıkar. Pirenin ısırmış olduğu

⁶³ Arık, s. 28.

⁶⁴ M. Onul, s. 380; Behiç Onul, s. 568-569.

⁶⁵ M. Onul, s. 380-381; Behiç Onul, s. 568-569; *Meydan Larousse*, c. 12, s. 551.

enfeksiyonun yerinde bir eritem belirir, süratle papül, bazen, püskül veya ülser şeklinde geçer. Buradan bölgeye ait lenfa bezlerine doğru deri üzerinde kırmızı lenfanjit hatları teşekkül eder. Lenfa bezlerinde 2-3 gün içinde ağırlı bir şişme başlar. Şişen lenfa bezlerine primer bubon yani hıyarcık adı verilir. Bubon vakalarının üçte ikisinde kasık bezleri, ikinci derecede koltuk altı bezleri ve en az da çene altı ve sonra diğer lenfa bezleri de şişer. İkinci grup lenfa bezlerine sekonder bubon adı verilir. Ağır vakalarda hastalar gittikçe hâlsizleşir, şuur bozulur, stupor ve delirium artar. Dalak ve karaciğer büyür, kalp sesleri zayıflar ve bozulur, damar basıncı düşer, solunum sathileşir, nihayet koma içinde 3-6 gün içinde öldürür. Ölüm oranı %50 ile 70 arasındadır.⁶⁶

Akciğer Vebası: Veba pnömonisi de denilen bu tür hastalıkta bubon veya sepsisin seyri esnasında husule gelirse toksit hastalık tablosuna şiddetli akciğer belirtilerinin de eklenmesi ile tanınır. Primer veba pnömonisinde başlangıçta ateş birdenbire 40-41 °C'ye yükselir. Göğüs ağrıları ile birlikte şiddetli bir öksürük başlar. Solunum süratlenir, dispne, siyanoz olur. Fazla miktarda kahverengiye yakın koyu renkte kanlı bir balgam çıkar. İçinde mebzul veba basili bulunur. Dış lenfa bezlerinin ağrılarak şişmeye başladığı esnada ekseriyetle hasta 3-4 günde ölür.⁶⁷

Veba Septisemisi: Veba sepsisi de denilen bu hastalık çok ağır olup başlangıcı ve belirtileri bubon vebasındaki gibidir. Bakterinin virulansı fazla veya organizmanın mukavemeti zayıf olduğunda veba basili engelleri süratle geçer. Bazen lenfa bezlerinde belirli bir reaksiyon yapmadan doğrudan kan içine inokule edilmesi veba sepsisi ile sonuçlanabilir. Ateş ve toksemi belirtileri ile başlayan hastalığın ilk saatlerinden itibaren kanda fazla miktarda pestis bulunur. Bazen hastada yüksek ateş çıkmaz, derin bir hâlsizlik ile şuur kaybı olur, kısa bir süre sonra ise komaya girer. Kanda zehirlenme yapan vebanın bu türünde ölüm oranı çok yüksek olup hastalığa yakalananlar genellikle 2-3 günde ölür. Bazen de 24 saatte öldürebilir. Çocuklarda bu veba daha etkilidir.⁶⁸

Veba Belirtileri

Veba pestis minor (hafif) ve pestis major (ağır) olmak üzere ikiye ayrılır. Pestis minor bakteri virüslerinin az oluşuna göre organizmanın enfeksiyona karşı teşkil ettiği direncin durumuna bağlı olmak üzere nispeten hafif şekilde seyreder. Veba baş, sırt ve bacak ağrıları, iştahsızlık ve genel hâlsizlik gibi

66 Behiç Onul, s. 569-570; Meydan Larousse, c. 12, s. 551.

67 M. Onul, s. 381; Behiç Onul, s. 570; Meydan Larousse, c. 12, s. 551.

68 M. Onul, s. 381; Behiç Onul, s. 570; Meydan Larousse, c. 12, s. 551.

belirtiler, hafif titreme ve ateşle başlar. Pirenin ısırdığı bölgeye ait lenfa bezleri şişer, inokulasyon yerinde inflemasyon ile çevrilmiş vezikül yahut püstül görülebilir. Pestis minor devamlı kolay belirtilerle geçirtilen hafif bubon vebası şeklindedir. Hastalığın bu tipi şahsa fazla bir zarar vermemekle beraber ekseriya epideminin başlangıç vakalarını teşkil eder. Bu hastalar enfeksiyonu etrafa bulaştırarak epidemi ve pandemilere sebep olurlar. Pestis major da bubon vebası ile başlar. Bakteri lenfa bezleri engellerini aştıktan sonra veba sepsisi yapar. Bu arada akciğerde yerleşerek veba pnömonisine sebep olur.⁶⁹

Vebanın, insanda görülen çeşitlerinden başka hayvanlarda domuz, kuş, sığır ve at vebası gibi türleri bulunmaktadır.⁷⁰ Farklı özellikler gösteren bu vebalar da toplumların ekonomik kaynaklarından kanatlı, küçük ve büyük baş ile yük hayvanlarının telef olmaları sebebiyle önemli maddî kayıplara neden olur.⁷¹

Söz konusu hayvan vebalarının Mısır'da çok eskiden beri görüldüğüne dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca yakın zamanlarda bu hastalıkların ülkede yaygın şekilde devam ettiği de bir çalışmadan anlaşılmaktadır.⁷²

Vebanın Tarihçesi

Tarih boyunca milyonlarca insanın ölümüne yol açan, korku ve paniğe sebep olan, demografik, ekonomik ve sosyal olumsuzluk doğuran bütün salgın hastalıklara veba denmiştir. Anadolu'da Hitit tabletlerinde salgın hastalık ve doğal afetler hakkında bilgiler bulunur. Hititler, salgın hastalık ve afetleri doğaüstü güçlerle açıklamaya çalışmışlar. Onlar bu doğal afetlerin bir kısmını metafizik hareketlere bağlarken bir kısmı da tanrılarının ilahi iradesini yansıtan bir araç olarak görürler. Hititler düşmanlarının veya kendilerinin bu doğal afetlerden zarar görmelerini bir çeşit ceza ve mükâfat olarak değerlendirirler.⁷³ Diğer İlk Çağ toplumlarının da doğal afet ve salgın hastalıklara bakışı buna benzerdir.

69 M. Onul, s. 381; Behiç Onul, s. 568; *Meydan Larousse*, c. 12, s. 551.

70 *Ana Britannica*, c. 21, s. 553; "Veba" Maddesi, *Büyük Larousse*, c. 23, s. 12127; *Meydan Larousse*, c. 12, s. 551.

71 Beyeli, s. 21.

72 *Emrazü'l-Hayvanatü'd-Devvacin fî Mısır*, nşr. Vezaretü'z-Zirâ'a, (Kahire: 1949), s. 18-28.

73 Bu konuda bkz. Salih Çeçen, "Kültepe Vesikalarına Göre Veba Hastalığı (Matûnu)", *Fen ve Tıp Beyelîmlerinde Araştırma*, IV/36-37, (Aralık 1991-Ocak1992), s.26-30; Ahmet Ünal, "M.Ö. II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Afetler," *Belleten*, 41/163 (1997), s. 423 (Bu makalenin özeti yazar tarafından "M.Ö. II. Bin Yıl Anadolu'sunda Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar" başlığı altında 13.10.1976'da yapılan 7. Türk Tarih Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.); Ahmet Ünal, "Hitit Tıbbının Ana Hatları," *Belleten*,

Thucydides ikinci kitabında MÖ. 430'da Atinalılar ile Spartalılar arasında yapılan Peloponnesos Savaşı sırasında veba salgını çıkar. Spartalılar tarafından kuşatma altında tutulan Atina'da çıkan veba surların arkasına sığınan halkın büsbütün kırılmasına sebep olur.⁷⁴ İlk olarak, MÖ. 300'lü yıllarda yaşayan Yunanlı bilgin Dionysius tarafından Suriye, Mısır ve Libya'da öldürücü bir hastalık olarak tanımlanmıştır.⁷⁵ Memlûk tarihçisi Makrîzî de İslâm öncesi dönemde Mısır'da veba salgınlarının çıktığını yazar.⁷⁶ Hint hekimleri de Asya'daki korkunç pandemilerin olduğunu kaydetmişlerdir.⁷⁷

Geçmişten günümüze insanlığı etkileyen üç büyük veba salgını yaşanır. Bunlardan biri erken Orta Çağ'da 541 Akdeniz havzasında başlayan Justinianus vebası olup Etiyopya ve Mısır'dan çıkarak Libya, Tunus, Cezayir, Filistin, Suriye, İran, Mezopotamya, Anadolu, İstanbul, Balkanlar, İtalya, Sicilya, Galya ve Almanya'ya kadar yayılır.⁷⁸ Bizans İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da dört ay devam eden vebadan korkunç ölümler olur. Kentler, kasabalar ve köyler terk edilir. İmparatorlukta zirai hayat durur, göçler, kıtlık ve diğer sebeplerden ülke zorda kalır. İmparator dahi salgına yakalansa da kurtulur.⁷⁹ İkinci büyük salgın ise Uzak Doğu kökenli olup 1331-1332'lerde Çin'de başlayıp 1352'lere kadar pek çok yere sirayet eden hıyarcıklı vebadır.⁸⁰

44/175, (1980), s. 478-479 ve s. 485-486; A. M. Dinçol, "Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış," *Belleten*, 49/193, (1985), s. 6, 9, 10; ayrıca bkz. Arık, s. 34-35.

74 Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2007), s. 195, 699.

75 Behiç Onul, s. 563.

76 Makrîzî, *İğâse*, s. 1-20.

77 Behiç Onul, s. 563.

78 Behiç Onul, s. 563; Kasımoğlu, s. 141; "Veba," *Büyük Larousse*, c. 23, s. 12127; *Meydan Larousse*, c. 12, s. 552; Arık, s. 30; Vasiliev, s. 195.

79 Vasiliev, s. 195.

80 Kara Veba ile ilgili ayrıntılı olarak şu eserlere bkz. *The Black Death in the Middle East*, Michael W. Dols, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 22 (1979), s. 162-189; David Neustadt Ayalon, "The Plague and Its Effect Upon the Memlûk Army," *Journal of the Royal Asiatic Society (JRAS)*, 1946, s. 67-73; M. A. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East*, II. Baskı, (London: School of Oriental and African Studies, University of London, 1978), s. 93-128; ayrıca "Kara Veba"nın Avrupa ve Fransa'daki durumu konusunda N. Biraben, *Les Hommes et La Peste en Franca et dans Les Pays Euro pens et Mediterranéens*, (Paris: 1975), I. Bölüm 2 ve 4; Michael W. Dols, "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı," *Tarih ve Toplum*, 40 (1987), s. 41; bu konuda Arapça tenkitler için bkz. Said Abdulfettah Âşûr, *Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve Şam*; Hamid Zeyen Gânim, *Ezmâtü'l-İktisadiyye ve'l-Evbie*, (Kahire: 1977); Kâsım Abduh Kâsım, *Nil ve'l-Müctema'ül-Mısri*, (Kahire: 1977).

Kara Veba'dan sonra Orta Doğu ve Avrupa coğrafyasında salgınlar görülmeye devam eder. Yeni Çağ ve Yakın Çağ'da da tekrarlayan salgınların Avrupa'daki en büyükleri 1630 Milano, 1665 Londra ve 1721 Marsilya epidemileridir.⁸¹ Avrupa ülkelerinde karantina uygulamaları ile veba salgınlarının sonu alınırken, Osmanlı ülkesinde buna karşı çıkılması sebebiyle bir müddet daha devam eden salgınlar ancak 1850'lerde azalır. Batı'da olduğu gibi burada da salgınların demografik, sosyal ve ekonomik etkileri olur.⁸² Üçüncü büyük salgın ise 19. yüzyılın sonlarında Hindistan'ın Bombay kentinde başlayan ve pek çok ülkeye yayılarak 800.000'den fazla insanın ölümüne yol açan vebadır.⁸³

Eski devirlerden beri bulaşıcı ve öldürücü olduğunun bilinmesine rağmen vebanın sebebi ve nasıl yayıldığı 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk yarısında yapılan tıbbi araştırmalarla tespit edilebilmiştir. Fransız kökenli İsviçreli Alexander Yersin 1894 yılında Hong-Kong'da yaptığı incelemelerde vebadaki yersinia pestis adını taşıyan basili izole eder, tanımlar ve özgülüğünü kanıtlar. Bundan dolayı bu basile yersinia pestis adı verilir. Aynı yıllarda Japon bilim adamı Shibasburo Kitaso da ona yakın bilgilere ulaşır. Fransız Paul Louis Simond, 1898'de hastalığı fare piresinin sokma yoluyla bulaştırdığını tespit eder. 1898-1948 yılları arasında yaklaşık 13.000.000 insanın öldüğü Hindistan'daki salgınları araştıran Hintli hekimler önemli ilerlemeler kaydederler. 1914'te A. N. Bacot ve C. D. Martin, vebanın pireyle bulaşma mekanizmasını bulurlar. Böylece "fare / fare piresi / insan" bulaşma sürecine kesin gözüyle bakılır ve bu inanç 20. yüzyılın birinci yarısı boyunca geçerliliğini korur. Hastalığın limanlarda ve şehrin en yoksul semtlerinde yayılması bu inancı destekler. 1947 yılından itibaren Fransız M. Baltazard'ın yönetimindeki Tahran ve Paris Pasteur Enstitüsü'nün araştırmaları bu alanda önemli gelişmeler kaydederler.⁸⁴ Bütün bunlara rağmen veba salgınları konusunda çalışmalar hâlen devam etmekte ve tıbbi olarak tam açıklanamayıp özellikle

81 M. W. Flinn, "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba," çev. Necmiye Alpay, *Tarih ve Toplum*, 39 (1987), s. 25-30; B. Onul, s. 562-563.

82 Michael W. Dols, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894," *JESHO*, s. 165-189; Arık, s. 30.

83 Michael W. Dols, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 22 (1979), s. 162-189; Daniel Panzac, *1700-1850 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, (çev. Serap Yılmaz), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997).

84 Michael W. Dols, *The Black Death*, s. 68-74; Panzac, s. 39-40; B. Onul, s. 564; Arık, s. 30.

de salgının nasıl başladığı ve kaynağının nasıl ortaya çıktığı kesin olarak ortaya konamamaktadır.⁸⁵

Yayılma Odakları

Günümüzde yapılan tıbbi çalışmalar ve alan araştırmalarında veba salgınlarının hâlâ mevcut olduğu odaklar tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde meydana gelen veba salgınları (1700-1850) konusunda bir araştırma yapan Daniel Panzac bu odaklardan salgınların yayıldığını ileri sürer. Bu araştırmaya göre veba odaklarından biri Türkiye'nin doğusu, İran'ın batısı, Suriye ve Irak'ın kuzeyini içine alan bölgedir. İran'da Pasteur Enstitüsü'nün yaptığı araştırmalarda bu bölgenin veba salgınlarının yayılma merkezlerinden birisi olduğu iddia edilir.⁸⁶ Orta Çağ'da Orta Doğu ülkeleri ile Osmanlı döneminde çıkan salgınların odak merkezinin söz konusu bölge olduğu ileri sürülür.⁸⁷

Vebayı tıp coğrafyası açısından inceleyenler, Yukarı Mezopotamya'nın dağlık kısmından Arabistan ve Yemen'e kadar uzanan bölgeyi eski bir veba odağı olarak görürler. Söz konusu yerlerde 20. yüzyılın başına kadar görülen pek çok veba bunu doğrular. 1951'de Yemen ve 1952'de de Suudi Arabistan'da görülen veba belirtileri ile bu odağın canlılığını koruduğunu gösterir.⁸⁸ Kafkasya'da Urallarla birleşen Aşağı Volga Nehri'nin ve Hazar Denizi'nin doğusu, Himalayalar üzerine dayanan Orta Asya, Çin ve Rusya'ya doğru taştan Dış Moğolistan ve Vietnam Yaylası vebanın diğer odaklarıdır. Yine Afrika'da Batı Sahra bölgesi (Rio Oro-Moritanya), Libya ve Büyük Göller yöresi de odaklardandır. Amerika kıtasının kuzeyi veba ile 1900'lerde tanışırken, güneyi odak merkezlerinden biridir.⁸⁹ Bunlara karşılık vebanın geçici odak merkezleri de bulunur. Doğal odak merkezlerinden veba mikrobi kemirgenlerin üzerindeki pireler vasıtasıyla geçici yerlere yayılır. Bu kemirgenler üzerindeki pireler, gemiler veya kervanlarla salgının uzak diyarlara kolayca taşınmasını sağlar.⁹⁰

85 Şevket Pamuk, "Kara Ölüm Orta Doğu'da", *Tarih ve Toplum*, 40 (1987), s. 41.

86 Panzac, s. 43-46; B. Onul, s. 562.

87 Bu bölgede çıkan veba salgınları: M.S 542 Justinyen, 560 Diyarbakır, 745 el-Cezire, 1047-1048 Bağdat ve Musul, 1086 Suriye, 1104 Irak, 1152 Anadolu, I. Alâeddin Keykubad zamanında Konya, 1221, 1243-1244 Malatya, 1258-1259 Suriye-Anadolu salgınları gibi vs. veba salgınları sıkça bu bölgede çıkmıştır. Bu konuda bkz. Arık, s. 27-57.

88 Panzac, s. 46.

89 Panzac, s. 41; B. Onul, s. 41, 42.

90 Panzac, s. 41-42.

Vebanın geçici odak merkezleri olarak Balkanlar'da Arnavutluk, Epir, Dalmaçya kıyıları, Makedonya, İstanbul, Eflak, Boğdan ile Anadolu ve Mısır gösterilir.⁹¹ Araştırma alanımız olan Mısır, vebanın geçici bir odak merkezi olup burada görülen salgınlar dışarıdan bulaşmıştır. Veba, Mısır'a Akdeniz kıyılarından bilhassa da İskenderiye ve Dimyat üzerinden Avrupa, Anadolu ve Kuzey Afrika kıyılarından gelen gemiciler tarafından bulaştırılırdı. Buradan salgın delta bölgesine ulaşır, daha sonra ise Kahire ve Aşağı Mısır'a doğru ilerlerdi.⁹² Kuzey Afrika ülkelerinden yola çıkan kervanlar Berkâ üzerinden Mısır'ın sınır kenti İskenderiye'ye gelir ve vebayı bulaştırırdı. Vebanın odak merkezlerinden biri kabul edilen Suriye'de çıkan salgın Mısır'a da yayılırdı.⁹³ Vebanın odak merkezlerinden biri olan Libya, Mısır'a komşu olduğu için her zaman bu ülkenin doğusu Berkâ'dan Mısır'ın batısında bulunan İskenderiye'ye salgın bulaşırdı.

Mısır'da vebanın yayılması için her zaman uygun ortam mevcuttu. Salgının çıkması ve yayılabilmesini tetikleyen kuraklık, kıtlık ve açlık bu ülkede sık görülürdü.⁹⁴ Nil'in suyunun azlığı veya fazlalığına bağlı olarak Mısır'da kuraklık ve kıtlıklar çıkardı. Toplu ölümlere yol açan kıtlık vebanın yayılmasına da neden olurdu. Kentlerin kalabalık ve yoksul nüfusu, nem oranının yüksekliği ve aşırı sıcaklık vebanın yayılmasını kolaylaştırırdı. İbn Haldûn *Mukaddime*'sinde şehirlerin kirliliğinin, düzensiz imarının, yapılarının sıklığının ve nüfusun yoğunluğunun havayı bozduğunu, bunun da salgınlara sebep olduğunu yazar. Müellif, Mısır ve Fas'taki salgınlarının sebebini buna bağlar. Haldûn, açlık sonucunda veba salgınının yayıldığını ileri sürer.⁹⁵ Aşağı Mısır'da bulunan Kahire ve İskenderiye gibi kentlerin nüfusları kalabalık olup aynı zamanda sıcak ve nem oranı yüksekti. Bunların veba mikrobunu taşıyan pire popülasyonunu artırdığı kabul edilmektedir.⁹⁶ Bilimsel olarak da veba salgınlarının iklim değişiklikleri, toprak ve bitki örtüsü değişiklikleri ve radyasyon seviyesi gibi çevre şartlarıyla ilgili olduğu ileri sürülmektedir.⁹⁷ Bu da İbn Haldun'un görüşünü doğrulamaktadır.

91 Panzac, s. 46-63.

92 Panzac, s. 61-62.

93 1294-1296, 1348-1349, 1362 gibi vs. salgınlar Mısır'a dışarıdan bulaşmıştır.

94 Panzac, s. 15-16; Dols, *The Black Death*, s. 32-36.

95 İbn Haldûn, *Mukaddime*, c. 1, çev. Zakir Kadiri Ugan, (İstanbul: 1986), s. 115-116.

96 Panzac, s. 115-116.

97 Nühket Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev. Hazal Yalın, (İstanbul: Kitap Yayınları, 2017), s. 76.

Suriye çölünde veba kaynakları bulunduğu gibi Irak, Arabistan ve Yemen gibi odak merkezlerine de yakındı. ⁹⁸ Suriye’de veba odaklarının olduğu gibi dış istilalara açıklığı ve ticaret yolları üzerinde bulunması da vebanın çıkması ve yayılmasına neden olurdu.

Vebanın Bulaşması

Vahşi kemirgenlerin bir hastalığı olan veba, onların üzerlerinde taşıdıkları pireler vasıtasıyla insanlara bulaşır. Mesken, han, haman, ahır, harman, liman, depo, mahzen, çöplük, bağ, bahçe, çiftlik, orman, tarla vs. gibi yerlerde yaşayan vebalı bir kemirgen öldüğünde üzerinde yaşayan pire canlı kalır ve hayatını sürdüreceği yeni bir av bekler. Fırsatını bulduğu anda insan ve hayvanların üzerine sıçrar, onları ısırarak hastalığı bulaştırır.

Salgının insandan insana doğrudan tek bulaşma yolu akciğer komplikasyonudur. Veba bulaşan insan, öksürük damlacıklarıyla karşısındaki kişiye hastalığı bulaştırır. Ayrıca vebalı insan üzerindeki pire ve vücut bitleri gibi asalaklar salgını başka kişilere bulaştırır. Yakın zamanlara kadar hayat ve sağlık şartları uygun olmayan insanlar üzerinde pire ve bit bulunurdu. Ayrıca bu insanların temizlenmemiş halı, örtü, elbise ve evlerinde de pire yaşırdı. Bu asalaklar beslenmek için insanı ısırarak kanını emerlerdi. Pirelerin 100 güne kadar aç yaşayabildikleri bilinir. Hastalık taşıyan pireler beslenmek ve yersinia pestisi bulaştırmak için haftalarca hatta aylarca canlı kalabilirler. İnsan başlangıçta vebayı kemirgenlerden veya daha çok onun pirelerinden rastlantı sonucu alır. Hastalığı kapalı insan önce aile fertlerine sonra da komşularına bulaştırır. Vebadan ölenlerin cenazelerinin yıkanması, kefenlenmesi ve defnedilmesi sürecinde de salgın bulaşır. Hastalıklı veya ölen insanların eşyalarının kullanılması da vebaya yakalanılmasının sebeplerinden olabilir.⁹⁹

Vebanın yayılabilmesi için uygun iklim şartlarının da oluşması gerekir. Salgını bulaştıran pireler 22-24 °C ve %60-90’lık nem oranlarında çoğalırlar. Eğer pireler veba mikrobunu taşıyorsa bu süreçte salgın doruk noktasına ulaşır.¹⁰⁰

Veba salgınlarının yayılmasında göç, istila ve ticari faaliyetlerin rolü büyüktür. İnsanların birbirleri ile olan sosyal ve ticari ilişkileriyle çarşı, pazar, ev, ibadethane ve han gibi yerlerde salgın kolayca yayılmıştır.¹⁰¹ Mısır ve

⁹⁸ Panzac, s. 43.

⁹⁹ Bu konuda bkz. Panzac, s. 42-43; Behiç Onul, s. 564-567; Tuncer, s. 451; Arık, s. 25.

¹⁰⁰ Panzac, s. 43.

¹⁰¹ Flinn, s. 28.

Suriye’de de vebanın yayılması ticari ilişkiler ve göçler neticesinde olur. Moğollar 1258’de Irak’ı istila eder ve yüz binlerce insanı katlederler. Bu yaşanan katliam ve açlıklar neticesinde Suriye’ye doğru büyük bir göç dalgası oluşur. Bu işgal süresince hem katliamlardan hem de açlık ve sefaletten yüz binlerce insan hayatını kaybeder, cesetler defnedilemez ve çürür. İstila neticesinde Suriye’ye doğru büyük bir göç başlar. Göç, açlık ve kaos Suriye’de bir salgın hastalığın çıkmasına sebep olur.¹⁰² 1292-94 yıllarında Mısır’da yaşanan veba salgını ise şiddetli bir kıtlığın arkasından yayılmıştır.¹⁰³ Kara Veba salgını ise Mısır’a Akdeniz adalarından gelen gemiciler ile Mağrip ülkelerinden gelen tüccarlar yoluyla bulaştırılır.¹⁰⁴

Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba adlı eserin yazarı D. Panzac, Kahire veya Nil’in dikenli faresi denilen bir kemirgen türünün vebanın çıkması ve yayılmasında rol oynadığı ileri sürer.¹⁰⁵ W. Dols Mısır’da kıtlık ve açlık sonrası vebanın çıktığını kabul ettiği gibi bu ülkede haziran ayında kuzeyden güneye doğru esen sıcak, nemli ve kavurucu rüzgârların salgının yayılmasında önemli rol oynadığını belirtir.¹⁰⁶ Bugün dahi estiğinde pek çok hasara sebep olan bu rüzgâr nem ve sıcaklığı artırır, ekinleri ve meyveleri kurutur. Ayrıca bu nemli ve sıcak ortam da vebayı yayan pire ve diğer haşereleri çoğaltır.

Veba salgınının belli bir zaman aralığında fazla sayıda görülmesi durumuna “epidemi”, kıta ve kıtaları etkileyen büyük salgınlara dönüşmesine de “pandemi” denir.¹⁰⁷ 1348-1349 yılındaki Kara Veba’dan (Black Death) sonra pandemi türündeki salgınlar yaygınlaşır.¹⁰⁸

Veba salgınlarının çıkmasında ve yayılmasında istila ve savaşlar önemli rol oynar.¹⁰⁹ 11. yüzyılda Avrupadan doğuya düzenlenen Haçlı seferleri ve 13. yüzyılda doğudan batıya yapılan Moğol İstilas, Orta Doğu’da kıtlık ve salgınları tetikler. Haçlı ve Moğol istilaları sırasında göçler olur, uzun süre kuşatma altında kalan kentlerde kıtlıklar ve salgınlar çıkar. Haçlı kuşatmaları sırasında Antakya (1098) ile Dimyat’ta (1219 ve 1249)¹¹⁰ veba salgınları gö-

102 Aynî, c. 1, s. 175-198.

103 Gânim, s. 36.

104 Makrizî, *Sûlûk*, c. 2/3, s. 777-778.

105 Panzac, s. 63.

106 Dols, *The Black Death*, s. 33-35.

107 Michael W. Dols, *The Second Plague*, s. 181.

108 Panzac, s. 39; Arık, s. 27.

109 B. Onul, s. 563; Flinn, s. 28; İbnü’l-Verdî, *Tarihu İbnü’l-Verdî*, c. 2, (Beyrut:1996), s. 139-140; İbnü’l- Esîr, c. 9, s. 447; Ebû Şâme, *Zeyl*, s. 131.

110 İbn Aybek, c. 7, s. 203; İbn Vâsıl, *Müferricü’l-Kurub*, c. 4, nşr. H. M. Rebiâ’, (Kahire: 1972), s. 32-33; S. Runciman, c. 3, s. 141-142.

rülür. Yine Hârîzmşahların Ahlat'ı (1228),¹¹¹ Moğolların Malatya'yı (1256) ve Meyyâfârikîn'i (1260) kuşatma ve işgalleri sırasında kıtlık ve veba salgınları yaşanır.¹¹²

Orta Çağ'da Doğu ve Batıda Veba Algısı

Sebepleri bilinmediği dönemlerde insanlar vebadan kurtulmak için çeşitli yöntemlere ve düşüncelere başvurmuşlardır. İlk Çağ'da veba hastalığının sebebi kötü ruhların etkisine bağlanmış, bunların da ancak din adamlarınca yatıştırılabileceği düşünüldüğünden hekimlik görevini de onlar yürütmüşlerdir. Bu düşünce tarzı zamanla Tanrı'nın günahkâr insanları toptan veya teker teker cezalandırması inancına dönüşmüştür. Bu anlayışın Orta Çağ'da bile etkisini devam ettirdiği görülür.¹¹³ Vebanın yayılmasının sebebi olarak doğüstü güçler görülür, ondan kurtulabilmek için kurban kesilip büyü ve tıslımlara başvurulurdu. Orta Çağ Hristiyan dünyasında vebadan kurtulmak için dua ve ayin yapmak, haç çıkarmak, mum yakmak ve azizler sınıfına çağrıda bulunmak gibi ritüeller vardı.¹¹⁴ İslam dünyasının vebaya bakışı Hristiyanlardan biraz farklı olmakla birlikte benzerlikler de söz konusuydu. Bazı bilginler vebayı tıbbi yöntemlerle açıklarken bazıları da tıslım açmak, şeytanı kırmak, tütsü vermek ve muska yazmak gibi yollara başvurlardı. Bu uygulamalarla ilgili pek çok eser ve salgınları anlatan kroniklerde çeşitli örnekler vardır.¹¹⁵ Veba salgınlarına karşı dinî törenler icra edilir, türbeler ziyaret edilir, kutsal emanetler çıkarılır ve toplu dualar yapılırdı. Salgın sırasında Kur'ân-ı Kerîm ve Sahih-i Buharî okunur, bilhassa da veba ile ilgili hadisler tekrar edilirdi. Oruç tutulur ve yoksullara sadakalar dağıtılırdı. Dinî kurallara sıkı sıkıya bağlanıldığı takdirde musibetin kalkacağına inanılırdı.¹¹⁶

1347'de Kara Veba görüldüğünde Hristiyan hekimler salgını hurafelerle izah etmeye çalıştılar. 1348'de tıbbi bir rapor kaleme alan Fransa'daki Montpellier Üniversitesi'nin bir üyesi, vebanın yayılmasındaki mesuliyeti hastanın

111 İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb*, (Beyrut: 1996), s. 471-477; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, c. 2, s. 151; İbn Vâsil, c. 4, s. 295.

112 Ebu'l-Ferec, c. 2, s. 573-575; Bedreddin Mahmud el-Aynî, *İkdi'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zaman, Asr Selatinî'l-Memalik*, nşr. M. M. Emin, c. 1, 1987, s. 177; F. Ş. Arık, s. 54.

113 Unat, *Enfeksiyon Hastalıkları*, s. 6; Arık, s. 31.

114 Flinn, s. 26; Arık, s. 54.

115 Süheyl Ünver, "Türkiye'de Veba (Tâûn) Tarihçesi Üzerine", *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı*, c. 5/18 (1935), s. 78; Süheyl Ünver, "Mezar Taşlarında Veba ve Tâûna ait Kayıtlar," *Dirim*, c. 40/11-12 (1965), s. 270; Arık, s. 31.

116 Panzac, s. 147-167; Dols, *The Black Death*, s. 109-143.

bakışlarına yüklüyor, doktor ve rahibe hastayı muayene etmeden veya ona dokunmadan önce gözlerini kapamayı ya da bir bezle örtmeyi tavsiye ediyordu.¹¹⁷ Kara Veba salgını sırasında İsviçre ve Fransa'da halk, suçu Yahudilere yüklüyor ve onlar yakılıyordu. Fransa'nın Narbonne ve Carcassane kentlerinde halk öfkesini İngilizlerden çıkarıp onları parça parça ederek alevlere atıyordu.¹¹⁸ Avrupa ülkelerinde buna benzer birçok batıl inanç ve düşünce bulunurken, Müslümanlar vebaya daha farklı gözle bakmaktaydılar. Kara Veba'dan 300 yıl önce yaşayan İbn Sînâ (980-1037) vebanın durgun sular, gömülmeyen cesetler, kayan yıldızlar, göktaşları, şiddetli ve sıcak rüzgârlar, yağmursuz fırtına nemliliği gibi hava veya toprak etkenleriyle havanın bozulmasından kaynaklandığını ileri sürer.¹¹⁹ İbn Haldûn da *Mukaddime*'sinde buna benzer görüşlere yer vermiştir.¹²⁰

Kara Veba'ya şahit olan Endülüslü bilgin İbnü'l-Hâtib (1313-1374) *Muknî 'atûs-Sâ'il 'Ani'l-Marazi'l-Hâ'il*¹²¹ adlı eserinde vebaya karşı karantina uygulamasından bahsetmektedir. Hastalığı epidemiye, hasta veya onun eşyalarıyla temastan kaynaklanan enfeksiyona bağlayan müellif, "Tecrübe, araştırma, akıl ve muhakeme ile otopsi ve kesin emarelere göre sirayet, temastan ileri gelmektedir. Bunu cerh edilmez deliller açıkça ortaya koymaktadır."¹²² demektedir. Aynı yıllarda Endülü'sün Meriye (Almeria) kentinde yaşayan İbn Hâtima da (ö. 1369) *Tahsilü Garazi'l-Kâsıd fî Tafsilü'l-Marazi'l-Vâfid* adını verdiği eserinde vebayla ilgili önemli bilgiler verir. Müellif 10 bölümden oluşan bu eseri 1348 yılında Meriye'de yayılan veba salgını üzerine kaleme alır. İlk altı bölümde vebanın mahiyeti, belirtileri, korunma yolları ve tedavi yöntemini bütün ayrıntılarıyla anlatır. Son dört bölümü ise dinî literatürde veba hakkındaki bilgilerin yorumuna ayırır. İbn Hâtima'nın tıp bilgisi yanında eserine yansıttığı müşahade ve tecrübeleri de dikkat çekicidir.¹²³ Müellif veba hakkında: "Yıllarca süren müşahedelerim neticesinde hasta ile temas kuranın derhâl hastalığa tutulduğunu, ilk hasta kan tükürünce ikincisinin de kan tükürdüğünü, biri çıban çıkarınca ötekini de aynı çıbanı çıkardığını ve onu aynı şekilde bulaştırdığını göstermektedir."¹²⁴ demektedir. Birbirleriyle

117 Sigrid Hunke, *İslamın Güneşi Avrupa Üzerinde*, çev. Servet Sezgin, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1975), s. 190

118 Hunke, s. 190.

119 Panzac, s. 154.

120 İbn Haldûn, *Mukaddime*, c. 2, s. 116.

121 Câsim El-Ubûdî, Cengiz Tomar, "İbnü'l-Hatib, Lisânüddin", *DİA*, 2000, c. 21, s. 74-76.

122 Sigrid Hunke, s. 191.

123 İsmail Durmuş, "*İbn Hâtima*," *DİA*, 1999, c. 20, s. 33.

124 Hunke, s. 192.

muasır ve arkadaş olan Endülüslü hekimler İbnü'l-Hâtib ve İbn Hâtima'nın veba hastalığı ve bulaşıcı özellikleri ile ilgili görüşleri birbirine benzemektedir.

Orta Çağ'da İslam bilginleri çeşitli çürümelerden kaynaklanıp rüzgârlarla getirilmiş olan mikroplu havayı (miyazma) vebanın en büyük sebepleri olarak kabul ederler. Makrîzî, Moğolların çürümüş cesetlerinden kaynaklanan hastalığı getiren rüzgârdan bahsederek, pis kokularla gelen havanın insan ve hayvanın burnuna girmesiyle veba salgını bulaştığını ve o saatte canlıları öldürdüğünü yazar. Müellif, Kara Veba salgını sırasında rüzgârın Dımaşk'a sarı bir bulut getirdiğini ve böylece salgının yayıldığını ileri sürer.¹²⁵ Rüzgâr ve pis kokuların Mısır'da görülen 1388 ve 1403 salgınlarında da etkili olduğu kabul edilir. Vebanın yayılması ve ortaya çıkmasında şiddetli rüzgârların getirdiği pis kokuların etkili olduğu hep söylenegelmiştir.¹²⁶

İbn Haldûn da "Bulaşıcı hastalıklar, çok defa yurdun imarı yüksek dereceye vardığı için havayı bozan sıhate zararlı rutubet ve ufunetin çoğalmasından dolayı yayılır. Hayvanî ruhun gıdası ve onun hayatı için gereken hava bozulduğu takdirde bu bozukluk insan mizacına tesir eder. Mizaçların bozulması kuvvetli olduğu takdirde ciğer hastalanır. İşte bunların her biri taun hastalıklarını davet eder, bu hastalıkların kaynağı ciğerdir. Havanın bozukluğu kuvvetli derecede ve büyük nispetle olmazsa da ufunet kat kat artar, ufunetin artmasıyla mizaçlarda hummalar çoğalır, tenler hastalanır ve mahvolur."¹²⁷ diyerek salgınların sebebini önemli oranda havanın bozulmasına bağlar. Aşağı Mısır'da havası bozuk ve rutubetli olan İskenderiye ve Kahire'de veba çok sık tekrar ederken, Yukarı Mısır'da havası temiz ve rutubeti az Asvân'da salgın daha az görülür.¹²⁸

İslam bilginleri vebanın ortaya çıkışı ve yayılışı konusunda İbn-i Sînâ'nın görüşlerini kabul ederler. Batı'da da bu görüşler 19. yüzyıla kadar geçerliliğini devam ettirmiştir.¹²⁹ Vebanın tedavisi de İbn-i Sînâ'nın tartışılmaz bilgi ve yetkisine göre yapıldı. Buna göre vücutta fazla olduğu varsayıldığından kan akıtmak iyi sayılmıştır. Çünkü kan, neticede vebanın sorumlusu olan havanın doğrudan doğruya etkisindeki suyu yani sıvıdır. Hıyarcıklar nadiren çizerek yarılr, üzeri Ermeni kili denilen kırmızı renkteki bir toprakla yakılır, sirke, gül suyu, sakız ve mersinden oluşan merhem sünger kompresleri (bez)

125 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2/3, s. 774.

126 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2/3, s. 1124; Panzac, s. 155; Dols, *The Black Death*, s. 96-97.

127 İbn Haldûn, c. 2, s. 116

128 Hâmid Zeyyân Gânim, s. 18.

129 Dols, *The Black Death*, s. 84-89; Panzac, s. 154.

ile yaranın üzerine sürülür. Yine menekşe de gerek merhem gerekse içecek olarak kullanılırdı.¹³⁰

Vebaya yakalanan hastalara hekim çağrılır, şırınga ile kan alınır, çeşitli ilaçlar verilir ve ıtriyat çeşitleri içirilirdi. Uygulanan bütün tedavi metotları bir işe yaramaz ve hastalığın önü alınamazdı. Bu sebeple 15. yüzyılda Mısır'da yaşamış el-Mansurî “Delilik, veba ve yaşlılık hariç, her hastalığın çaresi vardır.”¹³¹ diyerek insanların çaresizlik ve endişelerine cevap verecek tek şeyin din olduğu düşüncesine varmıştır. Başta İbn-i Sînâ olmak üzere pek çok hekim hastalıklar konusunda ciltlerce kitaplar yazıp tedavisi için çareler aramışlardır. Bazı doğal bitkilerin hangi hastalığı tedavi ettiğini tespit etmişlerdir. Hastalara tıbbi müdahalelerde bulunup tedavi etmişlerdir. Müslüman hekimler, Hz. Muhammed'den sonra başlayan Tıbb-ı Nebvî denilen hekimlik alanında pek çok eser kaleme almışlardır. Orta Çağ boyunca İslâm tıbbı Hristiyanlarınkinden ileri bir seviyeye ulaşmıştır.¹³² Haçlı seferleri sırasında Hristiyan hekimler, Müslüman hekimlerden birçok tedavi yöntemini öğrendiler.¹³³

Vebayı, üç semavi din mensupları kendi dinî inanışlarıyla açıklamaya çalışırlar. Yahudiler, salgın hastalıkların kendilerine Tanrı tarafından gönderildiğine inanırlardı. Onlar, taun yayıldığı zaman ilahi emirlere isyan etmelerinin bir neticesi olarak bu felaketin başlarına geldiğini söylerlerdi.¹³⁴ Hristiyanlar da veba hakkında Yahudiler gibi düşünürlerdi. 17. yüzyılda veba hakkında “Pestilente Exflagelli Dei” ismiyle bir doktora tezi hazırlayan Marienberkli Dr. Johannes Raicus, salgının ilahi menşeli bir ceza olduğunu ileri sürer. O “Veba, ciddî yaralanmadan vücuda giren bir mermidir. Bu mermi, nihayet ağrı yapan şiş veya kabarcığın içinde bitip son bulur. Artık Tanrı'nın öfkesi geçtiğinden ölüm meleği onu orada tecrit eder ve harekettten alıkoyar. Vebanın hakikî bir mermi olduğunu İncil'de belirtir.” demektedir.¹³⁵ Doğu Hristiyanlarından Ermeni müellif Urfalı Mateos ile Süryani Ebu'l-Ferec Batı'daki din adamları gibi salgın hastalıkları ve afetleri Tanrı'nın bir mükâfatı veya cezası olarak düşünmektedirler.¹³⁶

130 Panzac, s. 156.

131 Dols, *The Black Death*, s. 109.

132 Muhammed Abdülhamid el-Buşî, *el-İslam ve't-Tıb*, (Kahire: 1965), s. 86-160; Hunke, s. 191

133 Hunke, s. 210-221.

134 Buşî, s. 17.

135 Hunke, s. 220-221.

136 Ebü'l-Ferec, c. 2, s. 366; Mateos, s. 98-99, 254-255.

541'de Bizans İmparatoru Justinianus zamanında çıkan ve onun adıyla anılan vebadan sonra küçük çapta salgınlar görülmeye devam eder.¹³⁷ İslamiyet'in yayıldığı ilk yıllarda bazı salgınların çıktığı bilinir. Ancak Justinianus salgınından yaklaşık 100 yıl sonra h. 18'de (m. 638/9) Hz. Ömer'in halifeliği sırasında Filistin'de çıkan Amvâs vebası büyük bir salgındı. Bu salgından sonra Müslümanlar arasında veba hakkında çeşitli fikirler ileri sürülür. Hz. Ömer, Suriye ve Filistin'in fethi için Ebû Ubeyde el-Cerrâh komutasında bir ordu göndermişti. Ancak veba salgını çıktığını duyunca sahabelere danıştıktan sonra, komutana haber göndererek fetihten vazgeçmesi ve geri dönmesini ister. Ancak Ebû Ubeyde, Halife'ye "Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun?" diyerek karşı çıkar. Bunu üzerine Halife "Evet. Allah'ın bir kaderinden başka bir kaderine kaçıyoruz. Sen iki yakalı bir vadiye insen, bir yakası yeşillik ve otlak olsa diğer yakası da kurak olsa, sen atını otlak olan yerde olatırsan Allah'ın kaderi ile olatmış olursun. Kurak yerde olatırsan da Allah'ın kaderiyle olatmış olursun." diye cevap verir. Birçok hadis kitabında geçen bir rivayete göre Abdurrahman b. Avf, "Benim yanımda bir bilgi vardır. Resulullah'ın şöyle buyurduğunu işittim." der. "Bir kavmin toprağında veba olduğunu duyarsanız oraya gitmeyin; içinde bulunduğunuz bir diyarda veba görülürse oradan kaçmak için o diyardan çıkıp gitmeyin." Bunun üzerine birkaç sahabe de şu hadisi söylediler: "Şu veba pisliktir. Azap kalıntısıdır. Sizden önceki bir kavim bununla azaplandırıldı. Veba bir diyarda görülür de siz orada iseniz, ondan kaçmak için o diyardan çıkıp gitmeyiniz. Eğer bir diyarda veba görüldüğünü duyarsanız oraya girmeyiniz."¹³⁸ Bu hadislerden anlaşıldığına göre dünya tarihinde ilk defa salgınlara karşı karantina uygulanmasının gerektiğini İslam Peygamberi söylemiştir.¹³⁹ İslam uleması veba salgınlarını işittiklerinde bu hadisleri sıklıkla tekrar ederlerdi.¹⁴⁰

Kara Veba'dan sonra İslam uleması salgın hastalık mevzularıyla daha fazla ilgilenirler. Memlûk müelliflerinden muhaddis ve tarihçi İbn Hacer'in veba ile ilgili görüşleri dikkat çekicidir. O, Mekke'ye giderek Hz. Peygamber'in veba hakkındaki söylediği 30 hadisini toplar. Bu hadislere de dayanarak vebayı

137 David Deming, *Science and Technology in The World History*, (North Carolina: McFarland & Company Publishers, 2010), s. 6; Dols, *The Second Plague Pandemic*, s. 162-189; Panzac.

138 İbn Kesir, c. 7, s. 128; Buşî, s. 72.

139 Buşî, s. 73.

140 Veba ile ilgili hadisler için bkz. *Sahih-i Buhari*, c. 12, çev. Mehmet Sofuoğlu, (İstanbul: 1988), s. 5754-5760.

ayrıntılı bir şekilde inceler ve fikirler yürütür.¹⁴¹ Müellif vebayı tanımlamaya çalışarak Müslümanların bu hastalık karşısında tutumlarının ne olması gerektiği ve çıkarılacak derslere değinir.¹⁴² Dols ve Panzac gibi araştırmacılar İbn-i Hacer'in *Bezlü'l-Mâûn fî-Fadlû't-Tâûn* adlı eserini dikkate alarak Müslümanların vebaya bakışlarını açıklamaya çalışmışlardır. Her iki yazar da Müslümanların bu hastalığa bakışını Hristiyanlarınkine benzetirler.¹⁴³ Daha önce de belirtildiği gibi İslam uleması ve hekimleri vebanın sebeplerini ve nasıl yayıldığını bilmelerine rağmen önleyici ve tedavi metotlarının gelişmediğinden birşey yapamamaktaydılar. İslam Peygamberi de vebanın bulaşıcı özelliğini dikkate alarak karantina uygulamasını tavsiye etmişti. Günümüzde dahi bütün salgınlarda bulaşmayı engellemek için ilaç tedavisinden önce karantina uygulanması gerektiği ileri sürülmektedir.

İbn Hacer bütün kutsal kitaplardaki ifadelerden yola çıkarak vebanın tarihçesini de eserinde anlatır. Hz. Davud zamanında taundan 70.000 kişinin öldüğünü sonra onun hastalığın kalkması için Allah'a dua ettiğini yazar. Firavun'un, Hz. Musa'nın Mısır'dan çıkmasını engellemek istediği zaman Mısırlıların uğramış oldukları veba felaketini örnek göstererek, inanmayanlar için bunun bir ceza olduğuna işaret eder. O, vebanın Müslümanlar için Allah'ın bir lütfu olduğunu belirtir.¹⁴⁴ Ebû Ubeyde, vebadan kaçmamış, hastalıktan kendisinin payının verilmesini isteyerek ölmüştür. Onun yerine geçen Muaz b. Cebel de aynı şekilde hareket ederek "Ey insanlar! Bu hastalık Rabbimizin rahmeti, Peygamberimizin duası ve sizden önceki salih kimselerin de ölüm sebebidir.." demiş, önce oğlu sonra da kendi aynı salgından ölmüştür. Onun yerine geçen Amr b. Âs da veba konusunda aynı düşüncededir.¹⁴⁵

İbn Hacer, sahabenin veba karşısındaki tutumlarını kendi zamanı ile karşılaştırır. Sultan Müeyyed Şeyh'in (1412-1421) zamanında çıkan bir veba salgınının kalkması için yaptırdığı duayı eleştirir. Makrîzî de bu konuda ona katılır. İbn Hacer, tıbbın çaresiz kalması yüzünden bu hastalığa katlanmak gerektiğini ileri sürer. Ona göre "Her veba, taun değildir. Çünkü taunun özellikleri ve sıfatları vardır." İbn Hacer'e göre taundan ölen Müslümanlar "Allah yolunda savaşmış gibi şehittir. İnanmayanlar için taun bir azaptır.

141 Gânim, s. 84.

142 Dols, s. 110; Panzac, s. 110-111; Gânim, s. 84-87.

143 Dols, *The Black Death*, s. 110-121; Panzac, s. 156-161.

144 İbn Hacer, *Bezlü'l-Mâûn*, vr. 6-18.

145 İbn Kesir, c. 7, s. 130; Makrîzî, *Sülûk*, c. 4/1, s. 489-490; İbn Hacer, *Bezlü'l-Mâûn*, vr. 130-203; Gânim, s. 85.

Mü'minler için delalettir ve şehitliktir.”¹⁴⁶ O bunun için Hz. Peygamber'in hadislerini delil olarak gösterir.

İbn Hacer, tauna yakalanan bir Müslüman'ın sabredip evinde oturması gerektiğini belirterek bunun bir kader olduğunu ileri sürer. O, taun çıkan yerden kaçışı tasvip etmez ve orada kalınmasını salık verir. Ona göre nasıl alevler içindeki eve girilmezse vebalı olan yere de girilmemelidir.¹⁴⁷ Müellifin bu sözü vebalı olan yerden çıkılmaması anlamına gelmektedir. İbn Hacer'in görüşleri, daha sonraki İslam uleması tarafından da benimsenmiştir. Ondan sonra yaşayan ve veba konusunda küçük bir eser yazan Zekeriyâ el-Ensârî (1420-1520) de benzer görüşleri ileri sürer.¹⁴⁸

İç Sebepler

Saltanat Kavgaları ve İsyanlar

İç sebeplerle kastedilen saltanat kavgaları, ümera arasında çekişmeler ve isyanlar gibi olayların sonuçlarının iktisadi krizlere yol açmasıdır. İç sebepler arasında idarecilerin suistimalleri, rüşvet, para düzenindeki istikrarsızlık ve karaborsacılık da sayılabilir. Selahaddin Eyyûbî'nin ölümünden sonra oğulları, kardeşleri ve yeğenleri arasında başlayan taht kavgaları Mısır ve Suriye'de iç karışıklıkların yanında iktisadi krizlere de neden olur. Melik Âdil (1198-1218) devrinde 1198'de Mısır'da çıkan ve dört yıl süren kıtlık ve veba sırasında ülkenin dâhilî durumu da kaos hâlinindedir. Âdil, yeğenleri Mansur, ez-Zâhir ve el-Efdal'le taht kavgasına girmişti. Bundan dolayı halk bir yandan taht kavgalarından diğer yandan da kıtlık ve vebadan büyük sıkıntı çekmişti.¹⁴⁹

Sultan Kâmil'in ölümünden sonra oğulları arasında başlayan taht mücadeleleri 1237 yılında Dımaşk ve bazı şehirlerde şiddetli bir pahalılığa neden olur. Meliklerinin savaş masraflarını karşılamak için halka ağır vergiler koyması pahalılık ve kıtlığa yol açar.¹⁵⁰ İç savaş belirtileri ortaya çıkınca can ve mal güvenliği kalmayan tüccar ülkeye gelmekten imtina eder. Eyyûbîler zamanında Arap kabilelerinin isyan ve çapulculukları da pahalılığa neden olurdu.

Eyyûbîlerde olduğu gibi Memlûklerde de taht kavgaları ve iç karışıklar eksik değildi. Hatta Memlûklerde tahta geçme usulü farklılık arz ettiği için

146 İbn Hacer, *Bezlü'l-Mâûn*, vr. 203; Makrîzî, *Sülûk* c. 4/1, s. 489-490.

147 İbn Hacer, *Bezlü'l-Mâûn*, vr. 1-13.

148 Panzac, s. 233-251.

149 İbnü'l-Esir, c. 12, s. 137.

150 İbn Kesir, c. 13, s. 291-292; Ebu Şâme, s. 168.

diğer Orta Çağ devletlerinden daha fazla saltanat kavgaları yaşanırđı. Bu siyasi ve dâhilî olaylar iktisadi hayatı olumsuz yönde etkilerdi.¹⁵¹ Memlûk ümerası arasında var olan hizipçilik ve gruplaşma bitmek tükenmek bilmeyen çatışmalara dönüştürdü. Bir grup diğerine gece baskınları düzenler ve Kahire sokaklarında sürekli kavgalar olurdu. Bu sırada gasp, yağma ve hırsızlıklar olayları arttuğı için esnaf çarşı ve dükkânlarını kapatıp evlerine çekilirlerdi. Memlûklerin atlarının altında ezilmek istemeyen halk korku içinde evlerine kapanırđı. Bazen çatışmalar günlerce sürer ve ahali durumun sakinleşmesi için evlerinde beklerdi.¹⁵²

Memlûklerde bir sultanın ölmesi veya katledilmesi halk arasında paniğe yol açardı.¹⁵³ Memlûk hizipleri kendi adamlarından birini tahta çıkarmak amacıyla silahlarını kuşanarak sarayın bulunduğı kaleye yürürlerdi. Taraflar arasında sultanın kim olacağı konusunda bir anlaşma olmazsa çatışma kaçınılmazdı. Bazen de memnun olmadıkları sultanı tahttan indirmek için kaleyi kuşatırlardı. Böyle bir durumu haber alan esnaf ve halk, çarşı ve sokakları boşaltarak hızla evlerine kaçarlardı. Ahali hem eski sultanın intikamını almak hem de yeni sultanı seçmek için Memlûk beyleri arasında bir çatışmanın kaçınılmaz olduğunu bilir ve ona göre tedbir alırdı. Bunlar yaşanırken çarşılarda başta ekmek olmak üzere gıda maddeleri bulunamaz olur ve halk büyük sıkıntılara maruz kalırdı.¹⁵⁴ 1293'te Sultan Eşref Halil'in katli Kahire'de Memlûk grupları arasında şiddetli çatışmalara sebep olmuştu. 1399'da Sultan Berkûk öldüğünde halk Memlûk gruplarının silahlarını kuşanarak hareket ettikleri haberini alır. Bu sırada cuma için toplanılan camilerde hutbeler kısa kesilip ya da iptal edilip namaz hızlı kılınarak evlerine çekilir. Bunun üzerine gıda fiyatları aşırı yükselir ve arkasından da bir kıtlık başlar.¹⁵⁵

1294'teki Nil'in taşmamasından kaynaklanan kıtlık ve arkasından çıkan vebayı ahali Sultan Ketboğa'nın uğursuzluğuna bağlamıştır. O, Müslümanların düşmanı olan Moğol kökenliydi. Bu yetmiyormuş gibi bir de Müslümanlığı kabul eden İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'dan kaçan 10.000 kişilik putperest Moğol kabilesi olan Uyrat/Oyratları Mısır'a davet etmişti. Ketboğa akrabası olan bu topluluğa çok iyi davranmış, bol erzak ve iktâ dağıtmıştı. Mısır'da

151 Koprıman, "Memlûkler", c. 6, s. 491.

152 Âşûr, *Müctemiyü'l-Mısırî*, s. 99.

153 Âşûr, *Müctemiyü'l-Mısırî*, s. 99.

154 Kâsım, *Nil*, s. 62.

155 Makrîzî, *Sülûk*, c. 4/3, s. 833.

yaşanan kıtlığı daha da artıran bu olaydan sonra Sultan'ın tahttan uzaklaştırılmasına kadar varan olaylar yaşanmıştı.¹⁵⁶

Makrîzî kıtlık ve açlıkların yaşanmasındaki beşerî sebepleri, Memlûkler arasındaki çatışmalar, idarecilerin suistimal ve halka zulümleri, muhtesiplerin beceriksizliği ve muhtekirlerin (karaborsacılar) aç gözlülüğüne bağlar.¹⁵⁷

Rüşvet

Makrîzî, Memlûkler zamanında Mısır'da kıtlık ve krizlerin yaşanmasının baş sebeplerinden biri olarak da rüşveti görür. Hediye ve rüşvet anlamına gelen beratıl, Makrîzî'ye göre ilk defa Fatimî vezirlerinden Salih b. Rezzîk¹⁵⁸ tarafından alınmaya başlar. Yani makam ve mevkiler para ile alınır satılır olur. Buna göre bir vazife almak isteyen devlete yüklü miktarda para verir veya vaat ederdi. Eyyûbîlerin iktidarlarının başlarında bu usul kalksa da Melik Azîz (1193-1198) zamanında yeniden uygulamaya konur. Bahrî Memlûk Sultanı Ketboğa'nın zamanında ümera ve memlûkler arasında rüşvet artar. Hatta müsadere yaygınlaştığı gibi halkın da malları gasp edilir. Vezir Fahreddin b. Halilî, kendisine mirası düşen vârisin bunu alabilmesi için nesebini ve nasıl hak sahibi olduğunu ispatlaması gerektiğine dair bir kural getirir. Mirasçı olduğunu ispatlayamayan pek çok kişinin malı da vâris bırakmadan ölenlerinki gibi devlet hazinesine intikal eder.¹⁵⁹ Burcî Memlûk Sultanı Berkûk dönemine kadar bazen uygulanan bu kural onun ve oğlu Ferec'in dönemlerinde yaygınlaşır. Hatta rüşvet divanı anlamına gelen divânü'l-beratıl denilen bir müessese kurulur ve memurlar tayin edilir.¹⁶⁰ Bu dönemde gerek dinî gerekse dinî olmayan bütün vazifelere -vezirlik, kadılık, naiplik, nazırlık, muhtesiplik- kim para verirse o tayin edilir. Yani rüşvet ve hediye vermeyen hiç kimse bir makama atanamaz. Liyakatsız ve haksız yere bu görevlere atananlar verdikleri

156 Âşûr, *Usurü'l-Memâlikî fî Mısır ve Şam*, s. 110, 111, 112.

157 Makrîzî, *İğâse*, s. 43-48.

158 Ebû'l-Garât Talâî'b. Rüzîk el-Gassânî (ö. 556/1161): Menşeinin Ermeni veya Mağripli olduğuna dair iddialar olup Fatimî ordusunda görev aldıktan sonra birçok şehirde valilik yaptı. 1154 yılında el-Melikü's-Sâlih unvanıyla vezir oldu. Bu görevi sırasında valileri hazineye belli meblağda para vermeleri şartıyla altı aylık sürelerde atadı. Böylece sık sık değişen valiler hazineye yüklü miktarda para verdiler. Onun zamanında müsadere usulü de yaygınlaştı. Bu yüzden hakkında şikâyetler artması üzerine Halife Zâfir'in kız kardeşinin düzenlediği bir suikastla öldürüldü. Bkz: Cengiz Tomar, "Talâî'b. Rüzîk", *DİA*, 2010, c. 39, s. 494-496.

159 Makrîzî, *İğâse*, s. 37-38.

160 Makrîzî, *Sülûk* c. 1/1, s. 111.

rüşveti halkın üzerine yüklerlerdi. Bu dönemde birkaç istisna dışında rüşvet vermeden bir iş yapılamaz olur.¹⁶¹

Makrîzî rüşvetin nasıl alındığını ayrıntılı şekilde anlatır. Buna göre insanlar iş yaptırmak veya bir makama atanmak istediklerinde onlardan sultan adına para veya mal talep edilirdi. İstekte bulunanların ne kadar para vereceğini vaat ettiğinde işi yapılırdı. Vaat ettiğini nakit veremezse senet düzenlenip üzerine borç yazılırdı. Senedin günü geldiğinde borç ödenmezse ikiye katlanırdı. Bu şekilde borç birkaç kat artar, sonunda kendisi hakkında sultanın adamlarının verdiği kararlara boyun eğmek zorunda kalır ve tüm mal varlığı elinden alınırdı. Makrîzî bu konuda ilginç bir uygulama da anlatır. Vaat ettiği parayı veremeyen kişi ya devlet dairesine çağrılır ya da ona haciz memurları gönderilirdi. Borcu tahsil etmek için birkaç kişiden oluşan haciz memurları gittikleri yerlerde borç sahibine çok masraf yaptırırlar, kendilerine ziyafet tertip ettirirlerdi. Bunlar borçlunun evinde veya çiftliğinde ne bulurlarsa hayvanlara yükleyip götürürlerdi. Ayrıca haciz memurları yolluk ve yevmiyelerini masraf gösterip borçlunun üzerine yüklerlerdi. Eski borcun üzerine yenileri eklenir ve sonunda borcu ödeyemeyeceğini anlayan ahali köyünü ve çiftliğini terk edip başka diyarlara göç ederdi. Yetkililer bunlara engel olmak için önlerini keser ve çatışmalar çıkardı. Bazen bu göç edenler eşkiya olup yolları kesip güvenliği tehdit ederlerdi. Bu yüzden şehir ve kırsalda asayiş ve düzen bozulurdu. Müellif, Berkûk'un saltanatı boyunca rüşvetin yaygınlaştığını ve öldüğünde de durumun daha da kötüye gittiğini belirtir.¹⁶² İbn Tagrîbirdî de Makrîzî'nin verdiği bilgileri tekrar ederek Berkûk zamanında ülkede kaosun yaşandığını, çarşı ve pazarların da karıştığını yazar.¹⁶³

Berkûk ve Ferec'in zamanlarında parayla alınıp satılan görevlerden biri de hisbe teşkilatının başında bulunan muhtesiplik görevidir. İşin ehli olmayan ve parası olan kişiler devlete rüşvet vererek bu görevi elde ederlerdi. 1396 yılında Kahire muhtesipliğine rüşvetle atanan Muhammed el-Bercî, verdiği parayı esnaf, tüccar ve karaborsacılarından çıkarmak ister. Onları koruma yoluna gider, gıda fiyatlarının aşırı şekilde yükselmesine ses çıkarmaz. Bu yüzden halkın saldırısına uğrayarak darbedilir ve sonunda da görevinden azledilir.¹⁶⁴ Yine Şaban b. Muhammed el-Eş'arî de muhtesiplik görevine aynı yöntemle ele

161 Makrîzî, *İğâse*, s. 43.

162 Makrîzî, *İğâse*, s. 44-45.

163 İbn Tagrîbirdî, *Nücûm*, c. 9, s. 239.

164 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 872, 873; İbn Davud es-Sayrafi, *Nuzhetü'n-Nüfûs ve'l-Ebdân fi Tevârihi'z-Zemân*, c. 1. nşr. Hasan Habeşî, (Kahire: 1970), s. 440.

geçirmişti. ¹⁶⁵ Çarşı pazarı denetleyecek, gıda maddelerinin fiyatlarını belirleyecek ve sınırlayacak muhtesiplerin atanma şekilleri yüzünden söz konusu dönemde fiyat istikrarı sağlanamaz.

Tekelleşme ve Karaborsacılık

İktisadi kriz ve kıtlıkların çıkmasına sebep olan etkenler arasında tekelleşme ve karaborsacılık da vardır. İnhisar anlamına da gelen tekelleşme siyasetinin özelliği bazı gıda maddelerinin ve mahsullerin üretilmesi, toplanması ve satışının belli zümrelerin elinde olmasıdır. Bunlar ellerinde bulunan gıda maddelerini istedikleri fiyata satar ve tasarruf ederlerdi. Karaborsacılık ise temel gıda maddelerini piyasadan ucuz olduğu zaman toplayarak stoklama ve sonra da pahalı şekilde satma politikasıdır. Bu işe ihtikâr, yapanlara ise muhtekir denir. Kuraklık veya iç karışıklık gibi sebeplerden çıkan zaruri ihtiyaç maddeleri darlığı tekelleşme ve muhtekirler yüzünden daha da artar ve fiyatları da aşırı şekilde yükselirdi. ¹⁶⁶

Muhtekirler zahire bolluğu veya darlığında kendi menfaatlerini gerçekleştirmek için piyasadan ucuza mal toplayıp istifler ve fiyatlar kendi istedikleri seviyeye çıkıncaya kadar bekletirlerdi. Yönetim bunları kontrol altına almak için temel gıda maddelerinin fiyatlarını sınırlar yani narh¹⁶⁷ koyardı. Piyasada mal darlığı olduğunda alınan tedbirler her zaman işe yaramaz, muhtekirler gizli olarak yüksek fiyatlarla zahire satmaya devam ederlerdi. Bunlar şehre mal getirmemek, naklini güçleştirmek, satışından kaçınmak gibi hareketler içinde bulunurlar ve amaçlarına ulaşmaya çalışırlardı. ¹⁶⁸

Muhtekirlerin gıda maddelerini biriktirip saklamaları ve darlık zamanında piyasaya sürerek yüksek fiyatla satmaları Memlûkler zamanında Mısır'da sık görülürdü. ¹⁶⁹ Ülkenin geliri ve serveti sultan, ümera ve askerler arasında bölüşülmüş olduğundan üretenlere çok az bir şey kalırdı. Arazi iktalara ayrılmış; sultana, ümeraya ve askerlere dağıtılmıştı. Toprağı işleyen ve üreten çiftçi ve köylüler ücret karşılığı çalışırlardı. ¹⁷⁰ İhtiyaç zamanlarında kullanılmak amacıyla başta sultan olmak üzere ümera ve ileri gelenlerin tahıl depoları

¹⁶⁵ Makrîzî, *Sûlûk*, c. 3, s. 901.

¹⁶⁶ Ülgener, s. 89; Cengiz Kallek, "İhtikâr," *DİA*, 2000, c. 21, s. 560.

¹⁶⁷ Narh: Devletin kamu yararına olan hizmetlere ve temel ihtiyaç maddelerine resmi tavan ücret belirlemesine denir. Bkz. Cengiz Kallek, "Narh," *DİA*, 2006, c. 32, s. 387; Mübahat Kütükoğlu, "Narh" (Osmanlılar'da), *DİA*, 2006, c. 32, s. 390.

¹⁶⁸ Ülgener, s. 94-98.

¹⁶⁹ Kâsım, *Nil*, s. 62; Gânim, s. 13.

¹⁷⁰ Koprıman, "Memlûkler", c. VII, s. 17-32.

bulunurdu. Çok eski dönemlerden beri ülkede sık görülen kıtlıklar sebebiyle tahıl biriktirmeye ve depolamaya önem verilmişti. Eyyûbî ve Memlûkler dönemlerinde ihrâ adı verilen depolarda acil ve savaş zamanlarında kullanılmak üzere tahıl ve saman saklanırdı. Zarurî durumlar olmadığı sürece bunlar açılmazdı.¹⁷¹ Her an hazır tahıl bulunmasına önem verilen depolar dolu olmadığı veya ihmal edildiği zamanlar büyük sıkıntılara neden olurdu. Kıtlık zamanlarında temel ihtiyaç maddelerini saklayan veya yüksek fiyatta satan muhtekirlerle mücadele edebilmek için tahıl depolarının açılarak halka ucuz satış yapılması gerekirdi. Bazen sultan veya ümera dahi depoları açmaktan kaçındıkları gibi yüksek fiyata da satarlardı. Bu durum onların da muhtekirlik yaptıkları ve tekelleştikleri anlamına gelmektedir. Mısır'da bazı özel mülk sahipleri ile tüccarların da hususi tahıl depoları vardı. Bunlar da kıtlık ve pahalılık zamanlarında ellerinde bulunan tahılı satmaktan kaçınırlar ve fiyatlarının yükselmesini beklerlerdi.¹⁷²

Makrîzî, bu konuda şöyle diyor: “Nil taşma zamanında yükselmezse veya az artarsa halk endişe eder ve aralarında bunu konuşurlardı. Kıtlık olacağı korkusuyla ellerinde bulunan tahılı kendilerine ayırarak satıştan kaçındıkları gibi fiyatının artmasını bekleyerek istedikleri seviyeye çıkınca satarlardı. Bu şekilde tahılın gizlenmesi neticesinde kıtlık çıkardı.”¹⁷³ Halk, kıtlık çıkacağı korkusuyla temel ihtiyaç maddelerini satın alabilmek için çarşı ve pazara koşardı. Satıcılar ise bunu fırsat bilip temel gıda maddelerini pahalandırır ya da fiyatlarının daha da yükselmesi için satmaktan imtina ederlerdi. Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde çıkan bazı pahalılık ve kıtlıklara, devletin temel gıda maddelerine narh koyması, ordunun ihtiyacı için ucuz fiyatla mübâyaa yapılması ile tüccar ve karaborsacıların aç gözlülüğü sebep olurdu. Piyasa arz talep dengeleri doğrultusunda şekillenir, devletin piyasaya yaptığı sunî müdahaleler ters teper ve fiyatlar arttığı gibi kıtlık da olurdu. Bu konuda pek çok örnek bulunmakta olup bunlara ileriki sayfalarda değinilmiştir.

Paranın İstikrarsızlığı

Mısır ve Suriye’de iktisadi bunalımların yaşanmasında tedavülde olan paraların değerinin düşmesinin de tesiri vardı. Kuraklık sonrası görülen kıtlık zamanlarında başta tahıl olmak üzere zorunlu ihtiyaç maddelerinin değeri hızla artarken paranın da alım gücü azalırdı. Özellikle Nil’in suyunun artışı

¹⁷¹ Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 508.

¹⁷² Kâsım, *Nil*, s. 62; Gânîm, s. 14.

¹⁷³ Makrîzî, *Hıtat*, c. 1, s. 61.

ve eksilişi Mısır'da geçerli olan paranın çarşı ve pazardaki değeri üzerinde hemen etkili olurdu. Bu süreç içinde paranın vezni (ağırlığı) ve ayarı (maden oranı) üzerinde de oynamalar olurdu.¹⁷⁴

Eyyûbî ve Memlûkler zamanında Mısır ve Suriye'de kullanılan altın dinar, şer'î miskal ağırlığı olan 4,25 gram altından kesilirdi. Bunun ağırlığı 20 kırat¹⁷⁵ olarak kabul edilirdi. Grek-Latin menşeli "denarius"tan Arapçaya geçmiş olan bu para, İslâm dünyasının genel altın parası olmuştur. Eyyûbîler ve daha sonra da Memlûkler zamanında Mısır'da altın para rejiminden uzaklaşmaya başlanmış, önce gümüş sonra da bakır para Memlûk devletinin resmî parasını oluşturmuştur.¹⁷⁶ Grekçe drahmi kelimesinden Farsçaya, sonra da Arapçaya geçen dirhem¹⁷⁷ hem bir ağırlık birimi hem de gümüş paraya verilen isimdir. Miskal ile dirhem arasında devamlı 7/10 oranı mevcuttu.¹⁷⁸ Selahaddin Eyyûbî, Fatimîlere son verip devletini kurduktan sonra unvanı olan Nâsirî adı verilen

174 Gânim, s. 15; Kâsım, *Nil*, s. 60.

175 Kırat: Keçi boynuzu anlamına gelen kırat bir ağırlık birimi olup aynı zamanda hacim, uzunluk ve alan ölçüsü olarak da kullanılırdı. Bunlar da ülkelere göre farklılık arz ederdi. Bizim burada üzerinde durduğumuz kırat ağırlık birimidir. Mısır, Suriye ve Hicaz'da miskalin 1/24'üne eşit olup 0,196 gramdı. Dirhem ise 1/18'ine eşitti. Bkz. Hinz, s. 62; Cengiz Kallek, "Kırat," *DİA*, 2002, c. 25, s. 437.

176 Halil Sahillioğlu, "Dinar," *DİA*, 1994, c. 9, s. 352-355.

177 Dirhem: Dirhem bir ağırlık birimi olduğu gibi aynı zamanda gümüş para olup dirhemü'l-fıdda olarak isimlendirilirdi. Ağırlık birimi olarak 3,25 gr ile 2,95 gr arasında değişirdi. Bütün İslâm ülkelerinde kestirilen gümüş dirhem Eyyûbîler ve Bahri Memlûkler (1250-1382) döneminde 2/3'ü gümüş ve 1/3'ü ise bakırdı. Zamanla gümüş ve bakır oranının da %50 oranında eşitlendiği de olurdu. Burci Memlûklerde (1382-1517) de ise dirhem ilk başlarda 2/3'nün bakır olduğu görülür. Buna dirhemü'n-nukra ismi verilirdi. Bkz. el-Makrizî, "el-Nukûd el-Kadime ve'l-İslâmiye," çev. İbrahim Artuk, *Belleten*, 67 (1953), c. 17, s. 387-389; Makrizî, *Sülûk*, c. 4, s. 620; Halil Sahillioğlu, "Dirhem," *DİA*, 1994, c. 9, s. 371; Koprıman, *Mısır'ın Mali ve İktisâdî Durumu*, s. 160-161; Muhammed b. Muhammed b. Ali en-Necidî, *en-Nizami'n-Nakda'l-Memlûkî, 1250-1517*, (Riyad: Mektebetü'l-Abikan, 1993), s. 195.

178 Dirhem ve miskal: Hem eşya hem de para ağırlığı olarak kullanılan bu iki ağırlık birimi oldukça farklı değerler gösterir. Para birimi olarak şer'î miskalle dirhem arasında 7/10 oranı, uygulamasında ise 2/3 oranı kabul edilir. Ancak İslâm toplumlarında kullanılan bu miskal ve dirhem ağırlıklarında bölge ve zamana göre çok değişik farklılıklar ortaya çıktığı görülür. İslâmî dirhem ağırlığı 2,97 gramdır. Miskalinki ise 4,25 gramdır. Eşya ağırlığı olarak miskal ve dirhem hassas eşya ağırlıkları para ağırlıklarından oldukça farklı değerler gösterir. Mısır'da bir miskal 4,68 gr, dirhem ise 3,125 gramdır. Ancak bu oran sabit değildir. Suriye'de ise 12. yüzyılda bir miskal 4,427 gram, şeri miskal değeri ise 4.46 gramdır. Dirhem değeri ise 3,14 gramdır. Suriye'de miskal Mısır miskaline göre daha hafiftir. Irak'ta ise bir miskal 4.425, dirhem ise 3.125 gramdır. Bkz. Sahillioğlu, "Dinar," *DİA*, s. 352, Sahillioğlu, "Dirhem," *DİA*, s. 369; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih ve Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, s. 452-454; Hinz, s. 1-6

%50'si gümüş, gerisi bakır olan dirhemler kestirmişti. Bu dirhemlerin gümüş miktarı eksik olduğu için yeğeni Melik Kâmil sikkede ıslahına girişerek 1225 yılında Nâsirî dirhemlerini yasaklayarak iki çeşit yeni dirhem bastırmıştır. Kâmilî dirhemi denilen bu paranın birincisi 2/3'si gümüş olan dirhemü'l-fiddatü'n-nukra, diğeri ise 1/3'i bakır olan dirhemü'l-fülûsu'n-nuhasiyye'dir. Bu paraya dirhemü's-sevad veya el-varak da denirdi. Dirhem zamanla 1/2 gümüş oranında basılmaya başlanmış ve buna da dirhemü'l-fidda denmiştir. Mısır'da bakır dirhemlerin 1233 yılından itibaren kullanımı yaygınlaşır. Eyyûbî Devleti'nin sonlarında gümüş dirhem'in fülûsa göre oranı 1/6'ydı.¹⁷⁹

Haçlılar, İslami dirhemleri taklit ederek gümüş oranı az, bakır oranı çok para basarlar. Ancak bu para karışıklığa sebep olmuştur. 13. yüzyılda yaşayan Dimaşklî müellif Ebû Şâme bu dirhem'in ancak %5'inin gümüş olduğuna işaret eder.¹⁸⁰ Bu sırada bir dinar yaklaşık 10 gümüş dirheme eşittir.¹⁸¹

Bakır para karşılığı kullanılan fels, çoğulu fülûs, Lâtince follis kelimesinden Arapçaya geçmiştir. Akçe, para ve mangır anlamına da gelen bu para kırmızı renkte olduğu için halk arasında "fülûs-ı ahmer" denirdi. 1228 yılına kadar fels Mısır'da daha çok küçük metallerin alım satımı için kullanılırken bu tarihten sonra resmî para statüsü kazanır. Melik Kâmil (1218-1238) Kahire'de fülûs bastırmaya başlayınca tedavülü yaygınlaşır. Ancak fülûsun altın ve gümüşe göre daha ucuz madenlerden basılması ve darbının kolay olması, taklit edilmesini kolaylaştırır. Kalpazanlar daha ucuz olan kurşunu da bakıra ekleyerek fülûsun değerini iyice düşürdüler. Bu sebepten başlangıçta vergi ödemelerinde geçerli olan bakır sikkeler 1233'ten sonra kabul edilmedi. 1237-1238 yıllarından itibaren tedavülü yasaklanan fülûs Mısır'da para krizine sebep oldu.¹⁸² Eyyûbîler zamanında Mısır ve Suriye'de dinar, gümüş ve bakır paraların yanında İtalyan şehir devletlerinin bilhassa da Venedik ve Cenovalıların ifranti, ifranti, ifrenç ve frenç¹⁸³ gibi isimlerle anılan altın paraları da işlem görmekteydi.

179 Makrîzî, *en-Nukud*, s. 386-387; Necidî, s. 209-210; Koprman, "Memlûkler", c. 7, s. 39-40; Abdülhalik Bakır, "Orta Çağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi," *Belleten*, 232 (1988), c. 61, s. 557.

180 Ebû Şâme, s. 211; Necidî, s. 210.

181 Ebû Şâme, s. 168.

182 Makrîzî, *Nukûd*, s. 387; İbrahim Artuk, "Fels," *DİA*, 1995, c. 12; s. 309-311; Koprman, "Memlûkler", *DGBİT*, c. 7, s. 40.

183 Dinarü'l-İfranti: el-Frenk, el-İfluri, el-İfranti, el-Bunduki, İtali veya el-Duka adı verilen daha çok İtalyan devletçiklerinden Mısır'a getirilen para birimidir. Bu paranın bir yüzünde yazı diğer yüzünde resim bulunduğundan dolayı el-müşahhas adı verilmiştir. h. 793'ten (m. 1388) sonra Mısır'da yaygın olarak kullanılmaya başlanır. İfrantinin 100

Melik Kâmil'in darp ettirdiği paralar Memlûk Devleti'nin kuruluş yıllarında da tedavülde olup ilk sultanlar da bunları örnek alarak yenilerini bastırırlar. 1260 yılına gelindiğinde ise Sultan Baybars derâhimü'z-zâhiriyye adı verilen dirhemler bastırdı.¹⁸⁴ Bu paranın 2/3'si gümüştü.¹⁸⁵ Mısır'da kısmen para istikrarsızlığına son veren Sultan Baybars, ülkede İtalyan şehir devletlerinin duka veya ifranti denilen paralarının tedavülüne izin verdi. Ayarı ve vezni sağlam olan bu paralara İslam ülkelerinde büyük rağbet edilirdi. Bunlara, üzerlerinde bastıran hükümdarın portresi olduğundan dolayı müşahhas adı da verilirdi.¹⁸⁶

Eyyûbîlerde olduğu gibi Memlûklerde de resmî para birimi dinar olup diğerlerine buna göre değer biçilirdi. İki devlet zamanında da dinarın ayar ve vezni üzerinde çeşitli değişiklikler yapıldığı gibi bazı hilelere de başvurulmuştur. Bu yüzden Burcî Memlûkler döneminde paranın değeri aşırı şekilde düşünce bir ara alışverişte takas usulü dahi benimsenir. İktisadi düzensizliklere yol açan bu hususlar tüccar ve halk arasında huzursuzluklara sebep olur.¹⁸⁷ Sultan Berkûk zamanına kadar dinar ile gümüş ve bakır dirhemlerin basımı devam eder. Ancak onun zamanında gümüş dirhemlerin basılmasına son verilerek bakır dirhemlere ağırlık verilir. Fülûs adı verilen bakır dirhem devletin resmî parası olur.¹⁸⁸ Berkûk, Mahmud b. el-Ustâdâr'ı maliyenin başına getirerek bakır dirhemini basımını artırır. Bu sırada Avrupalı tüccarlar Mısır'a çok miktarda kırmızı bakır satarlar. Mısır'ın da gümüş dirhemlerini ülkelerine götürürler. Ayrıca Mısır halkının da gümüş dirhemleri eriterek süs ve ziynet eşyası olarak kullanması yüzünden ülkede gümüş darlığı baş gösterir. Bu yüzden Mısır'da fülûsa rağbet artar.¹⁸⁹ 13. yüzyılın sonlarında

âdetinin ağırlığı 81,4 miskal idi (345,95 gr). Ancak üzeri kazınarak hafifletilmiş ve 100 tanesi 78.1/3 (332,77 gr) miskale inmişti. Frenk dinarı denilen bu para revaçta olup sıklıkla taklit edilirdi. Ahali ve tüccarın rağbet göstermesi yüzünden zaman zaman Memlûk sultanları ifrantinin tedavülünü yasaklardı. Bkz. Sahillioğlu, "Dinar," *DİA*, s. 354; Koprman, *Mısır'ın Malî ve İktisâdî Durumu*, s. 159, Necidî, s. 512.

184 Makrizî, *en-Nukud*, s. 387; Koprman, "Memlûkler", c. 7, s. 40; Bakır, *Orta Çağ İslam Dünyasında Madenler*, s. 558.

185 Sahillioğlu, *Dinar*, s. 368-371; Koprman, "Memlûkler", DGBİT, c. 7, s. 39-40; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", DGBİT, c. 6, Ankara 1987, s. 401-402; Ramazan Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti (h. 569-589 / m. 1174-1193)*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 1983), s. 218; Bakır, *Orta Çağ İslam Dünyasında Madenler*, s. 558

186 Koprman, "Memlûkler", c. 7, s. 40.

187 Koprman, "Memlûkler", c. 7, s. 40; Gânim, s. 15.

188 Makrizî, *İğâse*, s. 67.

189 Bakır, *Orta Çağ İslam Dünyasında Madenler*, s. 558.

Mısır'da gümüş darlığı başlayınca önce 2/3'si bakır olan kara dirhem, 14. ve 15. yüzyıllarda bu darlık devam edince tamamı bakır olan dirhem kestirilir.

Eyyûbî ve Memlûkler dönemlerinde dinar ve dirhem in birbirlerine karşı oranları sabit olmayıp oynak bir seyir hâlindeydi. Genellikle dinarın lehine, dirhem in oranı düşerdi. Ahali kıtlık, savaş ve buna benzer durumlarda altın haricindeki paralara itimat etmezdi. Bu durumda özellikle de bakır paralara kimse rağbet etmezdi. Bakır paranın tartılarak madenî değeri gümüş dirhem üzerinden hesap edildiği de olurdu. Memlûklerde iktisadi burhanların görülmesinde tedavülde olan paranın büyük etkisi vardı. Dönemin müelliflerinden Makrîzî, paranın avarı ve vezni ile oynanmasının sonucunun büyük felaketlere sebep olduğunu ifade eder.¹⁹⁰

Dış Sebepler

Eyyûbî ve Memlûkler dönemlerinde Mısır ve Suriye'de kıtlık ve pahalılık gibi iktisadi olumsuzların yaşanmasında dış faktörler ve müdahaleler de etkiliydi. Bunların en başında Haçlı Seferleri ile Moğol ve Timur istilaları gelmekteydi. 11. yüzyılın sonlarında başlayan Haçlı Seferlerinin Mısır ve Suriye kıyılarında oluşturduğu tehdit ve saldırılar 14. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar devam eder. Bu süreç içinde Hristiyanlar, Müslümanların elinde bulunan pek çok yeri işgal edip bazı kentleri de muhasara altına alırlar. Haçlıların kuşattığı şehir ve kaleleri savunan asker ve ahali, erzakları tükenince açlığa maruz kalırlar, arkasından da çıkan salgın hastalıktan kırılırlar. Haçlı Seferleri sırasında başta Anadolu olmak üzere Filistin, Mısır ve Suriye toprakları savaş alanı hâline gelir. Uzun süre devam eden savaşlar tarımı, ticareti ve el işçiliğini zayıflatır. Bu yüzden de pahalılık, kıtlık ve açlık olur. Haçlıların Orta Doğu coğrafyasında iktisadi buhranlara sebep olmalarının yanında salgın hastalıkların çıkması ve yayılmasında da etkili oldukları aşikârdır. Bunlar Avrupa'nın hastalıklarını İslam ülkelerine getirirler. Yine alışık olmadıkları bu coğrafyanın hava şartlarına uyum gösterememeleri nedeniyle de bazı salgın hastalıklara yakalanırlar. Eyyûbîler zamanında Filistin ve Suriye'de bulunan Haçlılar arasında bazı salgınların çıktığı görülür.¹⁹¹ Haçlıların 1218 ve 1248'de

190 Makrîzî, *İğâse*, s. 47.

191 İbn Şeddâd, *Fî Sireti Selahaddin el-Eyyûbî*, yay. M. M. Sabah, (Kahire: 1962), s. 197-198; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Halep*, nşr. Darü'l-Kütübî'l-İlmiye, (Beyrut: 1996), s. 421-422; Makrîzî, *en-Nukud*, s. 383.

Dimyat kuşatmalarında kenti savunan Müslüman müdafiler arasında kıtlık ve veba salgını baş gösterir.¹⁹²

Eyyûbîlerin son zamanlarıyla Memlûklerin ilk yıllarında Moğolların Suriye'yi istilası, bölgenin iktisadi yapısını alt üst etmiş ve pek çok sıkıntılara sebep olmuştur. Moğolların bölgedeki tehditleri 14. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eder. Onların önünden sürüklenip İran, Azerbaycan, Anadolu ve Suriye'ye giren Hârizmliler de iktisadi sorunlara yol açarlar. Onların yaptıkları saldırı ve yağmalardan bölge halkları büyük sıkıntı çekerler. Hatta Hârizmliler söz konusu bölgelerdeki kervan yollarını keserek ülkeler arasındaki ticareti sekteye uğratıp tacirlere büyük zarar verirler. Hârizmlerin 1245-46 yıllarında Suriye yollarını kesmeleri sebebiyle büyük bir pahalılık ve arkasından da kıtlık yaşanır.¹⁹³

Moğolların 1258'de Bağdat'ı işgali ve Suriye üzerindeki tehditleri bölgenin iktisadi yapısını bozmuştur. Ayrıca onların önünden kaçarak Suriye ve Filistin'i dolduran göçmenler bu bölgelerin nüfusunu artırmıştır. Hatta onların bir kısmı Mısır'a kadar gitmiştir. Bu süre içinde başta Dımaşk, Halep ve Kudüs olmak üzere birçok şehirde pahalılık ve kıtlık baş göstermiştir.¹⁹⁴

1294 yılında 10.000 kişiden oluşan bir Moğol kabilesi olan Oyratların Mısır'a göçü de siyasi ve iktisadi karışıklığa sebep olmuştur.¹⁹⁵ Aynı sırada Libya'nın Barka bölgesinde çıkan kıtlık sebebiyle Mısır ve Suriye'ye yapılan göçler de kıtlık ve pahalılığa neden olur.¹⁹⁶ 1299-1300 yıllarında İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın Suriye'yi istilası ve Dımaşk'ı işgali bu bölgede siyasi ve iktisadi kaosa neden olmuş arkasından da kıtlık meydana gelmiştir. Bu istila sırasında Suriye'den Mısır'a doğru büyük bir göç de olur. Bu da Mısır'da kıtlık ve pahalılığa neden olur.¹⁹⁷

14. yüzyılın sonlarında doğu bölgesinde görülen Timur tehlikesi Memlûklerin iktisadi düzenini olumsuz yönde etkiler. Timur'un Suriye'de Halep, Hama ve Dımaşk gibi büyük şehirleri istilası, yaptığı talan ve yağmayla beraber bölgede pahalılık, kıtlık ve açlık baş gösterir. Bu sefer ve istilalar sırasında başlayan göçler de iktisadi dengenin sarsılmasına neden olur. Memlûk Sultanı Ferec'in Timur'a karşı ülkesini korumak için Suriye'ye sefer çıkışı ancak

192 İbn Aybek c. 7, s. 203; Nüveyri, c. 29, s. 94; S. Runciman, c. 3, s. 141-142.

193 Ebû Şâme, s. 178; İbn Vâsıl, c. 5, s. 353; İbn Kesir, c. 13, s. 314-315.

194 Ebu'l-Fidâ, c. 2/3, s. 197; İbnü'l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 192; İbn Aybek, c. 8, s. 36-37; Ali Seyyid Ali, *el-Kudüs fi'l-Asri Memlûkî*, (Kahire: 1986), s. 69.

195 Abdulfettâh Âşûr, *Asru'l-Memâlikî fi Mısır ve Şam*, s. 110-111.

196 Makrizî, *Sülûk*, c. 1, (nşr. notu: 1), s. 4.

197 Nüveyri, c. 31, s. 413.

hezimete uğrayıp kaçması ile bölgeden Mısır'a doğru büyük bir göç hareketi de olur. Bu sırada kıtlık ve açlıktan ölenler bile görülür.¹⁹⁸

Dış güçlerin Suriye ve Mısır'a yaptıkları sefer, istila ve işgallerin pek çok siyasi ve mali sonuçlar olur. Ahali memleketlerini terk ederek daha güvenli yerlere çekilir. Bu yüzden başta kentler olmak üzere köyler ve çiftlikler terk edilir. Nüfusu azalır, iktisadi, ticari, sosyal ve zirai hayat durur. Asayiş ve güvenlik sarsıldığı için tacirler kervan seferlerini durdururlar. Bu yüzden bir bölgeye dışarıdan emtia gelmediği gibi oradan da başka yere ihracat yapılamaz. Bütün bunların sonucu olarak iktisadi kriz, kıtlık, açlık ve arkasından da salgın hastalık olur.

198 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 4, s. 209; Sülûk, c. I, s. 1059.

Melik I. Âdil Dönemi

Mısır ve Suriye'de Selahaddin Eyyûbî'nin ölümünden sonra oğulları, kardeşleri ve yeğenleri arasında taht kavgaları başlamıştı. Mısır'da onun yerine tahta geçen oğlu Melik Aziz (1193-1198) ölünce onun oğlu Melik Mansur (1198-1199) sultan olmuştu. Ancak Selahaddin'in kardeşi Melik I. Adil Mısır'ı ele geçirerek sultanlığını ilan eder. Bu sırada Haçlılar da Müslümanlar üzerine sefer düzenler. Hem taht kavgaları hem de Haçlılarla yapılan savaşlar Eyyûbîlerin iktisadi durumunu kötüleştirir. Ülkenin ekonomik durumunun bozulmasına neden olan bu iç ve dış faktörlere ek olarak bir de Mısır'da kıtlık ve veba salgını çıkar.¹ Bütün bu bileşenlerin sonucunda Mısır ve Suriye halkının hayat şartları zorlaşır.

1 Eyyûbî ve Memlûk döneminde veba salgınları ile ilgili pek çok kaynak ve tetkik eser bulunmakla birlikte doğrudan veba ve kıtlıkları konu alan şu eserlere bakılabilir: Makrizî, *Kitab İğasetü'l-Ümme bi Keşfü'l-Gumme*, nşr. M. M. Ziyade - C. M. eş-Şeyyal, (Kahire: 1940); İbn Hacer, *Bezlü'l-Mâun fi Fadlî't-Tâûn*, tahk. Ahmet Âsam Abdülkadir el-Katib, (Riyad: Darü'l-Asıme el-Memleketü'l-Arabiye es-Suudiyye, h. 1411); İbnü'l-Verdî, *Risalet an-Nebâi'l-Vebâ*, nşr. Farises-Sadık, (İstanbul: Mecmuatü'l-Cevâib, h. 1300), s. 184-188; Zekerîya el-Ensârî, *Tuhfetü'r-Raggabin fi Beyanı Enrû't-Tavain*, (Kahire: Darü'l-Kütübî'l-Mısriyye), 20732B. Tetkik eserlere gelince: Hamid Zeyyan Ganem, *el-Ezmatü'l-İktisadiye ve Evbiye fi Mısır Asrı Selatinü'l-Memalik*, (Kahire: Mektebetü'l-Alemiyye, 1976); Kâsım Abduh Kâsım, *en-Nil ve'l-Müctema'ül-Mısri fi Asrı Selatinil-Memalik*, (Kahire: Darü'l-Maarif, 1978); Muhammed Berekat el-Beyelî, *el-Ezmattü'l-İktisadiye ve'l-Evbiye fi Mısri'l-İslâmiyye*, (Kahire: Matbaa Camiatü'l-Kahire, 1986).

Mısır'da Kıtılık ve Veba Salgını (1198-1202)

İncelediğimiz dönemde Mısır'da ilk görülen kriz 1198 yılında Nil'in taşmasından kaynaklanan kuraklık ve arkasından başlayan kıtlıktır.² 1202 yılına kadar dört yıl devam eden bu kıtlığın çok sert yaşandığını muasır tarihçileri kaydederler. Bu kriz daha çok Mısır'da görülmekle birlikte Suriye bölgesini de etkiler. Dönemin müellifi İbnü'l-Esîr, yaşanan kıtlık ve açlık sırasında Sultan I. Âdil'in zor durumda kaldığını ifade eder. Şöyle ki; Mısır'da yönetimi ele geçiren Melik I. Âdil, diğer Eyyûbî melikleri ile mücadeleye girer. Mısır'da sultanlığına son verdiği Mansur; amcaları Halep Meliki Zâhir ve Serhad Kalesi'nde bulunan Melik el-Efdal'e elçiler göndererek, onun elinden Dımaşk'ın alınması konusunda anlaştılar. Eğer I. Âdil onların üzerine gelirse hep birlikte ona saldıracaklardı. Onlar, Mısır'da yaşanan kuraklık ve açlık sebebiyle I. Âdil'in ordusunun güçsüz olduğu haberlerini de almıştı.³ Bu sebepten Melik I. Âdil, Mısır'dan Suriye'ye ordu göndermekten aciz kalmıştı.

Kıtlığın gelişmesine gelince, bu konuda en ayrıntılı bilgiyi Makrîzî verir: "Eyyûbî Devleti'nde Sultan Âdil Ebû Bekir b. Eyyûb'un saltanatında 595 (m. 1198) yılında pahalılık oldu. Bunun sebebi, Nil'in mutat taşmasının durmasıydı. Nehrin yükselişi 12 zirâ ve birkaç parmakta sona erdi. Bu yüzden aç kalan köylülerin Kahire'ye göçleri arttı. Yaz mevsimi geldiğinde bir esinti sonrası veba başladı, sonra da ölümler oldu. İnsanlar açlıktan çocuklarını yiyecek kadar gıda maddesi bulamadılar. Bir baba oğlunu pişirerek ve kızartarak yiyor; bir anne de aynısını yapıyordu. Halk arasında açlıktan dolayı bu tür olaylar arttı ve bunlara engel olunamadı. Kadın ve erkeklerin elbiseleri arasına gizlenmiş bir çocuğun kürek kemiği, butu ya da etinden bir parça yakalanır oldu. Bazı insanlar komşularının evine girdiklerinde ateş üzerinde kaynayan tencere içinde çocuk eti pişirildiğini görüp hazır oluncaya kadar bekliyorlardı. Pek çok evde bunlar oluyordu. İnsanların cadde ve çarşılarında çocuk etlerini gizlice götürdüklerine şahit olunuyordu. Kadınlar da aynı olaya maruz kalmışlar ve iki aydan az bir zamanda onların 30'u boğulmuştur. Bu durum, bir insanın etinin diğerinin yiyeceği olacağı kadar arttı..."⁴ Müellifin bu yazdıkları Kahire'de kıtlığın korkunç bir hâl aldığını açık bir şekilde

2 İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, çev. A. Özaydın, (İstanbul: 1992), c. 12, s. 137; Ebû Şâme, *Zeyl 'ale'r-Ravzateyn* (Kitap hakkında bilgi veren, müellifin hayatını yazan ve düzeltme yapan Muhammed b. Hasan el-Küsri, Yay. es-Seyyid İzzet el-Attar el-Hüseyni el-Dımaşkî), (Kahire: Darü'l-Kütübî'l-Melikiyeye, 1947), s. 17.

3 İbnü'l-Esîr, c. 12, s. 137.

4 Makrîzî, *İğâse*, s. 29-30.

gösterir. Kıtık karşısında insanların yiyecek bulmak için ne gibi yollara başvurdukları ve nasıl bir ruh hâlinde oldukları gerçekten dikkat çekicidir. Bu anlatım bize abartılı gibi görünse de doğru olmalı ki pek çok kaynakta yer alır. Muasır müellif İbnü'l-Esîr kıtık sırasında gıda maddelerinin fiyatlarını vermez. Yine bu sırada küçük bir çocuk olan Ebû Şâme de eserinde fiyatlara değinmez. Ancak muahhar müelliflerden İbn Aybek 1201 Haziran ayında (h. 597 Ramazan başı) Mısır'da kıtık ve vebanın şiddetlendiğini ve tahıl fiyatlarının arttığını yazar. Onun verdiği bilgilere göre buğdayın bir irdebi 7, arpa ve fulün ise 5 Mısır dinarına satılmıştır.⁵ İbnü'l-Verdi ise 1200 ve 1201 yıllarında Mısır'da Nil'in taşmasının gecikmesinden dolayı şiddetli susuzluk çekildiğini de belirtir.⁶ Ancak tahıl fiyatları hakkında bilgi vermez.

Kuraklık Mısır'ı öyle etkiler ki toprak susuzluktan kavrulur ve ekili ürünler çürür. Kıtık sonrası başlayan veba salgını başta köylü ve çiftçiler olmak üzere toplu ölümlere sebep olur. Bu yüzden kuraklık geçse dahi toprağı ekecek ve hasat edecek kimse bulunamaz. Aşağı ve Yukarı Mısır'da arazileri ekmek için çıkan çiftçiler ellerinde saban olduğu hâlde salgından ölürlər. Onların yerini alanlar da aynı akıbete uğrarlar. Nil üç yıl boyunca kısa bir süre hariç hiç taşmaz. Hatta Nil suyunun azlığından Ravza Adası'ndaki mıkıyasın dibi bile gözüktür. Açlık ve salgından ölen çiftçilerin arazilerini asker ve köleleri ekerler. Hatta bunlar, sahipleri ölen topraklara el koyarlar.⁷

Hama Eyyûbî meliki ve aynı zamanda bir müverrih olan Ebu'l-Fidâ, Nil'in 14 zirâyı çıktığını, daha fazla yükselmediğini, önce kuraklık sonra da 1200-1201 yıllarında Mısır'da ölümcül bir açlık yaşandığını yazar.⁸ Süryani müellif Ebû'l-Ferec de Mısır'da kıtık ve arkasından ortaya çıkan vebayı 1200 yılı olayları arasında sayar. O da Nil'in taşmadığını ve bunun sonucunda kuraklıkla birlikte kıtlığın başladığını, arkasından da vebanın yayıldığını yazarak diğer kaynaklardaki gibi ölü insan ve hayvan bedenlerinin yendiğini belirtir.⁹ Kıtık ve açlık sırasında Mısır'da temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarını ayrıntılı şekilde sonraki dönem müelliflerinden Nüveyrî, Makrîzî ve İbn Tagribirdî kaydederler. Onların verdiği bilgilere göre; dört yıl devam kıtık sırasında bir inek 70, buğdayın irdebi 8, arpa ve ful ise 6 ve tavuğun

5 İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürrer ve Câmi'ü'l-Gurer*, yay. Sâid Abdülfettâh Âşûr, (Kahire: 1940), c. 7, s. 29-30.

6 İbnü'l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 113-116.

7 Makrîzî, *İğâse*, s. 30.

8 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbârü'l-Beşer*, c. 2/3, (Beirut: Darü'l-Ma'rufe, trhsz), s. 98-101.

9 Ebû'l-Ferec, c. 2, s. 474.

tanesi ise 2,5 dinar olur. Mısır'daki tahıl depoları boşalır, ekmeğin rıtlı¹⁰ 1,5 dirhem olur. 1200 yılına gelindiğinde pahalılık daha da şiddetlenir. Şöyle ki bir tavuk 100 dirheme çıkar. Bu yüzden Suriye'den buraya, Mısır'a tavuk getirilir.¹¹ Bazı kaynaklarda bu fiyat artışının had safhaya ulaştığına dair bilgiler bulunmaktadır. Nüveyrî bir tavuğun Mısır'da 1000 dinara kadar satıldığını yazar. Hatta tavuk parçalara ayrılarak satılır. Bu arada müellif ilginç bir bilgi de vererek bir karpuzun bir at değerinde olduğu belirtilir.¹²

Mısır'da yaşanan bu kıtlık sırasında çarşı pazarda ve ahalinin elinde olan temel ihtiyaç maddeleri tükenir. Bu yüzden at, eşek, köpek ve kedi gibi hayvanların yendiği görülür. Bu hayvanlar da bulunamaz olunca bu defa insanların birbirlerini yediği haberleri yayılır. Çocuk, cariye, köle ve kadınların sokaklardan kaçırılıp evlerde boğazlanarak yendiğine dair pek çok anlatı bulunmaktadır. Güçlü olan zayıfı eline geçirerek boğazlayıp yer. Bu yüzden insanlar Kahire sokaklarına çıkamaz olur ve korkudan saklanırlar. Hatta bir yere gitmek zorunda oldukları zaman geceleri çıkarlar. Bu süreç içinde toplumun bazı kesimleri insani değerlerini kaybedip vahşileşmişlerdir.

Kıtlığın arkasından başlayan şiddetli açlık sırasında bazı anekdotlar anlatılır. Bunlardan birini Mısırlı müellif Nüveyrî, İbn Halep'in *Mısır Tarihi*'nden nakleder: "Açlıktan insanlar sokaklarda bağırıp çağırıp dolaşıyorlar. Sonra bu sesleri evlerinde sona eriyor. Bir genç, sokakta karşılaştığı şişman bir kadına saldırıp onun ellerini kesip yiyor." Bu hikâye, insanın açlıktan yapmayacağı bir şeyin olmadığını göstermektedir.¹³

Başta merkez Kahire olmak üzere diğer kent ve kırsal alanlarında görülen kıtlıktan ölenlerle ilgili farklı sayılar verilir. Muasır müellif İbnü'l-Esîr kayıplar konusunda bir sayı vermezken, Dımaşklı Ebû Şame ölenlerden

10 Rıtlı: Rotl, ratl diye de telaffuz edilebilir. İslâm dünyasında en fazla kullanılan ağırlık birimidir. Abbasiler zamanında Mısır'da kullanılan bir rıtl 300, Fâtımîlerde ise 437,5 gramdır. Kalkaşandi ve Ömerî 14. ve 15. yüzyıllarda Mısır'da kullanılan bir rıtlı 144 dirhem yani 450 gram olarak gösterirler. Kudüs'te bir rıtl 2,5 kg, Remle'de 2,321 kg, Şam'da 1,85 kg, Halep'te 1.5 kg, Trablusşam'da 1,968 kg, Humus'ta 2,7 kg, Irak'ta 406,25 gr, Mekke'de 812,5 gr, Medine'de ise 625 veya 609,377 gr, Yemen'de ise 406,25 gramdır. Bkz. Ömerî, s. 15, 16; Kalkaşandi, c. 2, s. 511, c. 4, s. 121, 188; Hinz, s. 36.

11 Ebû Şâme, s. 19-20; İbn Aybek, s. 148, 149; Zehebi, s. 117; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 156; *İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Gumme*, s. 29-30; Ebu'l-Fidâ, s. 98-101, İbnü'l-Esîr, s. 137; İbn Kesîr, c. 13, s. 99-101; İbn Tagribirdî, *Nücümü'z-Zâhire*, s. 117; Nüveyrî, c. 29, s. 12, 13; İbnü'l-Furât, c. 4, s. 207; Suyûtî, c. 2, s. 174; Hâmid Zeyyân Gânim, s. 28; Âşûr, *Eyyûbiyyun ve'l-Memâlik*, s. 147.

12 Nüveyrî, c. 29, s. 12-13.

13 Nüveyrî, c. 29, s. 13.

sadece 120.000 kişinin cenazesinin I. Âdil tarafından yıkatılıp, kefenletilip defnedildiğini yazar.¹⁴ Bazı müellifler bu sayıyı 220.000 olarak gösterirler. Sultan, servetinin büyük bir kısmını insanlara yardım etmeye ve cenazeleri defnetmeye harcar. İnsanlar öldükleri yerlerde kalırlar, ıssız mekanlardaki ve sahipsiz cenazeler defnedilmeyince çürür ve bunlardan çevreye yayılan kokular yeni hastalıklara davetiye çıkarır. Bazı cesetler köpek ve diğer vahşi hayvanlar tarafından parçalanır.¹⁵ Sonraki dönem müelliflerinden Dımaşklı Zehebî 12 aylık sürede için Mısır’da 110.000 kişinin öldüğünü¹⁶ ve Mısırlı müellif İbn Aybek ise Kahire’de her gün 600-700 insanın hayatını kaybettiğini yazar.¹⁷ Bu rakamlar biraz abartılı olsa da kıtlık ve veba salgını Mısır’ın nüfusu üzerinde etkili olur. Bu salgın ve kıtlık sadece Kahire değil ülkenin ikinci büyük kenti olan İskenderiye’de de etkili olur. Kaynaklar, tek bir günde İskenderiye Camii’nin önünden 700 cenazenin kaldırıldığını kaydederler.¹⁸

Kıtlık ve veba salgınlarından köy ve çiftlikler, kent merkezlerine göre daha fazla etkilenirdi. 1198’deki kıtlıkta da aynısı olmuştur. Makrîzî bu konuda şöyle diyor: “Kıtlık ve vebadan köylerin halkı ölmüş, hatta bir köyde yaşayan 500 kişiden sadece iki ya da üç kişi kalmıştı.”¹⁹ Diğer köylerin durumunun da buna benzer olduğu ileri sürülerek, kıtlık ve salgın yıllarının adeta insanları yok etmek için geldiği belirtilir. Kıtlık hakkında bilgi veren kaynaklarda ilginç hikâyeler anlatılır. İnsanların açlıktan gözü döner ve en sevdiklerini bile yemekten çekinmezler. Yakınları ve komşusu tarafından eve çağırılanlara tuzak kurularak öldürülüp yendikleri anlatılır. Bir hastayı tedavi etmesi için eve çağırılan bir hekim, ev sahibi tarafından öldürülerek yenir. Bu haber kente yayılınca hekimler hastaları tedavi etmek için evlere gitmezler. Bunun üzerine insanlar birtakım hilelere başvururlar. Birçok kaynakta yer alan bir hikâyeye göre; “Bir adam evine bir hekim çağırır, sonra onu boğazlayıp yer. Bir zengin adam, mütehasıs bir hekimi evine çağırır. Hekim kuşkulanmasına rağmen onun evine gitmeye karar verir. Birlikte gidilirken zengin adam alenen yolda karşılaştığı insanlara sadaka verir, Allah’ın adını zikreder ve onları kutsar. Hekim onun bu durumdan kuşkulanması ve korkmasına rağmen aç

14 Ebû Şâme, s. 19.

15 Ebû Şâme, s. 19; İbn Kesîr, c. 13, s. 104; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 156; İbn Aybek, c. 7, s. 157; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 6, s. 157; İbn İyâs, c. 1/2, s. 254; İbn Furat, c. 4/2, s. 207.

16 Zehebi, s. 117.

17 İbn Aybek, s. 149.

18 Ebû Şâme, s. 19; İbn Tagribirdî, *Nücûmü’z-Zâhire*, c. 6, s. 157; Suyûtî, c. 2, s. 175.

19 Makrîzî, *Kitâbu İğâse*, s. 30-31.

gözlülükten bu adamın evine gitmek zorunda kalır. Ancak o, zengin adamın evine gelindiğinde oranın harap olduğunu görür ve şüphelenir. Bu arada evin içinden çıkan zengin adamın bir arkadaşı, ‘Bize av olarak bunu mu getirdin?’ der. Hekim bunu duyar duymaz korkup evden dışarı doğru fırlar. Adamla arkadaşı hemen hekimin peşinden koşarlar ve onu kovalamaya başlarlar. Hekim güçlükle kendisini kurtarabilir.”²⁰ Buna benzer hikâyeler kaynaklarda yadırganmadan anlatılır. Yine başka bir hikâyeye göre; “Bu sene Mısır’da köpek ve insanların yanında çok sayıda küçük çocuk eti yenildi. Babalar ve anneler ölen küçük çocuklarını pişirip yerler. Bu tür olaylar halk arasında yaygınlaşır. Bu yüzden kimsenin kimseyi ayıplayıp kınadığı kalmaz. Yiyecek çocuk ve leş kalmayınca güçlü olanlar zayıfları yakalayıp keser ve yer. Bir kişi yoksul birini hile ile ele geçirip güya kendisine yemek yedirmek veya bir şey vermek bahanesiyle evine getirir, sonra onu boğazlar. Bazı insanlar kendi eşlerini dahi kesip yerler. Bu durum halk arasında hiç kınamaya ve şikâyeteye meydan vermeksizin yaygınlaşır. Hatta bunu yapanlar birbirlerini haklı bile görürler. Adamın birinin yanında 400 insan başı bulunduğu dahi söylenir. Hastaları tedaviye çağrılan birçok tabip de evlerde kesilip yenir.” İbn Kesîr’in kaleminden çıkan bu sözler Mısır’daki durumun vahametini anlatmaya yeter.²¹ Kahire’de ölenlerin çokluğu yanında korku ve göçlerden dolayı da gündüz vakti sokaklarda ve çarşılarında kimse bulunmaz olur. İnsanlar gündüz saklanıp, geceleri evlerinden çıkıp sahipsiz evleri dolaşp sabah olunca tekrar evlerinde gizlenirler.²² I. Âdil, çocuk ve kadınları öldürüp yiyenleri en ağır şekilde cezalandırarak onları yaktırarak katlettirir. Buna rağmen aç insanların vahşeti durdurulamaz.²³

İbn Aybek²⁴ ve Suyutî gibi müellifler, bu kıtlığı daha önce bahsi geçen Fatımî Halifesi Mustansır zamanındaki kıtlığa benzetirler.²⁵ Makrîzî ise bu kıtlığı Hz. Yusuf zamanında Mısır’da yaşanan kıtlığa benzetir ve ayrıntılı şekilde izah eder. Buna göre her kıtlıkta olduğu gibi bu kıtlık hadisesi

20 Ebû Şâme, s. 19; İbn Kesîr, c. 13, s. 104-105; İbnü’l-Furât, c. 4/2, s. 207; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 156; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 6, s. 157; İbn İyâs, *Bedâiz-Zuhûr*, c. 1/1, s. 254.

21 İbn Kesîr, c. 13, s. 104.

22 Makrîzî, *İğâse*, s. 30.

23 Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 156.

24 İbn Aybek, s. 149; Suyutî, c. 2, s. 174.

25 Fatımî Halifesi Mustansır Billah (1036-1094). 1064 yılında başlayan ve yedi yıl süren bu kıtlık ve veba İslâm tarihinin önemli krizlerinden biridir. Kahire’de binlerce insanın ölümüne sebep olan bu kıtlıkta bir irdeb buğday 80 dinara satılmış. Kedi ve köpek etleri yenmiş, hatta bir köpek beş dinara satılmıştır. (Bu konuda bkz. Makrîzî, *İğâse*, s. 24, vs. eserler.)

esnasında da Kahire çarşılarında gıda maddeleri tükenmiş ya da saklanmıştı.²⁶ Kıtık sırasında zengin ve tüccarlar sahip oldukları tahılı saklayıp satmaktan kaçınmışlardı. Kıtığın sebeplerinden biri de insanların bu durumun uzun sürmesinden korkarak kendileri tüketmek veya yüksek fiyatla satmak için fazla tahıl depolamalarıydı. Bu defa da bolluk başlayınca bunlar onların ellerinde kalıp bozulmaktaydı.²⁷

Kıtık ve salgın hastalık yüzünden Mısır'dan başka memleketlere göç olduğu gibi bir de kırsal kesimden kentlere doğru bir hareket yaşanırdı. Kent merkezlerinde sultan, ümera ve zenginler ile bazı vakıfların kıtlık çekenlere yardımları olurdu. Bu bilindiği için yapılan bu göçler yaşanırdı. Bazen bu yapılan göçler, kentlerin nüfusunu daha da artırır hatta kıtlığı şiddetlendirirdi. Bu durum karşısında kentli insan da kıtlığın yaşanmadığı yerlere göç ederdi. Bu defa da göç edilen memleketlerin nüfusu artar ve orada kıtlık çıkardı. Ayrıca bu göçler salgın hastalıkların yayılmasına sebep olurdu.

Mısır'da yaşanan kıtlıktan kurtulmak isteyen halkın bir kısmı Hicaz, Mağrip ülkeleri, Akdeniz adaları, Suriye, Filistin sahilleri ve Yemen'e göç ederler. Göçlerden geride aile, akraba ve dostlar kalır. Bu insanlar yolculukları sırasında veya ulaştıkları memleketlerde pek çok sıkıntılarla karşılaşır. Göç edenlerin bir kısmı Doğu Akdeniz sahilinde bulunan Haçlı kentlerine giderler. Ancak oralarda Hristiyanların eline düşüp esir olup türlü zulümlere maruz kalırlar. Bir kısmı ise hedeflerine varamadan yollarda açlık ve susuzluktan ölürlər. Göç edenlerin yollarda öldürülerek yendiğine dair bilgiler de bulunur. Hicaz, Suriye ve Mağrip yollarının insan ceset ve kemikleriyle dolduğuna dair bilgiler yayılır. Bazı insanlar, Aşağı Mısır'ın Akdeniz sahillerine ulaşırlar ve Avrupa ülkelerinden tahıl getiren Haçlı gemilerini beklerler. Çünkü Mısır'da kıtlık yaşandığını haber alan Hristiyan tacirler gemilerle bu bölgeye yönelmişlerdi. Aç insanlar ise kıyılara pusu kurarak tahıl dolu olan bu gemileri ele geçirmek için gözlediler. Neticede yiyecek bulmak, hayatta kalabilmek ve yeni bir yaşam kurmak için yola çıkan insanların ancak az bir kısmı hedeflerine ulaşabilirler.²⁸

Eyyûbî Sultanı Âdil ve ümera meydana gelen bu felaketi hafifletmek için birtakım tedbirler alırlar. Sultan açlıktan sıkıntı çeken fakirler için yardım

26 Hz. Yusuf zamanında Mısır'da şiddetli bir kıtlık olmuştur. Bkz. Makrîzî, *İğâse*, s. 10.

27 Makrîzî, *İğâse*, s. 31-32.

28 Ebû Şâme, s. 20; İbn Kesîr, c. 13, s. 99; Nüveyrî, c. 29, s. 12; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 156; İbn Aybek, c. 7, s. 149; *Nüccûm*, c. 6, s. 157; Suyûtî, c. 2, s. 175; Hamid Zeyyen Gânim, s. 28; Kâsım Abduh Kâsım, Ali Seyyid Ali, *Eyyûbüyyun ve'l-Memalik, Tarihü's-Siyasi ve'l-Askeri*, (Kahire: 1995), s. 87.

başlatarak onların bakımını zenginlerin üstlenmesini istedi. Kendisi 12.000 kişinin geçimini üzerine alarak ümerasına örnek oldu. Aşevlerinde devamlı yemek dağıttırarak fakirlerin hayatta kalmasını sağladı. Sultanın yaptıklarını gören ümera ve varlıklı insanlar da onun gibi yaparak yoksullara yemek dağıttılar. Makrîzî burada ilginç bir bilgi verir. “Günlerce mideleri boş olan insanlar bir anda yemeklere saldırıp karınlarını tıka basa dolduruncaya kadar yerler ve sonra da yere yığılıp ölürlerdî.”²⁹ Bu şekilde her gün pek çok insan ölür. Ölü bedenler, gömülemedikleri için çürümeye başlayınca Sultan I. Âdil onları kaldırdı. Sultan’ın başvurduğu yöntemlerden biri de devlete ait depolarda bulunan tahılı halka ucuz fiyatla satmaktır. Onun hacibi Emir Lü’lû kıtlık sırasında her gün 12.000 kişiye 12.000 ekmek dağıtır.³⁰ Melik Aziz döneminde vezirlik yapan ve I. Âdil tarafından azledilen *Kitâbu Kavânin ed-Devânin*’in müellifi Kıpti asıllı İbn Memmâtî de ³¹ kıtlık ve veba salgını sırasında fakirlere yardım eder.

Mısır’da dört yıl devam eden kıtlık ve salgın hastalık sırasında sadece zirai hayat değil bütün meslekler ve iş kolları çöküntüye uğrar. Kahire’de kıtlık öncesi kumaş dokunan 900 tezgâh varken; sahipleri, ustaları ve işçileri öldüğü için geriye ancak 15 tezgâh kalır.³² Yine fırınlarda usta ve işçilerin ölümü veya un bulunamadığı için ekmek pişirilmez olur.³³

1202 yılı girip Nil’in suyu 16 zirâyı geçip taşıdığında bu defa köylü ve çiftçilerin yok olmasından dolayı arazileri ekecek kimse bulunamaz. Ayrıca bulunsa dahi bu defa da tarlaya ekilecek tohum yoktur.³⁴

29 Makrîzî, *İğâse*, s. 29-32.

30 İbn Memmâtî, s. 23; Ebû Şâme, s. 20; İbn Kesîr, s. 101; Nüveyrî, c. 29, s. 51; Makrîzî, *İğâse*, s. 31.

31 İbn Memmâtî (1149-1209): Kıpti asıllı bir ailenin çocuğu olup dedesi Ebü’l-Melîh Fâtîmî Halifesi Mustansır zamanında yaşanan büyük kıtlık sırasında Müslüman çocuklara bol yiyecek dağıttığı için onların kendisine “anacığım” anlamına gelen “memmâtî” diye hitap etmeleri sebebiyle bu lakapla meşhur olmuştur. Selâhaddin Eyyûbî’nin Fâtîmî veziri olduğu sırada babası Ebû Saîd el-Hatîr, taraftarlarıyla birlikte İslâmiyet’i kabul eder. Fâtımîlerin divanü’l-ceyş reisliğini yapan babası Eyyûbîler zamanında da görevine devam eder. Babasının ölümünden sonra İbn Memmâtî divânü’l-ceyş reisi, sonra nâzirü’d-devâvîn ve arkasından da Selâhaddin tarafından divânü’z-zekât’ın başına getirildi. Onun oğlu Aziz devrinde de (1193-1198) aynı görevi sürdürdü. Melik Âdil tahta geçince görevinden azledilmiş ve düşmanlarının korkusundan Halep’e kaçarak Melik Zâhir’in himayesine girmiştir. Bkz. Mehmet Ali Kapar, “Es’ad b. Memmâtî,” *DİA*, 1995, c. 11, s. 349-350.

32 Zehebî, c. 3, s. 31; Suyûtî, c. 2, s. 174.

33 Makrîzî, *İğâse*, s. 30.

34 Makrîzî, *İğâse*, s. 31; Gânim, s. 30.

1198-1202 yılları arasında Mısır ve Suriye ahalisi Eyyûbî hanedan mensupları arasında cereyan eden kavgalarından, kuraklık sonrası çıkan kıtlık ve salgın hastalıklardan, Haçlıların saldırılarından³⁵ ve şiddetli bir depremten dolayı büyük sıkıntılar çeker.³⁶ Söz konusu yıllarda bu yaşananlar büyük felaket olarak kabul edilir.

Bu dönemde Hicaz ve Yemen arasında 20 köyden ibaret Anze bölgesinde de bir veba salgını yayılır. Bunların 18’ine veba bulaşır ve ahalilerinin pek çoğu ölür.³⁷ Bu veba salgını Anze’ye Mısır’dan mı bulaştı yoksa bağımsız bir salgın mıydı? Kaynaklar net bir bilgi vermese de Mısır’dan buraya yapılan göçler bilinmektedir. Onların vebayı getirmesinin mümkün olduğu görülmektedir.

Melik el-Kâmil Dönemi (1218-1238)

Haçlıların Dimyat Kuşatmasında Kıtık ve Veba (1218-1219)

1217’de başlatılan Beşinci Haçlı Seferi sırasında Macar, Avusturya ve Kıbrıs kuvvetleri Akka’ya ulaşırlar. 1218’de Alman ordusu bir donanma ile Akka önlerine gelir. Bu donanma Mısır üzerine yönelerek 1218’de Dimyat’ı kuşatır. Onların amacı Mısır’ı işgal ederek savaşta saf dışı etmek ve buradan Filistin’e yürüyerek Kudüs’ü almaktır. Haçlılar Dimyat’ı alıp Nil üzerinden gemilerle Kahire’ye ulaşmak istiyorlardı. Bu sırada Akka’da Haçlılarla mücadele eden Melik I. Âdil, onların Dimyat’ta Nil’in kıyısındaki büyük burcu ele geçirip nehre gerilen zinciri kırdıkları haberini alınca üzüntüsünden ölür.³⁸ Mısır’da yerine geçen oğlu Melik Kâmil Haçlılarla mücadeleye devam eder. 1218 Mayıs’ında Dimyat’ı muhasara eden Haçlılar, şehri ancak bir buçuk yıl sonra, 7 Kasım 1219 tarihinde alabildiler. Bu uzun kuşatma süresi içinde Dimyat halkı Melik Kâmil’den yardım istedikleri hâlde gerekli desteği göremediler. Makrîzî, Dimyat kuşatmasının 16 ay 22 gün sürdüğünü belirterek halkın bu sırada hem saldırılardan hem de kıtlık ve açlıktan büyük sıkıntı çektiğini yazar. Bu sırada

35 Akka’ya saldıran Haçlılar kıtlığa sebep olurlar. Rodos Hristiyanları ise Mısır kıyılarını vururlar. Bkz. Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 160.

36 1200-1201 yıllarında Mısır’ın güneyi Said bölgesinden başlayarak Suriye’nin Şam, Hama, Humus, Trablusşam, Akka, Nablus vs. yerlerinde çok şiddetli bir deprem oldu. Bu depremde 1.100.000 kişinin öldüğü rivayet edilmektedir. Sadece Nablus şehrinde 30.000 insanın enkaz altında kalarak öldüğünü kaynaklar aktarmaktadır. Bkz. İbnü’l-Esir, c. 12, s. 143-144; Ebû Şâme, s. 20; Ebû’l-Ferec, c. 2, s. 474; Zehebi, c. 3, s. 385.

37 İbn Kesir, c. 13, s. 105

38 Işın Demirkent, “Haçlılar,” *DİA*, 1996, c. 14, s. 539; Şeşen, “Eyyûbîler”, s. 354; Kâsım-Ali, s. 94-95; Âşûr, *Eyyûbiyyîn ve’l-Memalik*, s. 92.

80.000 nüfusu olan Dimyat'ta 20.000 savaşçı vardı. Yiyecek sıkıntısı ve kıtlık, savaşçıları güçsüz bırakır. Muhasara sırasında şehirde şiddetli bir kıtlık çıkar. Öyle ki bir tavuk yumurtasının birkaç dinara satıldığı ileri sürülür. Dimyat'ta açlık ve akabinde çıkan salgından pek çok insan ölür ve sokaklar ve yollar ölü bedenlerle dolar. Makrîzî bu sırada kentte şeker bulunamadığını, hatta bulunabilenlerinin de yakut kıymetinde olduğunu yazar. Bütün hayvanlar tükendiğinden etin fiyatı bile verilemez. Bunun yanında buğday, arpa gibi tahıl ve yiyecekler tamamen biter.³⁹ Açlığın arkasından başlayan ölümlerin çokluğundan dolayı cesetlerin defnedilememesi neticesinde çevreye yayılan kötü kokulardan salgın hastalık çıkar. İbn Aybek, bu salgın hastalığın veba olduğunu ve açlık sonrası başladığını ileri sürer.⁴⁰ Nüveyrî de benzer bilgileri vererek kuşatma altında bulunan Dimyat'ta bir tavuğun 30, yumurtanın 1 ve bir ineğin 1.600 dinara satıldığını, hatta bir ineğin başı ve karnının 14 dinara satıldığını yazar. O da Makrîzî gibi şekerin bulunamadığını ve altın değerinde olduğunu belirtir.⁴¹ İslam kaynaklarında Haçlıların Dimyat kuşatmasında Müslüman halkın çok sıkıntı çektiği, askerlerin atlarını ve ağaç yapraklarını yiyerek ayakta durmaya çalıştıkları ifade edilir.

Dimyat'ı Haçlılara karşı müdafaa eden asker ve ahali açlıktan cesetleri dahi yemek zorunda kalırlar. Sultan Melik Kâmil'den yardım alamayan Dimyat halkı neticede Haçlılara canlarına dokunulmaması şartıyla teslim olmaya razı olur. Ancak onlar verdikleri sözleri tutmaz, kadın ve çocuk demeden şehirde büyük bir katliam yaparlar. Dimyat'ın Ulu Camii kiliseye çevrilir. Dimyat'ın işgali Haçlıları umutlandırır, Mısır ve Suriye'de Müslümanların üzerine baskılarını artırıp seferlerini yeniden canlandırmaya çalışırlar. Müslümanlar ise Dimyat'ın düşmesi ve Kahire'nin tehlikeye girmesi üzerine birliklerini kuvvetlendirerek onları mağlup edip barışa zorlarlar. İki taraf arasında yapılan anlaşma ile 1221'de Haçlılar Dimyat'ı Müslümanlara bırakmak zorunda kalırlar.⁴²

Haçlılar üzerine çalışmaları ile tanınan Runciman'ın Dimyat kuşatması ile ilgili verdiği bilgiler dikkat çekicidir: "Bu kuşatma sırasında Dimyat garnizonları hastalıklar yüzünden öylesine erimişti ki artık surları korumak için adam kalmamıştı. Sultanın şehre takviye kuvvetleri sokma teşebbüsü bir netice

39 Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 201.

40 İbn Aybek, c. 7, s. 203.

41 Nüveyrî, c. 29, s. 94.

42 İbn Aybek, c. 7, s. 203; İbn Vâsıl, c. 5, s. 32-33; Nüveyrî, c. 29, s. 210; İbnü'l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 139-140; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 201; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 6, s. 210; İbn İyâs, c. 1/1, s. 259; Âşûr, *Eyyûbiyyîn ve'l-Memalik*, s. 92; Kâsım-Ali, s. 94-95.

vermemiş. (Eylül-Ekim 1219) Birkaç gün sonra Haçlıların göndermiş olduğu keşif kuvveti Dimyat'ın dış surunun bomboş olduğu haberini getirdi. Bu haberi takip eden gün, 5 Kasım 1219 Salı günü Haçlılar bütün kuvvetleriyle ilerleyerek dış suru aşılar ve ciddi bir direnişle karşılaşmadan iç surları ele geçirdiler. Şehrin içinde bütün garnizonu hasta buldular. Şehir ahalisinden sadece 3.000 kişi hayatta olup bunlardan birçoğu ölümlerini gömemeyecek kadar halsiz kalmıştı... Salgın hastalık Hristiyanların yapmak istediğini şimdiden görmüştü. Şehir ahalisinden üç yüz kişi rehin alındı... Eyyûbî Sultanı Melik Kâmil 8 Eylül 1221'de Dimyat'ı geri kurtardı. Yiyeceksiz kalan Haçlılara gıda maddeleri dağıtıldı.”⁴³

Haçlıların Dimyat kuşatması ve işgallerinin etkileri, Mısır'ın diğer kentlerinde pahalılığa sebep olur. Bu sırada Nil'in taşması normal olup herhangi bir kuraklık tehlikesi olmamasına rağmen buğdayın bir irdebi 2,5 dinara kadar satılmıştır.⁴⁴

Mısır ve Suriye'de Kıtık (1230-1231)

1230-1231 yıllarında Mısır, Suriye ve el-Cezire bölgesinde bir kıtlık meydana geldi. Muasır müellif İbnü'l-Esîr, Suriye ve el-Cezire'deki yağışların azlığı sebebiyle kıtlık çıktığını yazarken Mısır hakkında bilgi vermez.⁴⁵ Ancak Mısırlı müellif Nüveyrî, kıtlığın Mısır'da da etkili olduğunu ve sebebinin Nil'in taşmamasından kaynaklandığını yazar. Nil'in seviyesi Ravza Adası'ndaki mikyasta 13 zirâ ve 23 parmağa ulaşabilmişti. Nüveyrî bu seviyeyi bazılarının 14 zirâ ve 1 parmak, bazılarının da 16 zirâ olduğunu söylediklerini yazar.⁴⁶ 15. yüzyıl müelliflerinden İbn Tagribirdî ise Nil'in 16 zirâ seviyesinde olduğunu belirterek herhangi bir açlık ve kıtlıktan bahsetmez.⁴⁷ Ancak muasır Suriyeli müellif Ebû Şâme Mısır'ı ziyaret ettiği sırada kıtlığa şahit olur. O, “h. 628 yılı Rebîü'l-âhir'in sonlarında (Mart 1231) Mısır'a gittim, Cemâziye'l-evvelde (Nisan) Dimyat'a ulaştım ve oradan Cemâziye'l-âhirde (Mayıs) Mısır ve Kahire'ye ulaştım. Zilhicce (Ekim) ayında ise İskenderiye'deydim. 629 (Kasım 1231) yılında tekrar Dımaşk'a (Şam) geri döndüm.”⁴⁸ diyerek Mısır seyahatini anlatmaktadır. Ebû Şâme h. 628 yılı olaylarını kaydettiğini ancak

43 Runciman, c. 3, s. 141-142.

44 İbn Aybek, c. 7, s. 208; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 6, s. 222.

45 İbnü'l-Esîr, c. 12, s. 425.

46 Nüveyrî, c. 29, s. 161.

47 İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 6, s. 245.

48 Ebû Şâme, *Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, s. 160.

h. 627 yılı Şevval ayında (Temmuz 1230) Mısır'da Nil'in yükselmediğini ve aşağıya indiğini, bu yüzden de şiddetli bir kıtlık görüldüğünü belirtir.⁴⁹ Bizzat şahit olduğu kıtlık hakkında ayrıntıya girmez. Ancak "Nil bir yıl taşmazsa Mısır'da iki yıl kıtlık olur." sözü sebebiyle bunun iki yıl sürmüş olduğunu tahmin edebiliriz.

Mısır'da kıtlığın gelişmesine gelince, Nil taşmayınca bunun bir kıtlık işareti olduğunu gören ahali, sahip oldukları temel ihtiyaç maddelerini sakladılar. Esnaf ve tüccar kesimi de mal darlığından faydalanarak yüksek kâr elde etmek için piyasada bulunan ürünleri kendi tekellerine alarak gizlediler. Bunun üzerine Kahire çarşılarında gıda maddeleri bulunmaz olunca Melik Kâmil fiyatlara narh koydu. Ancak bu, fiyatların aşağıya inmesi için bir çare olmadığı gibi fiyatları daha da artırdı. Buğdayın bir irdebine 20 dirheme satılması için narh konulmuştu. Ancak çok düşük olan bu fiyattan kimse satmamış, hatta buğdayın bir irdebi 100 dirheme fırlamıştı. Bunun üzerine Melik Kâmil, devlet depolarındaki buğdayın irdebinin 25 dirheme satılmasını emreder. Ancak durum yine de sakinleşmez. Çünkü açgözlü muhtekirler halkın buğday satın almasını engellerler. 1230 yılında başlayan kıtlık 1231 yılına uzar. Fiyatların kontrol altına alınmaması üzerine narh kaldırılır ve satışlar serbest bırakılır. Bu hemen etkisini gösterir, normal zamanlarda 8-10 dirheme satılan buğday irdebi 100 dirheme ulaşmıştı. Narhın kaldırılması ile 50 dirheme iner. Ekmeğin 4 rıtlı ise bir dirhem olur.⁵⁰

Bu iktisadi krizde Mısır'da açlıktan insanların ölüp ölmediği konusunda bir bilgi yoktur. Ancak Nüveyrî, bu kıtlığı Sultan Ketboğa zamanındaki büyük kıtlık ve veba felaketine benzetmektedir.⁵¹ Bundan dolayı açlıktan ölümler olabileceği düşünülebilir. Nil'in yükselişindeki düzensizliğe bağlı olarak çıkan bu kıtlığın artmasında Melik Kâmil'in uyguladığı para politikası da etkili olmuştur. Sultan Kâmil, 1225 yılında yeni dinar ve gümüş dirhemler yanında, bakır paralar da bastırmıştı. Daha önceden beri basılan ve el-fiddatü'n-nukra denilen dirhemden başka derâhimü'l-fülûsu'n-nuhasiye denilen bakır dirhemler bastırıldı.⁵²

Nüveyrî, Sultan Kâmil'in Mısır'da fülûs darp ettiğini ancak halkın bu bakır parayı pek kabullenmeyip eski paralarla alışverişe devam ettiğini yazar.⁵³

49 Ebû Şâme, *Zeyl 'alê'r-Ravzateyn*, s. 159.

50 Ebû Şâme, s. 131; Nüveyrî, c. 29, s. 161; İbn Kesir, c. 13, s. 258; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 240; Suyûtî, c. 2, s. 175-176.

51 Nüveyrî, c. 29, s. 161.

52 Koprman, "Memlûkler", c. 6, s. 39.

53 Nüveyrî, c. 29, s. 131.

Sultan’ın, Mısır’ın eski dirhemleriyle alışveriş yapılmasını yasaklaması paniğe sebep olur. Yeni bastırılan dirhemlerle alışveriş durur ve herkes dinara yönelir. Makrîzî “İnsanlar Mısır’ın eski dirhemleriyle alışverişe devam ettiler.” diyerek halkın Sultan’ın emirlerini dinlemediklerini belirtir. Hatta çarşılarda satıcılar malların fiyatını eski dirhemlerle ilan ederler.⁵⁴ Bu yüzden Sultan Melik Kâmil aldığı karardan geri döner.⁵⁵ Ancak bir süre sonra bakır dirhemler yeniden piyasaya sürülür. 1233’ten sonra ise yaygınlaşır.⁵⁶

Mısır’da Nil’in taşmaması, Suriye ve el-Cezire bölgesinde ise yağışların kesilmesi kuraklığa sebep olmuştu. Suriye’nin Halep bölgesinde kuraklık etkili olur ve hasat yapılamaz. Gıda maddeleri azalınca fiyatlar hızla yükselir. İbnü’l-Esir “Bundan önceki kıtlık ve pahalılık yıllarında böylesi asla yaşanmamıştır.” diyerek hayretini açıklar. Bu sırada Halep ve çevresini Melik Zâhir adına Atabeg Şihabeddin Tuğrul idare etmekteydi. Atabeg bu pahalılık ve kıtlık sırasında elinde bulunan bütün tahılı halka dağıtır. Onun aldığı bu önlemler sayesinde Halep ve çevresinde yaşayan ahali üzerinde pahalılık ve kıtlığın etkisi azalır.⁵⁷ Suriye ve sahil şehirlerinde 1229 yılında da pahalılık ve kıtlık görülmüştü.⁵⁸

1229 yılında Suriye’de ve 1230-1231 yıllarında Mısır’da ortaya çıkan ekonomik krizde her iki bölgenin halkı da büyük sıkıntılara maruz kalır. Mısır’da Sultan Kâmil ve ümerası tahıl depolarını açıp halka ucuz fiyatla buğday satarak krizi engellerler. Halep ve çevresinde de benzer uygulamaları Atabeg Şihabeddin yapar. Böylece piyasada tahıl bollaşır, fiyatlar düşer ve halk rahatlar.

Mısır’da Veba (1234)

Sultan Kâmil zamanında 1234’te Mısır’da üç ay devam eden şiddetli bir veba salgını görülür. Salgının sebebi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte bulaşıcı olduğu ve pek çok insanın ölümüne yol açtığı kaydedilmiştir. Bu bilgilere göre veba salgınından Kahire ve çevresindeki köylerde 12.000, Mısır’ın genelinde ise toplam 30.000’den fazla insan hayatını kaybeder.⁵⁹

54 Makrîzî, *İğâse*, s. 65-66.

55 Nüveyri, c. 29, s. 131.

56 Makrîzî, *İğâse*, s. 66-67; Koprıman, “Memlûkler”, c. 7, s. 39.

57 İbnü’l-Esir, c. 12, s. 463; İbn Kesir, c. 10, s. 258.

58 Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 229.

59 Nüveyri, c. 29, s. 176; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 250; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 6, s. 250; Suyûtî, c. 2, s. 176; Gânim, s. 29-32.

Bu sırada ülkede Nil'den kaynaklanan bir sıkıntı yoktur. ⁶⁰ İbn Tagrîbirdî bu salgının 1235-1236 yılları arasında yaşandığını ve ölümlerin fazlalığını yazar. ⁶¹ Bazı müellifler de bu veba salgını hakkında kısa bilgi vererek sadece “h. 633 / m. 1235-6 Mısır'da veba salgını oldu.” şeklinde not düşerler. ⁶²

1235 yılında Süryanî tarihçi Ebû'l-Ferec, Anadolu'nun güneydoğu kısmında büyük bir kıtlığın hüküm sürdüğünü yazar. Bunun sebebi bölgede yaşanan kuraklık olup ekim yapılamamış ve ürün elde edilememiştir. Bu sırada Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad ile Eyyûbî melikleri arasında Güneydoğu Anadolu'da çatışmalar yaşanmaktaydı. ⁶³ Bu da yaşanan kıtlığın artmasında etkili olmuştur.

Melik II. Âdil Dönemi (1238-1240)

Sultan Kâmil ölmeden önce küçük oğlu II. Âdil'e Mısır ve Dımaşk'ı, diğer oğlu Salih'e ise el-Cezîre bölgesinin verilmesini vasiyet etmişti. O, 1238'de ölünce emirleri bunu kabul etmekle birlikte, Dımaşk konusunda ihtilafa düştüler. Bir kısmı Dımaşk'ın Nâsır Davut b. Muazzam'a, bir kısmı da Melik Cevad'a verilmesini istediler. Bu sırada Dımaşk'a giren Melik Cevad şehir halkına büyük baskılar yapmış ve onlardan 600.000 dinarı zorla almıştı. ⁶⁴ Dımaşk'ta bu olaylar olurken aynı tarihlerde (1238) şiddetli bir pahalılık görülmeye başlanır. Bu zamana kadar şehirde böyle bir pahalılığın görülmediğine işaret eden Ebû Şâme “Bir gırâra⁶⁵ (gırar) buğday 25 Mısır dinarına yükseldi. Bu 225 dirhemdi. Bir rıtlekmek bir dirhem oldu. Bütün eşyaların fiyatları aynı şekilde yükseldi. Bu yılın sonlarına doğru (h. 636) fiyatlardaki artış durdu”⁶⁶ şeklinde yazmaktadır. Müellif belirtmese de pahalılığın en

60 İbn Tagrîbirdî, *Nücûm*, c. 6, s. 259.

61 İbn Tagrîbirdî, *Nücûm*, c. 6, s. 260.

62 İbn Hacer, *Bezlü'l-Mâûn*, vr. 123b; Ensarî, vr. 13a.

63 Ebû'l-Ferec, c. 2, s. 535.

64 İbn Kesîr, c. 13, s. 291-292; Şeşen, “Eyyûbiler”, s. 374.

65 Garâra-garar: Suriye'de tahıl hacim ölçüsü olup büyük çuval anlamına gelmekte olup Türkçesi harardır. Suriye bölgesinde kullanılan garâra şehirlere göre muhtelifir. El-Ömerî ve Kalkaşendî'ye göre bir garâra 1,5 Şam garârasına eşittir. Kudüs'te ise bir grare 3 Şam garârasına tekabül etmektedir. En makbul olarak Şam garârası kabul edilmektedir. 1 garâra yaklaşık 3 Mısır irdebine eşittir. 1 irdeb yaklaşık 69 kg olduğuna göre 1 garâra da 206-207 kg'dır. Ancak 1 garâranın ağırlığının yaklaşık 81 kg olduğu da iddia edilir. Bkz. Ömerî, s. 15; Kalkaşendî, c. 4, s. 188; Sayrafi, c. 3, s. 71; Hinz, s. 49.

66 Ebû Şâme, s. 168.

önemli sebebi Eyyûbî melikleri arasındaki iktidar kavgasıydı. 1239 yılı içinde pahalılık sona ermiş ve halk rahatlamıştır.

Dımaşk'ta yaşayan dönemin müellifi Ebû Şâme 1241 yılında yer belirtmeden bir kıtlık ve kuraklıktan bahseder. Muhtemelen Suriye'de yağışların azlığından sular çekilmiş, çaylar kurumuş, yeşillikler kavrulmuş ve hasat yapılamamıştır.⁶⁷

Salih Necmeddin Eyyub Dönemi (1240-1249)

Melik Kâmil'in oğulları arasında devam eden taht mücadelesinden galip gelen Melik Salih Necmettin, kardeşi II. Adil'i tahtan indirip sultan oldu ve ileriki bir süreçte de onu boğdurdu. Eyyûbî melikleri arasında yaşanan bu taht kavgaları ülkenin iktisadi düzenini sarsar. Bu süreç içinde asayişsizlik sebebiyle tacirler soyulmuş ve bu yüzden de ülkeye gelmez olmuşlardı. Otorite boşluğundan dolayı da Arap kabileleri de isyan edip yağmalar yaparlar. Kent, kasaba ve köylere saldıran isyancılar büyük yağma ve tahribatlar yapıp iktisadi krizi şiddetlendirirler. Fırsat buldukları anda Arap aşiretlerinin isyanları Mısır ve Suriye'de hep görülürdü.⁶⁸

Eyyûbî topraklarında iktisadi buhranların çıkmasının bir diğer sebebi de bu sırada Anadolu ve Suriye'de Hârizmşahların oluşturduğu anarşiydi. 1230 Yassıçemen Savaşı'ndan sonra mağlubiyete uğrayan ve 1231'de öldürülen Celâleddin Hârizmşah'ın başıboş kalan birliklerinin bir kısmı Berke Han'ın komutasında Türkiye Selçuklularının hizmetine girerler.⁶⁹ Bir kısmı ise Güneydoğu Anadolu ve Suriye'nin kuzeyine doğru dağılarak Eyyûbî topraklarına dalarlar. Bunlar bazen Eyyûbîlerle savaşırken bazen de hanedan mensupları arasında cereyan eden taht kavgalarına taraf olurlar. Melik Salih Necmeddin, 1238'de Hârizmliler ile anlaşarak Urfa ve Harran'ı onlara verir ve buna karşılık askerî desteklerini ister, onlardan aldığı yardım sayesinde kardeşi II. Adil'den Mısır'ı alır. O, 1244 Hârizmlilerle anlaşarak onların amcası Salih İsmail'in elinde olan Dımaşk'ı almalarını ister.⁷⁰ Buna karşılık Salih İsmail ve bazı Eyyûbî melikleri, Mısır Sultanı'na karşı ittifak yaparlar, hatta Haçlılarla bile anlaşır. Ancak taraflar arasında 20 Ekim 1244 yılında yapılan savaşı

67 Ebû Şâme, s. 171.

68 Koprman, "Memlûkler", c. 7, s. 30.

69 Şeşen, "Eyyûbîler", s. 366.

70 İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Halep*, (Beyrut: 1996), s. 500-502; İbn Kesîr, c. 13, s. 307.

Salih Necmeddin ve Hârîzm kuvvetleri kazanır.⁷¹ Dımaşk, Mısır kuvvetlerinin eline geçer. Yaşanan bu süreç içinde Suriye’de, bilhassa da Dımaşk’ta büyük bir kıtlık çıkar. Bunun arkasından ise bir veba salgını görülür. Hem açlıktan hem de salgından Dımaşk’ta ölenler olur. Cesetlerin hayatta kalmak için tüketilmek zorunda kalındığı ileri sürülür.⁷² Bazı kaynaklarda, söz konusu tarihte vebadan bahsedilmese de Hârîzmlilerin ve iç savaşın sebep olduğu büyük bir iktisadi buhran ve kıtlığın olduğu yazılmaktadır.

Suriye’de Hârîzmlilerin Sebep Olduğu Ekonomik Buhran (1245-1246)

Mısır Sultanı Salih Necmeddin, kendisine yardıma karşılık Hârîzmlilere vaat ettiği toprakları vermeyince, onlar da Sultan’a karşı cephe alarak Dımaşk’ın eski sahibi Salih İsmail’le anlaşarak şehri kuşattılar. Uzun süre kuşatma altında kalan şehirde görülmemiş bir kıtlık yaşandı. Bu sırada Dımaşk’ta bulunan müellif Ebû Şâme kıtlığı; “Hârîzmliler Suriye’ye giden yolları kontrol altına almışlardı. Bu sebepten kıtlık ve bela büyüdü. Ekmeğin bir ukiyyesi yarım dirhemin üzerine çıktı. Samanın bir evkiyesi bir kastasa satıldı. Rebiyülevvel ayının başlarında (1245 Temmuz ayının sonları) bu durum ortalığı kasıp kavuruyordu” şeklinde anlatır.⁷³ Yine dönemin muasır müelliflerinden olan İbn Vâsıl da Dımaşk’ta yaşanan kıtlık hakkında bilgi verir. Buna göre bu bölgede ortaya çıkan ekonomik krizler neticesinde Suriye’nin başta Dımaşk ve Halep kentleri sakinleri büyük sıkıntılarla karşılaşmışlar, ülkede asayiş ve emniyet yok olmuş, ticaret yolları kesilmiş ve buralara gelen giden kalmamıştı. 1246 Mart ayının başlarında buğdayın bir gırârası 600 Nâsriye dirhemi olur. Bir rıtl ekmek ise 3-4 dirheme satılır. Uzun süre devam eden kaos ortamının arasında kalan fakir insanlar perişan olurlar. Ebû Şâme, “İnsanlar paraları ile arı satın alıp onu tavuk gibi yediler. Bunu gözlerimle gördüm.”⁷⁴ diyerek yaşanan gıda sıkıntısından bahseder.

1246 Mart ayının sonlarında Dımaşk’ta tahıl fiyatları yukarıya doğru daha da hareketlenir. Ebû Şâme kıtlık sırasında Dımaşk’ta gözlemlerini şu cümlelerle izah etmektedir. “Buğdayın bir gırârası 100 Suriye Nâsriye dinarına çıktı. 10 gırâra buğdayın 10.000 dirheme iki aylık vade ile satıldığını ve bunun için borç senedi düzenlendiğini duydum. Ben bir defa bir rıtl ekmeği 4 dirheme satın aldım. 31 Mart 1246’da (Zilkade ayının 11. günü)

71 İbn Vâsıl, c. 5, s. 350; Nüveyrî, c. 29, s. 300; İbn Kesîr, c. 13, s. 311; Şeşen, “Eyyûbiler”, s. 384.

72 İbn Tagribirdi, *Nücûm*, c. 6, s. 288.

73 Ebû Şâme, s. 175.

74 Ebû Şâme, s. 178.

kara ekmeğin iki ukiyyesi⁷⁵ bir dirheme, arpa ekmeğinin iki ukiyyesi yarım dirheme satıldı. 1 Nisan 1246'da (Zilkade ayının on ikinci günü) buğdayın bir gırârası 1250 gümüş Nâsirî dirhemine yükseldi. Unun bir ukiyyesi 4, bir rıtlı ise 10 dirheme satıldı. Arpanın bir keyli⁷⁶ 50, bir gırârası 600 dirheme satıldı. Kara üzümün iki ukiyyesi yarım dirheme satılırken dört kat artarak 2 dirheme çıktı. Dımaşk'ın Posta Kapısı ve doğu tarafındaki camilerin önlerinde fiyatların indirilmesi için bağırıldığını duydum. 'Fiyatları Allah rızası için düşürün!' deniyordu. Bunu duyanlardan bazıları şöyle söylüyorlardı: 'Unun bir ukiyyesini 10 fülûsa aldık. Bugün nasıl rahatlayacağız?' Yeşil baklanın rıtlı 25, pirinçli sütün üç ukiyyesi yarım, kuru pirincin iki ukiyyesi de yarım dirheme çıktı. Kötü mangal kömürünün bir rıtlı 6 dirheme çıktı. Fiyatlar inmeyerek daha da şiddetlendi. 1 müdd⁷⁷ buğday 20, bir gırârası ise 1500, ekmeğin iki ukiyyesi çeyrek ve rıtlı ise 7 dirheme çıktı. Bu durum Kurban Bayramı'na kadar böyle devam etti. Fiyatlar sene sonlarına doğru inmeye başladı. Ekmeğin rıtlı 2 dirheme ve etin rıtlı 3 dirheme satıldı. Eylül 1246'da (Cemaziyelevvel) etin rıtlı yarım dirheme kadar indi."⁷⁸

Ebû Şâme'nin anlatımlarına yakın olmakla birlikte Sıbt İbnü'l-Cevzi'den nakiller yapan İbn Kesir olayları biraz farklı verir. Ona göre, Dımaşk'ta bir gırâra buğday 1.600, bir kantar un 900, iki okka ekmek çeyrek, bir rıtlı ise 7 dirheme satılmıştır. Yiyecek bulmak için ev ve tarlasını satanlar olur. Kentte kedi, köpek ve benzer hayvanların etini yiyenler dahi olmuştur. Açlıktan pek çok insan yollarda ölür. Sağ kalanlar; cenazeleri yıkamaktan, kefenlemekten ve defnetmekten aciz kalırlar. Bu yüzden cesetler üst üste kuyulara doldurulur ve etrafa yayılan kokudan da ahali sıkıntı çeker. Bu nedenle şehir, yaşanmaz hâle gelir.⁷⁹ İbn Vâsıl, Dımaşk'ta buğdayın bir gırârasının 1.600 dirheme ulaştığını ve bunun gibisinin hiçbir asırda görülmediğini söyler. İnsanlar da dâhil olmak üzere kentteki canlıların büyük bir kısmı açlıktan, bir kısmı da vebadan ölmüştür. İtibar eden kalmadığı için emlak fiyatları tepetaklak olmuş

75 Ukiyye: Bir ağırlık birimi olan ukiyye değişik yerlerde farklı orandadır. İslâmiyet'in ilk yıllarında 125 gramlık bir ağırlıktı. Mısır'da 37,5 gram, Suriye'de 154,160 gram, Halep'te ise 190 gramdır. Bkz. Walter Hinz, s. 43-44.

76 Kile: Şam'da 17 kg buğdaya yani 22,08 litreye eşittir. Halep'te ise 6.56 litredir. Bir Şam garârası 12 kileye eşittir. Bkz. Hinz, s. 49.

77 Müdd: İslâm ülkelerinde kullanılan bir ağırlık birimidir. Mısır'da ilk zamanlarda kullanılsa da daha sonra terk edilmiştir. Irak, Suriye, Filistin, Mağrib ve Anadolu'da kullanılmaya devam etmiştir. Orta Çağ sonlarına doğru Suriye'de bir müdd 2,84 kg buğday veya 3,67 litredir. Irak'ta ise 2,5 litre idi. Bkz. Hinz, s. 56-58.

78 Ebû Şâme, s. 314.

79 İbn Kesir, c. 13, s. 314.

ve 10.000 dirhem değerinde olan bir evin 1.500'e satıldığı görülmüştür. Hatta bir gırâra buğday 10.000 dirheme satılmış ve bir evin bir gırâra unla değiştirildiği bile görülmüştür. Müellif kentte cesetler ile kedi ve köpeklerin yendiğini, hatta bazı insanların kan içtiklerine bile şahit olduğunu yazmaktadır. Dimaşk cezaevinde ölen bir mahkûmun cesedinin diğer mahkûmlar tarafından yendiğine şahit olunur.⁸⁰

İbn Kesîr'in Dimaşk'ta yaşanan kıtlığa şahit olan Sıbt İbnü'l-Cevzi'den yaptığı bir alıntı dikkat çekicidir. "Fakirler yollarda düşüp öldüler. Onlar ondan bundan bir lokma yiyecek dilenmeğe başladılar. Kepek satın alıp ıslatarak yemek için önce bir dinar dilenmeğe onu alamayınca bir dirhem; onu da bulamazlarsa bir fülûs dilenmeğe başladılar. Islattıkları kepeği adeta tavuk gibi yiyorlardı."⁸¹

Sonraki dönemin kaynakları, Hârîzmlilerin sebep olduğu karışıklığı yazarken kıtlığın daha şiddetli olduğunu anlatırlar. Dimaşk'a tahıl ve erzak getirilen yollar kesilince buğdayın bir gırârası 1.800 Nâsirî dirhemine yükselmiş ve bu yüzden pek çok insan telef olmuştur. Kentte yaşayan büyük âlimlerden bazıları dahi yiyecek bir şey bulamamış ve hayatlarını kaybetmişlerdir. Hem kıtlık hem de vebadan Dimaşk ahalisi kırılmış ve nüfusu azalmıştır.⁸²

Hârîzmliler tarafından muhasara altında bulunan Dimaşk halkını kurtarmak için 1246 yılında Necmeddin Eyyûb harekete geçer. Bunu haber alan Hârîzmliler, kuşatmayı kaldırıp Humus ve Halep taraflarına yöneldiler. Humus Hâkimi el-Mansur, üzerine gelen Hârîzmlileri ağır bir yenilgiye uğratıp başlarında bulunan Berke Han'ı öldürür. Bu yenilgi sonrası Hârîzmliler bir daha toparlanamaz, küçük gruplara ayrılıp çevrede bulunan küçük emirlerin hizmetine girerler.⁸³

Dimaşk'a giren Necmeddin Eyyûbî, yaşanan kıtlığı ve yoksulluğu görmüş, halka iyilik ve ihsanlarda bulunmuştur. Yoksullara ve düşkünlere bol sadaka dağıtmıştır.⁸⁴ Bu yardımlar sayesinde Dimaşk halkının yaraları bir nebze de olsa sarılmıştır. Dimaşk kuşatması sırasında ahali insan havsalasının alamayacağı

80 İbn Vâsıl, c. 5, s. 353.

81 İbn Kesîr, c. 13, s. 315.

82 Nüveyrî, c. 29, s. 314-315; Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 322; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 6, s. 312; Mahmud Yasin et-Tikritî, *el-Eyyûbüyyûn fî Şemal eş-Şam ve'l-Cezire (h. 564-648 / m. 1168-1150)*, (Beyrut: 1981), s. 300-301.

83 İbn Kesîr, c. 13, s. 320; Şeşen, s. 385-386; et-Tikritî, s. 302.

84 İbn Kesîr, c. 13, s. 316.

ölçüde sıkıntılara göğüs germiştir. Daha sonraki süreçlerde de hatırlanan bu olaya “Hârîzmlilerin senesi”⁸⁵ denmiştir.

Suriye halkı sadece kıtlık ve salgın hastalıklara değil, Hârîzmlilerin yaptığı yağma, cinayet ve zulümlere de maruz kalmıştır. Ancak onların mağlup edilmesi ile durum düzelmiş, 1246 Haziran ayından itibaren bir rahatlama olmuş ve tahıl fiyatları inmiştir.⁸⁶

Mısır’da Kıtık ve Veba (1244)

Eyyûbî Devleti’nin Suriye kolunda Hârîzmlilerin yol açtığı bu felaketler yaşanırken, 1244 yılında Mısır’da da bir kıtlık ve arkasından veba görülür. Kıtlığın sebebi Nil’in 1244 yılında taşma zamanında Ravza mikyasında 15 zirâ seviyesinde kalmasıydı. Mısır halkı her defasında olduğu gibi bunun kuraklığın ve arkasından çıkacak kıtlığın habercisi olduğuna inanır. Bu yüzden tahıl fiyatları hareketlenir ve bir irdeb buğday 400 dirhemü’n-nukraya çıkar.⁸⁷ Normal zamanlarda gerçek değeri 8-10 dirhem olan buğdayın irdebinin 400 dirheme çıkması pahalılığın ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

Muasır müellif Süryanî Ebû’l-Ferec aynı yıllarda Malatya ve çevresinde şiddetli bir kıtlık ve vebadan bahseder. Ona göre bu kentteki kıtlık ve hastalığın sebebi Moğolların yağma ve katliamlarıydı. Malatya’nın sokak ve çarşılarında açlıktan ölenlerin defnedilememesi sonucu oluşan kötü kokular, yeni salgınların oluşmasına neden olmuştu. Müellif, şehir halkının açlıktan çocuk ve kölelerini satmalarına rağmen yiyecek temin edemediklerini belirtir.⁸⁸

Yedinci Haçlı Seferinde Dimyat’ta Veba

Eyyûbîler zamanında Mısır’da son veba salgını Yedinci Haçlı Seferi sırasında 1249’da Dimyat’ta çıkar. Haçlılar Dimyat’ı Eyyûbîlerin elinden almışlardı. Ancak Nil deltasının rutubetli havasında onların düzeni bozulmuş, erzakları tükenmiş ve aralarında açlık başlamıştı. Bunun arkasında da ordugâhlarında veba çıkmıştı. Eyyûbîler, Haçlıların erzak yollarını kesmişti ve seksenden fazla gemilerini ele geçirmişlerdi. Haçlı askerleri arasında açlığı dizanteri, tifüs ve diğer salgın hastalıklar izlemiştir. Bu sırada Eyyûbî Sultanı Salih Necmeddin ölmüş ve yerine oğlu Turan Şah geçmiştir. Haçlıların başında Fransız Kralı IX.

85 İbn Kesir, c. 13, s. 313.

86 Ebû Şâme, s. 178; İbn Vâsıl, c. 6, s. 354.

87 Makrizî, Sülûk, c. 1, s. 320; İbn Tagribirdî, Nücûm, c. 6, s. 312; Suyûtî, c. 2, s. 176; Gânim, s. 30.

88 Ebu’l-Ferec, c. 2, s. 545.

Louis bulunuyordu. Bir yandan Bahrî Memlûk askerlerinin saldırıları diğer yandan açlık ve salgın hastalıktan dolayı Haçlılar zor durumda kalır. İki taraf arasında yapılan muharebede başta Kral IX. Louis olmak üzere binlerce Haçlı askeri esir düşmüştür.⁸⁹ Esir edilen Kral da bulaşıcı hastalığa yakalanmıştır. Onun askerleri arasında yaşanan açlık ve veba, Müslümanların Dimyat'ı tekrar almasını kolaylaştırmıştır. Bir Haçlı komutanı olan Fransız Lordu Joinville'in verdiği bilgilere göre kötü ve sağlığa zararlı şartlardan dolayı ordu arasında kıtlık ve salgın hastalık çıkmıştı. Salgının kendilerine de bulaştığını belirten Joinville; "Bacaklarımızdaki etlerin kuruması ile buradaki derinin üzerinde, eski çizmelerde olduğu gibi siyah ve toprak renginde benekler ortaya çıktı." şeklinde hastalığı tarif etmiştir.⁹⁰ Ayrıca salgına tutulanların diş etlerinin çürümeye başladığını, burunlarının kanadığını ve ölüm dışında hiçbir kurtuluş yolunun bulunmadığını yazmaktadır.⁹¹ Haçlı komutanının bu anlatısından veba hakkında önemli bilgi elde ediyoruz. Avrupa'da 1347-1348 vebasına Kara Veba denmesi bu siyah beneklerdendi. Bu salgın da aslında bir Kara Veba'ydı.

Joinville'nin verdiği bilgilere göre Memlûkler, Haçlıların ordugâhları yakınında bulunan kadirgalarını karadan çekerek Nil'e indirip nehrin Dimyat tarafındaki kolundan onlara erzak getirilmesini engellemişlerdir. Flanders Kontu'na ait küçük bir teknenin Memlûklerin elinden güçlükle kurtulup olanların haber vermesine kadar bu durumdan haberleri yoktu. Anlatılanlara göre Eyyûbî ordusu Dimyat'tan gelen 80 Haçlı kadirgasını ele geçirmişti. Bu sırada Paskalya yortusu olup Haçlılar arasında şiddetli bir açlık yaşanmaktaydı.⁹² Fransız Kralı IX. Louis'in Yedinci Haçlı Seferi kıtlık, salgın hastalık ve ağır bir mağlubiyetle sonuçlanmıştır. Müslümanlara esir düşen Kral, büyük tavizler vererek kurtulmayı başarmıştır.

89 Abu'l-Farac, c. 2, s. 550-551; Makrizî, c. 1, s. 354; İbn Tagribirdî, c. 6, s. 323; Ramazan Şeşen, *Eyyubîler*, s. 390-391; Runciman, c. 3, s. 225-230.

90 Lordu Joinville'in 1349 Dimyat veba salgını sırasında şahit olduğu hastalığı tanımlaması 100 yıl sonra 1348-1349'da Avrupa'yı kasıp kavuran kara vebayla (black death) aynı. Kara veba sırasında bu kara beneklerden dolayı salgına kara ölüm adı verilmiştir.

91 Jean De Joinville, *Bir Haçlı'nın Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat, (Ankara: Vadi Yayınları, 2002), s. 126.

92 Jean De Joinville, s. 127.

Moğolların Bağdat'ı İşgallerinde Yaşanan Kıtık ve Veba (1258)

Eyyûbîler, 1250 yılında Mısır'da hâkimiyetlerini Memlûklere kaptırırken Suriye'yi 1260 yılına kadar ellerinde tutarlar. Mısır'ın el değiştirmesi süreci içinde kısa süren bir krizin ardından ekonomi düzelmişti.⁹³ Buna karşılık Suriye'de durum pek iç açıcı değildi. Ülkenin başta Dimaşk ve Halep kentleri olmak üzere pek çok yerinde kıtlık başlamıştı. Ayrıca Irak'ta çıkan bir veba salgını da Suriye'ye sıçramıştı. İbn Kesîr vebanın Bağdat'tan Suriye'ye doğru yayıldığını üç kaynaktan alıntılar yaparak yazar; "Moğollar 1258 yılında Bağdat'ı istila ettiklerinde buranın insan sayısı rivayetlere göre 800.000, 1.800.000 veya 2.000.000 kişiydi. Bağdat'ta 40 günlük felaket sona erince şehrin altı üstüne gelmişti. Orada tek tük insandan başkası kalmamıştı. Yollarda ölü yığınları tepecikler oluşturmuş, yağmur yağınca suretler değişmişti. Bu ölümlerden ötürü şehir kokuşmuş, hava bozulmuş, bundan dolayı şiddetli bir veba salgını meydana gelmişti. Bu salgın, hava zerrecikleri vasıtasıyla Şam ülkesine (Suriye) de sirayet etmiş, havanın bozulması ve pis kokuların oluşması nedeniyle salgın hastalıklar yayılmıştır. İnsanlar kıtlık, veba, ölüm ve tâûn belalarına maruz kalmışlardı. Artık şehirde güvenlik sağlanınca Bağdat'ın yer altı sığınaklarında, mezarlıklarında ve dehlizlerinde gizlenmiş olan kimseler sanki mezarlarından çıkmış ölümler gibi ortaya çıktılar. Birbirlerini tanıyamadılar. Baba oğlunu, kardeş kardeşi tanıyamıyordu. Şiddetli bir vebaya yakalandılar ve hepsi öldüler. Ebû Şâme, şeyhimiz Abdullah ez-Zehebî ve Kudbeddin el-Yunûnî'nin anlattıklarına göre bu sene de Şam'da (Suriye) insanlara şiddetli bir veba musallat olmuştu. Bunun sebebi de Irak'taki ölümlerin çokluğundan havanın bozulmasıydı. Bu nedenle hastalık Şam (Suriye) mıntıkasına da sirayet etmişti."⁹⁴ Moğolların Anadolu'ya girişi ile beraber bu bölgede de ekonomik ve siyasi bakımdan karışıklıklar meydana gelmiş ve bunun neticesinde bölge insanları büyük sıkıntılara göğüs germişlerdi.

Ayıntablı müellif Bedreddin Mahmud Aynî de İbn Kesîr'in ifade ettiği düşüncelere katılmış ve Moğolların katliamları neticesinde açıkta kalmış cenazelerin yağmur gibi tabii olayların da etkisiyle kokuşmalarının havayı değiştirdiğine işaret etmiştir. Bundan dolayı salgın hastalıkların meydana geldiğini ve kıtlığın da etkisiyle salgının Suriye'ye ve hatta Irak'ın Bağdat başta olmak üzere diğer şehirlerine yayıldığını ifade etmiştir.⁹⁵

Bazı müellifler Suriye'de görülen kıtlık ve vebanın Moğolların saldırılarından önce de var olduğunu yazarlar. Moğolların Bağdat'ı işgali sonrası

93 Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 409-410.

94 İbn Kesîr, c. 13, s. 365.

95 Aynî, c. 1, s. 175-176.

Suriye'yi de istila edecekleri haberleri yayılınca ahali korku ve panik içinde kalır. Onların bir kısmı başka yerlere göç ederken bir kısmı temel gıda maddelerini biriktirmeye başlar. Bu yüzden çarşılarında tahıl pahalıdır. Suriye'de görülen bu pahalılık Mısır'a da yansır. Moğol tehlikesi öncesi fiyatlar fırlar, Halep'te bir mekkûk⁹⁶ buğday 100, arpa ise 60 dirheme satılır. Bir kavun ise 30 dirheme alıcı bulur. Pahalılık kıtlığa, sonra da açlığa dönüşür. Suriye kentlerinde hem açlıktan hem de salgın hastalıktan toplu ölümler olur. Halep'te her gün 1.200 kişinin öldüğü, Dımaşk'ta ise bu sayının daha fazla olduğu bilgileri kaynaklarda yer alır.⁹⁷ Bu yüzden cenazeler defnedilemez ve ortada kalır.⁹⁸ Kentler, yollar, sokaklar, çarşılar ve evler cürümüş cesetlerle dolar. Bunlardan yayılan pis ve tiksindirici kokulardan insanlar rahatsız olurlar. Bu salgına Ebu'l-Fidâ "umumi veba" adını verir.⁹⁹ Kayıpların çok olduğu büyük salgınlar bu şekilde isimlendirilirdi. Vebadan Dımaşk'ta ölümler artınca, Eyyûbî Meliki Nâsır Davud, şehir dışında bulunan Bûveydâ köyüne gitmiş ve orada vebadan ölmüştür (1258).¹⁰⁰ Melik Salih Eyyûbî'nin inşa kâtipliği yapmış olan Bahaeddin Züheyr b. Muhammed de Kahire'de vebadan ölür.¹⁰¹ Bu durum vebanın Suriye'den Mısır'a sıçradığını gösterir.

Moğolların 1258'de Bağdat'ı işgalleri ve yaptıkları toplu katliamları onların İslam dünyası için ne kadar büyük bir tehlike olduğunu göstermişti. Mısır ve Suriye'de zaten var olan iç kargaşa, kuraklık ve kıtlık Moğol tehlikesinin sonucu daha da artmıştı. Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de birçok şehir Moğolların eline geçmiş, köyler yakılıp yıkılmış, zirai hayat durmuş ve ticaret kesilmişti. İşgale uğrayan yerlerden daha güvenli alanlara göçler olmuştu. Bunun yanında Irak'tan Moğolların önünden kaçan yüz binlerce insan Suriye ve Mısır'a sığınmıştı. Ayrıca bu sırada Mağrip ülkelerindeki dâhilî karışıklıklardan dolayı Mısır ve Suriye'ye göçler yapılmıştı.¹⁰² Bu sebepten Mısır ve Suriye'nin nüfusları artmış, bu da kıtlığın şiddetlenmesine sebep olmuştu.

96 Mekkûk: Bir hacim ölçüsü olup farklı zamanlarda ağırlığı değişmekle birlikte Memlûkler zamanında 81 kg civarında olup 2,5 mekkûk bir Dımaşk grırasına eşittir. Bkz. Cengiz Kallek, "Mekkûk," *DİA*, 2003, c. 28, s. 579-80.

97 İbn Aybek, c. 7, s. 36-37; Ebu'l-Fidâ, c. 2/3, s. 197; İbnü'l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 192; Aynî, c. 1, s. 175-183; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 409-410; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 7, s. 56.

98 Ebu'l-Fidâ, c. 2/3, s. 197; İbnü'l-Verdi, *Tarihi*, c. 2, s. 192; Aynî, c. 1, s. 183; Dols, *The Black Death*, s. 34.

99 Ebu'l-Fidâ, c. 2/3, s. 197.

100 İbn Aybek, c. 8, s. 36-37; İbn Kesir, c. 13, s. 380-381; Aynî, c. 1, s. 198; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 412; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 7, s. 61.

101 İbnü'l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 196; Ebu'l-Fidâ, c. 2/3, s. 197; İbn Kesir, c. 13, s. 377.

102 Ali Seyyid Ali, *el-Kudüs fi'l-Asri Memlûkî*, (Kahire: 1986), s. 68-69.

Moğol istilası bölgede ticaret yollarının bir süre kesilmesine neden olmuş, bu iki ülkeye de İpek ve Baharat Yollarından tacirler uğramaz olmuştu. Bütün bu etkenlerden dolayı iktisadi vaziyet alt üst olmuştu. Moğol istilası ile başlayan ekonomik istikrarsızlık Mısır ve Suriye'de 1264 yılına kadar etkili olur.¹⁰³

1260 yılında Moğolların Suriye kentlerine doğru hareketleri pahalılığa sebep olur. Halep'te etin rıtlı 17, balığın 30, sütün 15, tahinin 70, sirkenin 30, pirincin 20, narın 30, şeker ve helvanın 50 ve balın 30 dirhem olur. Diğer fiyatlara gelince bir süt oğlağı 40, bir tavuk 5, bir yumurta 1.5, bir soğan yarım, bir tutam bakla 1, bir karpuz 40 ve 1 elma ise 5 dirheme satılır. Ekmek bulunamadığı için fiyatı belirlenemez. 1260-1262 yılları arası pahalılık ve kıtlık sürer. 1262 yılında 1 gırâra buğday 400 dirheme kadar satılır. Temel gıda maddelerini dahi bulamayan pek çok insan açlıktan ölür.¹⁰⁴

Suriye kentlerinde yaşanan pahalılık ve kıtlığın sebebini muahhar müelliflerden Bedreddin Aynî, Haçlıların para düzenini bozmalarına bağlar. Çünkü onlar Yafa'da sahte dirhemler basmışlar, bu da fiyatları yükseltmişti. Haçlılar daha önceleri 2/3 gümüş olan Nâsiriye dirhemine mukabil bastırdıkları para yerine %15'i gümüş %85'i bakır olan yeni dirhemler darbederler. Bunlar muhtelif kentlere dağılsa da halk bu paraya rağbet etmez. Haçlı dirheminin dört tanesi bir Nâsiriye dirhemine denk geldiği gibi bazen de yarım dirheme mukabil sayılır.¹⁰⁵ Bölgede Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında yaşanan savaflara rağmen barış süreçlerinde karşılıklı ticari faaliyetler de olurdu. Bir tarafın parası diğer tarafta da kullanılırdı. Ancak paranın ayar ve vezninde bir oynama olursa hemen alışverişte etkili olurdu. Bu güvensizlik ortamında bütün yiyecek, içecek ve giyeceklerin fiyatları aşırı yükselir. Eyyûbilerin yıkılış sürecinde pek çok sebepten dolayı Suriye bölgesinde kıtlık, açlık ve salgın hastalıklara bağlı olarak ahali büyük sıkıntılara maruz kalır.

Memlûk Sultanı Zâhir Baybars 27 Aralık 1261 yılında Dımaşk'a gelir. Gerçekten fiyatlar başını almış gitmişti. Muhtemelen Memlûk askerlerinin kalabalık olmasından dolayı fiyatlar daha da artmış ve yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi bir gırâra buğday 450 dirhem'ül-fıddaya ulaşmıştı. Açlıktan Dımaşk halkı arasında ölenler olur.¹⁰⁶ Suriye'de sadece kuraklık ve salgın hastalık değil savaşlar ve istilalar da iktisadi düzeni bozar. Moğolların bölgede oluşturdıkları tehlike 14. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eder.

103 Hammûd b. Muhammed b. Ali en-Necidî, *en-Nizâmü'n-Nakdi'l-Memlûki*, (Riyad: 1992), s. 390-434.

104 Nüveyrî, c. 30, s. 43-46; İbn Kesîr, c. 13, s. 410.

105 Ebû Şâme, s. 211; Aynî, c.1, s. 272; Ali, s.221.

106 Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 466.

Bahrî Memlûkler

Baybars Dönemi (1260-1277)

Mısır'da Kıtık (1264)

Memlûkler zamanında Mısır'da ilk ciddi kıtlık Sultan Baybars'ın saltanatının dördüncü senesi olan 1264 yılında meydana gelir. Nil'in taşmaması sebebiyle tahıl fiyatları yükselir, sonra kıtlığa dönüşür ve bu durum üç ay devam eder.¹ Daha önce de belirtildiği gibi Nil'in taşmaması kuraklık işareti olarak algılanır, kıtlık çıkacağı korkusuyla fiyatlar arttığı gibi gıda maddeleri de saklanırdı. Normal zamanlarda 8-10 dirheme satılan 1 irdeb buğday on kat artarak 100 dirheme çıkar, çarşı ve fırınlarda ekmek bulunamaz olur. Bunun üzerine Sultan Baybars tahıl fiyatlarına narh koydurur. Ancak bu önlem fiyatların aşağıya inmesini sağlayamadığı gibi daha da yükselmesine neden olur. Buğdayın irdebi 150, arpanınki 70 dirheme yükselir. Ekmeğin rıtlı 1, etinki ise 44 dirheme çıkar. Bu yüzden fakir ve yoksullar büyük sıkıntıya maruz kalırlar. Arz ve talep dengesine göre oluşan tahıl piyasası, düşük değerden narh konunca satıştan kaçınılmasına ve karaborsaya sebep olur. Yiyecek bulamayan insanların bir kısmı şehir dışına çıkıp tarlalara yönelirken bir kısmı da köylere giderler. Ancak gittikleri yerlerde de ekmek ve buğday bulamazlar. Aç kalan bu insanlar tarlalarda şalgam, kabak ve haşhaş yaprakları ile yeşil bakla kökü gibi bitkileri yemek zorunda kalırlar. Her zaman olduğu gibi kıtlıktan, Kahire surlarının dışında varoşlarda yaşayan fakir ahali, diğer kesimlere göre daha fazla etkilenir.²

1 Baybars el-Mansûrî ed-Devâdarî, *Tuhfe*, s. 52; Baybars el-Mansûrî ed-Devâdarî, *Zübde*, c. 9, s. 104.

2 Baybars el-Mansûrî ed-Devâdarî, *Tuhfe*, s. 52; Baybars el-Mansûrî ed-Devâdarî, *Zübde*, c. 9, s. 104; Nüveyrî, c. 30, s. 96; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 506-507.

Kıtlık sadece başkent Kahire’de değil ülkenin diğer kentlerinde de etkili olur. İskenderiye’de buğdayın irdebinin 320 dirhemü’l-varakaya³ satıldığı görülmüştür.⁴ Kahire sokak, çarşı ve caddelerinde kıtlık ve açlığın verdiği sıkıntılar artıp halkın sesi yükselince Sultan Baybars durumu kontrol altına almak için harekete geçer. 7 Şubat 1264’te Sultan, Darü’l-Adl’e⁵ gelerek gıda maddelerinin fiyatlarına konan narhı kaldırır. Ayrıca fakir ahaliye her gün devlete ait ihrâdan⁶ 500 irdeb buğday satılmasını emreder ancak kişi başı 2 vayba⁷ satılabilir. Sultan, dul ve yetimlere daha ucuza tahıl satılması için emir verir. Buğday ve diğer tahılların gizli satılması da yasaklanır. Alınan tedbirler sayesinde halk bir nebze olsa rahatlasa da yiyecek elde edemeyen fakir fukara yine bulunmaktadır. Sultan, onların durumuna bir çare bulabilmek için sarayının bulunduğu Kal’atu’l-Cebel altında toplanmalarını ilan eder. Burada toplanan fakirlerin isim ve sayısı mübaşirler tarafından yazılır. Ayrıca gele-meyen diğer fakirleri tespit etmek için hacibler görevlendirilir. İsimleri tespit edilen ihtiyaç sahiplerinin sayısı binlerce olup Sultan’ın bunlarla tek başına başa çıkabilmesi mümkün değildir. Bu yüzden Sultan onlardan ancak 1.000 kişinin geçimini kendi üzerine alabilir. Geri kalanları ise başta oğlu Melik Said olmak üzere ümerasına, komutanlarına ve yakın adamlarına dağıtır. Bu dağıtım sırasında adalet gözetilerek herkesin ekonomik durumu göz önüne alınmıştır. Buna rağmen geride birçok fakir ve yoksul kalmıştı. Onlar da tüccar ve zenginlere dağıtılır. Sultan bununla da kalmaz ve geçimini üstlenmek üzere dağıtılan söz konusu kişilere emirler vererek fakirlerin azarlanmaması ve iyi davranılması tembihlerinde bulunur. Onun bu davranışı herkese örnek olur. Kahire ileri gelenlerinin pek çoğu üç ay boyunca fakirlerin geçimini

3 Dirhemü’l-varak: Damgalanmış gümüş dirhemlere denirdi. Eyyübî Sultanı Kâmil bu dirhemleri kaldırarak yeni dirhemler darbetmişti. M. Belin, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Tarihi*, çev: Oğuz Ceylan, (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999), s. 96.

4 Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 506; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 7, s. 187.

5 Darü’l-Adl: Bütün İslam devletlerinde olduğu gibi Eyyübîler ve Memlûkler devletleri zamanında da sultanların bazı günlerde halkın şikâyetlerini dinlediği ve davaların görüldüğü makama denirdi. Bkz. Şeşen, “Eyyübîler”, c. 6, s. 397-399.

6 İhrâ: Mısır’da sultanlara ait tahılın saklandığı depoya denir. Bkz. Koprman, “Memlûkler”, c. 7, s. 26.

7 Vayba: İslam ülkelerinde kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Mısır’da 14 ve 15. yüzyıllarda bir vayba yaklaşık 11,6 kg buğdaya denk gelir. Bu da 15 litreye eşittir. Remle’de ise bir vayba yaklaşık olarak 37,8 litredir. Bkz. Hinz, s. 64-65.

üzerlerine alarak onların gönüllerini hoş tutup mal ve paralarını harcamaktan çekinmemişlerdi.⁸

Bütün bunların yanında Sultan Baybars, Kahire’de yaşayan yoksul ve kimsesizler ile zaviyelerde yaşayan sofiler için devletin tahıl depolarından günlük 100 irdeblik buğdaydan ekmek yapılarak dağıtılmasını emreder. Yapılan ekmekler Kahire’de Ahmed b. Tolun Camii’nde bu insanlara dağıtılır. Bütün bunların yanında sultan bir toplantı sırasında ümerasına “O miskinleri bir gün toplayalım ve öğle vaktinde her birine yarım dirhem vererek onları güçlendirelim. Yarın bunu gerçekleştirelim.” der. Yukarıda da açıkladığımız gibi devletin ileri gelenlerinden Bahaeddin, halkın bir kısmının geçimini üzerine alır. Atabeg ise Türkmen gruplarının geçimini üstlenir. Herkes Sultan’ı örnek alır. Sultan, Kahire Valisi Serameddin el-Mesudi’ye “100 fakirin yiyeceklerini ver.” der. Bunun üzerine Vali “Öyle yaptım.” der. Bundan sonra Vali, 100 kişinin geçimini daha üzerine alır. Sultan, ümera ve varlıklı insanların halka yaptıkları hayır ve hasenatı gören tüccar ve satıcılar sakladıkları tahılı çıkararak bir kısmını ucuz fiyattan satarlar, bir kısmını da sadaka olarak dağıtırlar. Bundan dolayı buğdayın 1 irdebi 20 dirheme kadar iner. Başta sultan ve ileri gelenlerin yardımseverliği sayesinde fakirler rahat eder. Bu durum 1264 yılı Haziran ayına kadar devam eder ve bu ayda da yeni ürün çıkınca fiyatlar düşer.⁹

1264 yılı içinde üç ay devam eden pahalılık ve kıtlık esnasında devletin aldığı önlemler sayesinde Mısır halkı zarara uğramadan sıkıntıdan kurtulmuştur. Özellikle de Sultan Zâhir Baybars’ın tutumu bu krizde dikkat çekicidir. Sultan siyasi başarılarının yanında ekonomik önlemlerinde de başarılı olmuş ve halkın sıkıntılarını hafifletmiştir. Sultan Baybars’ın kıtlık sırasındaki tutumundan dolayı muasır ve daha sonraki müellifler onu takdir edip övmüşlerdir. Onun yapmış olduğu uygulama kendisinden sonraki Memlûk sultanları için bir örnek teşkil etmiştir. Bu tarihten sonraki kıtlık ve ekonomik krizlerde Memlûk sultanları aç ve fakir insanları ümerânın üzerine dağıtarak kıtlığın etkilerini hafifletme yoluna gitmişlerdir. Burada dikkat çekici bir olay ise kıtlık

8 Baybars el-Mansûrî ed-Devadârî, *Ziibdetü'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre*, c. 9, (h. 655-709), nşr. Zübeyde Muhammed A'ta, (Minye: trhsz), s. 104; Nüveyrî, c. 30, s. 376; Aynî, c. 1, s. 376; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 507-508; İbn 'Tagrîbirdî, *Nücûm*, c. 7, s. 187; Suyûtî, c. 2, s. 176.

9 Nüveyrî, c. 30, s. 96; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 508; İbn 'Tagrîbirdî, *Nücûm*, c. 7 s. 187; İbn İyâs, c. 1/1, s. 319; Suyûtî c. 2, s. 176; Kâsım, *Selâtinî'l-Memâlik*, s. 163; Kâsım, *Nil*, s. 55; Gânim, s. 31; Necidî, s. 390; Muhammed Celaledin Sururî, *Devlet'iz-Zahir Baybars*, (Kahire: 1960), s. 154; Süleyman, s. 47.

esnasında fiyatlara narh konulmasının pahalılığı daha da artırmıştır. Nil 1264 yılı taşma zamanında Ravza mikyasında 16 zira ve 14 parmağa çıkar.¹⁰ Bu arazilerin sulanıp ekileceği ve bol hasat yapılacağı anlamına geldiği için ülkede bir rahatlamaya sebep olur. Fiyatlar düşer ve hayat normale döner.

Mısır'daki kıtlığın ardından 1265 yılında hayvan vebası çıkar. Bu yüzden pek çok hayvan kırılır.¹¹ Bu tür salgınlar et fiyatlarının artmasına neden olur, aynı zamanda da öküzlerin ölmesi sebebiyle çiftçiler arazilerini işlemekte büyük güçlük çekerlerdi. Kaynaklar bu konuda bilgi vermeseler de bunlar da görülmüş olmalıdır.

Mısır ve Filistin'de Veba (1274)

1274 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Mısır ve köylerinde veba çıkar. Bu salgının çocukları daha fazla etkilediği ve onların pek çoğunun öldüğü belirtilir. Bu konuda kaynaklar fazla bilgi vermemekle birlikte veba Filistin'in Kudüs ve Remle şehirlerinde de etkili olur.¹² Mısır'da veba salgını sırasında herhangi bir açlık ve kıtlıktan bahsedilmez. Nil normal seviyesinden taşmış ve araziye ekim yapılmıştı.¹³ Filistin ve Suriye bölgelerine gelince bu bölgelerde aralıklarla açlık ve kıtlık görülmektedir. Bunların bir neticesi olarak Kudüs ve Remle şehirlerinde veba zuhur etmiştir. Özellikle bu bölgelerde nehir ve kaynak sularının azlığından dolayı tarım yağışlara bağlıydı. Eğer yeterli miktarda yağış olmazsa ülkede kıtlık korkusu başlar, panik ve karışıklık ortaya çıkardı. İnsanlar kıtlık yıllarında çektikleri ıstırapları hatırlarlar, bunun arkasından veba geleceğini ve kendilerini yok edeceğine inanırlardı. Bu tehlikeyi fark eden başta Kudüs halkı olmak üzere Suriye şehirlerinde yaşayanlar kuraklık ve kıtlık baş gösterdiğinde Akdeniz sahillerine göç ederlerdi. Buralar kendi şehirlerine göre kısmen yağışın bol olduğu, su kaynaklarının bulunduğu, aynı zamanda yabancı ticaret gemilerinin uğradıkları limanlardı. Makrîzî bölgenin durumunu "Yağmurların yağmaması durumunda Gazze, Remle, Kudüs, Kerek ve Havran bölgeleri arazileri kuraklaşıp ekim yapılamıyor ve bu yüzden de ahalinin çoğu başka memleketlere göç ediyorlardı."¹⁴ şeklinde açıklar.

10 İbn Tagribirdi, *Nücûm*, c. 7, s. 192.

11 Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 524.

12 Baybars el-Mansûri, *Zübde*, c. 9, s. 133; İbnü'l-Furât, c. 7, s. 10; Aynî, c. 2, s. 120; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 612; Dols, *The Black Death*, s. 34.

13 İbn Tagribirdi, *Nücûm*, c. 7, s. 212.

14 Makrîzî, *Sülûk*, c. 4, s. 609; Ali, s. 70.

1274 yılında meydana gelen veba salgını sırasında iktisadi durum hakkında muasır müellifler bilgi vermemekle birlikte Memlûklerin son dönemi tarihçilerinden İbn İyâs kaynak belirtmeden 1273 yılı olaylarını kaydettiği eserinde vebadan bahsederken salgının altı ay devam ettiğini; erkek, kadın, kız ve oğlan olmak üzere sayısız insan öldüğünü yazar. Bu bilgiden yola çıkarak vebanın 1273'te başladığını ve 1274 yılına sarktığını söyleyebiliriz. Sadece İbn İyâs, Nil'in vaktinden yedi gün geciktikten sonra taşıdığını belirterek bundan dolayı fiyatların aşırı şekilde yükseldiği ve bu durumdan halkın büyük zarar gördüğünü belirtir.¹⁵ Ancak müellif bu pahalılık ve kıtlığın veba ile bir bağlantısını açıklamaz. İbn İyâs'ın verdiği bir diğer bilgiye göre Nil aşırı şekilde taşar. Bu da Mısır'da veba salgınına sebep olabilir. Fakat Kudüs ve Remle'deki durum hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

Mısır'da 1264-1277 yıllarında ciddi bir kıtlık hadisesi görülmemekle beraber aşırı bir bolluk da yoktur. Ancak 1277 yılında Nil 18 zira seviyesini aşmış ve delta bölgesini suya doydurmuştu. Muasır müellif Baybars el-Mansûrî, "Devletî't-Türkiye'de böyle bir ucuzluk görülmedi." diyerek tahıl fiyatlarının çok ucuzladığına işaret eder. Buğdayın irdebi yarı yarıya düşerek 5, arpanınki ise 3 dirhem olmuş ve diğer tahıl çeşitlerinininki de 2 dirheme inmiştir.¹⁶ Ancak bu aşırı fiyat düşüşü üretici ve tüccarları zarara uğratmıştır. Mısır'a tahıl getiren tüccar sınıfı kâr elde edemediği gibi zarar da etmişlerdir. Bunlardan bir örneği Aynî vermektedir: "Hatta bu bolluk esnasında tüccarlardan bazıları Mısır'a ful (bakla) getirdiler. 300 irdeb ful 500 dirhemü'n-nukraya satıldı. Bunun bir kısmını nakil için gemiye ödediler. Geriye 85 dirhem kaldı."¹⁷ Bu sırada Memlûk parasının alım gücü artarken eşya fiyatları da aşırı şekilde düşmüştür.¹⁸

Mısır'da bolluk yaşanırken, 1276 yılında Suriye'nin merkezi Dımaşk'ta yağışların yetersizliğinden kuraklık çıkar. Bunun sonucu olarak bir yandan fiyatlar yükselirken bir yandan da tahıl darlığı görülür. Ayrıca kuraklık sebebiyle otlaklar kurur ve yem bulunamadığından dolayı hayvan sürüleri telef olur. Aynı zamanda yetişmekte olup da zayıf durumda olan ekinlerin üzerine bir anda yağın şiddetli bir yağmur da zarar verir. Dımaşk'ta görülen bu kuraklık ve kıtlığın Bağdat'ta da yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu kıtlıktan dolayı bölgenin insanı toplu yağmur dualarına çıkarlar.¹⁹

15 İbn İyâs, c. 1/2, s. 333.

16 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, c. 9, s. 145.

17 Aynî, c. 2, s. 190.

18 Necidî, s. 392.

19 İbn Kesîr, c. 13, s. 461; Süyûtî, c. 2, s. 75.

Seyfeddin Kalavun Dönemi (1279-1290)

Sultan Seyfeddin Kalavun döneminde Mısır'da ciddi bir kıtlık yaşanmakla birlikte 1283 yılı Nisan ayında Nil'in 18 zirâ ve 8 parmağa çıkarak haddinden fazla taşmasından kaynaklanan bir pahalılık görülür.²⁰ Delta bölgesi arazisinin suya boğulması yüzünden tahıl fiyatları artar. Ayrıca bu sırada Memlûk parasında da bir istikrarsızlık vardı. Bu iki sebepten dolayı ülkenin iktisadi durumu kötüleşir. Sebebi belirtilmemiş olmakla birlikte devlete ait tahıl ambarlarında bulunan buğday da çürüyünce irdebi 35 dirheme fırlar. Sultan Kalavun fiyatları aşağı indirmek ve ihtiyaç duyulan tahılı karşılamak için Suriye'den buğday nakli yaptırdı. Mısır'da pahalılık şiddetlenip de ahalinin durumu kötüleşince Emîr Bedreddin Yelbek el-Eydemir, Sultan'a: "Ahalinin durumu çok kötü, onlara buğday satalım." der. Bunun üzerine Sultan dışarıdan getirttiği buğdayı ucuz fiyatla satışa sununca irdebi 25 dirheme kadar iner. Devletin esnaf ve tüccarla rekabeti, fiyatların inmesine neden olduğu gibi buğday da bulunur olmuştur. Bu rekabet neticesinde bir irdeb buğday 18-20 dirheme kadar iner. Fiyatların inişi hasat zamanına kadar devam eder. Yeni hasat yapıp da çarşı ve pazara girince fiyatlar önceki seviye olan 10 dirhem civarına iner.²¹

Seyfeddin Kalavun, Memlûk tarihinde istisna bir sultan olup 100 yılın üzerinde hâkimiyet süren bir hanedanlık kurmuştu. Kendisinden sonra bazı istisnalar dışında oğulları, torunları ve onların oğulları 1382 yılına kadar saltanatı ellerinde tuttular. Kalavun hanedanı mensupları Mısır halkı nazarında itibar görmüş ve bunları iktidarı döneminde kendilerini emniyet içinde hissetmişlerdir. Özellikle iktâ sistemine dayanan Memlûk arazisi bu dönemde ıslah edilmiş ve devletin gelirleri artırılmıştır. Ayrıca âtıl durumda bulunan arazi, tarıma elverişli hâle getirilmiştir. Mısır'ın güneyinde Said bölgesinde önceden bir feddanlık²² araziden 2 irdeb buğday alınırken bu oran 20 irdebe kadar çıkmıştır. Mısır'da elde edilen fazla tahıl kıtlık çekilen Suriye ve Hicaz'a gönderilirdi.²³

Sultan Kalavun döneminde Suriye'de gerek kuraklıktan gerekse Moğol tehlikesi yüzünden iktisadi durum sık sık bozulurdu. Bölgenin genelinde

20 İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 7, s. 305.

21 Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 717-718; Sururî, *Devleti Beni Kalavun fî Mısır*, (Kahire: 1948), s. 281; Necidî, s. 393.

22 Feddan: Mısır'da bir alan ölçüsü olan feddan, Orta Çağ'da yaklaşık olarak 6.368 metre karelik bir alan demektir. Ancak değişiklik gösterebilir. Bkz. Hinz, s. 80.

23 Sururî, *Devleti Beni Kalavun fî Mısır*, s. 281.

yağışların azlığına bağlı olarak kuraklık yaşanmakla birlikte Dımaşk'ta rakımın²⁴ yüksek olması sebebiyle şiddetli kar ve soğuk da görüldü. 1281 yılının Aralık ayının 20'sinde Dımaşk'ta 1 zirâyı bulan kar yağışı ve aşırı soğuk dona sebep olmuştu. Bundan dolayı kentte kışlık sebzeler donmuş, hayat felç olmuş ve yaşanmaz hâle gelmişti.²⁵

1282 yılında ise İlhanlı hükümdarı Abaka ölünce kardeşi Mengü Timur, Suriye seferine çıkmış ancak Cizre'de ölmüştü. Bu sırada bölgede hem kıtlık hem de veba salgını görülmekteydi. Suriye ile Irak arasındaki sınır bölgelerinde yaşayan halk zor şartlar altında kalmıştı. 1282 yılında İlhanlı tahtına geçen Ahmed Teküdâr zamanında kısmî bir rahatlama görülür. Onun İslamiyet'i kabul etmesi neticesinde Memlûkler ile İlhanlılar arasında bir anlaşma yapılır. Barış, Irak ile Suriye arasındaki ticaret yollarının açılmasına neden olur. Mısır, Suriye, Irak, İran ve Tatar memleketleri arasında tüccar sınıfı korkusuz şekilde karşılıklı mal getirip götürmeye başlar.²⁶ Suriye'de kısmî bir ekonomik rahatlama yol açan bu durum Teküdâr'ın öldürülmesinden sonra Argun'un tahta geçmesiyle sona erer. Onun hanlığı sürecinde Moğollar tekrar İslam ülkelerine karşı harekete geçerler. Önceden olduğu gibi Suriye'de Moğol tehdidi tedirginliğe yol açar. Dönemin müellifi Ebü'l-Ferec "Argun'un tahta çıktığı haberi Suriye'ye ulaştığı zaman Halep'ten Hama'ya gitmek için bir deveyi kiralamanın bedeli 400 suze²⁷ yükseldi. Çünkü herkes Mısır'a kaçmaya çalışıyordu"²⁸ diye korkunun boyutunu belirtir. Suriye ve Irak arasında ticaretin serbest olması her iki ülkenin de ekonomisini güçlendirirdi. Ancak buna engel olunması ekonomik bunalıma sebep olurdu. Sadece ticaret değil savaş tehlikesi belirince de Suriye şehirlerinde yaşayan ahalî, hayatlarından endişe edip Mısır'a doğru göç ederdi.

1286 yılında Mısır'da görülen sığır vebasından pek çok hayvan ölünce fiyatlar yükselir. Makrizî "Bir adamın 340 ineği vardı. Hepsi bir ayda öldü"²⁹ diyerek meydana gelen sığır vebasının büyüklüğünü ortaya koyar.

Seyfeddin Kalavun'un 1290'da ölümü üzerine yerine oğlu Eşref Halil geçer. Onun devri Haçlılar ve Ermeniler üzerine yapılan seferler ve dâhilî karışıklıklarla geçer. 1292'de öldürülünce kardeşi Nâsır Muhammed sultan olur. Onun ilk günlerinde yağışların azlığından kaynaklanan Suriye'de bir

24 Dımaşk'ın deniz seviyesinden yüksekliği 680 metredir.

25 İbn Kesir, c. 13, s. 498.

26 Ebü'l-Ferec, c. 2, s. 609-611.

27 Suze: Gümüş dirhem.

28 Ebü'l-Ferec, c. 2, s. 616.

29 Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 733.

kıtlık görülür. Bu yüzden ekim yapılamaz ve birkaç kez yağmur duasına çıkılır.³⁰ Aynı tarihlerde başta İlhanlıların merkezi Tebriz olmak üzere bazı İran kentlerinde de kıtlık vardı. Bu ülkede kıtlığa Han Geyhatu'nun (1291-1295) aşırı müsrifliği yüzünden hazineyi tüketmesi üzerine "çav" adlı bir kâğıt para çıkartarak halkın elinde bulunan altın ve gümüşü bununla değiştirmeye zorlaması sebep olmuştu. İlhanlı ülkesinde altın ve gümüş paralarla alışveriş yasaklanmış ve bundan dolayı halk büyük sıkıntılar çekmiştir. Hatta ahali köy ve kırlara kaçan Tebriz'in nüfusu azalmıştı. Zengin bir kent olan Tebriz ve etrafında açlık, kıtlık ve sefalet baş göstermişti. Geyhatu iki ay sonra çav adlı kâğıt parayla alışveriş yapma zorunluluğunu kaldırınca durum eski hâline dönmüştür.³¹

Ketboğa Dönemi (1294-1296)

Kıtlık ve Veba Salgını (1294-1296)

1294 yılında Nâsır Muhammed tahttan indirilip yerine Moğol kökenli el-Âdil Zeyneddin Ketboğa sultan yapılır. Onun zamanında Mısır'da Nil'in taşmamasından kaynaklanan bir kuraklık ve arkasından da kıtlık başlar. Bu sırada Mısır'da cereyan eden siyasi olaylar da kıtlığı tetikler. 1294 yılında başlayan ve iki yıldan fazla süren kıtlık sırasında veba salgını da çıkar. Hem kıtlık hem de veba salgını diğer ülkeleri de etkiler. Kuraklık, Mısır'da Nil'den kaynaklanırken Suriye, Hicaz, Yemen ve Berkâ³² gibi bölgelerde ise yağışların yetersizliğinden kaynaklanır.

Mısır'da 1293 yılından itibaren kuraklığın belirtileri görülür. Nil, 15 zirâ ve 7 parmakta kalıp taşma seviyesine ulaşamayınca tahıl fiyatları yukarıya doğru hareketlenir. Ravza mikyasında su seviyesinin eksik olmasına rağmen Kahire halicinin kapağı açılır. Bu sırada buğdayın 1 irdebi 40 dirhem civarındadır.³³ Son dönem Memlûk tarihçilerinden Suyutî, 1293 yılındaki pahalılığın sebebinin bakır dirhemlerin çoğalması ve halkın bu parayla alışveriş yapmayı kabul etmemesine bağlar. 1292 yılında 13 dirhem olan bir irdeb buğday 60 dirheme kadar çıkar.³⁴ 1293 yılında ise Nil taşmayınca buğdayın irdebi 90

30 İbn Kesir, c. 13, s. 545.

31 Ebu'l-Ferec, c. 2, s. 644-645.

32 Berkâ: Mısır'ın batısı ve Libya'nın doğusu, Bingazi ve Derne şehirlerinin olduğu bölgedir. Genellikle bu bölge tarih boyunca Mısır'a bağlı olmuştur.

33 Nüveyrî, c. 31, s. 286; İbnü'l-Furât, c. 7, s. 185; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 808; İbn Tagrî-birdî, *Nücûm*, c. 8, s. 46; Dols, *The Black Death*, s. 34-35.

34 Suyutî, c. 2, s. 277.

dirheme yükselir.³⁵ Memlûk Devleti'nde para düzeninin bozulması yanında bir de kıtlık çıkmıştı. Ordunun ve halkın ihtiyaç durumunda kullanması için tahıl doldurulan, sultana ait *Sunû's-Sultaniye* (İhrâ) denilen tahıl depoları vardı. Buna benzer ümera da tahıl depolarına sahipti. Genellikle ordunun ihtiyacı için saklanan depolardaki tahıl, darlık zamanlarında Sultan'ın emriyle halka ucuza satılır, yüksek fiyatla satmak isteyen tüccarla rekabet edilirdi. Bazı zamanlarda da ümera fiyatlar yükseldiğinde fazla kâr elde etmek için depolarındaki tahılın satışından kaçınırdı. Sultan Eşref Halil öldürülmeden önce devlete ait depolardaki tahılı ümeraya dağıtmıştı. Nil taşmayıp da fiyatlar hareketlenince vezir depoların boş olduğunu görmüş ve doldurmak için piyasadan tahıl almaya kalkınca pahalılık daha da artmıştı.³⁶ Kahire'ye tahıl genellikle Nil yoluyla gemilerle nakledilirdi. Ülkede yaşanan iç karışıklıklar sırasında nehirde korsanlık yapanların sayısı artar ve bunlar gemilere saldırıp yağmalarlardı. Bu yüzden de tacirler Nil yoluyla tahıl getirmekten imtina ederlerdi. Bu da fiyatları artırırды.³⁷ 1293'te Sultan öldürüldüğünde karışıklık çıkacağını tahmin eden halk, çarşı ve pazara koşup bol miktarda temel gıda maddesi satın alıp evlerine çekilmişti. Bu sırada Memlûk ümerası arasında şiddetli bir iktidar mücadelesi başlamış ve çarşılar kapanmıştı. Tedbirsiz davrananlar ise evlerine erzak depolayamamışlardı.³⁸

1293 öldürülen Sultan Eşref Halil'in yerine sekiz yaşında olan kardeşi Nâsır Muhammed tahta çıkarılmışsa da 1294'te azledilerek yerine Ketboğa sultan olmuştu. Bu sırada hem kuraklıktan hem de yaşanan siyasi karışıklıktan dolayı zaten bozuk olan iktisadi durum daha da kötüleşmişti. Ülkede Memlûk ümerası arasındaki nüfuz mücadelesinden çıkan çatışmalardan dolayı da pek çok kişi öldürülmüştü.³⁹

1294'te de Nil taşmayınca önceki yıldan beri devam eden kuraklık ve kıtlık daha da artar. 1295 yılında ise kıtlık ve açlık zirve yaptı. Muasır müellifler Baybars el-Mansûrî ve İbn Aybek, kıtlık ve açlığın arkasından salgın hastalığın çıktığına işaret ederler. 1295 yılının Ocak ve Şubat aylarında başta Kahire olmak üzere birçok şehirde tahıl fiyatı başını alır gider.⁴⁰ Bu duruma ilave olarak Mısır'ın komşusu Berkâ'da yetersiz yağışlardan kaynaklanan

35 Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 809.

36 Nüveyrî, c. 31, s. 294; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 808; Kâsım, *Nil*, s. 61.

37 Kâsım, *Nil*, s. 61.

38 İbn Aybek, c. 8, s. 382; Kâsım, *Nil*, s. 62.

39 Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 142-143.

40 Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 144; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, c. 9, s. 286-287; İbn Aybek, c. 8, s. 363.

şiddetli bir kıtlık vardı. Açlıktan perişan olan Berkâ halkı Mısır'a doğru yola çıkmış ancak onların çoğu daha yollarda açlık ve susuzluktan helak olup bir kısmı İskenderiye'ye ulaşabilmiştir. Buna rağmen onlardan Kahire'ye gelenlerin sayısının 50.000 olduğu ileri sürülmektedir.⁴¹ Berkâ'dan göç edenlerin bir kısmı da İskenderiye'de kalmıştır. Berkâ'nın dışında kıtlığın Mağrip'in diğer şehirlerinde de görüldüğü ve oralarından da çok sayıda insanın doğuya doğru göç ettiği belirtilmektedir. Bu nüfus hareketiyle Mağrip bölgesinde var olduğu rivayet edilen başta veba olmak üzere bazı salgın hastalıklar da Mısır'a doğru yayılır. Müelliflerin verdiği bilgiye göre Berkâ bölgesinden doğuya ve Akdeniz adalarına doğru yayılan kötü kokular da salgın hastalığı getirir. Berkâ'dan göç edenlerin bir kısmı da çöl ve dağlara çekilirler.⁴² Göçler sebebiyle ülkenin batısında bulunan başta İskenderiye olmak üzere pek çok kentin nüfusu artınca kıtlık ve açlık şiddetlenir. Ayrıca göç hareketleri vebanın da yayılmasına sebep olur. Artan nüfus bir süre sonra açlık ve vebadan kaynaklanan ölümlerle geri azalır.

1294 yılı bahar aylarında Kahire'de buğdayın irdebi 25 dirhemken, Nil yükselmeyince kademeli olarak artarak 30, 60 ve 90'lara yükselir. 1295 yılı geldiğinde ise daha da artar.⁴³ Her defasında olduğu gibi Nil taşmayınca önce pahalılık başlar, arkasından da kıtlık ve açlık, sonunda ise salgın hastalık yayılır. Her kıtlık olayı yaşandığında olduğu gibi bunda da halk yiyecek alabilmek için çarşı ve pazarlara koşar. Satıcılar ise yüksek kâr elde etmek için ellerinde olanları saklayıp fiyatların artmasını beklerler. Açlıktan ölümler başlayınca 1295 yılının Şubat ayında Kahire ve etrafındaki yerlerde salgın hastalık da yayılır.⁴⁴ Bu arada tahıl fiyatları her gün çarşı ve pazarlarda değişirdi. Buğdayın irdebi sırasıyla 125, 150, 180, 190 ve 200 dirheme kadar ulaşır (dirhemü'l-fıdda). Arpa ise 100 dirheme ulaştıktan sonra 120'ye çıkar. Bakla ise 110 dirhemden satılır. Diğer gıda maddelerinin fiyatları ise şöyledir: tavuk 30, karpuz 40 ve bir rıtlı ise 1, ayvanın tanesi 1, üç yumurta 1 ve mercimeğin

41 Baybars el-Mansûrî ed-Devadârî, *Tuhfetü'l-Mülkiyye fî Devleti't-Türkiyye*, nşr. Abdülhamid Salih Hamden, (Kahire: 1987), s. 145; Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 809; Makrizî, *İğase*, s. 32.

42 İbnü'l-Furât, c. 7, s. 199; Aynî, c. 3, s. 275.

43 İbnü'l-Furât, c. 7, s. 196; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 8, s. 48.

44 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, c. 9, s. 133; Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 144; İbn Aybek, c. 8, s. 356; Ebu'l-Fidâ, c. 3/4, s. 694; Zehebî, c. 3, s. 384-385; Nüveyrî, c. 31, s. 286; İbnü'l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 233; Ebu'l-Ferec, c. 2, s. 659; İbn Habib, c. 1, s. 178; İbn Kesir, c. 14, s. 22; İbnü'l-Furât, c. 7, s. 10; Makrizî, *İğase*, s. 10; Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 809; Makrizî, *Hutat*, c. 2, s. 239; Aynî, c. 2, s. 120; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 8, s. 48; İbn İyâs, c. 1/1 s. 387; Suyûtî, c. 2, s. 177.

irdebi 110 dirhemdir. Hatta ayvanın tanesi 30 dirheme kadar çıkar. Tavuk eti o kadar değerli hale gelmişti ki parçalanarak dirhemle tartılarak satılırdı. Salgın hastalıklar sırasında insanlar diğer yiyeceklerden daha ziyade şekerli ve meyve türü yiyecekleri tercih ederlerdi. Bundan dolayı da meyve fiyatları diğer gıdalara göre daha fazla artardı.⁴⁵

Mısır'da açlığın şiddetlenmesi üzerine kitleler hâlinde ölümler başlar. Baybars el-Mansûrî ve İbn Aybek, yaşanan kıtlık ve vebaya şahit olmuşlar ve gözlemlerini yazmışlardır. Baybars el-Mansûrî kıtlığı ve ortaya çıkan feci durumu şöyle açıklar: “Mısır ve Kahire’de (şimdiki Kahire şehri) buğdayın bir irdebi 150, arpanınki 100 dirhemü’n-nukraya çıkmıştı. Bakla ve diğer hububatlar da bunun gibiydi. Durum kötüleşince insanlar açlıktan kedi, köpek ve eşek etleri arkasından da insanların cesetlerini yediler. Mısır’ın bütün şehir ve köylerinde açlık görülmeye başladı, ölümler ve kargaşa yayıldı. Kahire ve Mısır’a gelince her gün 1.000 kişi ölüyordu. Cesetler yol, cadde ve boş alanlara atılıyordu. Cenazeleri defnedecek insan kalmadı. Her taraf kokmuş insan cesetleri ile doldu. Köpekler cesetleri yiyorlar ve insanlar da köpekleri yiyorlardı. Bütün canlılar arasında da ölümler yaygınlaştı.”⁴⁶ Aynı müellif diğer eserinde şöyle yazar: “Mısır ve Kahire caddelerinde herkeste hastalığın artması ve ağırlaşması meydana geldi. Ölülerin çokluğundan onları defnedecek yer kalmadı. Herkes ölümün apansızlığından kendi canı ile uğraşıyordu. Köpekler insan cesetlerinideşiyorlardı. Cesetler paramparça olmuş ve toplanarak kuyulara atılıyordu. Her gün bu şekilde atılanların sayısı 1.000’den fazlaydı.”⁴⁷

İbn Aybek şahit olduğu ilginç hikâyeleri anlatır: “Büyük bir kıtlık oldu ki onun gibisi şimdiye kadar görülmedi. Buğdayın bir irdebi 180, arpa ve baklanınki ise 80 dirheme yükseldi. Diğer hububatlar ise bulunmuyordu. Pahalılıkla birlikte kıtlık ve büyük açlık meydana geldi. Zengin ve fakirlerden birçok kişi öldü. Fakirlerin çoğunluğu ‘Açlıktan Allah’a sığınırım, Allah’a sığınırım.’ diyerek evlerinde ölüyorlardı... Aç insanlar büyük surların yanındaki hendeklerde avını bekleyen vahşi hayvanlar gibi donuk ve mat gözlerle insan cesetleri atanları bekliyorlardı. Berkiye kapısı yanında da bekleyenler vardı. Onlar bilinen insanlık vasfından yoksundular. Herkes orada atılacak ölüleri bekliyordu. Bazı insanlar ölülerini Berkiye tepelerine atıyorlardı. Buraya ölü

45 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, c. 9, s. 286-287; Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 145; İbn Aybek, c. 8, s. 263; Nüveyrî, c. 31, s. 293; İbnü'l-Furât, c. 7, s. 199; Makrîzî, *İğâse*, s. 33-36; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 810; Aynî, c. 3, s. 275.

46 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, c. 9, s. 287.

47 Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 144-145.

atmaya gelenleri bekleyenler onlara vurarak ellerindeki cesetleri alıp, pişirip yiyorlardı. Aç insanlar kedi, köpek ve eşeklerden bulduklarını da yiyorlardı. Sultan Âdil Ketboğa'nın adamlarından Şemseddin Sunkur es-Saidî divanına hizmet eden Memalüku's-Sultaniye'den biri bana anlattı: "Kıtlık gününde bu kişiyle kaleye Hüsameddin Lâçin'in dostu (Hüsameddin Lâçin, Ketboğa'dan sonraki sultan) adı geçen emirin kardeşi ile tırmandık. Kale altında kalabalık bir grubun toplandığını gördük. Onların arasında ben de vardım. Onların arasında üç kişi bulunuyordu. Kahire Valisi onları yakalamış, yanlarında elleri ve ayakları kesilmiş, içi boşaltılmış, za'feran yağıyla yağlanmış küçük bir çocuk cesedi bulunuyordu. Her tarafı koyun yağıyla kızartılmış oğlak gibiydi. Bunun üzerine sordum ve bana söylediler: 'Bu üç kişiyi yanlarında bu küçük çocuğun cesedini şişe takılmış, üzerine taze ot ve limon tuzu serpilmiş şekilde bulduk. Onun etrafına oturmuşlar ve yemek istiyorlardı. Onların üzerine hücum ettik ve yakaladık. Bu kişiler benzer bir olayı dün de yaptıklarını itiraf ettiler. Sultan Ketboğa onların idam edilmesini emretti ve Bab-ı Züveyle'de asıldılar. Sabah olduğunda idam edilen bu üç kişinin cesetlerinden hiçbir şey kalmamıştı. Diğerleri de onları yemişlerdi.'"⁴⁸ Gerçekten bu satırlar olayların içinde yaşamış, görmüş veya duyduklarını yazmış bir müellifin ifadeleridir. Bunlar insan havsalasının alamayacağı olaylardır. Ancak açlıktan perişan duruma düşen insanların ne tür olaylara karışabileceklerinin açık bir delilidir. Bütün kaynaklar kıtlık zamanlarında buna benzer olaylardan bahsederler. Bu olaylarda aşırılığa kaçan ve mübalağaya varan bilgiler olsa da bunlar inkâr edilmez bir gerçek olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı Sultan Ketboğa zamanındaki kıtlık ve veba salgınını Sultan I. Âdil'in zamanındaki büyük felakete benzetilir.

Mısır'da yaşanan felaketler üzerinde müstakil bir eser yazan Makrîzî 1296 yılında kıtlığın şiddetlendiğini söyleyerek bu konuda şöyle demektedir: "h. 695 yılında (1296) Nil suyunun durması yanında toz taşıyan asafe rüzgârları esti. Hasat edilme zamanı geldiği hâlde bu rüzgârlar ürünleri bozdu. Bu sebeple 695 yılının (m. 1296 yaz) ekinlerinin hasadı azaldı arkasından da fiyatlar yükseldi."⁴⁹ Esen bu rüzgâr sıcak olması ve toz getirmesi nedeniyle vebanın artmasına da neden olmaktadır. Sıcaklık artınca da veba daha hızlı yayılırdı. Ülkede vebadan başka başta sıtma ve veba olmak üzere diğer salgınlar da yayılmıştı. Sıcak esen bu rüzgâr şeker kamışı, patates, susam ve pirinç gibi

48 İbn Aybek, c. 8, s. 363-364

49 Makrîzî, *İğâse*, s. 33.

yazın yetişen tüm ürünleri kurutmuştu. Bundan dolayı da bunların fiyatlarının arttığı gibi bulunamaz da olmuşlardı.⁵⁰

Açlık ve salgın hastalıktan kitleler hâlinde ölümler başlayınca, cesetleri defnedilemeyip sağa sola atılır olmuştu. Ortada kalan cesetler bir iki gün içinde çürüyüp etrafa pis kokuları yaymış ve vebayı şiddetlendirmişti. Salgın ve açlıktan 1295 yılının ekim ayında Kahire’de 17.000 kişinin öldüğü divanü’l-mevarisi’l-haşeriyye bildirilir. Bu sadece kent içindeki kayıpların sayısı olup etrafta ölenler buna dâhil değildir. Ayrıca kimsesiz ve yabancılardan da ölenler vardı ki onların sayısını kimse bilemiyordu. Diğer kentlerde de pek çok insan ölmüş ancak onların isimlerini Kahire’ye bildiren kalmamıştı.⁵¹ Devrin diğer bir müellifi olan Nüveyrî ve ondan nakiller yapan İbnü’l-Furât Kahire’nin tek bir kapısından bir günde 700 cenazenin çıkarıldığını yazarlar. Kentin Salihîye, Ahmed b. Tolun, Kanaturu’s-Seb’a, Suku’l-İzz, Suku’l-Gânim, Hüseyniye, el-Ahkar semtleri ve varoşlarında da pek çok cenaze kaldırılır. Sadece bir günde kimsesizlerden olup da ölen 150 kişinin cenazesi yıkanmak için gasilhaneye taşınır. Ayrıca evler ve diğer yerlerde ölenlerin sayısı bilinmiyordu.⁵²

Cenazelerin yıkanması, kefenlenmesi ve defnedilmesine gelince, bu gerçekten çok büyük problem hâline gelmiş ve bütün eserler bundan bahsetmiştir. İbn Aybek “Mezar kazıcıları bir çukura bir cenazeyi yıkamadan ve kefensiz olarak defnediyor ve küçük çocukların cenazelerini ise büyüklerin cenazelerine dayıyorlar. Bu küçük çocuk cesetleri büyüklerin taşı şeklinde isimlendiriyordu”⁵³ demektedir.

Kahire’de zengin veya fakir fark etmeden her gün evlerinin önünden beş altı veya daha fazla cenaze kalkardı. Sağ kalanlar gündüzleri cenazelerini defnetmekle uğraşırlardı. Gassal ve defincilerin de birçoğunun ölmesi veya hastalanması sebebiyle diğerleri cenaze yıkama ve defin işlerine yetişemez olmuşlardı. Cenaze yıkama ve defnetme işiyle uğraşanlara para verilmediği için ücretlerini ölen kişinin malından alırlardı. Kefenle mezarlığa götürülen yabancı ve kimsesizlerin cesetleri, defnedilirken kefeni geri alınıp başka bir cesede sarılırdı. Naib ve vali gibi idareciler de cenazeleri defnetmekten aciz kalınca toplu definlere başladılar. Büyük ve derin bir çukur kazılıp kadın,

50 W.E. Muir, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt*, (London: 1896), s. 48-50; Lane Poole, s. 289-290; Gânim, s. 32.

51 İbnü’l-Furât, c. 7, s. 199; Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 810; Aynî, c. 3, s. 299; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 8, s. 49.

52 Nüveyrî, c. 31, s. 286; İbnü’l-Furât, c. 7, s. 199; Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 810.

53 İbn Aybek, c. 8, s. 364.

erkek ve çocuk demeden pek çok ceset oraya dolduruldu. Bir ceset diğeri-
nin üzerine, çocuklar ise aradaki boşluklara fırlatılırdı. Bu çukurların üzeri
cesetlerle tesviye edilip hepsine birden dua yapılırdı. Cesetleri mezarlıklara
götürmek için hamallar çağrılır ve onlara götördükleri her ceset için yarım
dirhem verilirdi. Bunlar daha fazla para kazanmak için cesetleri en yakın yere
atıp geri döner, başka bir cesedi omuzlayıp bu defa daha yakında bulunan
bir çukura veya Nil'e fırlatırlardı. Kahire ve Mısır ⁵⁴ valileri cenazeleri develer
üzerinde taşıtmaya başladılar. Bir devenin iki yanına kafesler (sepet) asılır ve
bunların içine cesetler doldurulur. Bunların elleri ve ayakları sepetin dışında
sallanarak mezarlığa götürülürdü. Bu cesetler açılan çukurlara yıkanmadan
ve kefensiz atılırdı. Bilhassa sahipsiz cesetler bu şekilde taşınır ve çukurlara
atılırdı. Ketboğa'nın saltanat günlerindeki kıtlık ve veba salgınından ölenlerle
ilgili müellifler farklı rakamlar verirler. Sadece bir ay içinde Makrîzî 127.000
diğer müellifler ise 180.000 kişinin öldüğünü ileri sürerler. ⁵⁵ İbn Hacer tek
bir günde 7.000 kişinin ölü sayıldığını, hatta sayılamayanlar bile olduğunu
vurgular. ⁵⁶ Makrîzî ise bir günde 3.000 ölenin isimlerinin divanü'l-mevârise
bildirildiğini yazar. Müellif bu sayıya uzak yerlerde ölenlerin dâhil olmadığını
belirtir. Müellifler ölenlerin çokluğundan dolayı mezar kazılacak yer kalma-
dığını ve kazılan her yerde cesetlerle karşılaşıldığını ifade ederler. ⁵⁷

Veba salgını ve kıtlıktan insanların yanında hayvanların da öldüğü yazıl-
maktadır. Bilhassa yem bulunamadığından dolayı deve, at, kedi, köpek gibi
hayvanların yanında küçükbaş ve büyükbaş hayvanlardan da çok ölen olduğu
hatta onların soyunun tükendiği yazılır. Çöl ve dağlarda yaşayan vahşi hayvan-
lara da veba bulaşmış ve bir kısmı salgından bir kısmı da açlıktan ölmüştür. ⁵⁸

Muasır ve sonraki dönem müellifler insanların yiyecek bir şey bulamayınca
kedi, köpek, katır, at, eşek ve diğer hayvanları yediklerini belirtirler. Onları da
bitirince bu defa çocuk, kadın ve erkek demeden birbirini yemeye başlarlar.
Hatta onları da bulamayınca kokmuş cesetleri yerler. Kaynaklarda, çarşı ve
pazarlarda insan ve hayvan etlerinin birlikte satıldığı yazılmaktadır. Bu durum
şehrin muhtesibine haber verilince bu işi yapanları şiddetli şekilde cezalandırır

54 Fustat, el-Asker ve el-Katai semtlerini içine alan eski kente Mısır; Fatımiler zamanında
kurulan kısma ise Kahire denir. Bu iki bölgeye ayrı ayrı vali ve idareciler tayin edilirdi.

55 Nüveyrî, c. 31, s. 293; İbnü'l-Furât, c. 8, s. 210; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 815; Aynî, c. 3,
s. 276-299

56 İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A 'yâni'l-Mi 'eti's-Sâmine*, c. 3, nşr. M.S. Câdelhak,
(Kahire: 1966-67), s. 349.

57 Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 144; Makrîzî, *İğâse*, s. 36.

58 İbnü'l-Furât, c. 3, s. 209; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 33-36; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 813;
Aynî, c. 3, s. 209.

ama buna rağmen bu işin önü alınamaz. İnsan, hayvan, hatta vahşi hayvanların etlerinin birlikte satıldığına şahit olunur. Bu konuda müellifler çok ürperti verici kayıtlar düşerler. Kahire’de bir kadın oğlunu boğazlayıp yer. Yine bir dilenci kadının yattığı yerde öldüğü, yanında çocuk etleri ve organları bulunduğuna rivayet edilir. Hatta bu kadının karnı açıldığında midesinde çocuk etlerinin olduğuna şahit olunur. Bunun üzerine durum Sultan Ketboğa’ya bildirilince böyle hareket edenlerin şiddetli şekilde cezalandırılacağı ilan edilse de yine de bu tür vahşetlerin önü alınamaz.⁵⁹

1296 yılının içinde pahalılık daha da artar ve yiyecekler bulunamaz olur. Bu yüzden açlıktan ölenlerin sayısı daha da artar. Kıtık ve açlıktan Kahire çarşı ve pazarlarında ahali bağırıp çağırmaya başlar. Bunun üzerine Sultan Ketboğa birtakım tedbirler almaya karar verir. Çünkü işler içinden çıkılmaz hâle gelmiş, yiyecek bulamayan Kahire halkı dükkân ve fırınlara saldırıp yağmaya dalmışlardı. Hatta ekmek yapmak için fırınlara getirilen un, daha yoldayken yağmalanır. Un bulunamadığı için fırınlarda ekmek çıkarılamaz olur. Yağmadan korkulduğu için fırıncılar ellerinde sopalar olan bekçiler tutarlar. Ancak insanların açlıktan gözleri dönmüş olup yine de ekmek ve un yağmalamaktan geri durmazlar. Hatta bekçiler onların kafalarına sopalarla vurdukları hâlde açlığın şiddetinden sopanın acısını hissetmezler.⁶⁰

Daha önce de ifade edildiği gibi Mısır halkı bu kıtlığa hazırlıksız yakalanır, ihmaller ve müsriflik yüzünden sultana ait tahıl depoları boşalmıştı. Saray halkının ve askerlerinin de erzak ve iaşeye ihtiyaç vardı. Tedbirsiz davranılmış, ilki aylık yetecek erzak da altı gün içinde fırınlar ile askerlere yemek pişiren aşçılara dağıtılmıştı. Bu, günlük 650 irdeb buğday ve 20.000 rıtl et demektir. Bu fazla dağıtım sebebiyle geriye bir şey kalmamıştı. Bu yüzden ortalık karşınca bir miktar daha tahıl vali ve mübaşirlere dağıtılır. Ancak onlar bunu fırın ve askerlere dağıtacakları yerde yüksek fiyatla tüccara satarlar.⁶¹ Bu yüzden ahali çok büyük sıkıntılara maruz kalır. 1296 yılının başlarında da pahalılık ve kıtlık devam eder. Ahali ise yeni çıkacak ürünlerle kendilerini teskin etmeye çalışır. Ancak Nil, taşma mevsiminde yükselmeyince halicin kapısı bile kapatılamaz. Bir miktar su akar umuduyla Ebî Münca⁶² seddi vaktinden önce açılır ama bu durumda kıtlık ve pahalılık daha da artırır.

59 İbn Aybek, c. 8, s. 364; İbnü’l-Furât, c. 8, s. 209; Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 814; Aynî, c. 3, s. 302.

60 Makrizî, *İğâse*, s. 33.

61 Makrizî, *İğâse*, s. 33.

62 Ebî Münca: Mısır’da bir halicin adıdır. Bkz. Makrizî, *Hıtat*, s. 33.

Kıtlık ve salgın hastalıktan kent, köy ve çiftlik ahalisinin pek çoğu ölmüş veya başka yerlere göç ettiklerinden buraların nüfusu azalmıştı. Tarımla uğraşanların sayısı azalmış, kırsaldan kentlere doğru göç hızlanmıştı. Bu sırada esnaf ve tacirler de kazançlarını artırma yoluna giderler. Bir satıcı bir günde 100-200 dirhemlik satış yapardı. Malı az olanın satışı 30 dirheme ulaşırdı. Bunlar daha fazla kazanmak için piyasayı alevlendirirler. Pek çok satıcı bu süreçte zengin olur. Ancak bunlar kazandıkları bu paranın pek hayrını göremezler. Ya biriktirdikleri gıda maddeleri bozulur ya da vebadan ölürlər. Kıtılık ve veba salgını sırasında Mısır'ın içtimai ve iktisadi durumunu Makrîzî şöyle anlatır: "Hastalar için ilaç talep ediliyordu. Kahire'de Deylem mahallesinde baş dükkânların birinde bir satıcı bir ayda 32.000 dirhemlik ıtriyaat sattı. Kılıççılar çarşısında Atuf Şerif diye bilinen bir dükkândan da bunun gibi bir satış yapıldı. Yine buna benzer olarak Veziriye'deki bir dükkândan da satış yapılır. (Bab-ı Züveyle dışında). İnsanlar tedavi olabilmek için mallarını hekimlere verdiler ve onların kazançları arttı. Hekimlerden her birinin kazancı bir günde 100 dirhemi buldu."⁶³ Bu karışık durumda ümera, asker ve tacirlerden bazıları açgözlü davranarak büyük kazanç elde ederler. Bunların gözlerini hırs bürüdüğü için daha fazla kâr elde etmek için ambarlarına mal stoklarlar. Onlar günlük 750 irdeb buğday satmayı hedefleseler de ancak 150 irdeb satabilirler. Çünkü ahali fiyatların yüksekliğinden, parasızlıktan ve ölümlerin çok olmasından dolayı bir şey alamaz. Bu yüzden satıcılar stok yaptıklarından dolayı pişman oldular. Onlar depolarına doldurdukları tahılı satamadıkları için ellerinde kaldı ve bozuldu. Bu yüzden onlar mallarından bir fayda görmeyip zarar ederler.⁶⁴

Kahire'de açlıktan ölümler artınca Sultan Ketboğa, devlete ait depolarda da tahıl olmayınca ümerayı toplayarak fakirlerin bakımını üstlenmelerini istedi. Sultan ümeradan emirü'l-mi'e'ye 100, emirü'l-hamsîne 50 ve emirü'l-aşereye 10 fakir dağıttı.⁶⁵ Bunlardan başka diğer emirlere de rütbelerine göre dağıtım yaptı. Onlar bakımlarını üslendikleri muhtaçlara ellerinden geldiği ölçüde yemek vermeye çalıştılar. Ancak ellerinde fazla gıda olmadığı için hizmetçileri, inek derileri üzerinde kalan etleri kazıyarak ekmek kırıntısı ile çorba yapıp fakirlere dağıttılar. Bu çorbada kıl olmasına rağmen insanlar ona aldırış etmeyerek içtiler. Ekmekte bulunamadığı için ihtiyaç sahiplerine birkaç parçaya ayrılarak dağıtıldı. Bazen de fakirlere kurabiye ve yufka verilerek

63 Makrîzî, *İğâse*, s. 33-35.

64 Makrîzî, *İğâse*, s. 37; Aynî, c. 3, s. 303.

65 Memlûk Devleti'nde rütbelerine göre sınıflandırılan komutanlara denir. Bkz. Kopraman, "Memlûkler", c. 6, s. 509.

onların açlığı hafifletilmeye çalışıldı. ⁶⁶ İbn Hacer “Eğer Sultan fakirleri ümeranın üzerine dağıtmasaydı, onların hepsi açlıktan ölürdü.”⁶⁷ diyerek Ketboğa’yı över. Ayrıca Sultan tahıl ve diğer gıda maddelerini saklayanları denetlemek için kaleden kent merkezine iner. Yaptırdığı incelemede önceden sakladıkları için esnafın dükkânlarında bir şey bulunamaz. Bu sırada Mısır’da rüşvet yaygınlaştığı gibi Memlûk taifeleri arasında kavgalar da had safhaya çıkmıştı. Aynı zamanda tedavülde olan paranın ayarının bozulması ve vezni- nin de azaltılmış olması da ülkenin mali durumunun daha da kötüleşmesine neden olur. ⁶⁸ Sultan Ketboğa açlık ve vebadan ölen insanların cenazelerinin defin masraflarını kendi malından karşılattı. İbn İyas, felaket günleri olarak tanımladığı bu süreç içinde Mısır halkının üçte birinin öldüğünü yazar.⁶⁹ Yaşanan bu musibetlerden kurtulmak amacıyla Sultan’ın emriyle, ulema ve halkın da katılımıyla dualara çıkarlar.

Mısır’da açlık ve salgın hastalık yaşanırken Ketboğa ve Memlûk umerası arasında anlaşmazlık vardı. Onun emir ve askerlerinin halka baskıları da artmıştı. Yöneticiler arasında rüşvet yaygınlaşmış, halkın malı gasb edilmiş ve zulüm uygulanmıştır. Bu sırada Ketboğa’nın veziri Fahreddin b. Halil⁷⁰ ilginç bir uygulamayla halkın mallarını müsadere eder. Bu uygulama ile ölen bir kişinin öldüğü günün sabah ve akşam vakitlerinde terekesinin mirasçılarına intikalinin resmî işleminin yapılması zorunluluğu getirildi. Bunu yapmayan vârislere miras verilmiyor ve devlete geçiyordu. Zamanında işlemini yapmayan bir vâris terekenin intikalini talep ettiğinde ondan mirasın kendisine nasıl intikal ettiğini, soy kütüğünü ve hakkını ispat etmesi isteniyordu. Bu işlemlerin yapılabilmesi için uzun ve yorucu bir prosedürün katedilmesi gerekiyordu. Miras üzerinde hakkını ispatlayıncaya kadar geçen süreçte vâris hayatını kaybederdi. Onun varisleri de aynı süreçleri takip etmesi gerekiyordu. Bu sebeple pek çok kişi miras hakkından vazgeçer ve onlar beytü’l-mala intikal ederdi.⁷¹ Hem kıtlık hem de vebadan sıkıntı çeken ahali bir de idarecilerin baskı ve zulümlerinden yılmaktaydılar. Bu sebeplerden Kahire ve çevresindeki yerleşmelerden pek çok insan başka diyarlara göç etmek zorunda kalır. İbn

66 Makrizî, *İğâse*, s. 37; Aynî, c. 3, s. 303.

67 İbn Hacer, *Dürer*; c. 3, s. 349.

68 Aynî, c. 3, s. 303.

69 İbn İyâs, c. 1/1, s. 389-390.

70 Bu sırada Memlûk Devleti’nin veziri idi. Hatta Sultan Nâsır Muhammed’in üçüncü saltanatının başlarında da bu görevde bulunuyordu. Bkz. Makrizî, *İğâse*, s. 37; Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 808, 817, 822.

71 Makrizî, *İğâse*, s. 37-38.

Tagribirdî “Bu felaket sırasında Mısır diyarının durumunun sarsıldığını” yazar.⁷²

Mısır’ın bütün şehir, kasaba, köy ve çiftliklerinin durumu da Kahire’dekinden pek farksızdı. Berkâ’dan İskenderiye’ye ve Kahire’ye gelenler buralarda da kıtlıkla karşılaşınca Doğu Akdeniz sahillerine gitmek için denize açılırlar. Onların bir kısmı Hristiyanların elinde olan adalara sığınırılar.⁷³ Muasır müellif Baybars el-Mansurî, Berkâluların İskenderiye’ye göçüne şahit olur: “Ben o günlerde İskenderiye ve Sa’lik’te⁷⁴ idim ki (Sugur-i Salik) Berkâlular oraya gelmişlerdi. Onların geçimlerini zenginler üzerine aldı. İskenderiye valisi bu insanları tüccar, zengin ve ileri gelenlere dağıtarak onlara iaşelerinin verilmesini emretti. Onlar doyuruldu ve ihtiyaçları sağlandı. Kıtlık olduğunda Rodos, İstanbul ve Frenk ülkelerinin tacirleri İskenderiye’ye mal getirirlerdi. Bu sırada kente 300.000 irdeb buğday getirilince irdebi 320 dirheme indi.”⁷⁵ Kıtlık sırasında İskenderiye’de buğdayın fiyatı konusunda bir bilgi bulunamamakla birlikte Kahire’den daha yüksek olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü kıtlık burada daha şiddetlidir.

Sadece kentler değil köyler de kıtlık ve vebadan ölümler sebebiyle boşalmıştı. Makrizî’nin verdiği bilgiye göre kıtlık öncesi 100 kişinin yaşadığı bir köy ahalisi açlıklarını gidermek için yeşil bakla tarlalarına saldırır. Bekçiler onlara engel olamazlar, yeşil baklayı yiyerek ölürlər ancak 20 kişi sağ kalır.⁷⁶ Muhtemelen olgunlaşmamış yeşil baklayı yiyen aç insanlar midelerine dokunması sebebiyle ölmüşlerdi.

Mısır’ın güneyindeki Said bölgesini de kıtlık etkiler. Bölgenin Kûs⁷⁷ kentinde kıtlık diğer yerlere göre daha şiddetli olur. Buranın halkı daha çok tarımla geçimlerini sağlayıp bol ürün alırlardı. Buna rağmen kentte buğdayın irdebi 75 dirheme çıkar. Ayrıca yem bulunamadığı için binek ve yük hayvanları ölür, geçimlerini bunlardan sağlayanlar zor durumda kalır.⁷⁸

72 İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 7, s. 49.

73 Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 145.

74 Salik-i Sugur: İskenderiye sınırında bir bölge.

75 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, c. 9, s. 287.

76 Makrizî, *İğase*, s. 36.

77 Kûs: Yukarı Mısır’da Nil Nehri’nin doğusunda bir şehirdir. Memlûkler zamanında oldukça gelişmiş ancak 1403-1404 veba salgınında 17.000 kişi hayatını kaybetmiş ve bundan sonra bu şehir kendine gelememiştir. Bkz. Yakut, c. 4, s. 479; Makrizî, *Hutat*, c. 1, s. 236-237; J. H. Kramer, “Kus”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 1026.

78 İbnü’l-Furât, c. 8, s. 208.

Mısır halkı kıtlık ve vebanın ortaya çıkmasının sebebini Sultan Ketboğa'ya bağlar. Hatta dönemin müellifi Baybars el-Mansurî buna açıkça işaret ederek Sultan'ın tahta geçmesiyle birlikte her şeyin değiştiğini ve uğursuzluğu sebebiyle Nil'in taşmadığını yazar.⁷⁹ Ketboğa Memlûklerin düşmanı olan Moğol kökenli olup iki taraf arasında yapılan Humus Savaşı'nda (10 Aralık 1260) esir edilmiş, Seyfeddin Kalavun'a verilmiş ve onun Memlûk birliğine alınmıştı.⁸⁰ Belli bir yaşa geldikten sonra azat edilip emirlik verilmişti. O, Kalavun ve oğulları zamanında önemli bir komutan olmuştu. Nâsır Muhammed, onu naibü's-saltana makamına getirmişti. Ancak o, efendisini tahtan indirerek sultan olmuştu. Bu sırada mensup olduğu putperest Oyrat kabilesi, İslamiyet'i seçen Gazan Han'dan korktuklarından Mısır'a doğru göç ederler. Onlar Kahire'ye ulaşır ulaşmaz Sultan Ketboğa akrabalarının karşılanması için ümera ve askerlere emirler verir. Kentte törenlerle karşılanan Oyratlara devletin bütün imkânları sunularak makam ve mevki ile bol erzak ve iktâ dağıtılır. Ketboğa, Oyratların gücünden faydalanarak sultanlığını garanti altına almak istiyordu. Çünkü Memlûk ümerası arasında kendisine karşı büyük bir muhalif grup vardı. Ketboğa'nın böylece eli güçlenmiş oldu. Oyratların sayısı 10.000 olup kentin nüfusunu artırmış ve var olan kıtlığı da daha da çoğaltmışlardı. Bu sırada Oyrat kabilesi mensupları arasında İslâm'a dil uzatanlar ile Müslümanların adet ve kurallarına aykırı yaşayanların olması bardağı taşıran damla olmuştur. Onların Ketboğa tarafından korunması ve desteklenmesi ise ahali ve askerlerin Sultan'dan nefret etmelerine neden oldu. Müslümanlar, Hülagü zamanından beri Moğolların İslâm ülkelerinde yaptıkları katliam ve zulümleri unutmamıştı. Hatta Suriye ve Mısır üzerinde Moğol tehlikesi de daha bitmemişti. Bir de bunlara ek olarak Ketboğa'nın Suriye'ye ziyaretinde Dımaşk'ta saltanat naibini azletmesi ve adet olan bahşîş dağıtmaması yüzünden isyan çıkar. Bu süreç içinde o azledilerek yerine Hüsameddin Lâçin geçirilir.⁸¹

Kıtlık esnasında toplum çok büyük sıkıntılara göğüs germişti. Başta Sultan olmak üzere ümera ve zenginler halka yardımlarda bulunmuşlardır. Ümeralardan biri olan Fahreddin Tanboğa, 100 feddanlık iktâsından elde ettiği tüm ürünü ahaliye dağıtmıştır. Bazı ümera ve tüccarların ise kıtlıktan istifade ederek servetlerini artırma yoluna gittikleri de olmuştur.⁸²

79 Baybars el-Mansurî, *Tuhfe*, s. 142-143.

80 Cüneyt Kanat, "Ketboğa," *DİA*, 2016, c. ek: 2, s. 447.

81 Makrizî, *Hıtat*, c. 2 s. 22, 239; A.F. Aşûr, *Asru'l-Memâlik*, s. 110-111; Koprıman, "Memlûkler", c. 7, s. 479; Muir, s. 48; Kanat, s. 448.

82 Makrizî, *İğase*, s. 36.

Ketboğa zamanında meydana gelen kıtlık ve vebadan usta ve çalışanların toplu ölümleri sebebiyle pek çok mesleğin terk edildiği bilinmektedir. Ülkenin nüfusu da önemli oranda azalmıştır. Bu kıtlık sırasında en fazla etkilenen kesim fakirler olmuştur. Bunlara Sultan, ümera, zengin ve vakıflar yardımlarda bulunmuşlardır. Ancak kıtlık uzun sürünce onların da verecek bir şeyleri kalmadığı için yoksullar kendi hâllerine bırakıldılar. Kıtlık sırasında en fazla etkilenen diğer bir kesim de yardım ve sadakalarla geçinen tekke ve zaviyelerde yaşayan tasavvuf ehliydi. Bunlara verilen sadaka ve yardımlar azalınca hemen üst tabakayı eleştirmeye başlardılar. Bu yüzden Sultan ve ümera onların eleştirilerinden çekinirlerdi. Bu kitle, toplumun diğer kitlelerini de etkileyebilirlerdi. Her şeye rağmen bazı varlıklı insanlar fakirlere ellerinde bulunanları dağıtmaya devam ederlerdi. Asvan kentinin Benî Keniz mıntıkasında yaşayan Emir Necmeddin fakir ve muhtaçları Asvân'da toplayarak kıtlık çıkıncaya kadar geçimlerini üzerine almıştır. Onun her gün belli oranda tahıl ve et dağıttığı görülmüştür.⁸³

İki yıldan fazla süren kıtlık ve salgın hastalık Mısır tarihinin büyük felaketlerden biri olup siyasi, iktisadi ve sosyal sorunlara yol açmıştır. Vebaya yakalananlarda ölüm korkusu ve yakınlarını kaybetme düşüncesi insanların psikolojilerinin bozulmasına neden olur. Veba bir eve girdiğinde tüm aileyi yok ederdi. İnsanların yaşanan felaketlerden kurtulmak için başka diyarlara göçü de ayrı bir sorun oluşturmuştur. Yaşlılık sebebiyle ebeveyleerin geride kalması ve çocuklarının göç etmesi ailelerin parçalanmasına neden olmuştur.⁸⁴

Mısır'ın kent ve kırsal alanlarında kuraklık, kıtlık, veba, ölümler ve göçler sebebiyle nüfusun azalması tarım ve hayvancılığı etkilemiştir. Hasat yapılamaması ve hayvan yetiştirilememesi sebebiyle insanlar yiyecek bulamayınca vahşi ve yaban hayvanlarını yemek zorunda kalırlar. Hatta bu hayvanlar alınıp satılmaya başlanır. Bir köpek 5 ve kedi ise 3 dirheme satılır.⁸⁵ Ayrıca aç insanlar çeşitli otlarla beslenip, kimin olduğuna bakmaksızın tarla ve bahçelere dalıp ham meyve ve bitkileri dahi yemişlerdir.⁸⁶

Kıtlık ve veba salgını sırasında Memlûk parasının alım gücü düştüğü gibi onun vezni ve ayarı ile de oynanır. Bu da gıda maddelerinin fiyatlarını daha da artırır. Buna bir de siyasi karışıklık ve idarecilerin tedbirsizliği eklenince Kahire'de fiyatlar 10 kat yükselir. Kıtlık öncesinde 25 dirheme satılan bir

83 Gânim, s. 38-39.

84 İbn Aybek, c. 8, s. 364.

85 İbn İyâs, c. 1/1 s. 391; Kâsım, *Selâtinî'l-Memâlik*, s. 164.

86 Kâsım, *Nil*, s. 64.

irdeb buğday 220 dirheme çıkar. Diğer gıda maddelerinin fiyatları da buna benzer şekilde yükselir.⁸⁷

Vebaya yakalananlar, hastalığın verdiği ateşten dolayı vücudunun su ve şeker ihtiyacını karşılamak için meyvelere ihtiyaç duyardı. Bundan dolayı da meyve ve şeker fiyatı aşırı şekilde yükseldi, karpuzun tanesi Kahire’de 100 ve ayvanınki ise 30 dirheme satılır. Hastalananların en çok tercih ettiği gıdalardan biri de tavuk eti olup onun da fiyatı aşırı şekilde pahaladır. Bir tavuk İskenderiye’de 36, Kahire’de ise 19 dirheme çıkar. Bu süreç içinde hem insanlar zayıflayıp vücutlarının cılızlaşması hem de salgın sebebiyle de hekim ve ilaca ihtiyaç duyarlar. Bu sebepten tedavi, ilaç ve vücuttan kan alma için kullanılan şırınga ücretleri de aşırı şekilde yükselir.⁸⁸

Mısır’da başlayan kıtlık ve veba salgını ülkenin Suriye ve Filistin topraklarını da etkiler. Suriye’de 1294 yılının Nisan ayından itibaren yağışların azlığı sebebiyle kuraklık çıkacağı şayiası yayılır. Bu yüzden Naibü’s-Saltana’nın çağırısı üzerine Dımaşk’ta Mescidü’l-Kadem yanında ulemanın ve halkın katılımıyla bir yağmur duası yapılır. Hasta olduğu için kentin hatibi Şerefüddin el-Makdisî yerine Taceddin Salih el-Cabirî duayı yönetir. Yağmur duası birkaç kez tekrar edilir. Ancak beklenen yağmur bir türlü düşmez ve Mayıs 1294’te kuraklık başlar.⁸⁹ Bu yüzden o yıl çok az ürün alınınca kıtlık baş gösterir. Dımaşk naibi kıtlıktan halkın sıkıntıları çektiğini Sultan Ketboğa’ya haber verir. 1295 yılı içinde biraz yağış olsa da yine yeterli hasat yapılamaz. Ayrıca önceki yıldan devam eden ürün darlığı da sürmekteydi.⁹⁰

Filistin’in Kudüs ve Halil kentlerinde de kıtlık olduğunu yetkililer merkez Kahire’ye ulaştırırlar. Bu şehirlerde de yağışların azlığı sebebiyle kuraklık başlayıp kıtlığa dönüşmüştü. Kuraklık sebebiyle Kudüs’ün Selvan pınarları kuruyunca içecek su dahi bulunamaz olur. Filistin’in sahillerini de etkileyen kıtlığın pek çok insanın ölümüne neden olduğuna dair haberler duyulur.⁹¹ 1295 yılının Aralık ve 1296 yılının Ocak aylarında Dımaşk, Havran, Nablus, Kudüs vs. kentler ile kırsal kesimlerde kıtlık şiddetlenir. Yiyecek bulamayan insanlar açlıktan kıvranıp ne yapacaklarını şaşırıp büyük bir üzüntü içinde kalırlar.⁹² Yiyecek değil içecek su dahi bulunamaz. Hatta bir içimlik suyun

87 Necidi, s. 393.

88 Aynî, c. 3, s. 299-301.

89 İbn Kesîr, c. 14, s. 27; İbnü’l-Furât, c. 7, s. 196; Nüveyrî, c. 31, s. 286; Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 809; Makrizî, *İğase*, s. 32.

90 Makrizî, *İğase*, s. 32; Aynî, c. 3, s. 277.

91 Makrizî, *İğase*, s. 32; Aynî, c. 3, s. 277.

92 İbnü’l-Furât, c. 7, s. 199

çeyrek ve bir binek hayvanının ise bir dirheme çıktığına dair kaynaklarda bilgiler bulunur.⁹³

1296 yılı başlarında içinde Dımaşk'ta temel gıda maddelerinin fiyatları daha da yükselir. Hatta bir gırâra buğdayın 145 hatta 170 dirheme kadar satıldığı haberleri duyulur. Etin rıtlı 4, hatta 5 dirheme satılır. Bir rıtl ekmek ise 1 dirhem olur. Kentte açlıktan ölümler artınca Kadiyü'l-Kudad Bedreddin İbn Cum'a'nın çağrısı üzerine Emevî Camii'nde toplanılarak *Sahihü'l-Buhârî* okunur ve ahali de bunu dinler. Bundan sonra bir miktar yağış düştüğü, ancak bir süre sonra geri kesildiğini devrin müellifleri yazarlar. Halkın sevinci kısa sürmüş, onlarda tekrar korku ve panik yayılmıştır. 1296 yılının Şubat ayında buğdayın bir gırârası şehirde 165 dirhemden satılmaktaydı. Bu arada şiddetli soğuklar olur, kar yağar ve bu durum kıtlığı daha da artırır. 1296 yılının Nisan ayında ise kıtlık ve açlık şiddetlenir, temel yiyecekler bulunamaz, bulunsa dahi pahalılıktan alınamaz. Buğdayın gırârası 200'e, arpanınki ise 100 dirheme yükselir.⁹⁴ Suriye ve Filistin'deki kıtlığın daha da şiddetlendiğini belirten Makrîzî "Kıtlık Şam şehirlerine (Suriye), Kudüs, Sahile (Akdeniz kıyıları-Filistin ve Lübnan) ve Halep'e kadar yayıldı. Buğdayın bir gırârası 220 dirheme, arpa ise onun yarısına ulaştı. Bir rıtl et 10 dirheme çıktı. Meyvelerin fiyatları ise dört kat arttı"⁹⁵ diyerek anlatır. Bu kıtlık esnasında vali, tüccar ve satıcıların devlete vereceği vergiler artırılır. Valiler de bunu halkın üzerine yüklerler. Bu yüzden Dımaşk, Nablus, Baalbek ve Bekâ gibi şehirlerin halkları bir yandan ağır vergiler altında ezilirken diğer yandan da açlık ve salgın hastalıktan heba olurlar.⁹⁶

1296 yılının Nisan ayının sonlarına doğru Dımaşk'ta yağışlar başlamış, kuraklığın kalkacağı ümidiyle satıcılar sahip oldukları tahıl satışa sunmuşlardı. Bu, piyasada iyimserliğe yol açmış, buğdayın fiyatı yarı yarıya düşerek gırârası 100 ve arpanınki ise 40 dirhem olmuştu.⁹⁷ Ancak piyasadaki rahatlama bir yıl kadar devam etse de 1297 yılında yağışlar azalıp sular çekilince tahıl fiyatları yeniden artar. Daha önceden görüldüğü gibi içme su kaynakları kuruyunca dağlardan kar getirilip eritilerek suyu içilir. Her kuraklık ve kıtlık zamanlarında

93 Nüveyrî, c. 31, s. 294; Zehebî, c. 3, s. 385; İbnü'l-Furât, c. 7, s. 211.

94 Nüveyrî, c. 31, s. 294-295; İbn Kesîr, c. 14, s. 27; İbnü'l-Furât, c. 7, s. 211; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 815; Aynî, c. 3, s. 300.

95 Makrîzî, *İğase*, s. 33.

96 Makrîzî, *İğase*, s. 38.

97 İbnü'l-Furât, c. 7, s. 211; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 815.

olduğu gibi halk, ulemanın teşvikleriyle Dımaşk, Kudüs ve Halil şehirlerinde yağmur dualarına çıkar.⁹⁸

Ebu'l-Ferec tarihine yapılan zeyilden Suriye ve Mısır'daki kıtlık ve veba hakkında bilgiler bulunur. Buradaki bir bilgiye göre kıtlık sebebiyle Suriye'den kimse doğu (Irak) taraflarına gitmez.⁹⁹ Bu verilerden Suriye'de kıtlığın çok ağır geçtiği ve kimsenin ziyaret ve ticaret amacıyla doğuya gidemediği anlamı çıkmaktadır.

Suriye'de kıtlığın çıkmasında bölgedeki yağışların azlığı yanında doğuda Irak'la ticaretin durması ve batıda ise Mısır'daki kıtlığın rolü büyük olmuştur. Bunlara ek olarak Mağrip bölgesindeki kıtlık ve veba sebebiyle hem karadan hem de denizden Suriye'ye kadar yapılan göçleri de sayabiliriz. Bu bölgeden gelen insan sayısının 82.000 kişi olduğu ileri sürülür. Bu göçler Suriye şehirlerinde kıtlığı artırdığı gibi vebanın da yayılmasında etkili olur.¹⁰⁰

1294-1296 yılları arasında Mısır ve Suriye'de yaşanan kıtlık ve veba salgını aynı sırada Hicaz ve Yemen'de de görülmüştür. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre bu bölgelerdeki kıtlık ve veba salgını daha etkili olur. Her iki bölgenin de ikliminden kaynaklanan yağışların azlığı ve üretimin yetersizliğinden dolayı Mısır ve Suriye'den getirilen tahıla ihtiyaç duyulmaktaydı. Hicaz'da kıtlık olduğu zaman Mısır'dan Kızıldeniz yoluyla Suriye'den ise kara yoluyla tahıl nakli yapıldı. Söz konusu yerlerde kuraklık olduğu için bu nakil gerçekleşmeyince Hicaz ve Yemen kendi kaderlerine terk edildi. Mekke ve Medine'de kıtlık baş gösterince bir gırâra buğday 900 dirhem ile 1.200 dirhem arasında satılmaya başlanır. Medine'de ise arpanın gırârası 700, buğdayınki ise 1.000 dirhem olur.¹⁰¹ Hicaz ve Yemen'deki kıtlıkla ilgili Makrîzî "Mekke halkı göç etti. Sadece orada hac için gelenler kaldı. Hicaz bölgesini insanlar boşalttılar. Yemen'de gıda maddeleri tükendi ve veba salgını şiddetlendi. Bunun üzerine Yemen halkı yiyecek satın almak için çocuklarını satmak zorunda kaldılar. Onların bir kısmı yiyecek bulabilmek için Beni Yakub¹⁰² tarafına göçtü. Orası Kuzey Yemen'de bir şehirdi. Mekke halkı da bu bölgeye göç etmişti. İki bölgenin halkı da Beni Yakub'a göçünce buranın nüfusu arttı. Burada da kıtlık ortaya çıktı ve çok az insan hariç hepsi açlıktan öldü. Doğru ülkelerinde

98 Aynî, c. 3, s. 412-413.

99 Ebü'l-Ferec, c. 2, s. 659.

100 Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 809 (nşr. dipnotu: 1).

101 Nüveyrî, c. 31, s. 295; İbn Kesîr, c. 14, s. 27; İbnü'l-Furât, c. 7, s. 211; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 815; Aynî, c. 3, s. 300

102 Beni Yakub: Yemen'in kuzeyinde deniz sahilinde bir bölge ve şehir adıdır. Bkz. Yakut, c. 2, s. 337.

de kıtlık olmuş, meralar kurumuş ve onların hayvanları kırılmıştı.”¹⁰³ diyerek ayrıntılı bilgiler verir. Mekke halkının bir kısmı güneye göç ederken bir kısmı da kuzeye doğru gidip Medine’ye doğru yola çıkar. Ancak onlar çöllerden geçerken rehberleri olmadığı için yollarını kaybeder ve açlıktan binek hayvanlarını yemek zorunda kalırlar. Mekkelilerin bir kısmı yiyecek bulma umuduyla yüksek yerlerdeki köylere, bir kısmı da dağlara çıkarlar.¹⁰⁴

Memlûk Sultanı Ketboğa zamanında Mısır, Suriye ve Filistin’de görülen kıtlık ve veba salgını çok etkili olmuştur. Aynı sırada Hicaz, Yemen, Libya ve Tunus gibi yerlerde de kıtlık görülür. Bütün bu bölgelerde kıtlıkla birlikte şiddetli bir veba salgını da yayılır. Bu kıtlık ve veba salgını sebebiyle bu ülkeler arasında büyük göçler de olur.¹⁰⁵

Hüsameddin Lâçin Dönemi (1296-1299)

15 Kasım 1296’da Ketboğa’nın tahttan indirilmesinden sonra yerine Lâçin sultan oldu. Tahta geçtiği sırada Mısır ve Suriye’de iki yıldan beri devam eden kıtlık ve veba sürmekteydi. Onun tahta geçmesinden bir süre sonra bunların etkilerinin azaldığı görülmektedir. Ancak bunlar bir anda silinip atılamamış ve ileriki yıllarda da Mısır’ın iktisadi ve sosyal hayatı üzerindeki derin etkilerini sürdürmüştür. Muasır müellif Baybars el-Mansûrî bunu doğrulayarak 1297 yılında hâlâ durumun düzelmediğini yazar.¹⁰⁶ Bu yıllarda ülkede sadece iktisadi kriz değil siyasi karışıklıklar da vardı. Nil’in seviyesi 15 zirâ ve 18 parmak olup önceki senelere göre biraz yüksekti. Gerek su seviyesinin biraz yükselmesi gerekse Sultan Ketboğa’nın tahttan indirilmesi halkın umutlanmasına neden olmuş ve fiyatlar yarı yarıya inmişti. Ayrıca Sultan Lâçin, halkın yükünü hafifletmek için bazı vergileri kaldırdığı gibi bazılarını da azaltmıştı. Bu tedbirler sayesinde buğdayın irdebi 40’tan 20’ye, arpa 30’dan 10’a ve etin rıtlı ise 1,5’tan 1,25 dirheme kadar iner. Diğer gıda maddeleri de çarşı ve pazarlarda bulunmaya başlar, fiyatları da makul seviyeye iner. Bu olumlu hava 1297 yılında Nil’in seviyesinin düşmesi üzerine kaybolur. 1297 Ağustos ayında buğdayın irdebi 45’e, sonra ise 50 dirheme çıkar. Arpanın irdebi ise 30’a ve etin rıtlı ise 2,5 dirheme kadar yükselir. Bir müddet sonra buğdayın

103 Makrizî, *İğase*, s. 34.

104 Aynî, c. 2, s. 301.

105 Gânim, s. 32-39; Kâsım, *Nil*, s. 63-64; Kâsım, *Selâtinî’l-Memâlik*, s. 164; Âşûr, *Müctemiyü’l-Mısırî*, s. 338; Âşûr, *Asru’l-Memâlikî fî Mısır ve Şam*, s. 110-112; Seyyid-Seher Abdülaziz Salim, *Tarihü’l-Eyyûbüyyin ve’l-Memâlik*, (İskenderiye: 1992), s. 240; Selim, *Nil*, s. 56; Süleyman, s. 49.

106 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, c. 9, s. 301.

irdebi 20'ye, arpanın ise 10 dirheme kadar iner.¹⁰⁷ 1297 sonlarında çarşı ve pazarın yeni ürünlerle dolmasıyla birlikte fiyatlarda da ciddi bir düşüş yaşanır. Tahılın yanında kesimlik hayvanlar ile meyveler ve sebzeler de çoğalır. Ayrıca Sultan Lâçin ve ümerasının ahaliye yardım ve bahşişlerini artırmaları da refah seviyesinin sağlanmasında etkili olur.¹⁰⁸ Ancak bütün bunlara rağmen onun saltanatının sonlarında Nil'den kaynaklanan kuraklık sebebiyle ülkede iktisadi istikrar kaybolur ve pahalılık başlar.¹⁰⁹ Memlûk Devleti'nin Mısır kısmında bunlar yaşanırken Suriye'de kısmî bir kuraklıktan dolayı bazı sıkıntılar vardı. Dimaşk'a su sağlayan Sevr Çayı kurumuş ve içecek su bulunamaz olmuştu.¹¹⁰

Nâsır Muhammed'in İkinci Saltanatı (1299- 1309)

Gazan Han'ın Suriye İstilasında Ekonomik Buhran (1299-1305)

1299 yılı Ocak ayının 16'sında Sultan Lâçin tahttan indirilerek öldürüldü ve Kerek'te sürgünde olan Nâsır Muhammed yeniden tahta çıkarıldı.¹¹¹ Onun ikinci döneminin en önemli olayı Moğolların Suriye üzerindeki istila hareketidir. Onların 1299'da sefere hazırlandığı haberi duyulduğunda ahali yaşadıkları yerleri terk edip güvenli yerlere çekilir. Suriye kentlerinin çarşı ve pazarları kapanır, yiyecek maddeleri bulunmaz olur ve fiyatları artar. Bu korku ve panik havası bölgenin iktisadi durumunu alt üst eder. Bu süreçte Memlûk ordusunun da Moğollara karşı koymak amacıyla Suriye'ye hareketi, sıkıntıları daha da artırır.¹¹² Gazan Han'ın saldırısına karşı koymak için sefere çıkan Nâsır Muhammed'in ordusu yenilip Baalbek ve Bekâ taraflarına çekilir. Gazan Han Dimaşk'ı muhasara altına alır. Kuşatma altında bulunan şehrin içinde kıtlık baş gösterir. Aynı zamanda kırsal kesimde de kıtlık görülür. Yapılan görüşmeler neticesinde Dimaşk halkı kenti Moğollara teslim eder. Bu istila sebebiyle bölgeden Mısır'a doğru göçler olur. Muasır müellif Nüveyrî, Mısır'ın Suriye'den göç eden insanlarla dolduğunu ve Kahire'de buğdayın bir irdebinin 15 dirhemden 20 dirheme çıktığını yazmaktadır.¹¹³

107 İbnü'l-Furât, c. 8, s. 228-232; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 829; Aynî, c. 3, s. 353; Suyûtî, c. 2, s. 178; Necidî, s. 395.

108 Aynî, c. 3 s. 353.

109 Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 231; Aynî, c. 3, s. 367.

110 İbn Kesîr, c. 14, s. 40.

111 Koprman, "Memlûkler", c. 7, s. 482-483.

112 Nüveyrî, c. 31, s. 413.

113 Nüveyrî, c. 31, s. 413; İbn Kesîr, c. 14, s. 47-48.

Gazan Han'ın Suriye seferi sırasında Dımaşk'ta buğdayın gırârası 400, etin rıtlı 10, ckmeğin 2,5, 10 rıtlı un 40, 1 okka peynir 1 ve 5 yumurta 1 dirheme çıkar. Bu yüzden ahali perişan olur. Makrîzî, Moğolların Suriye'de 100.000 kişiyi katlettiklerini yazar.¹¹⁴ Fiyatların yükselmesinde bölgede yapılan yağma ve tahribatların da etkileri olmuştur. Gazan Han, kenti işgal edince ahaliden sürekli mal ve para talep ettiği gibi onların üzerine ağır vergiler yüklemişti. Bir süre sonra onun, Dımaşk'ı terk ederek Suriye'den ayrılması üzerine fiyatlarda gözle görülür bir düşme olmuş, buğdayın gırârası 150 ve bir Şam rıtlı dana eti ise 2 dirhem olmuştur.¹¹⁵

Moğolların 1300 yılı Ekim ayında yeniden Suriye üzerine yürüdükleri haberi gelince halk arasında yeniden bir panik havası doğar ve öncekilerde olduğu gibi Mısır'a doğru bir göç dalgası olur. Memlûkler de Moğollara karşı koymak için hazırlıklara başlayınca savaş tehlikesi sebebiyle bölgede tekrar kıtlık ve pahalılık baş gösterir. Bu sırada Suriye'de şiddetli bir kış da hüküm sürmekte olup ara vermeden 41 gün yağmur yağmış, Memlûk ordusu hareket edememiş, hayvanları zayıflamış ve yem de bulunamamıştı. Suriye halkı mülklerini ucuz fiyatla satarak yine Mısır'a doğru yol alırlar. Ancak Moğolların beklenen saldırısı olmamış, Sultan Nâsır Muhammed de Mısır'a geri dönmüştü. Ancak Sultan'ın buradan ayrılması ile 200 dirhem olan bir gırâra buğday 300'e çıkar. Moğol tehlikesinin devam ettiğini ve korumasız kaldığını düşünen ahali arasında korku ve panik başlamıştı.¹¹⁶

1300 yılında Mısır'da bir sığır vebası görülür. Muasır müellif Nüveyrî, Eşmum Tanah yöresinde bir çiftlikte bir adamın 1.021 ineğinin olduğunun ve bunun 1.003 tanesinin öldüğünün kendisine haber verildiğini yazar.¹¹⁷ Adeta bölgede inek nesli biter ve sağlam bir ineğin fiyatı 1.000 dirheme kadar çıkar. Öküzlerin ölmesi sebebiyle çiftçiler at, deve ve eşek gibi hayvanları çiftte koşmak zorunda kalırlar. Bazı çiftçiler de arazilerini ekemezler. Mısır'da su kuyusu ve kanallardan dolaplarla su çekmek için öküz kullanılırdı. Öküzlerin ölmesi sebebiyle arazi sürülemediği gibi su çekilemez olur ve tarla fiyatları düşer.¹¹⁸ Sığır vebası hakkında bilgi veren diğer bir müellif olan Aynî, Mısır'da inek neslini bitiren bu sığır vebasının Kahire'den başka Dimyat ve Said bölgesine kadar yayıldığını yazar. Mısır sığır vebasından büyük zarar görür ve ziraî hayat

114 Nüveyrî, c. 31, s. 413; İbn Kesîr, c. 14, s. 51; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 893.

115 Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 901.

116 İbn Aybek, c. 9, s. 45; İbn Kesîr, c. 14, s. 58; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 909.

117 Nüveyrî, c. 31, s. 416.

118 Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 160-161; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, c. 9, s. 335; Nüveyrî, c. 31, s. 416; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 914.

çöküntüye uğrar. Başta buğday olmak üzere arpa, şeker kamışı vesaire tarım ürünlerinin ekimi ve hasadı yapılamaz. Sığır vebasından şeker kamışı üretimi ve şeker imalatı büyük zarar görür. Şeker kamışı, tarlalardan öküzlerin çektiği tekerlekli arabalarla imalathanelere taşınırdı. Öküzlerin vebadan ölmesi nedeniyle bu taşıma işleminin yapılamadığını görmekteyiz. Aynî, Dimyar'ta bir adamın çiftliğinde bulunan 119 ineğin üç ay içinde öldüğünü ve ancak 9 tanesinin hayatta kaldığını yazar. Sığır vebasından çiftlik ve bahçe sahipleri büyük zarar görür. Memlûk Sultanı inek kesimini yasaklar ve Dimaşk naibine mektup yazarak oradan kendisi için inek satın alarak göndermesini emreder. Mısır'daki bu durumu gören tacirler Suriye ve diğer yörelerden inek getirirler. Bu yüzden bir ineğin fiyatı 380 dirheme kadar düşer. Bu süre içinde Mısır'ın büyükbaş hayvan pazarlarında satış yapılmadığı için devlet 160.000 dirhem vergi kaybına uğrar.¹¹⁹

1302 yılında Suriye'de yine Moğol tehlikesi belirince iktisadi buhran meydana gelir, paranın değeri düşer ve fiyatlar yükselir. Halkın en önemli gıda maddesi olan tahıl bulunamaz olur. Moğol ordusunun Suriye'ye doğru her harekâtı, bölgede iktisadi kriz çıkmasına sebep olurdu. Bunun etkileri Memlûk başkenti Kahire'de hemen hissedilirdi.¹²⁰

1303 yılında Suriye'nin başta Dimaşk ve Halep olmak üzere bazı kentlerinde çıkan at vebasından 80.000 atın telef olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Muasır müellif Baybars el-Mansûrî at vebasının Mısır'a da yayıldığını yazar. Bu sırada çıkan şiddetli bir rüzgâr tarlalarda yeşil olan bitkileri kuruttuğu gibi biçilenleri de oraya buraya savurur. Müellifler bu rüzgârın at vebasını getirdiğine ve yaydığına inanırlar. Mısır'da asker ve ahalinin birçok atı ölünce, at fiyatı da yükselir. Ülkede hem Nil'in taşmasının gecikmesi hem de bu rüzgârın ekinlere zarar vermesi nedeniyle de pahalılık olur.¹²¹

1304-1305 yıllarında hem Suriye'de hem de Mısır'da genel bir kuraklık vardı. Dimaşk'ta yağışlar gecikip kuraklık baş gösterince yetkililer ahalinin yağmur duasına çıkmasını teşvik ederler.¹²² Kuraklık sonucunda kıtlık başlayınca Suriye'nin bazı bölgelerinden yiyecek sıkıntısı yaşanmayan bölgelere göçler olur.¹²³ Hicaz bölgesinde de kuraklık yaşanır. Bu sırada Memlûk emirlerinden Baybars el-Çeşnigîr'in hac emirliğinde, içlerinde Eyyûbî ailesinden

119 Aynî, c. 4, s. 137-138.

120 Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 849; Zehebi, c. 4, s. 6; Necidî, s. 396.

121 Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 182-183; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 956; Aynî, c. 4, s. 359.

122 Aynî, c. 4, s. 193; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 8, s. 171.

123 Aynî, c. 4, s. 359.

bazılarının da bulunduğu bir kafilâ hac için Mekke'ye doğru giderken Akabe'ye ulaştıklarında hem şiddetli bir susuzluk hem de kıtlıkla karşılaşır. Burada tahıl fiyatları çok yükselmiş, arpanın vaybası 40, unun 60 ve bir peksimet 12 dirheme satılır. Yolcular kendileri için yiyecek, hayvanlar için de yem bulamazlar. Onların arasından açlıktan ölenler olur. Akabe'de susuzluk ve yem sıkıntısından deve ve koyun sürülerinin çoğu telef olur. Yöre halkı bu yıla zayıf ve hastalıklı yıl anlamına gelen *sene-i ra'am* adını verir. Bölgeden başka yerlere göçler de olur. Hac yolcularının ise içinde bulundukları sıkıntıdan kurtulmak için Mısır ve Suriye'deki yetkililere haber gönderdikleri anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Gazze ve Şevbek'ten onlara at, deve ve erzak gönderilir. Gelen yardımların bir kısmı bölgede sıkıntı çeken insanlara da dağıtılır. Kısmî bir rahatlama olur.¹²⁴

1305 yılında Mısır'da para ayarının bozulması nedeniyle Kahire çarşı ve pazarlarında karışıklık çıkar. Ülkede tedavülde olan gümüş oranı yüksek dirhemü'l-fidda yanında dirhemü'n-nuhasiye denilen bakır dirhemlerin basımı artırılır. Ağırlığı da azalıtılan ve değeri yarı yarıya düşen bu para ile alışveriş yapmaktan imtina edilir. Buğdayın irdebi 20 dirhemden 40'a fırlayıp piyasa karışınca Sultan Nâsır Muhammed para istikrarını sağlamak için harekete geçer. Fülûsü'l-cedid denilen yeni bakır dirhemler darbettirir. Ancak yapılan ıslah çalışmaları bir fayda vermez ve fiyatların yükselmesi devam eder.¹²⁵ Buna göre bir rıtl bakır dirhem 2,5 gümüş dirheme denk gelecek şekilde bakır ve gümüş para oranı yeniden belirlenir. Ancak bakır dirhem alım satımında kabul edilmemesi para istikrarsızlığının sürmesine neden olur.¹²⁶ Mısır'da bakır dirhem alım gücü zayıflarken malın değeri artar. Ülkedeki para istikrarsızlığı 1307 yılına kadar devam eder.

1307 yılında Mısır'da esen şiddetli bir rüzgâr hasat mevsimi yaklaşan ekinleri kurutarak büyük zarar verir. Hasat elde edilememesi üzerine pahalılık olur ve buğdayın irdebi 50 dirheme çıkar.¹²⁷ Bu yüzden un temininde sıkıntı yaşayan fırıncılar ekmek yapamaz. Hatta unun avuç avuç satılacak kadar değerli hâle geldiği ileri sürülmüştür. Daha çok Kahire'de etkili olan bu pahalılık ve kıtlıktan dolayı ahali büyük sıkıntılara maruz kalır.¹²⁸

124 Aynî, c. 4, s. 366-367; Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 12.

125 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 17; Aynî, c. 4, s. 410; Necidî, s. 396.

126 Necidî, s. 352.

127 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, c. 9, s. 386-387; Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 29; Aynî, c. 4, s. 470; Necidî, s. 397.

128 İbn İyâs, c. 1/1, s. 419; Süleyman, s. 49.

Baybars el-Çeşnigîr Dönemi (1309-1310)

Sultan Nâsır Muhammed, 1309'da Memlûk ümerasının baskısından dolayı Kahire'yi terk ederek Kerek'e çekilmiş ve yerine Burcî Memlûk komutanlarından Baybars el-Çeşnigîr (1309-1310) tahta çıkarılmıştı. Bu sırada ülkede Nil'in taşmamasından kaynaklanan bir kuraklık ile veba ve diğer salgın hastalıkların yaygın olduğu görülmektedir. Salgına yakalanan hastalar hekimlerin tavsiye ettiği ilaçların yanında ıtriyat çeşitleri ile tedavi edilmeye çalışılır. Bu yüzden ıtriyatların fiyatlarının yükseldiği ve bir attarın günlük 200-300 dirhem değerinde mal sattığı kaydedilmiştir. Mısır'da salgın hastalığa yakalanan meyve, şekerli yiyecekler ve tavuk etini fazla tüketirlerdi. Bunda da öyle olmuş ve 1 tavuk 5 ve karpuzun rıtlı ise 1 dirheme kadar yükselmiştir.¹²⁹

Mısır'da yaşanan kuraklığa gelince 1309 yılında Nil taşmamıştı. Kuraklık çıkacağı şayiası ile satıcı ve tüccarların ellerinde bulunan tahılı saklamaları üzerine fiyatları yükselir. Buğdayın irdebi 50 ve arpanınki ise 20 dirheme çıkar. Kahire'de çarşı ve pazarlar karışır, gıda maddeleri bulunmaz olur ve açlık tehlikesi başlar. Bunun üzerine Sultan Baybars el-Çeşnigîr, ümera ve tüccarları toplar ve depolarındaki tahılı düşük fiyatla halka satmalarını emreder. Ancak fiyat artışından faydalanmak isteyenler onları ucuza satmaktan kaçınırlar. Kahire halkı, Ketboğa zamanındaki gibi kıtlığın tekrar yaşanacağından korkarak Sultan Baybars el-Çeşnigîr'i de onun gibi uğursuz saydılar. Sultanın emrini sadece ümeradan İzzeddin Eydemir el-Hatîrî kabul ederek özel deposundaki tahılı halka ucuz fiyatla satar. Fiyatlarda bir miktar düşme olsa da Nil'in seviyesinin düşüklüğü sebebiyle endişe devam eder. Kaynaklarda geçen bilgiye göre Kahire halkı Hatip İbn Ali Kastalanî'nin önderliğinde yağmur duasına çıkar. Ancak beklenen ve arzu edilen yağmur yağmasa da Nil'in seviyesi, 1309 yılının Eylül ayında yükselir ve fiyatlar biraz iner.¹³⁰

Daha önceki yaşananlara göre hafif atlatılan kuraklık ve salgın hastalıktan kayıplar hakkında müellifler bilgi vermemektedir. Sultan'a muhalif olan ümeranın, depolarını kapatarak tahıl satmamaları ve karaborsacıların da bundan istifade ederek yüksek fiyatla satma düşünceleri iktisadi krize yol açmıştır.¹³¹

129 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 55; İbn Tagribirdî, *Nücum*, c. 8, s. 192.

130 İbn Aybek, c. 9, s. 166; Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 55; İbn Tagribirdî, *Nücum*, c. 8, s. 192-193; İbn İyâs, c. 1/1, s. 424; Suyûtî, c. 2, s. 179.

131 Gânim, s. 39-40; Kâsım, *Nil*, s. 56; Seyyid-Salim, s. 241; Necidî, s. 397.

Nâsır Muhammed'in Üçüncü Saltanatında Kıtık ve Vebalar (1310-1341)

Memlûk ümerasına sultanlığını kabul ettiremeyen ve halkın gözüne giremeyen Baybars el-Çeşnigîr'e karşı Kerek'te bulunan Nâsır Muhammed, Kahire'ye çağrılarak 1310'da üçüncü kez tahta çıkarıldı. Baybars el-Çeşnigîr'i de öldüren Nâsır Muhammed'in üçüncü sultanlığı 1341'e kadar devam etti. Onun zamanında iyi yönetim ve alınan iktisadi tedbirler sayesinde halk rahat ve huzurlu bir hayat sürdü. Onun tecrübeli biri olması ve uzun süre tahtta kalması Mısır'da refah ve istikrarı sağladı.¹³² Bu dönemde Mısır'da tarıma büyük önem verilerek deltada arazilerin sulanması ve tarım ürünlerinde verimin artırılması için büyük gayret gösterildi. Yeni sulama kanalları açılıp eskileri de tamir edilip setler gözden geçirilip güçlendirildi. Bu işleri yapan işçi ve köylülere büyük meblağlar ödendi. Babası Seyfeddin Kalavun, 1283'te Buhayra'da Tayriya Kanalı'nı kazdırmış olup kendisi de 1311'de Halicü'n-Nâsırıyye denilen İskenderiye Kanalı'nı yaptırdı. Döneminde sulanamayan ve tarıma elverişli olmayan 10.000 feddanlık (150.000 dönüm) arazi ıslah edilerek ülkeye kazandırıldı. Sultan Baybars'ın 1261'de başlattığı ve Nâsır Muhammed'in ölünceye kadar (1341) sürdürdüğü tarım arazilerini ıslah çalışmaları sonucunda ülkenin zirai gelirleri %50 oranında artırılır.¹³³

Nâsır Muhammed'in aldığı önlemlere ve sergilediği iyi yönetime rağmen ülkede doğal sebeplerden kaynaklanan iktisadi buhranlar eksik olmadı. Bunların çıkmasında şüphesiz ki en önemli faktör Nil'in taşkınlarının düzensizliği idi. Bütün dönemlerde olduğu gibi Nâsır Muhammed'in devrinde de Nil taşma seviyesine ulaşmadığında pahalılık ve kıtlık tehlikesi başlardı. Bunun arkasından da salgın hastalık çıkardı. O tahta geçer geçmez 1310'da hem Nil'in taşmaması hem de yağışların yetersizliğinden kuraklık başlar. Tahıl fiyatları bir miktar yükselse de Nil'in taşması üzerine tekrar eski seviyesine döner.¹³⁴

Tarihî kaynaklar Yukarı Mısır'ın Asvân bölgesinde 1316 yılında esen şiddetli çöl rüzgârının getirdiği sıcakla ekinlerin kavrulduğu, arkasından şiddetli yağmurlar yağdığı, daha sonra ise ölümcül bir veba salgını çıktığı bilgisini verirler. Veba Asvân'dan Said bölgesinde başta Asmunayn¹³⁵ olmak

132 Sururî, *Devleti Beni Kalavun fî Mısır*, s. 286-294; Gânim, s. 31; Koprman, "Memlûkler", c. 6, s. 489-490.

133 Borsch, s. 39.

134 İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 9, s. 9; Gânim, s. 40.

135 Asmuayn: Eşmun, Eşmueyn gibi isimlerle anılan bu şehir yukarı Mısır'da Said bölgesindedir. Bkz. Yakut, c. 1, s. 237-238; Makrizî, *Hıtat*, c. 1, s. 238-239;

üzere pek çok kente yayılır ve toplu ölümlere sebep olur.¹³⁶ Mısırlı müellifler salgın hakkında ayrıntılı bilgiler vermezler. Aynı yılda Mısır'da ise Nil aşırı şekilde yükselerek 17 zira 22 parmağa çıkmıştı.¹³⁷ Nehrin aşırı taşması yüzünden delta arazisi suya boğulur ve zarar büyük olur. Bu yıllarda Avrupa ülkelerinde aşırı yağışların sebep olduğu 1315-1322 yılları arasında büyük bir kıtlık yaşanmıştı.

1316 yılında ise Suriye'nin kuzey sınırına yakın Mardin ve çevresinde yağışların yetersizliğinden kaynaklanan kuraklık sonucu bir kıtlık çıkar. Yiyecek bulamayan bölge halkının bir kısmı Suriye'ye doğru göç eder. Ancak onların yolu Moğol askerleri tarafından kesilmiş ve çoğu katledilmiştir.¹³⁸ 1318 yılı Mart ayından itibaren Musul, Mardin ve Erbil gibi yerlerde yağışların azlığı kuraklığa sebep olur. Kuraklık sonucu hasat yapılamayınca temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları iki kat artar. Kıtlığın Diyarbakır ve Meyyafarikin'de de (Silvan) etkili olduğu görülür. Kaynakların verdiği bilgilere göre açlıktan pek çok insan öldüğü gibi sağ kalanlar da cesetleri yemek zorunda kalırlar. Anne babalar yiyecek satın alabilmek için çocuklarını satarlar. Bölgede bir rıtl ekmek 3 dirheme kadar çıkar. Suriyeli müellif İbn Habîb Moğollar arasında da kıtlığın etkili olduğunu ve onların yiyecek bulabilmek için 3.000 çocuğu sattıklarını belirtir. Hatta bir adam çocuğunu bir ekmek fiyatına satar, onunla aldığı ekmeği yer ve ölür.¹³⁹ Muasır müellif İbnü'l-Verdi, daha çok Anadolu'nun güneydoğusunda da etkili olan kıtlığın sebebini iki yıl yağışların kesilmesine ve çekirge sürülerinin ekinleri yemesine bağlar. Kıtlık nedeniyle Erbil halkının bir kısmı İran'ın Meraga kentine doğru göç eder.¹⁴⁰

1320-1321 yıllarında Mısır'da hem Memlûk parasının istikrarsızlığı hem Nil'in taşmamasından kaynaklanan bir ekonomik kriz çıkar. Ülkede gümüş darlığı sebebiyle fülûs adı verilen bakır dirhemlerin darbedilmesi artar. Yeni darbedilen bakır dirhemlerin ayarı ve vezni de bozuk olunca ahali buna rağbet etmez. Ayrıca esnaf da bakır dirhemlerle satış yapmaktan kaçınıncaya çarşı ve pazarlarda alışveriş durur ve karışıklıklar çıkar. Bunun üzerine Sultan bozuk bakır dirhemini tedavülден kaldırılmasına karar verir. Yeni bakır para darbedilerek onun bir rıtlı 3 gümüş (dirhemül-fiddaya) dirheme denkleştirilir. Ancak bir süre sonra darbhone yetkililerinin kötü idaresinden dolayı ayarı bozuk fülûsü'n-nühasiye denilen bakır dirhemler yeniden bastırılmak zorunda

136 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 162.

137 İbn Kesîr, c. XIV, s. 153; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 9, s. 9;

138 İbn Kesîr, c. 14, s. 154; İbnü'l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 258.

139 Zehebî, c. 4, s. 48; İbn Habîb, c. 2, s. 89.

140 İbnü'l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 258.

kalınır. Fülûsun önceki kıymeti esas alınarak her 48 fels 1 gümüş dirheme eşitlenir. Ancak daha önce bakır dirhemler tartılarak bir rıtl üzerinden 3 gümüş dirheme eşit sayıldığı için yeni karara karşı çıkılır ve bu parayla alışveriş yapılmaz. Bunun üzerine yetkililer bakır dirhemini değerini düşürür. Buna göre bir rıtl bakır dirhem 2,5 gümüş dirheme indirilir. Bu durum, 1321 yılı Şubat ayına kadar devam eder. Bundan sonra idareciler eski bakır dirhemlerle alışverişini durdurur. Yine şikâyetler artınca bu defa da bir rıtl bakır para 1,5 gümüş dirheme eşitlenir. Bir müddet sonra ise iki yeni karar ilan edilir. Birinci kararla 1 rıtl bakır para 2 gümüş dirheme eşitlenir. İkinci kararla da fülûs-u atik denilen eski bakır dirhemlerle alışveriş serbest bırakılarak onun 1 rıtlının 2 gümüş dirhem olması kararlaştırılır. Bütün bu alınan tedbir ve kararlara rağmen fülûs'ül-cedid denilen yeni bakır dirhemlerde istikrar sağlanamaz. Bazı kurnaz kişiler onun ayarı ve vezni ile oynarlar. Şöyle ki fülûs'ül-cedidin saflığı bozulduğu gibi kenarları da kırılarak ağırlığı azaltılır.¹⁴¹ 1321 yılı Ağustos ayında yeniden bir rıtl bakır paranın 2,5 gümüş dirheme denk olduğu ilan edilir. Bu oran 1323 yılına kadar devam eder. Bu tarihten itibaren ise yeni bakır dirhemler çıkarılır. Eski bakır dirhem yanında yeni bakır dirhemlerle de işlem yapılabilecektir. Ancak 1324 yılında yeni bakır dirhemler yasaklanır ve eskisi ile alışveriş yapılabileceği ilan edilince bir istikrar sağlanır.¹⁴² Sultan Nâsır Muhammed devrinde Memlûk parası üzerinde zaman zaman görülen oynamalar sebebiyle tahıl fiyatlarında artışlar olur. Bu karışıklık esnasında normal zamanlarda 8-10 dirheme satılan buğdayın irdebi 17 gümüş dirheme yükselir.¹⁴³

Nil'den kaynaklanan ekonomik istikrarsızlığa gelince; 1320 yılında nehrin seviyesi 16 zirâ 22 parmağa ulaşmışken bir anda aşağıya inerek taşmamış ve kuraklık başlamıştı.¹⁴⁴ Kuraklıkta birlikte ülkede bir salgın hastalık da çıkar. Salgın sebebiyle ilaç ve şekerli yiyeceklerin fiyatları artar. Daha önce de geçtiği gibi salgın hastalıklar sırasında meyve ve şeker, hastalara tedavi amacıyla verilirdi. Bu sırada bir ekşi nar 3-4 ve bir rıtl üzüm ise 6 gümüş dirheme

141 Memlûklerde görülen bu durum Osmanlı Devleti'nin duraklama döneminde de yaşanmıştır. Çoğunluğunu gayrimüslimlerin bilhassa da Yahudilerin oluşturduğu kuyumcu ve sarraflarla kalpazanlar sağlam akçelerin kenarını kırarak gümüşünü çıkarırlardı. Kırpık akçe denilen bu parayı kimse almak istemez ve onunla alışveriş yapmazdı. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Akçe," *DİA*, 1989, c. 2, s. 227.

142 Makrizi, *Sülûk*, c. 2, s. 205; Necidi, s. 352-353.

143 Makrizi, *Sülûk*, c. 2, s. 253.

144 İbn Tagribirdi, *Nücûm*, c. 7, s. 179.

çıkar. Armut, erik, badem ve şeker gibi diğer yiyeceklerin fiyatları da benzer şekilde yükselir. Mısır'da görülen bu salgın hastalıktan çok az insan ölür.¹⁴⁵

1322 yılında Hicaz'da yağışların azlığı yüzünden kuraklık olur. Mekke'de bir irdeb buğday 250 dirheme kadar yükselir. Bunun üzerine Mekke Şerifi Atife b. Ebî Nemî, Sultan Nâsır Muhammed'den yardım isteyince Mısır'dan oraya 1.000 irdeb buğday gönderilir. Ayrıca sultanın naibi Emir Argun da Mekke'ye 1.000 irdeb buğday gönderince onun fiyatı 100 dirheme kadar iner.¹⁴⁶ Sultan, bölgede kıtlığın etkilerini hafifletmek için bir süre vergileri de kaldırır.

1324 yılında Nil 18 zirâ 19 parmağa ulaşarak aşırı şekilde taşar ve bütün delta bölgesi 3,5 ay su altında kalır. Kentler, köyler, kasabalar, bağlar ve bahçeler suya boğulur. Muasır müellif İbnü'l-Verdî, Nil'in bu şekilde taşmasının nadir görüldüğünü yazar.¹⁴⁷ Bir diğer muasır müellif İbn Kesîr ise Nil'in 100 yıldan beri bu şekilde taşmadığını belirtir.¹⁴⁸ Uzun süre arazide kalan sular birtakım salgın hastalıklara neden olur. Sultan Nâsır Muhammed, sel baskını sebebiyle zarara uğrayan halka 30.000 dirhem para dağıttığı gibi onların vergilerini de affeder.¹⁴⁹ Mısır'ın Kahire ve Said bölgelerinde salgın hastalıklar yayılır. Bunlara benzer hastalıklar Suriye'de de görülür. Kaynaklarda salgın hastalıkların türü hakkında bilgi verilmemesine rağmen seri ölümlerin olduğu yazılmaktadır.¹⁵⁰

1324 yılında Suriye'nin doğu taraflarında bir yandan kuraklık diğer yandan ise çekirge istilası yüzünden kıtlık olunca bölge halkı Dimaşk'a doğru göç eder. Bu göçler kentin nüfusunu artırdığı gibi pahalılık ve kıtlığa da sebep olur. Dimaşk'ta 1 gırâra buğday 200 ve 220 dirheme çıkar ve çarşılarda gıda maddeleri bulunamaz olur. Şehirde kıtlık olduğu haberleri Mısır'a ulaşınca Sultan Nâsır Muhammed ve ümera, tacirlerinin oraya tahıl göndermelerini teşvik ederler. Bunun üzerine onlar deniz yoluyla Beyrut ve Trablusşam'a 20.000 irdeb buğday sevk ederler. Mısır'dan Dimaşk'a tahıl nakliyle birlikte fiyatlar düşmeye başlamış ve bir gırâra buğday 80 dirheme kadar inmiştir. Ancak bu fiyat da çok yüksektir. Bu yüzden Sultan devamlı emirler göndererek halkın sıkıntılarının hafiflemesi için tahılın daha ucuza satılmasını ister. Bunun semeresi alınır ve bir gırâra buğday 3,5 dirheme kadar iner.¹⁵¹

145 İbnü'l-Verdî, *Tarih*, c. 2, s. 258; Suyûtî, c. 2, s. 179; Necidî, s. 397; Ganîm, s. 40.

146 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 235.

147 İbnü'l-Verdî, *Tarihi*, c. 2, s. 262.

148 İbn Kesîr, c. 14, s. 195.

149 Suyûtî, c. 2, s. 280.

150 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 257; İbn İyâs, c. 1/1, s. 456-457; Suyûtî c. 2, s. 280.

151 Zehebî, c. 4, s. 69; İbn Kesîr, c. 14, s. 197; Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 254.

Bunun yanında Sultan Suriye’de kıtlığın verdiği zararları azaltmak için halkın üzerindeki vergileri kaldırdı.¹⁵² Sultanın ve ümerasının aldığı önlemler sayesinde Suriye’deki kıtlık hafifletilmeye çalışılmıştır.¹⁵³

1326’da Suriye’de şiddetli yağışlar olmuş, Fırat taşmış, büyük bir sel felaketi yaşanmış ve pek çok yerleşim merkezi su altında kalmıştı. Bu sel felaketinin arkasından da salgın hastalık yayılmıştır. Salgın Fırat’tan Dımaşk’a kadar olan yerleşim merkezlerinde etkili olmuştu. Salgın, ilaç ve ıtriyat fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Bu süreç içinde Dımaşk’ta bir günde 1.000 dirhemden fazla ıtriyat satışı yapılmıştır. İnsanlar salgından kurtulabilmek için hacamat yaptırmaya başlamışlardır. Bu yüzden de bu işi yapan şiringacıların kazançları da artar ve günlük 400 dirheme kadar kazanç sağlayanlar olur. Bu salgın hakkında bilgi veren Makrîzî pek çok kişinin öldüğünü haber verir. Aynı zamanda bölgede bir de pahalılık yaşanır. Normal zamanlarda 3-4 dirheme satılan arpanın gırârası 30 dirhemine üzerine çıkar.¹⁵⁴ Salgın hastalığın sebebi belirtilmese de muhtemelen Fırat’ın taşması sebebiyle yaşanan sel felaketi buna yol açmıştır. Uzun süre arazi üzerinde kalan sel suyu hastalıkların çıkmasında etkili olmuştur. Suriye bölgesinde sel felaketi yaşanırken Filistin’de kuraklık yaşanmaktadır. 1326 yılında Kudüs’te bir atın bir içimlik suyunun yarım gümüş dirheme çıkması üzerine Dımaşk Naibi Emir Tengiz¹⁵⁵ kentin naibine haber göndererek pınarların gözlerinin açtırılması ve halkın ihtiyacı olan suyun çıkarılmasını emretmiştir.¹⁵⁶

Memlûk Devleti’nin Mısır topraklarına gelince; 1326’da Nil taşmış, ekim yapıp bol hasat alınmıştı. Bundan dolayı ülkede bolluk yaşanmış, buğdayın irdebi 5 veya 6, arpa ve ful ise 3-4 dirheme satılmıştır.¹⁵⁷ 1326 yılının Aralık ve 1327 yılının Ocak aylarında ise Mısır’da bir salgın hastalık çıkmış, hastaların ilaç ve hekim talepleri artmıştır.¹⁵⁸ Hastalığın çeşidi, sebebi ve insan kaybı hakkında bilgiler verilmemektedir. Ayrıca Suriye’de görülen salgın hastalığın buraya bulaşp bulaşmadığı konusunda da bir bilgi yoktur.

152 İbnü’l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 266.

153 Sururî, *Devleti Beni Kalavun fî Mısır*, s. 281.

154 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 275.

155 Emir Tengiz: Sultan Muhammed b. Kalavun’un en yakın emirlerinden olup 1312-1340 yılları arasında Dımaşk naipliği yapmıştır. Sonunda Sultan’la arası açılınca tutuklanıp İskenderiye’ye götürülüp orada katledilmiştir. Bkz. Fatma Akkuş Yiğit, “Emir ve Devlet: Dımaşk Nâibi Emir Tengiz’in Hayatı,” *Gazi Türkiyat*, (Bahar 2014/14), s. 140-41.

156 Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 229.

157 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 278; Necidî, s. 398.

158 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 278.

1327 yılına gelindiğinde Nil'in taşmasına, arazinin tarıma elverişli hâle gelip ekim yapılmasına rağmen hasat mevsimi yaklaştığında şiddetli bir sıcak rüzgâr ürünleri kavurmuştur. Kavrulmuş tahılların kurtlandığı ve çok az hasat yapıldığı bilgileri verilmektedir. Bu durum pahalılığa neden olmuş, 13 dirhem seviyesindeki buğdayın irdebi 20 dirheme fırlamıştır. Bu süreç içinde bütün gıda maddelerinin fiyatı artmış, çarşı ve pazar karışmıştır. Ancak bu durum uzun sürmez, alınan önlemler sayesinde bir müddet sonra fiyatlar eski hâlini alır.¹⁵⁹

1331 yılında Nil'in 19 zirâyı aşarak taşması ve pek çok araziye suya boğması Mısır'da büyük zararlara sebep olur. Delta bölgesi arazisi dört ay su içinde kalır. Yerleşim yerleri, şeker kamışı ve diğer ürünlerin ekili olduğu tarlalar suya boğulur. Bu süreç içinde ülkede sadece bir ayda 1.000.000 dinar zarar tespit edilir.¹⁶⁰ Sel felaketi sonrası veba salgını yayılır. Daha önce de belirtildiği gibi arazi üzerinde uzun süre kalan durgun sular zamanla kirlenir ve çeşitli salgınların çıkmasına neden olurdu. Muasır müellif İbn Aybek bu salgın hastalığın veba olduğunu belirterek içlerinde Sultan Nâsır Muhammed'in adamlarından Emir-i Silah Seyfeddin Kacıs, Silahdar Seyfeddin Mengli Boğa, Emir-i Meclis Seyfeddin Tarcı, Emir Hüsameddin Lâçin ez-Zirbac ve Şahabeddin b. Sungur el-Asker de olmak üzere pek çok insanın hayatını kaybettiğini ifade etmiştir.¹⁶¹

1334-1335 yıllarında Medine'de bir veba salgını çıkar. Bu salgında her gün 15 kişi ölür.¹⁶² Salgın hakkında bilgi veren Makrîzî, bir müddet sonra etkisini kaybeden vebanın sebebi ve nerelere yayıldığı konusunda ayrıntılı bilgi vermemektedir.

Sultan Nâsır Muhammed'in iktidarının son beş yılını kapsayan 1336-1341 arası yıllar Mısır'da iktisadi krizlerle geçer. Bu krizlerin yaşanmasında Sultan'ın yaşlılığı sebebiyle otoritesinin sarsılması, Nil'in akışındaki düzensizlik, iç olaylar, muhtesiplerin yanlışları, karaborsacılık ve paranın istikrarsızlığı gibi etkenler bulunmaktadır. 1336 yılı Ocak ayından itibaren dâhilî karışıklıklar sebebiyle ülkenin iktisadi durumu bozulmuştu. Şubat ayında pahalılık ve kıtlık kendini göstermeye başlar.¹⁶³ Buna ek olarak bir de Nil, taşma zamanında 18 zirâyı çıkarak delta bölgesini suya boğunca ekonomik

159 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 300; Necidî, s. 398.

160 İbnü'l-Verdî, *Tarih*, c. 2, s. 290; Ebu'l-Fidâ, c. 2/4, Gânim, s. 41.

161 İbn Aybek, c. 9, s. 358; Kâsım, *Nil*, s. 130.

162 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 387.

163 İbn Kesîr, c. 14, s. 279; Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 394; Makrîzî, *İğâse*, s. 39.

buhran kaçınılmaz olur.¹⁶⁴ Kahire’de kıtlık dozunu artırmaya başlayınca halk temel ihtiyaç maddelerini satın alabilmek için çarşı ve pazarı doldururken, satıcılar da daha fazla kazanmak için sahip oldukları tahılı sakladılar. Ümera da özel depolarındaki zahireyi satmaktan kaçındılar. Bunun ilk yansıması olarak dükkân ve fırınlarda ekmek bulunamaz oldu. Kriz öncesinde 1 irdeb buğday 15 dirhem iken 20’ye, sonra da 30’a çıktı. Bu yüzden halk yiyecek bulamadı ve sıkıntı içinde kaldı. Tahıl fiyatları ise kontrolden çıkarak buğdayın irdebi 40 dirhemi gördü. Bunun üzerine Sultan Nâsır Muhammed, fiyatları düşürerek halkı rahatlatmak için ümera ve zahire satıcılarına ellerindeki tahılı satışa sunmalarını istedi. Ancak Sultan’ın bu talebine kimse yanaşmayınca buğdayın irdebi 50 dirheme çıktı. Bunun üzerine Sultan, Muhtesip Necmeddin Muhammed Hüseyin b. Ali el-Es’ardî’yi huzuruna çağırarak fiyat artışının sebebini sordu. Muhtesip’ten tatmin edici bir cevap alamayınca pahalılığın sebebi olarak onu gördü. Ancak muhtesib bunu inkâr etse de kendisi ve Kahire Valisi Alâeddin Ali b. Hasan el-Mervanî fiyat artışlarına sebep olmuşlardı. Çünkü Vali adaletsiz ve zalim bir kişi olup pahalılık belirtileri çıkınca değirmen ve fırıncı esnafını sopalarla dövdürmüştü. Onlar da Vali’nin bu tutumu karşısında değirmen, dükkân ve fırınlarını kapatmışlardı. Bu yüzden ekmek bulunamaz olur.¹⁶⁵ Bazı fırın sahipleri ile ustaların işlerini bırakmaları üzerine, Kahire’de birçok dükkân fırın hâline getirilir ve 5 rıtl ekmek 1 dirheme satılır. Ancak işin ehli olmayanlar tarafından çıkarılan bu ekmek yanık küspe gibiydi. Bu arada ekmek bulamayan halk da fırınları yağlamamıştı. İşlerin çığıından çıkması üzerine Vali her dükkâna eli sopalı dört bekçi yerleştirerek ekmek yağmalamaya gelenleri sopalarla kovalatır.¹⁶⁶

Kahire’de karışıklıklar daha da artar, çarşı ve pazarlarda toplanan halk bağırıp çağırarak Sultan’a seslerini duyurmayı başarır. Bunun üzerine Sultan ülkenin doğusunda bulunan Dimaşk, Şevbek, Kerek ve Gazze kentlerinde bulunan depolardaki buğdayın Mısır’a gönderilmesi için naiplere emirler yazdı. Söz konusu yerlerdeki buğday, nakille Kahire’de belli bir yerde toplanarak irdebi 30 dirhemden satılmaya başlandı. Sultan yayınladığı emirle, bu fiyatın üzerinde kim buğday satarsa malının yağmalanacağını ilan etti. Buna rağmen buğdayın fiyatının yüksek seyretmeye devam etmesi üzerine Sultan, kendisine ait tahıl depolarını açtırarak irdebi 25 dirhemden satışını yaptırdı. Nâsır Muhammed’in kararlılığını gören bir kısım ümera ve zahire satıcıları

164 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 404; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 7, s. 187.

165 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 394.

166 Makrizî, *İğâse*, s. 39.

geri adım atarak depolarını açıp satış yapmaya başlasalar da çoğunluk yine yüksek kazanç peşinde koşarak satıştan imtina ettiler. Ümeradan bazıları sahip oldukları buğdayın hizmetçi ve mamlûklerine yetecek kadar olduğunu ileri sürerek depolarının kapılarında oturarak satış yapmama konusunda direndiler. Aracılar, karaborsacılar ve simsarlar ise gizli olarak buğdayın irdebini 60-70 dirheme satmaya devam ettiler.¹⁶⁷

Sultan Nâsır Muhammed, ümera ve zahire tüccarının elinde tahıl olduğunu bilmekteydi hatta onları gizlice yüksek fiyatla sattıklarını da öğrenmişti. Bunun üzerine Sultan güvenilir ve dürüst olarak bilinen Evkaf ve Hastane Nazırı Ziyaeddin Yusuf'u yanına çağırarak Mısır muhtesibi olarak atamak istedi. Ziyaeddin Yusuf, bazı tereddütleri olsa da bu görevi kabul etmek zorunda kaldı. Muhtesip Ziyaeddin, Emir Ukûz Şadû'd-Devanîn ile birlikte şehri dolaşarak ümera depolarında ne kadar tahıl olduğunu tespit ettikten sonra depoların kapılarını mühürletti. Ayrıca yeni mahsul çıkıncaya kadar onların mamlûkleri, hizmetçileri ve hayvanlarının ne kadar tahıla ihtiyaçları olduğunu tespit edip yazdırdıktan sonra depolarda görevli olan simsar, ölçücü ve emirlere kendisinden izinsiz satış yapmayacaklarına dair yemin ettirdi. Muhtesip her gün tahıl depolarına giderek halkın gereksinim duyduğu kadar buğday çıkartarak onları irdebi 30 dirhemden değirmenlere gönderiyordu. Alınan tüm önlemlere rağmen ümeradan Emir Kosûn ve Emir Beştak'ın simsarlarının yüksek fiyatla buğday sattığı haberini alan Muhtesip Ziyaeddin, Emir Ukûz'u yanına çağırarak onları bulup sopayla dövdürdü ve halka teşhir ettirdi. Ayrıca bu iki emiri Sultan'a şikâyet etti. Bu duruma kızan Sultan ise Emir Kosûn'un yanına getirilmesini emretti. Sultan, o gelince bağırdı ve "Sen Mısır'ı tahrip mi etmek istiyorsun? Sen emrime karşı mı çıkıyorsun?" diyerek ona hakaret ve küfür edip lanet okudu. Hatta kılıcıyla onun başına ve omzuna vurarak onu yaraladı. Sonra "Onun üstûdârını getirin!" diye bağırdı. Bunun üzerine nakibler onu getirmek için koştular. Sultan ise sinirinden devamlı "Üstûdâr'ı getirin!" diye bağırma devam etti. Hatta Emir Mesud el-Hacib ve diğer hacibler kale kapısına kadar koştular. Diğer ümera ise Sultan'dan korktukları için bir şey diyemediler. Sultan'ın huzuruna getirilmesini istediği Kutlu Üstûdâr Kosun ise acele etmeden gelince Emir Ukûz'a onu dövmesini emretti. Kutlu Üstûdâr, yere yıkılarak iyi bir meydan dayacağından geçirildi. Bu olaydan sonra Muhtesib'in izni olmadan ümeradan hiçbir depolarından tahıl satışına cesaret edemedi.¹⁶⁸

167 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 394; Makrîzî, *İğâse*, s. 40.

168 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 395-396.

Muhtesip Ziyaeddin, Emir Taştumur es-Sakî'nin deposundan 400 irdeb buğday sattığı haberini alınca divan toplantısında bunu onun yüzüne vurur ama o bunu inkâr eder. Ancak Muhtesip ona inanmaz ve 400 irdeb buğdayı yerine koymazsa Sultan'a şikâyet edeceğine dair yemin eder. Bunun üzerine Emir, 400 irdeb buğday bulup tekrar deposuna doldurur.¹⁶⁹ Sultan Nâsır Muhammed ve muhtesibinin sert tutumu sayesinde Kahire'de pahalılık ve tahıl darlığı kontrol altına alınmaya çalışılır.

Sultan çevre şehirlerdeki valilere haber göndererek nahiye ve köylere gitmelerini, oralarda buldukları tahılı Kahire'ye göndermelerini emreder. Kimin elinde buğday varsa el konup Kahire'ye getirilir ve irdebi 30 dirhemden satışa sunulur. Bu arada Sultan'a ait depolardaki tahıl kendi memlûkleri tarafından gizli olarak parça parça çıkarılarak satıldığı haberi alınınca sıkı tedbirlerle bu engellenir. Kentin valisi çarşıları ve pazarları kontrol ederek zahireyi gizli gizli satanları tespit edip mallarına el koyar. El konulan buğday, değirmenlere dağıtılıp un yapıp fırınlara gönderilir ve ekmek yapıp halka dağıtılır. Bu sayede Kahire halkı rahatlar.¹⁷⁰

1336 yılı Mart ayında Suriye'den Mısır'a 4.000 gırâra buğday nakli yapılır. Yine Mısır'ın güneyinden Said'den Nil yoluyla, deltanın kuzey batı ve kuzey doğu bölgelerinden hem kara hem de nehirden kente bol miktarda tahıl getirilir. Bunu gören stokçular da ellerinde bulunan tahılı satışa sunarlar. Bu arada Nil de taşma seviyesine çıkmıştı. 1336 Nisan ayında kentte tahıl sıkıntısı sona erer ve buğdayın irdebi 15 dirheme iner. Arpa ve bakla da çok ucuzlar, ekmeğin 6 rıtlı bir dirheme, hatta sabah erken alınırsa 8'i aynı fiyata satılır.¹⁷¹

Kahire ile sınırlı olduğu görülen bu tahıl kıtlığı sırasında açlıktan ölenlerle ilgili sadece geç dönem müelliflerinden İbn İyâs bilgiler vermektedir. Ona göre dört ay devam eden kıtlık sırasında Kahire'de sayısı belirsiz insan ölmüştür. Sultan Nâsır Muhammed açlıktan ölenlerin defin masraflarını kendi karşılamış ve 20.000 dinar harcamıştır.¹⁷²

Kahire'de kıtlık çıkmasında tedavülde olan bakır dirhemlerin çoğalması- nın da payı olmuştur. Bu para fazla olduğunda kimse ona rağbet etmemiş, onu alışverişte kabul etmemiştir. Mısır'da bakır dirhemlerin darbedilmesinin artmasının sebebi altın ve gümüş darlığından olmaktaydı. Ülkede bulunan darphanelerde bu madenlerin temininde güçlük yaşanınca onların yerine

169 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 394-395.

170 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 396.

171 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 396; Makrîzî, *İğâse*, s. 40; Gânim, s. 42; Kâsım, *Nil*, s. 56.

172 İbn İyâs, c. 1/1, s. 471-472.

bakır dirhemler basıldı. Yetkililer bazı tedbirler aldı. Bu tedbirler kapsamında halk, bakır dirhemlerle alışveriş yapmaları konusunda zorlandı ve de tahıllara bu para üzerinden narh kondu.¹⁷³

Mısır'da 1336 yılında görülmeye başlayan pahalılık ve tahıl darlığı, alınan önlemlere rağmen aralıklarla sürmüştür. Bunların çıkmasında baş etkenler Nil kadar idarecilerin suistimalleri ve karaborsacılarıdır.¹⁷⁴ Mısır'da 1337'de yağışların azlığı sebebiyle bakla hasadı yapılamayınca, Sultan Nâsır Muhammed bakla satışı tekeli üzerine alır. Bu yüzden bakla ziraatı ile uğraşan çiftçiler büyük zarar görür. 1337 yılının Ocak ayından itibaren Kahire'de zahire kıtlığı yeniden başlar. Fiyatlar hızla yükselerek buğdayın irdebi 40, arpanın 28 ve baklanın ise 32 dirheme çıkar. Bir feddan araziye ekilen yeşil yonca 170 ve nohudun kadehi¹⁷⁵ ise 3 dirheme satılır.¹⁷⁶ 1338 yılında ise Nil'in taşması ve yağışların azlığından kuraklık başlayınca zorunlu gıdaların fiyatları hızla yükseldiği gibi bulunmaz da olurlar. Ayrıca yetişen ekinleri de çoğalan tarla fareleri yer. Bu sebeplerden dolayı pahalılık görülür.¹⁷⁷

1338 yılında Sultan Nâsır Muhammed, fiyat istikrarsızlığının sebeplerinden biri olan para mevzuuna el atarak ıslahata girişir. Alınan önlemler sayesinde Memlûk parasının alım gücü yükselir. Bir süre sonra Nil'in de taşmasıyla çarşı ve pazarda zahire bulunmaya başlanmış, buğdayın irdebi 8 ve arpanınki ise 6 dirheme kadar inmiştir.¹⁷⁸ Ancak Sultan'ın son zamanlarında tedavi edilemeyen ve uzun süren hastalığı sebebiyle ümerası arasındaki iktidar mücadelesi ekonominin yeniden bozulmasına neden olur. Parada sağlanan istikrar yeniden bozulur, ahali bakır parayla alışverişini durdurup dinar ve gümüş dirhemlere yönelir. Krizi önleyebilmek için ise daha önce yasaklanan bu iki para ile alışveriş tekrar serbest bırakılır. 1340-1341 yıllarında hem para istikrarının bozulması hem de siyasi karışıklık sebebiyle buğdayın irdebi 15 dirhemden 30'a çıkar. Bu sırada 1 dinar 20 gümüş dirheme mukabilken 25'e çıkar. Bu yüzden gümüş dirhem de alışverişte kabul edilmez olur.¹⁷⁹ Mısır'da

173 Necidî, s. 399-400.

174 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 408.

175 Kadeh: İki ayrı değere sahip bir hacim ölçüsüdür. Küçük kadehin 16 tanesi bir yayba 96 tanesi de bir irdeb eder. Küçük kadeh 232 dirhem tahıl yani 716,83 gram buğday eder. Küçük kadeh 0,94 litredir.

176 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 424.

177 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 437-456; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 9, s. 233.

178 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 444; Necidî, s. 400; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 4; Suyûtî, c. 2 s. 180.

179 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 522; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 4; Suyûtî, c. 2 s. 180; Necidî, s. 400.

bunlar yaşanırken, Irak'ta çıkan bir kıtlık sebebiyle Suriye'ye oradan da Mısır'a uzanan göçler olur. Kahire'ye gelen muhacirlerin geçimlerini Memlûk ümerası üstlenir.¹⁸⁰ 1341'de sultanın ölümü ile Memlûk ümerası arasındaki çekişme ve karışıklık daha da artar, ülkede iktisadi ve siyasi istikrar bozulur.

Nâsır Muhammed'in Oğulları Dönemi 1341-1361

Nâsır Muhammed, Memlûk tarihinde en uzun tahtta kalan sultan olup ahali tarafından sevilen ve sayılan bir kişiydi. O baştayken Memlûk halkı kendilerini emniyet içinde görmüştür. Ölümünden sonra altı oğlu (1341-1362), daha sonra da dört torunu (1361-1382) tahta geçmiştir. Mısır halkı, onun ve aile mensuplarının tahtta kaldığı sürece savaş, kuraklık, kıtlık, salgın hastalık ve benzeri felaketlerin üstesinden gelebileceğine inanırdı. Bu yüzden Memlûklerde, Kalavun hanedanının iktidarı benzeri görülmemiş şekilde uzun sürmüştür.¹⁸¹ Nâsır Muhammed zamanında Mısır; ekonomik bakımdan zenginleşmiş, Nil'in setleri, kanalları ıslah edilmiş ve tarım gelişmiştir. O, sulanabilen araziye artırmak için İskenderiye'de Halicü'n-Nasîriye'yi kazdırmıştır. Kıtlık ve salgınlar sırasında halka iyi davranılmasını emretmiş, onları korumuş ve erzak dağıtmıştır. O sadece Mısır halkına değil ülkenin Suriye, Filistin ve Hicaz bölgelerine de yardımlar göndermiştir.¹⁸² Onun bütün çabalarına rağmen Moğol saldırıları, ümera arasındaki çekişmeler, paranın ayar ve vezninin bozulması, Nil'in taşmaması, yağışların azlığı ve bazı salgın hastalıklar yüzünden ülkenin iktisadi durumunda zaman zaman bozulmalar görülmüştür.

Sultan Nâsır Muhammed'den sonra yerine geçen oğlu Melik İsmail döneminde (1342-1345) yağışların azlığından dolayı Suriye, Irak ve İran taraflarında kuraklık görülmekteydi. Bu kuraklığa ek olarak Suriye ve Filistin kentlerinde başta Halep, Dımaşk, Kudüs ve Gazze olmak üzere pek çok yere yayılan çekirge sürüleri tarlalardaki ürünleri yiyip bitirmişti. Kaynaklara göre hem kuraklık hem de çekirge istilası yüzünden 1343 yılının yaz aylarında Suriye kentlerinde kıtlık şiddetlenmiş, açlıktan ölümler başlamış ve gıda bulamayanlar cesetleri yemek zorunda kalmıştır. Bu sırada bölgede Mısır rıtlıyla ekmek 8 ve 1 girâra buğday ise 186 dirheme satılmıştır. Açlık

180 İbn Habib, c. 3, s. 18; Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 515.

181 Koprman, "Memlûkler", c. 6, s. 491.

182 Sururî, *Devleti Beni Kalavun*, s. 286-294.

sebebiyle kentlerde ve kırsal alanlarda fakirler ve dilencilerin sayısı artmıştır. Bir müddet sonra yağışların artmasıyla kıtlık yerini bolluğa bırakmıştır.¹⁸³

Memlûk Devleti'nin batı bölgesini oluşturan Mısır'a gelince 1344 yılında Nil'in aşırı taşması sebebiyle (18 zira ve 17 zira) sel baskınları tarım alanlarının suya boğulmasına ve ekinlerin telef olmasına neden olur. Bunun da sonucu olarak buğdayın irdebi 10 dirhemden 20'ye çıkar. Aynı sıralarda ülkenin doğusu ile güneyinde bulunan Said bölgesinde isyanlar çıkar.¹⁸⁴ Bu yüzden Mısır halkı zor durumda kalır.

1345 yılında Kâmil Şaban (1345-1346) sultan olduğunda Memlûk Devleti'nin ekonomik durumu iyi değildi. Buna ilaveten 1346'da Nil'in suyu öyle azalır ki Bulak semtinden Gize tarafına yürüyerek geçilir. Kahire'de içme suyu kaynakları kurur, sakalar (sucular) köylerdeki pınarlardan kente su getirip satarlar. Su kıtlığı yüzünden bir tulum suyun fiyatı yarım dirhemden iki dirheme çıkar.¹⁸⁵ Yaşanan kuraklığa ek olarak bir de bakır dirhemini değeri düşer. Pahalılık temel ihtiyaç maddelerinde kendini gösterir, buğdayın irdebi 30'dan 60'a, arpanınki 22'den 25'e ve baklanınki ise 20 dirheme çıkar.¹⁸⁶

Sultan Zeyneddin Hacı 1346'da (1346-1347) tahta çıktığında önceden beri devam eden pahalılık daha da artar ve fiyatlar üç kat yükselir. Memlûk saltanatında sık sık yaşanan sultan değişiklikleri ve onların yaşlarının küçük olması ümera arasındaki rekabeti artırdığı gibi ülkenin iktisadi durumunu da bozar. Bu sırada Mısır'da pahalılık görülürken Hicaz kentlerinde de kıtlık olur, bölgeye hac için gidenlerin pek çoğu açlıktan yollarda ölür. Suriye'nin Dimaşk ve Filistin'in Remle kentlerinde görülen çekirge istilası da tarım alanlarına zarar vererek pahalılığa neden olur.¹⁸⁷ Memlûk Devleti'nin iç karışıklık içinde olması yüzünden iktisadi durumu kötüleşir ve tahılların fiyatları oynak bir seyir takip etmeye başlar. 1347 yılının Ocak ayında buğdayın irdebi 60 dirhemden 20 dirheme kadar inmişken Şubat ayında tekrar artar. Ülkenin başkenti Kahire'de siyasi istikrarsızlığa ek olarak Nil'in de taşmaması ve kırsal alanda Arap aşiretlerinin isyanları Sultan Zeyneddin Hacı'yı zor durumda bırakır. 1347 yılının Haziran ayında buğdayın irdebi 30 dirhemden 55'e fırladığı gibi arpa 25 ve ful ise 20 dirhem olur. 1347 yılının Kasım ayında buğdayın fiyatı biraz ucuzlayıp irdebi 40 dirheme satılırken sonra 50'ye yükselir. Et ve

183 İbn Kesir, c. 14, s. 327; Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 622-623.

184 İbn Kesir, c. 14, s. 327; Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 657.

185 İbn Tagribirdi, *Nücûm*, c. 10, s. 130-131; Suyûtî, c. 2, s. 180; Gânim, s. 42-43.

186 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 741-753; Necidî, s. 401-402.

187 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 660-702.

diğer gıda maddelerinin fiyatları da iki katına çıkar. Kıtlik daha çok nahiye ve köylerde etkili olur, oralarından pek çok insan yiyecek bulma umuduyla Kahire'ye doğru göç eder. Ülkede dâhilî karışıklık yanında yağma ve hırsızlık olayları da artar. Mısır ile Suriye arasındaki ticaret yolları haydutlar tarafından kesilince tacirler gelip gitmez olur. Bu sırada Kahire'de 1 irdeb buğday 60 dirheme yükselse de daha sonra 20 dirheme kadar düşer. Suriye bölgesinde de hem iç karışıklıktan hem de kuraklıktan dolayı kıtlık baş gösterir. Dımaşk'ta bir gırâra buğday 250, bir müddet sonra da 300 dirheme kadar yükselir.¹⁸⁸

Kıtlık yüzünden Dımaşk ve çevre ahalisinin çoğu kuzeye doğru hareket ederek Halep ve diğer kentlere göç ederler.¹⁸⁹ Ancak göçler bu defa da bu bölgelerde kıtlığa sebep olur. Dımaşk'ta etkili olan kıtlık sebebiyle etin bir rıtlı 5 dirhem ve yukarisına, bir rıtlı zeytinyağı 4,5; susam yağı, sabun, pirinç ve iğde gibi şeylerin ise 3 dirheme çıkar. Diğer gıda maddelerinin fiyatları da benzer şekilde yükselir. Dımaşk'a Havran'dan buğday getirildiği, bunun bir avuç dolusunun dört dirheme satıldığı kayıtlara düşmüştür. Açlıktan insanların psikolojisi bozulur. Su kaynakları kuruduğu için yolcular kendileri ve atlarına su bulmakta güçlük çekerler. Kudüs ve çevresinde de kıtlık daha etkili olur.¹⁹⁰ Mısır'da ve Suriye'de pahalılık ve kıtlık hüküm sürerken doğudan büyük bir veba salgınının yaklaştığı haberleri gelmeye başlar. Bu salgın Kara Veba'dır.

188 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 741-754; Necidî, s. 401-402.

189 İbn Habîb, c. 3, s. 98.

190 Ebu'l-Fidâ, c. 2/4, s. 150; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, c. 14, s. 346; İbn Kesîr, c. 14, s. 346; İbn Habîb, c. 3, s. 98.

Taun insanların üçte birini yok etti.
Çocuklar ve babaları helak oldu.
Sakinlerinin mum yanan nice menzillerini
Bir üfürüşte söndürdü.¹

İnsanlık tarihinin en büyük felaketlerinden biri olarak kabul edilen Kara Veba salgını 1347-49 arasında Orta Doğu'da ve 1347-52 yılları arasında ise Avrupa ülkelerinde görüldü. Hıyarcıklı (bubon) bir veba olan salgına Batı literatüründe hastalığa yakalananların vücutlarında görülen hıyarcıkların üstünde görülen kara lekeden dolayı Black Death (kara ölüm) ve İslam kaynaklarında ise toplu ölümlere sebep olması sebebiyle Fenâü'l-Kebir (büyük fenalık) denmiştir. Önceleri Avrupa'da görülen veba hastalığına plague denirken Kara Veba sonrası bütün salgınlar için Black Death ismi kullanılmaya başlamıştır. Orta Çağ boyunca dünyanın muhtelif yerlerinde pek çok salgın hastalık görülmekle birlikte Kara Veba gibisi ne işitilmiş ne de görülmüştü. Bu salgın Çin'den başlayıp Moğolistan'a bulaşıp buradan da bütün Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarını etkisi altına almıştı. Kara Veba'ya şahit olan muasır müellifler ve onlardan nakiller yapanlar ile modern çağda veba üzerinde incelemede bulunan bilim insanları salgının büyüklüğü, insanlık tarihi üzerindeki etkileri, yayıldığı alanların genişliği ve yol açtığı kayıpların fazlalığından dolayı ona özel bir önem vermişlerdir.

Muasır müelliflerin ve şahitlerin anlatımları Mısır ve Suriye'ye yayılan Kara Veba'nın dehşetini ortaya koyar. Bunlardan biri olan Maarretü'n-Nu'mânî İbnü'l-Verdî salgına tanıklık yapar, içinde yaşar, notlar tutar ve vebaya yakalanarak 1349'da Halep'te vefat eder. Yine devrin önemli tarihçisi ve inşâ divanı kâtibi Dımaşklı Fazlullah el-Ömerî de 1349'da doğduğu kentte vebadan ölür.²

1 Halk arasında söylenen anonim bir şiir için bkz. İbn İyas, s. 327.

2 Özeydî, s. 483.

1348'de Dımaşk'ta vefat eden tarihçi ve muhaddis Zehebî'nin ölüm sebebi yazılmasa da muhtemelen salgından hayatını kaybetmiştir. Kara Veba'nın bir diğer muasır müellifi İbn Kesîr, Suriye'de salgını yaşayan ve eserinde bu konuda bilgiler veren şahsiyetlerden biridir. Mısır'da vebaya şahit olan İbn Habib, salgını ayrıntılı bir şekilde anlatır. Yine devrin ünlü seyyahlarından İbn Battuta da doğu gezisinden dönerken hem Suriye'de hem de Mısır'da Kara Veba'ya rastlar. Bu salgın hakkında muahhar müellifler de ayrıntılı notlar düşerler. Bunlardan biri olan Makrîzî tabii afetler ve salgın hastalıkları konu alan *Kitabu İğâse* ve *Kitabü's-Sülûk* adlı eserlerinde hastalığa genişçe yer vermiştir. Onun öğrencisi İbn Tagribirdî de hem hocasının hem de diğer müelliflerin eserlerinden alıntılar yaparak Kara Veba'yı anlatmıştır. Tarihçi ve Muhaddis İbn Hacer de salgın hastalıklar hakkında *Bezlü'l-Mâ'un fî Fadli't-Ta'un* adlı bir eser yazmış, hem bu vebayı hem de diğerlerini incelemiştir. Müellif, eserinde başta Mısır ve Suriye olmak üzere pek çok yerde Kara Veba'nın etkili olduğunu, onun gibi bir hastalığın kendi zamanına kadar hiç yaşanmadığını yazar. Dünyanın muhtelif ülkelerine yayılan bu hastalık, insanlık tarihinin önemli felaketlerinden biridir. Makrîzî bu salgını "Bu veba bir iklimde görülüp diğer iklimde görülmeyen cinsten değildir. Aksine bütün yeryüzünü ve bütün insanoğlunu hatta denizlerdeki balıkları, gökyüzündeki kuşları ve ormanlardaki vahşi hayvanları dahi etkisi altına almıştır." şeklinde tanımlar.³ Kara Veba doğudan batıya, kuzeyden güneye her tarafa yayılır. Salgının başlangıç yeri Çin ve Moğolistan olup Avrupa, Orta Doğu ve Afrika'ya kadar etkili olur. Salgın, dönemin Avrupa kıta nüfusunun üçte birini yok eder.⁴

Kara Veba'nın sebeplerini devrin müellifleri açıklamaya çalışırlar. Onlara göre bu hastalık kıtlık sonucu çıkmamıştı, bulaşıcı bir salgındı. Ancak yayıldığı alanlarda görülen kıtlık ve açlık salgını tetiklemiştir. Salgın sırasında Mısır ve Suriye'de yaşanan iktisadi kriz hastalığın yayılmasında etkili olur.

Kaynakların verdiği bilgilere göre Kara Veba insanlara, hayvanlara, kuşlara, denizdeki canlılara, dağdaki vahşi hayvanlara kadar bulaşmış, toprağa kadar sirayet etmiş ve bitkiler kurtlanarak çürümüştür. Muasır müellifi İbn Habib "İnsanlarda sivilceler çıkıyor, bademciklerden sarı kan tükürdükten sonra 50 saatten fazla yaşatmıyor ve yere yığıyor." diyerek vebanın nasıl başladığını anlatmış ve ölüme giden süreci hakkında bilgi vermiştir. Buradan anlaşıldığı

3 İbn Hacer, *Bezlü'l-Mâ'un*, vr. 37b; Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 756; Koprıman, "Memlûkler", c. 6, s. 495.

4 Henri Pirenne, s. 156; Muir, s. 94; Geoffery, *The Medieval Plague Europe*, s. 95; Dols, *The Black Death*, s. 35-68.

üzere veba insanlarda sivilce şeklinde belirmekte, sonra bu sivilcelerin başı iltihaplanmakta, aynı sırada bademcikler şişmekte, öksürükle sarı kan tükürmekte ve kısa bir süre içinde ölüm gerçekleşmektedir. İbn Habib sivilcesi iltihaplanan ve boğazı şişen kişinin ölümünün yaklaştığını bildiğini, dostlarına veda ettiğini, dükkânını kapattığını, kabir için çukur kazdığını, kefeni ve tabutunu hazırladığını ve sonra evine giderek öldüğünü yazar.⁵ Ev halkından bir kişinin kan kusmasından sonra ölmesiyle birlikte bütün aile fertlerinin de bir iki gün içinde aynı akıbete uğradıklarına dair kaynaklarda bilgiler yer almaktadır. Makrîzî insanlarda vebanın nasıl görüldüğünü daha açık şekilde anlatır: “Şam’da veba ilk olarak insanların kulaklarının arkasında sivilce çıkarak başlıyordu. Sonra bu sivilceler vücudun her tarafına yayılıyorlar ve daha sonra insanların koltuk altı bezlerinde de sivilceler çıkıyordu. Bu duruma gelindiğinde ani ölümler oluyordu. Sonra insanlarda hıyarcık şeklinde çıkmaya başlıyor, bir müddet sonra ağızlarından kan geliyor ve kan tükürdükten sonra 50 saatten fazla yaşatmıyordu.”⁶ Müellifin anlattığı gibi veba önce kulak arkasından çıkan sivilce ile başlamakta sonra koltuk altındaki bezlerde sivilceler çıkmakta daha sonra da vücudun her tarafına yayılmaktadır.⁷ Bazen de veba, insanlarda hıyarcıklar şeklinde çıkarak görülmektedir. İbn Tagribirdî, Makrîzî’nin açıklamalarını eserinde aynen tekrar ederek vebanın insanlarda nasıl görüldüğünü tarif eder. Veba bazen de insanların yüzlerinde şişlik şeklinde belirirdi. Sabah kalktıklarında yüzlerinde şişlik gören insanlar buna dokununca o anda ölürlerdi.⁸ Müellifler aynı zamanda vebanın şiddetli bir ateşle de başladığını da yazarlar.⁹ Hatta vebanın belirtisi olarak vücutta çıkan sivilcelerin bulaşıcı olduğu ve onları elleyenlere hemen geçtiği de yazılır. Veba ile ilgili Makrîzî ilginç bir bilgi verir. “Kadın gassal ölen bir kadını yıkamak için gasilhaneye girdi. Onun elbiselerini çıkararak yıkamaya başladığında eli bir sivilceye değdi ve hemen ölerek yere düştü. Onun bazı parmaklarında bakla büyüklüğünde sivilceler görüldü.”¹⁰ Aynı şekilde ölen karasinek, tavşan, deve, eşek, domuz vb. hayvanların da vücutlarında sivilceler bulunmuştu.¹¹ Dimyat kıyılarında balık avcıları, ağlarına takılan ölü balıkların üzerinde de sivilceler görmüşlerdi. Birçok yerde ölmüş balıklar üzerinde de aynı sivilcelere

5 İbn Habib, c. 3, s. 110-111.

6 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 775.

7 İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 157.

8 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 774; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 157.

9 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 781; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 162.

10 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 783; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 164.

11 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 784; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 165.

şahit olunur.¹² Bir avcı, vurduğu bir kuşun üzerinde fındık veya bakla büyüklüğünde sivilceye rastlar. Boş arazilerde ölmüş hâlde bulunan birçok kuştaki sivilceler görülür.¹³ Salgından ölen veya kesilen pek çok koyunun etinin kararmış olduğu tespit edilir.¹⁴

Dönemin kaynakları Kara Veba'dan ölen canlılarda görülen hastalık belirtilerini ayrıntılı bir şekilde belirtmişlerdir. Biz bu bilgilerden vebanın belirtilerini, nasıl ortaya çıktığını ve ölüme nasıl götürdüğünü öğrenebiliyoruz. Vebadan kaynaklı toplu ölümler sebebiyle de cesetlerin defnedilememesinden oluşan pis kokular da rüzgârla etrafa yayılmakta ve pek çok canlıya da bu şekilde bulaşmaktaydı.¹⁵ Müelliflerin verdiği bilgilere göre bunlar, Kara Veba'nın hem hıyarcıklı hem de akciğer vebası çeşitleridir.

Kara Veba'nın Çin ve Moğolistan'da Çıkışı (1331-1332)

Kara Veba'nın ortaya çıkışı ile ilgili çeşitli hipotezler ileri sürülür. Bu hipotezlerden birini ileri süren McNeill'dir. McNeill, Hristiyanlığın ortaya çıktığı sırada dünyanın Çin, Hindistan, Orta Doğu ve Akdeniz bölgelerinde dört farklı hastalık bölgesi olduğunu ileri sürer. Bu bölgelerin her birinde 50-60 milyon nüfus barındırılmakta olup birbirinden soyutlanmış şekilde yaşıyorlardı. Ancak MS 2. yüzyıldan itibaren karadan Çin'den Roma'ya kadar uzanan İpek Yolu ve denizden gemilerle Hint Okyanusu üzerinden Orta Doğu'ya ulaşan Baharat Yolu üzerinden seyahatlerin başlaması söz konusu bölgelerde halkların birbirleriyle ilişkilerini kuvvetlendirir. Bu durum salgınlar konusunda yeteri kadar deneyimi olmayan Çin ve Avrupa'da, hastalıkların korumasız nüfuslara bulaşmasını artırır. MS 200-800 arasında Çin ve Avrupa'da kızamık, çiçek ve veba salgınları artış gösterir. Ancak bir süre sonra bu iki bölgede ortaya çıkan uyum, bağışıklık sistemleri üzerinde etkili olur. 1000 yılından itibaren her iki bölgede nüfus artışları yaşanır. 13. yüzyılda ortaya çıkan Moğol İstilasını insanların yeni zorluklara göğüs germesine sebep olur. Onların doğudan batıya doğru istila hareketi enfeksiyon hastalıklarının yayılmasını kolaylaştırır. Moğol İmparatorluğu çatısı altında birleşen Çin, Rusya, Orta Asya, İran ve Irak bölgelerinden haftalarca durmadan yürüyen ve günlük 100 mil mesafe

12 Makrizî, *Sülûk*, c. 2 s. 785; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 160.

13 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 784.

14 İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 159.

15 Âşûr, *Asru'l-Memâlik*, s. 133; Gânim, s. 45; Kâsım, *Selâtinî'l-Memâlik*, s. 165; Kopraman, "Memlûkler", c. 6, s. 495; Ş. Günlaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, (İstanbul: 1991), s. 255-258.

alan ulaklar, haberciler, askerler ve postacılar kemirgenlerin yaşadığı açık çayırlardan geçerler. Ya oradaki kemirgenler ve pirelerden hastalığı alırlar ya da kendi taşıdıkları hastalığı oraya yayarlar. Moğolların başkenti Karakurum'dan Kazan'a, Astarhan'a, Kırım'da Kefe'ye, Çin'de Hanbalık'a kadar uzanan İpek Yolu'ndan kesintisiz İran'a, Irak'a kadar kervan yollarından geçen tüccar kabileleri bozkırların vahşi kemirgenleri, büyük ihtimalle hıyarcıklı vebanın bulunduğu yeni hastalıkların taşıyıcılarıyla temas ederler.¹⁶ McNeill'in ifadesine göre Çin, Hindistan ve Burma arasındaki Himalaya Dağları bölgesinde yaşayan kemirgenler ile bölgede yaşayan yerliler daha önce maruz kaldıkları hastalığa karşı bağışıklık sistemleri gelişmişti. Bu bölge diğer bölgelerden nehir ve doğal bariyerlerle soyutlanmıştı. Yazara göre Moğolların 1252'de Çin'in Yunnan bölgesi ile Burma'ya girişi ile salgın bakterisinin ihraç edileceği yol ortaya çıkmış oldu. Moğolların daha önce karşılaşmadıkları bu hastalığa karşı dirençleri azdı. Veba bakterisi onların atlarına da bulaştı. Hastalık bakterisi taşıyan pireler de atlar ve askerler üzerinde uzak diyarlara taşındı. Hastalığın enfekte olduğu askerler ile atlar ve pireler önce Çin'e, sonra da Moğolistan'a hastalığı bulaştırdılar. Böylece hapsedilmiş bölgelerden gün yüzüne çıkan hıyarcıklı veba pek çok yere yayıldı.¹⁷ 14. yüzyılın başlarında Çin'de 1313, 1321 ve 1323 yıllarında da salgın hastalıklar görülmüştü. Bunların Kara Veba ile ilgili olup olmadığı bilinmiyor. Ancak günümüzde koronavirüs salgınının da çıktığı Wuhan'ın bağlı olduğu Hopei Eyaleti'nde etkili olan veba salgını, bölge nüfusunun 9/10'unu yok etmişti. Bu salgının Hopei bölgesinde 15 yıldan fazla devam ettiği tespit edilmiştir. Yine Fukien'in Zaytun Limanı ile buranın kuzeyinde bulunan Shantung'un kıyılarında da salgın etkili olur. Kara Veba salgını sonrası bölgede 1351-52'de Shansi, Hopei ve Kiangsi'de; 1353'te Hupeh, Kiangsi, Shansi ve Suiyan'da; 1354'te Shansi, Hupeh, Hopei, Kiansi, Hunan, Kwangtung ve Kwangsi'de; 1356'da Honan'da; 1357'de Shantung'da; 1358'de Shansi ve Hopei'de; 1359'da Shensi, Shantung ve Kwantung'da; 1360'ta Chekiank, Kiansi ve Anhu'da; 1362'de Chekiang ve 1369 Fukien'de salgınlar tekrar etmiştir. Özellikle 1369'daki Fukien'deki salgın çok şiddetli olmuş ve cesetler sokaklarda yığılmıştır. Veba konusunda araştırmalarıyla tanınan McNeill, Çin'in bu bahsedilen şehirlerindeki salgının Moğol atlıları tarafından yayıldığını iddia etmektedir. Salgın daha çok Çin'in doğu kısmında, bilhassa da liman kentlerinde olmuştur.¹⁸ Bu sırada Çin'e

16 Lughod, s. 253-257

17 Lughod, s. 257-58.

18 Lughod, s. 492-493.

hâkim olan Moğollar vebadan büyük zayıat verip en nihayetinde ülkeyi terk edip asıl vatanları olan Moğolistan'a dönerler. Onların yerini alan yeni Ming Hanedanı da zayıflamış bir ülkeyi devralır.

Kara Veba salgını ilk önce Çin'in iç kesimlerinde başlar, önce kara sonra da deniz rotasından yayılmaya devam eder. 1331'de Çin'de ortaya çıktığından 1346'de Kefe'ye ulaşınca kadar geçen 15 yıl süresince Asya'nın hemen hemen her tarafına hastalık ulaşır.¹⁹ Kara Veba'nın kesin olarak ne zaman başladığı konusunda İslam kaynaklarında da muhtelif görüşler ileri sürülmekle birlikte hastalığın 1331-1332'de aktif olduğu kabul edilir. İbnü'l-Verdi, 1348 yılı Eylül ayında Halep'e ulaştığını belirtir ve Kara Veba'nın 15 yıldan beri devam ettiğini yazar.²⁰ Diğer müellifler de buna benzer görüşler ileri sürerler. Kara Veba çıktığı sırada Çin'de Yuan bölgesinde Kubilay Hanlığı hüküm sürmekteydi. Cengiz Han'ın torunu olan Kubilay, Karakurum'da bulunan hanlık merkezini Yuan'a taşımış ve bundan sonra da imparatorluk Yuan Hanedanı olarak anılmıştır. Arap kaynaklarında bu devlete, hükümdarların kağan unvanını taşımasından dolayı "Kağan ülkesi" denmekteydi. Kubilay'dan sonra oğulları ve torunları 1368'e kadar Çin'de hâkimiyetlerini sürdürürler. 14. yüzyılın ilk yarısında imparatorluk çok kötü yönetilir. Son iki han, Jayatu (Tug Temür) ve Khutughtu Khan (Kutuytu Kağan) dönemlerinde ülkede tarım ve ticaret sekteye uğrar, iktisadi düzen bozulur ve kıtlık olur. 28 yaşında olan Jayatu Kağan ve oğlu 1332'de ölür. Onun veba salgınından öldüğü ileri sürülür.²¹ Jayatu Han'ın vebadan öldüğü kabul edilirse Yuan'da vebanın başlangıç tarihi 1331 olabilir. Veba ilk önce toplumun en hareketli kesimi olan ordu mensupları arasında yayılır. Pek çok asker hayatını kaybeder. Moğol nüfusu da çok azalır. Bu yüzden Çinlilerin isyanları artar. Hem askerî hem de iktisadi bakımdan sarsılan Moğol İmparatorluğu Çin'i elinde tutamaz.²²

Çin'de ortaya çıkan vebanın sebepleri arasında günümüz araştırmacıları tarafından iklim değişikliği neticesinde havanın ısınması, nem oranının artması ve kemirgenlerin çoğalması sayılır. Kemirgenlerin üzerinde bulunan pirelerin insanları ısırması neticesinde veba mikrobu olan yersina bulaşır. Bundan sonra da insandan insana ve canlılardan canlılara bulaşarak yayılır. 1341-1342 yıllarında salgın Çin'de şiddetini artırır. Hatta müellifler ülkede halkın tümüyle telef olduğunu yazarlar. Çin'de salgının şiddeti öyle artar ki pek çok

19 Lughod, s. 258.

20 İbnü'l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 339; İbnü'l-Verdi, *Risalet en-Neba*, s. 184.

21 Legan, s. 21.

22 Lughod, s. 271.

süvari, atların üzerinden inmeye vakit bulamadan ölürler. Kara Veba sadece insanlara değil kuşlara, evcil ve vahşi hayvanlara dahi bulaşır, toplu ölümlerine yol açar. Hayvanların leşleri her tarafı kaplar ve kokuları uzak ülkelere kadar gider. Kara Veba'dan dolayı Çin'de 13.000.000 insanın hayatını kaybettiği ileri sürülmektedir.²³ 1331'de Çin'in kuzeydoğusunda bulunan Hebei Eyaleti'nde yaşayanların %90'ının öldüğü ileri sürülür. Bazı araştırmacılar Moğol istilası öncesi 1200'lü yıllarda Çin'in nüfusunun 120.000.000 olduğunu ileri sürerler. Kubilay Hanlığı'nın yıkılıp onun yerine kurulan Ming Hanedanlığı zamanında 1390'larda nüfusun 60.000.000 olduğu tahmin edilmektedir. Ancak bu nüfus kaybı sadece vebadan olmayıp Moğolların Çin'i işgalleri neticesinde meydana gelen savaşlar ve diğer nedenlerden de kaynaklanmıştı.²⁴ Kara Veba Çin'den sonra Orta Asya'nın diğer ülkelerine de sıçramıştı. Moğol atlıları Yuan'dan Gobi üzerinden salgını Karakurum'a ulaştırırlar. Salgın bir yandan kuzeye Moğolistan'a ilerlerken bir yandan da Hindistan'a yayılır ve birçok insanın ölümüne neden olur. Hatta salgın Güneydoğu Asya'da Vietnam ve Kamboçya'ya yayılır ve burada bulunan imparatorluk çöker. Veba Hindistan üzerinden İran'a, hatta Irak'a bulaşır. Bu sırada Moğol ülkesinde hiçbir zaman görülmeyen şiddetli yağmurlar yağar ve tüm sürüleri telef eder. Bu ülkede Kara Veba adeta insan soyunu bitirir. Moğol İmparatorluğu da dağılır. Kaynaklardaki bilgilere göre Kara Veba salgını sırasında Asya'da 16 ülkenin hükümdarı ölmüştür. Daha sonra salgın Maverâünnehir bölgesine yani Özbek ülkesine ulaşmış ve pek çok insanın ölümüne sebep olmuştur. Kırgız ülkesinin Issıköl ve çevresinde de veba, birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olur. 1885 yılında Rus Arkeolog Daniel Abramovich Chwolson, Kırgızistan'da Issıköl kenarında Orta Çağ Nasturi Hristiyanlarına ait iki mezarlıkta araştırmalar yapar. Elde ettiği bulgulara göre 1186-1349 yıllarına ait 650 mezar taşının içinde 1338-1339 yıllarıyla tarihlenen 106 mezar taşı bulur. Bu mezarlarda yatan kişilerin, taşlarının üzerindeki yazılardan vebadan öldüklerini tespit eder. Vebanın bu tarihte Issıköl civarında etkili olduğu kesindir.²⁵

Özbek ülkesi üzerinden de İran'a ve Hazar Denizi etrafına yayılır. Kubilay Hanlığı'na bağlı Moğollar amcazadelerinin hüküm sürdüğü Altınorda ülkesi halkına salgını bulaştırırlar. 1345-46 yıllarında Altınorda'nın merkezi Saray ve Astrahan dâhil olmak üzere pek çok kente veba yayılır. Oradan da Avrupa ile Asya arasında ana ticaret yolu üzerinde bulunan Kırım'a bulaşır. (Bkz: Ekler,

23 David Deming, *Science and Technology in The World History*, (North Carolina: McFarland & Company, 2012), s. 6.

24 Legan, s. 21.

25 Legan, s. 22.

Haritalar, Harita 1) Yine 1347'de Kafkasya ile İran'ın Horasan bölgesine bulaşır. Kara Veba bir koldan Kırım üzerinden İstanbul'a diğer koldan da İran üzerinden Bağdat'a ulaşır. Kırım'da etkili olan vebadan her gün 1.000 kişinin öldüğünü, bu ülkeden Suriye'ye gelen tacirler haber verir. Bu sırada Kırım, Kafkasya ve Deşt-i Kıpçak'tan Suriye ve Mısır'a tüccarlar kürk ve diğer emtialar ile köle getirmekteydiler. Salgından ölenlerin çokluğundan Kırım'ın kentlerinin ve kırsal kesiminin nüfusu ciddi oranda azalır.²⁶

Kara Veba'nın çıkış noktası konusunda araştırmacılar arasında çeşitli görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Veba salgınları üzerinde önemli araştırmalar yapan Nükhet Varlık, Alman tıp tarihçisi F.C. Hecker'in *Der Swarze Tod im Vierzeynten Jahrhundert* (1832) adlı eserinde Kara Veba'nın Çin kaynaklı olduğunu önermesinden sonra Çinli epidemiyolog Wu Lien-Teh ve Hindistan Veba Komisyonu'nun ortaya koyduğu fikirlerle salgının çıkış noktasının şekillendiğini belirtir.²⁷ Varlık, daha sonra Fransız tarihçi Emmanuel Le Roy Ladurie, Amerikalı tarihçiler William McNeill, Alfred W. Crosby ve Michael W. Dols'un Kara Veba'nın Çin kaynaklı olduğunu kabul ettiklerini yazar.²⁸ Bunlara karşı John Norris, Uli Schamilloglu, Ole Jorgen Benedictow, George Sussman, Paul D. Buell gibi araştırmacılar salgının çıkış noktasının bu ülke olmadığını ileri sürerler. John Norris salgının vahşi kemirgenler arasında yayılmak suretiyle Doğu Anadolu, İran, Irak ve güney Rusya'dan kuzeye doğru ilerlediğini ileri sürer. Uli Schamilloglu ise salgının Altınorda topraklarından Rusya topraklarına doğru yayıldığını iddia eder. Ole Jorgen Benedictow ise 14. yüzyıl ortalarında Çin ve Hindistan'ın hastalık etkisinde görünmediğini ve bu ülkelerde 17. yüzyıla kadar veba salgınlarının olmadığını yazar. Ona göre Avrupa'ya en yakın veba odak merkezi Kırım'da Kefe'dir. Yine buraya yakın Güney Rusya'dan Hazar Denizi'nin kuzeybatı sahillerine uzanan veba odağıyla da yakından ilgilidir. George Susmann da Çin ve Hindistan'da vebaya rastlanmadığı görüşünü destekler. Paul D. Buell ise Kara Veba'nın Çin'de görüldüğü iddiasını kesin olarak reddeder.²⁹ Kara Veba'nın Çin ve Hindistan kaynaklı olmadığını iddia eden araştırmacıların dayanak noktaları buralardaki epidemiyolojik kanıtların analizleridir. Ancak onlar, geçen yüzlerce yılın bu

26 İbnü'l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 339; İbnü'l-Verdi, *Risalet en-Neba*, s. 184; Ebu'l-Fidâ, c. 2/4, s. 146; Zehebi, c. 4 s. 149; İbn Kesir, c. 14, s. 349; İbn Habib, c. 3, s. 98; Makrizi, *Sülûk*, c. 2, s. 772-773; İbn Tagribirdi, *Nücûm*, c. 10, s. 155-156; Suyûtî, c. 2, s. 180; İbn İyâs, c. 1/1, s. 529; Horox, s. 9.

27 Varlık, s. 128.

28 Varlık, s. 129.

29 Varlık, s. 130-131.

kalıntıları yok edebileceğini hesaba katmamışlardır. Bunun yanında bu kadar uzak coğrafyadan Avrupa'ya salgının yayılamayacağı düşüncesi ile pandemi sırasında yapılan gözlemlerin yanlış yorumlanması da onların görüşlerinin doğruluğunu azaltan diğer yönlerdir. Diğer yandan bu araştırmacıların yanlış sonuçlara ulaşmasında Avrupa'ya göre Çin ve Hindistan'a daha yakın olan İslam tarihçilerinin bilgi kaynaklarını da gözardı etmeleridir. Kara Veba salgını sırasında İpek Yolu üzerinden Orta Asya'dan Orta Doğu'ya gelen tüccarlar, veba konusunda daha sağlıklı bilgiler aktarmaktadır. Yine Deşt-i Kıpçak bölgesinden Anadolu, Suriye ve Mısır'a doğru yapılan köle ticareti vasıtasıyla da haberler alınmaktadır. İslam tarihçileri tüccar, yolcu ve elçilerin verdikleri bilgilere de eserlerinde yer vermişlerdir. Kara Veba hakkında ilk yazanlardan olan İbnü'l-Verdî gibi müellifler tereddütsüz vebanın çıkış noktası olarak Çin'i gösterip detaylı bilgiler vermişlerdir.

Nühket Varlık ise Kara Veba'nın çıkış kaynağı konusunda net bir ifade kullanmamakla birlikte Çin menşeli olabileceğine dair görüşleri kabul eden tarafta olduğu izlenimi vermekte ve hâlâ bu konuda ihtilafların devam ettiğini de ifade etmektedir.³⁰

Kırım'a Yayılışı (1346)

Kara Veba'nın çıkması, bulaştırılması ve yayılması konusunda pek çok iddia vardır. Bunlardan birine göre salgının yayılması ve bulaştırılmasında Moğollar suçludur. Batılı araştırmacıların iddialarına göre onlar 13. yüzyılın sonunda Çin'de Yuan bölgesine yerleşip burada veba bakterisi ile tanışır. Daha sonra buradan veba mikrobunu Gobi Çölü'ndeki Karakurum'a taşıyıp oradan da ellerinde tuttıkları Kırım'a kadar ulaştırırlar. Diğer bir iddia ise Orta Asya'da rüzgâr ve sıcakla hava değişir, iklim farklılaşır ve veba meydana gelir. Uygun ortamda çıkan veba mikrobu taşıyan kemirgen ve pireler Moğol ve Türk göçebeleri tarafından batıya doğru getirilir. Bunlar da Kara Veba'nın baş etkenleri arasındadır. Yukarıda da değinildiği gibi Kırım'a veba ulaştığında bölgeye hâkim olan Moğolların Altınorda kolunda Canibeg (1342-1357) tahtta bulunuyordu. O, 1343 yılında Ceneviz kolonisi olan Kefe'yi kuşatmış ancak ağır kayıplar vererek geri çekilmişti. 1345-1346 yılında yeniden şehri kuşatsa da ordusundaki veba salgını yüzünden başarılı olamadı. Ancak Canibeg'in, kuşatma altında bulunan Cenevizlilerin üzerine mancınıklarla vebalı cesetleri fırlattırması sonucu hastalığı bulaştırdığı iddia edilmektedir.

30 Varlık, s. 131.

İtalyan noter Gabriele de Mussi (1280-1356) Kefe kuşatmasının görgü tanığı olarak tuttuğu notlarda bunu yazmıştır. Burada veba bulaşan Cenevizli denizciler İstanbul ve İtalya'da hastalığı yayarlar. Canibeg'in kuşatma altında bulunanların üzerine vebalı cesetleri arttırması yönteminin ilk biyolojik savaş olduğu ileri sürülmektedir.³¹ Ancak vebanın yayılmasında bunun çok az etkisi olduğu da iddialar arasındadır.

Avrupa'ya Yayılışı (1347-52)

Bazı araştırmacılar Avrupa'da ilk salgın olarak Kara Veba'yı kabul ederler. Onlara göre büyük salgın öncesi Avrupa ülkelerinde veba salgını görülmemiştir. Onların iddialarına göre vebayı yayan kara sıçan ve üzerlerinde yaşayan pireler Haçlı Seferleri'ne kadar kıtada görülmemiştir. Bu seferler sırasında veba salgını Uzak Doğu ve Orta Doğu'dan Avrupa'ya taşınmış ve sıçanlar/fareler üzerindeki veba bakterisi taşıyan pireler de kıtada çoğalmıştır. Bu salgın sonrasında 19. yüzyıla kadar devam eden vebaların sebepleri de bu kara sıçanlar/farelerde yaşayan pirelerdir. Avrupa'daki Kara Veba kaynaklı can kayıplarının, bağışıklık sisteminin gelişmemesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Kızamık ve çiçek hastalığı gibi salgınlar ilk görüldüğünde çok can kaybına yol açarken sonraki görülmelerinde nisbeten daha az ölüme neden olmaları da bağışıklık kazanmayla ilgili olmalıdır.³² Avrupalı bazı tarihçiler ise Kara Veba öncesi kıtanın Mısır, Suriye ve Anadolu'da MS 541-543 arasında görülen Justinian Vebası'ndan da etkilendiğini yazarlar. Akdeniz havzasında etkili olan ve yersinia bakterisinin sebep olduğu Justinian Vebası'nın artık Avrupa'da da görüldüğü kanıtlanmıştır. Bubonic (hıyarcıklı) veba türünden olan bu salgın Kara Veba ile aynı türdendi.³³

Kara Veba hakkında bilgi veren muasır kaynaklar az olmakla birlikte sonradan pek çok araştırma yapılmıştır. Salgın hakkındaki ilk bilgiler kilise kayıtları, hekimlerin gözlemleri, mektuplar, mezar taşları, gemicilerin tuttuğu notlar, tüccar kayıtları, noter belgeleri ile şair ve yazarların eserlerinde geçen sözlerden derlenmiştir. Günümüz Avrupalı araştırmacıları 1347-1352 arasındaki arkeolojik malzemelerden, mezarlıkta yaptıkları incelemelerden, tarım üretimi ile ilgili kayıtlar ve ticari belgelerden yola çıkarak Kara Veba

31 Mark Wheelis, "Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa," *Emerging Infectious Diseases*, vol. 8, no. 9, (September 2002), s. 972; Horox, s. 9; <https://www.ancient.eu/article/1540/medieval-cures-for-the-black-death/>

32 Per Lageras, s. 10.

33 Per Lageras, s. 13.

hakkında çıkarımlar yapmaktadırlar. Kıtada Mısır ve Suriye’de olduğu gibi yazarların veya seyyahların gün gün tuttuğu kayıtların eksikliği dikkat çekmektedir. Salgına pek çok Avrupa ülkesinde “kara ölüm” denmekle birlikte Almanlar “büyük ölüm” adını verirler. William L. Langer 1964 yılında yazdığı bir makalesinde Avrupa nüfusunun en az 1/4’ünü öldüren salgını insanlık tarihinin en büyük felaketi olarak tanımlar. Yazar veba salgınına insanların ciltlerinde kanamalara sebep olan koyu renkli lekelerden dolayı kara ölüm adının verildiğini belirtir.³⁴ Langer, Avrupa’daki vebalar için bu salgını başlangıç kabul eder. Ona göre daha önce Orta Doğu ve Uzak Doğu’da meydana gelen veba Avrupa’yı etkilememiş, Orta Doğu’da salgını yaydığı iddia edilen kara sıçan kıtaya Haçlı Seferleri sırasında taşınmıştır. Kara Veba öncesi fare ve sıçanların üzerinde yaşayan ve hastalığın yayılmasında birinci sebep olan pirelerin Avrupa’da olmadığı, olsa dahi güney bölgelerinde çok az görüldüğü iddia edilmektedir. Yine Çin kaynaklı olan bu salgından sonra Avrupa’da her on yılda bir hastalık tekrar eder.³⁵

Kara Veba öncesi 1315-1322 yılları arasında Batı Avrupada büyük bir kıtlık yaşanmıştı. Kuzey ülkelerinden İngiltere’de kıtlığın etkili olduğu bilinmektedir. Ancak Danimarka, İsveç ve Norveç gibi ülkelerde elde kayıt olmadığı için kıtlık hakkında bilgiler bulunmaz.³⁶ Kara Veba, Asya ve Afrika kıtaları gibi Avrupa kıtasını da kasıp kavurmuş ve günümüzün ifadesiyle küresel bir salgına dönüşmüştür. (Bkz. Ekler, Haritalar, Harita 2) Salgının Avrupa kıtasında yayılışı, etkileri ve sonuçları hakkında okuyuculara kısa bir bilgi vermek faydalı olacaktır. Bu bilgilerden yola çıkarak Hristiyan ve İslam dünyasının vebaya bakışı konusunda bir karşılaştırma yapılabilecektir. Burada Kara Veba’nın Avrupa ülkelerine yayılışı, nerelerde etkili olduğu, insanların vebaya bakışı, uygulanan tedavi metodu, sosyal, demografik ve iktisadi sonuçları üzerinde duracağız.

34 William L. Langer, “The Black Death,” *Scientific American*, vol. 210, no. 2 (February 1964), s. 114.

35 Langer, s. 114.

36 Per Legares, *Environment, Society and the Black Death*, (Oxford: Oxbow Books Press, 2016), s. 9.

İtalya

Önceki bilgilerde belirtildiği üzere Kara Veba hem Avrupa'ya hem de Orta Doğu'ya Kırım'dan yayılmıştı. Hastalık Avrupa'ya ulaşmadan önce Çin'den başlayarak Kırım'a kadar olan bölgelerde milyonlarca Çinli, Türk ve Moğol'a bulaşarak toplu ölümlere yol açar. Kırım'ın Kefe Limanı'ndan kalkan Ceneviz gemilerinde veba bulaşmış mürettebat ve gemiciler önce İstanbul'a sonra da İtalya'ya hastalığı yaymıştır. İlk başta salgına sadece veba denilirken sonradan kara kelimesi de eklenerek Kara Veba şeklindeki isim yaygınlaşır. Salgın biraz da dramatize edilerek anlatılır. Kırım'ın Karadeniz kıyısında bulunan Kefe Limanı'ndan yola çıkan Ceneviz ticaret gemileri salgını önce Bizans İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'a bulaştırır. Buradan kalkan 12 gemiden oluşan Ceneviz ticaret filosu ilk önce 1347 yılının sonbahar aylarından Ekim'de Sicilya'nın kuzeyinde Messina şehrine ulaşarak burada vebayı bulaştırır. Venedik'e de vebanın Kefe Limanı'ndan gelen bir kadırganın 1347 sonbaharında şehrin ana limanına ulaşmasıyla bulaştırıldığı iddia edilir. İstanbul üzerinden salgın karadan Trakya, Makedonya ve Mora Yarımadası'na yayılarak Venedik'e doğru yol alır. Messina Limanı'na yanaşan gemilerdeki gemicilerin pek çoğunun vebadan öldüğü görülür. Rıhtımda bu gemileri gözleyen ahalinin kendilerini bekleyen korkunç sondan haberleri de yoktur. Karaya çıkan hasta gemiciler salgını halka bulaştırırlar. Ancak Messinalı yetkililer bunların vebalı olduğunu anlayınca onları gemilerine geri kovalayıp limandan uzaklaştırmaya çalışsalar da iş işten geçmiştir. Kent ahalisine bulaşan veba salgını bütün Sicilya'yı kaplar. Sardinya, Korsika ve Elba adalarına da salgın yayılır. Buradan veba 1348 kışında İtalya karasında ticaret yolları üzerinde bulunan Roma ve Floransa'ya ulaşır. Floransalı şair ve yazar Giovanni Boccacio (1313-1375) *Decameron* adlı eserinde vebadan bir villaya kaçan yedi erkek ve üç kadın üzerinden insanları ve şehri etkileyen salgını hikâyeleştirir. Yazar, vebanın Floransa'ya gelmeden yıllar önce Levant'ta³⁷ çıktığını yazar. Ona göre 1348 yılı ilkbaharında veba başlamıştı. Onun Kara Veba salgını hakkındaki anlatımı ile Mısırlı ve Suriyeli müelliflerin tasviri birbirine benzer. Floransalı yazar insanların kasık ve koltuk altlarında tümörler çıktığını, bunların küçük bir elma ya da yumurta ebatında olduğunu,

37 Levant: İtalyanlar için Güneş'in doğduğu yeri ifade etmek için kullanılır. Coğrafi terim olarak ise Ege Adaları ile Türkiye'nin Ege ve Akdeniz kıyıları için kullanılırdı. Haçlı seferleri sırasında Suriye, Filistin ve Kıbrıs ile Mısır'ı, 13. yüzyılda Kırım'a kadar uzanan Karadeniz bölgesini kapsamı içine aldığı görülmektedir. Bkz. Şerafettin Turan, "Levant", *DİA*, 2003, c. 27, s. 145.

vücutta mor lekeler oluştuğunu, şiddetli bir ateş ile burundan kan geldiğini ve üç gün sonra da ölümünün gerçekleştiğini ifade eder. Yazarın anlatımına göre veba sırasında Floransa halkı sıkıntı ve üzüntü içinde kalır. Eğlenceler durdurulur, yemek yenmez ve müzik dinlenmez. Ahali kenti terk edip kırsala kaçar. Baba oğlundan, anne kızından, kardeş kardeşinden, karı kocadan ve akraba akrabadan kaçar. Kentte o kadar fazla insan ölür ki mezarlıklar dolar. Gemilerdeki malları kimse indirmmez. Cesetler oraya buraya fırlatılır. Kara Veba İtalya'da nüfusun %30'u ile %60'ını yok eder. Vebanın Messina'ya ulaşması hakkında Fransisken Papazı Michael de Piazza'nın tuttuğu notlar Giovanni Boccacio'nunki gibidir. O da gemilerin vebalı gemiciler taşıdığının öğrenilmesi üzerine limandan kovulduğunu yazar.³⁸ Orta Çağ kroniklerinden elde edilen bilgilere göre vebadan ölenler sebebiyle İtalya şehirlerinden Floransa'nın nüfusu 90.000'den 45.000'e ve Siena'nınki ise 42.000'den 15.000'e iner.³⁹

Messina'ya alınmayan Ceneviz gemileri memleketleri olan Cenova'ya yönelerek vebayı buraya bulaştırır. Arkasından da Pisa ve diğer İtalya şehirlerine salgını yayarlar. Papa'nın doktoru bile vebadan ölür. Bu veba, bulaşıcı olup bir insanın elbisesine dokunmak bile salgına yakalanmak için yeterlidir. Akşam yatağına sağlam yatan bir kişi sabah ölü olarak bulunur. Floransa gibi Roma ve diğer İtalya şehirlerinde de manzara benzerdir.

İtalya'da vebadan pek çok aile yok olur. Cesetler tören yapılmadan çukurlara atılır. Bir baba "Beş oğlumu ellerimle çukura taşıdım ve diğer insanlar da aynısını yaptı." diye sızlanır.⁴⁰ Bazı araştırmacılar Cenevizli gemiciler tarafından vebanın ilk olarak memleketleri olan Cenova'ya bulaştırıldığını iddia eder. Burada ilginç bir olay anlatılır. Bu sırada Cenova ordusu şehir yakınında bir kamp kurmuştur. Ordudan ayrılan dört asker sahilde bulunan Rivarola'ya gider ve halkının hepsinin hastalıktan öldüğüne şahit olurlar. Evlere soygun amacıyla giren askerler çaldıkları eşya ile birlikte ordunun kamp yaptığı yere dönerler. Evlerden çaldıkları eşyaların içinde olan polarlara sarılıp uyurlar. Sabah kalkıldığında bu askerlerin öldüğü görülür. Bunun bir salgın hastalık olduğu anlaşılır. Bundan sonra hiç kimse ölümlerin eşyalarını ve giysilerini

38 Langer, s. 114; Deming, s. 6-7; Legares, s. 11; Joseph A. Legan, s. 12; Janet Abu-Lughod, *Avrupa Hegemonyasından Önce 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi*, çev. Cansen Mavituna, (İstanbul: Vakıfbank Yayınları, 2020), s. 197-198; Hans Ditrach, "The Transmission of the Black Death to Western Europe: a Critical Review of The Existing Evidence," *Mediterranean Historical Review*, vol. 32, no. 1, 25-39, (2017), s. 26; Vasiliev, s. 699.

39 Langer, s. 114-115.

40 Deming, s. 9.

kullanmaz.⁴¹ Veba Cenova'da o kadar şiddetli olur ki kentte yaşayanların ancak 1/7'si hayatta kalır. Aynı sırada Venedik'e de yayılan veba, burada yaşayanların %70'inden fazlasını öldürür. Bu oranın %60 olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. Kısa süre içinde Venedik'te yaşayan 24 hekimden 20'si ölür. Veba, İtalya ve Sicilya şehirleriyle Apulia bölgesi (İtalya'nın güneydoğusu) ve komşu yerlerin nüfusunun tamamını neredeyse yok eder. İtalya'nın gelişmiş bölgesi olan Toskana'ya yayılır. Floransa, Pisa, Lucca halkının da önemli bir kısmı yok olur. Bu şehirlerde ölüm oranı %45 ile 75 arasında değişir. Bölgede işgücü sıkıntısı yaşandığı için kölelik yeniden canlanır.⁴²

Kara Veba Messina'dan sonra Marsilya, Cenova ve Venedik gibi limanları vurur. 1348 yılında ise çok geniş alanlara yayılır. İtalya dâhil bütün Akdeniz kıyılarını kaplar. Balkanlar, İspanya, Fransa, Ortadoğu, Kuzey Afrika, Hollanda, Güney İngiltere ve İrlanda'nın ardından 1349-1350'de Almanya ve kuzeye doğru ilerler. İskandinav ülkelerine kadar ulaşır. 1351-52'de ise Polonya ve Rusya'da etkili olur.⁴³ Kara Veba salgını İzlanda ve Grönland'a ulaşmaz. Çünkü Kara Veba'dan dolayı gemicilik sektörü büyük zarar görmüş, gemiciler kıyılar arası gidip gelmez olmuş ve ticaret durmuştu. İngiltere ve İrlanda başta olmak üzere Avrupa ülkelerinden İzlanda'ya 50 yıl gemi seferi yapılmaz. Kara Veba sonrası Avrupa'da tekrar eden salgınlar nihayet 1402-1404 ve 1494-1495 yıllarında İzlanda'yı çok kötü vurur ve pek çok can kaybına neden olur. Bu, ülkede birinci salgında %50-60, ikincisinde ise %30-50 nüfus kaybına yol açar.⁴⁴

Fransa

Kara Veba Messina'yı vurduktan sonra bir yandan karşı kıtaya sıçrayarak Afrika'da Tunus'a, diğer yandan da 1348 Ocak ayında Fransa'nın Marsilya Limanı'na ulaşmıştı. Salgın daha sonra Paris, Bordeaux ve Lyon kentlerine sıçrar. Diğer ülkelerde olduğu gibi Fransa'da da pek çok insan ölür. Ülkenin kentlerinde ölüm oranı %40'a ulaşır. Fransız din adamları hastalığın sebebini halkın günahkâr olmasına bağlasalar da kendilerine de bulaşır. Bu sırada Papalığa ev sahipliği yapan Avignon şehrinde kardinallerin 1/3'ü salgından

41 Horox, s. 20.

42 Rosemary Horox, *The Black Death*, (Manchester ve New York: Manchester University Press, 1994), s. 20; Joseph A. Legan, s. 12; Remi Jedwab, Noel D. Johnson, Mark Koyan, "Negative Shocks And Mass Persecutions: Evidence From 'The Black Death,'" *Journal of Economic Growth*, 24 (2019), s. 349.

43 Legares, s. 11.

44 Lageras, s. 10.

ölür. Bu yüzden Papa VI. Clement de doktorunun tavsiyesi üzerine kenti terk etmek zorunda kalır. Ülkenin güneyinde Montpellier'de 140 Dominik keşişine bulaşan veba, onlardan sadece yedisini sağ bırakır. Hastalığın bulaşmasından korkan, içlerinde hekimlerin de olduğu pek çok kişi ıssız yerlere kaçarak inzivaya çekilirler.⁴⁵

Güney Fransa'da veba Rhone Nehri boyunca kuzeye doğru yayılır. Bu sırada Fransa 18.000.000-20.000.000 nüfusuyla Avrupa'nın en kalabalık ülkesidir. Veba, 80.000 ile 200.000 arasında nüfusa sahip olduğu rivayet edilen Paris'e 1348'in yazında ulaşır ve günlük 800 insanın öldüğü söylenir. Paris'te anlatıldığına göre bir gün sağlıklı olan bir kişi ertesi gün ölmekteydi.⁴⁶

Hollanda, Belçika ve Lüksemburg

Kara Veba, Kuzey Batı Avrupa'da deniz seviyesine yakın rakımda olan ve düşük ülke olarak adlandırılan Belçika, Lüksemburg ve Hollanda'yı da etkisi altına alır.⁴⁷ Salgın Cenova'dan Fransa'ya, oradan da kuzeye doğru yayılarak Picardy ile Hollanda ve Belçika'ya ilerler. Hollanda'nın güneyi, Belçika'nın batısı ve Fransa'nın kuzeyini içine alan Flandre bölgesinde veba çok etkili olur. Bölgede 1315-16'da görülen kıtlık ve diğer doğal afetlere göre veba çok etkili olur ve nüfus artışını engeller. Belçika Flandra'sının merkezi olan Brugge vebadan çok acı çeker. Ölümlerin çokluğundan şehirde iki yeni mezarlık kurulur. 1340'ta Brugge'nin nüfusu 35-40 bin arasındayken Kara Veba ve sonra devam eden salgınlarla azalır. 15. yüzyılda bile nüfus eski sayıya ulaşamaz. Flandre'nin diğer şehirleri Ypres ve Gent'te pek çok insan hayatını kaybeder. Ypres sokakları cesetlerle dolarken, Gent'te yetimlerin sayısı artar.⁴⁸ Legan adlı araştırmacı Hollanda'da vebanın diğer ülkelere göre daha az etkili olduğunu ve nüfusun %20 ile 25'ini öldürdüğünü belirtir. Ona göre salgın bu ülkede 1315-16'da meydana gelen büyük kıtlıktan daha fazla etkili olmaz.⁴⁹ Ancak Hollanda ve Belçika şehirlerinde Kara Veba daha az insan kaybına yol açmasına rağmen ekonomik etkileri İtalyan şehirlerine göre daha ağır olur. Venedik ve Cenova gibi kentler salgın sonrası çok daha çabuk toparlanırlar.⁵⁰

45 Deming, s. 7-9; Joseph A. Legan, s. 12.

46 Joseph A. Legan, s. 14.

47 Joris Roosen, Daniel R. Curtis, "Dangers of Noncritical Use of Historical Plague Data," *Emerging Infectious Diseases*, (January 2018), s. 103.

48 Lughod, s. 153-154.

49 Legan, s. 14.-

50 Lughod, s. 155.

Ancak düşük bölge olarak adlandırılan Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'da salgının izleri uzun süre silinmez.

İspanya

İspanya'ya veba üç koldan girer. Birincisi Kuzey Afrika üzerinden Cebe-itarık'ı geçerek Müslümanların elinde bulunan Endülüs'e yayılır. İkincisi Fransa'dan kuzeyde Pireneleri geçerek Bask bölgesine bulaşır. Üçüncüsü ise İtalya üzerinden tüccarlar tarafından Balear adalarına ulaştırılır. Buradan Barselona ve Valensiya'ya yayılarak bu kentlerin ahalisinden %30-40'ını öldürür. Kara Veba'nın Endülüs şehirlerine yayıldığı sırada Kastilya Kralı XI. Alfonso Müslümanların elinde bulunan Gırnata şehrini kuşatır ve burada vebaya yakalanarak ölür. O, Avrupa'da vebadan ölen tek kraldır. 1350 yılı sonunda İspanya'nın Akdeniz havzasında nüfusun %35-40'ı vebadan hayatını kaybeder.⁵¹ İspanya kentlerinin cadde ve sokakları vebadan ölenlerin cesetleriyle dolar. Onlar gömülmeden ortada kalır ve çürür. Vebaya yakalananlarla kimse ilgilenmez ve çaresiz şekilde ölüme terk edilir. Hatta hastalığa yakalanan pek çok insanın iyileşme umudu olmadığından diri diri çukurlara atılıp gömülür. İspanya kentlerinin nüfusu o kadar azalır ki sağ kalanların da vahşi hayvanların saldırısına uğradığı belirtilir.⁵²

İngiltere

1348 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında Kara Veba İngiltere'ye ulaşır. Önce Bristol ve Oxford'a sonra da Ekim veya Kasım aylarında Londra'ya bulaşır. 1348-1349 kışı İngiltere'de alışılmadık şekilde sıcak olup havası da nemlidir. Ülkede kemirgen ve pirelerin çoğalması için uygun ortamın olduğu ileri sürülür. Salisbury Piskoposu'nun kilise defterlerinin sayfalarının büyük çoğunluğu boş olup görevlilerin ölümü sebebiyle kayıtlar tutulamamıştı. 1349 ilkbaharı Londra'da veba çok şiddetli olup 2 Şubat'tan 2 Nisan'a kadar kentte her gün 290 kişinin öldüğü belirtilir. Bu sırada şehrin nüfusu 60.000 ile 70.000 arasında olup bunun %35-40'ına tekabül eden 30.000 kişi ölür. Kentin mezarlıkları dolar ve yenileri açılır. Zengin fakir ayrımı olmadan veba herkese bulaşır. Kiliseye bulaşan veba Canterbury'nin üç piskoposunu arka arkaya öldürür. Kraliyet ailesine bulaşan veba, Kral III. Edward'ın kızının ölümüne sebep olur. Salgın yüzünden İngiltere kralı parlamento oturumlarına

51 Legan, s. 13.

52 Deming, s. 9.

katılamaz. Bu sırada halkın maneviyatını yükseltmek isteyen Papa, vebadan ölenlerin günahlarının bağışlanacağını ilan eder. Londra'dan veba kuzeye doğru ilerleyerek Doğu Anglia, Midland ve Galler'e ulaşır. 1349 yazında Bristol ve Chester'den gelen gemilerle veba İrlanda'ya da bulaşır. İrlanda'yı çok kötü vuran veba, Dublin Piskoposu da dâhil olmak üzere pek çok kişinin ölümüne neden olur. İskoçlar, İngiltere'de salgından ölümleri duyunca bunun Tanrı'nın bir cezalandırması olduğuna inanırlar. Bu sırada iki ülke savaş hâlinde olup İngiltere, İskoçya'yı işgal etmeye uğraşırken ordusunu veba vurur. İki ülke arasında ticari münasebetler bulunmadığından İskoçya'ya veba İngiltere üzerinden değil de muhtemelen Kıta Avrupası'ndan gelen gemiler tarafından bulaştırılır. Ancak bu ülkede veba salgını diğer Avrupa ülkelerine göre daha az etkili olur.⁵³ İngiltere nüfusunun Kara Veba sırasında 3.800.000 olduğu ileri sürülmekte olup, salgın sırasında o kadar kayıp olmuştur ki 1374 yılına gelindiğinde nüfus ancak 2.100.000'e ulaşabilmiştir.

Ülke genelindeki nüfus kayıplarından benzer şekilde başkent Londra da çok etkilenir. Kentin nüfusu 175 yıl sonra 1620'lerde ancak salgın öncesine ulaşır. Kara Veba sebebiyle, İngiltere ve Galler'de Avrupa'nın geri kalanına göre nüfus kaybı çok fazla olup %50 oranına ulaşır. İngiltere üzerinden salgının İzlanda, Grönland ve İskandinav ülkelerine sıçradığı ileri sürülse de bazı araştırmacılar İzlanda'ya ulaşmadığını yazarlar. Kara Veba'ya hiçbir ilaç ve tedavi yöntemi çare olmaz, muasır hekim Guy de Chauliac (1290-1368) salgına yakalanmış insanlara bir yardım yapamayacağını itiraf eder.⁵⁴

Kara Veba'nın yayılması ve artmasında kötü şartlar etkiliydi. Avrupa kentlerinde kanalizasyon olmayıp fakirlik ve yoksulluk had safhadaydı. Şehirlerin suyu kirli olup dereler pisti, banyo yapılmıyor ve çöpler toplanmıyordu. İngiltere'nin başkenti Londra'ya ancak 1700'lerden sonra kanalizasyon yapılabilmişti. Sağlıklı içme suyu olmayıp insan atığı da temiz su ve kuyulara sızıyordu. Veba salgını karadan denize ve denizden karaya bulaşır. Mürettebat ve işçilerin öldüğü gemiler sahipsiz kalarak Atlas Okyanusu'na sürüklenir. İngiltere'nin batısında meşhur Bath ve Wells kilisesinin rahiplerine bulaşan veba, pek çok din adamının ölümüne sebep olur. Hatta günah çıkarmak için kiliseye gelenleri dinleyecek papaz kalmaz. Bu yüzden kilisenin piskoposu erkek yoksa kadınların dahi itirafları (günah çıkarma) dinleyebileceğine izin verir.⁵⁵

53 Legan, s. 14-16.

54 Deming, s. 7; Horox, s. 3.

55 Deming, s. 9.

İskandinavya (Norveç, İsveç ve Finlandiya)

Kara Veba 1349 Mayıs ayında Norveç'in Bergen Limanı'ndan Far North'a ulaşır. Burası İskandinavya'nın en kalabalık kenti olup aynı zamanda Hansaetic League'nin (Hansa Birliği) en büyük limanıydı. Şehre vebanın bulaşmasına gelince mürettebatı vebadan ölmüş bir İngiliz gemisi sürüklenerek kıyıya yakın kayalıklara oturmuştu. Gemiye çıkan Bergen yetkilileri farkında olmadan şehirlerine vebayı bulaştırdılar. 1350 yılı içinde Kara Veba İsveç'e ulaşır ve ülkeyi çok kötü şekilde vurur. Sonbaharda merkez Stockholm ve doğu kıyılarına bulaşır. Bir Baltık adası olan Gotland'a da bahar ayında Hansaetic tarafından gelen gemiciler tarafından salgın bulaştırılmıştı. Avrupa'da 1100-1300 yılları arasındaki nüfus artışından İsveç ve Norveç de nasibini almıştı. İsveç'e bağlı Gotland'da 10. yüzyılda 500 ile 700 arasında çiftlik varken bu sayı 1300'lerde 1.200-1.500 arasındaydı. Ancak Kara Veba ile bu çiftlikler boşalır ve nüfus erir. İsveç'ten Fransa'nın Avignon kentinde bulunan Papa'ya yazılan mektuplarda salgın sebebiyle çok can kaybı olduğu ve Rusya'ya karşı Haçlı seferi yapılamayacağı bildirilir. Burada kastedilen Rusya'ya karşı Haçlı seferi ya Katolikler ile Ortodokslar arasındaki mücadele ya da bu ülkenin güney kısımlarına hâkim olan Müslüman Altınorda Devleti ile savaşı. Tam olarak nüfus kaybı tespit edilemese de günümüzde yapılan araştırmalarda Norveç'te çiftliklerin %40'ının, İsveç'te ise %15'inin terk edildiği belirlenir. İsveç'te 1350 sonuna kadar veba kent ve kırsala yayılır ve nüfusun yarısını öldürür. Veba bu iki ülkeyi de vururken Finlandiya'ya ulaşmadığı ileri sürülür. Bunun sebebi olarak ülkenin nüfusunun azlığı gösterilir. Bu sırada Finlandiya'nın nüfusu 100.000-200.000 arasında olup insanlar kentlerde yaşamaktan ziyade uçsuz bucaksız kırsala dağılmıştı. Vebanın İskandinav şehirlerini çok etkilediği ve Baltık Denizi'nde ticaretin durduğu iddia edilir.⁵⁶

Avusturya

Kara Veba, İtalya üzerinden Brenner Geçidi'yle 1348 Temmuz ayında Avusturya'ya bulaşır. Nouberg şehrinde ölenlerin mallarını mirasçıları veba bulaştığı gerekçesiyle kabul etmezler. Bu şehirde o kadar fazla acı yaşanır ki pek çok insan hayatını kaybeder. Geride kalanlar hasta oldukları için cenazeleri defnedemezler. Şehir dışına altı büyük çukur kazılır ve cesetler oraya fırlatılır. Berken kentinde tek bir günde 1.200 kişinin öldüğü kayıtlara geçer. Baba, çocuk veya anne kimse kimsenin cesedine dokunamaz. Ne cenaze

56 Legan, s. 16; Per Lageras, s. 13; Jordan, s. 12.

töreni düzenlenir ne de dua yapılabilir. Veba bulaşan şehir ahalisinden pek çok ailenin soyu tükenir.⁵⁷

İsviçre

İsviçre'ye de Kara Veba salgını bulaşır. Salgının yayılmasını Yahudilere bağlayan ülke halkı onları cezalandırmak için harekete geçer. İsviçre-Fransa arasında Cenevre Gölü yakınında Yahudiler su ve kuyuları zehirlemekle suçlanıp tutuklanırlar. İşkence yapılan sanıklara hem kuyuları hem de dereleri zehirledikleri itiraf ettirilir. Sadece bunlarla yetinilmez, Cenevre Gölü ve Savoy'daki bütün Yahudiler yakılarak öldürülür. Ülkede yaşayan Yahudiler tutuklanıp işkenceler edilip katledilirler. Bu katliamlar Bern ve kuzeye doğru Almanya'nın içlerine kadar yerlerde yayılır. Papa'nın Yahudilere yapılan zulüm ve katliamları durdurmak için yaptığı çağrılar Hristiyanlar dikkate almazlar.⁵⁸

Bohemya (Çekya)

Günümüzde Çek Cumhuriyeti toprakları içinde kalan Bohemya'ya da bulaşan Kara Veba'nın burada etkili olmadığı iddia edilse de Çek tarihçi Frantisek Graus bunun doğru olmadığını ifade eder. Ona göre Kara Veba 1348'de değil de 1350'de Bohemya'ya ulaşır. Prag Manastırı'ndaki din adamlarının %30'u ölür. Praglı Francis'in anılarında anlattığına göre; İtalya'nın Bologna kentinden Prag'a doğru yola çıkan bazı öğrenciler, geçtikleri kent ve kasabalarda yaşayanların çok azı dışında hemen hemen hepsinin öldüğünü görürler. Geride kalanlar ise hastalıktan öyle etkilenirler ki bir bardak suyu bir başkasına taşıyacak gücü kendilerinde bulamazlar. Kimse kimseye bakacak güçte olmayıp herkes büyük bir azap ve ıstırap içindedir. Birçok yerde cesetler çürümüş, hava daha da enfekte olmuştur ve onları gömmek için kimse hayatta kalmadığından daha büyük bir tehlike ortaya çıkar. Bu öğrencilerden sadece biri Bohemya'ya ulaşır ve gerisi yollarda ölür.⁵⁹

Almanya

Almanya'ya veba, Avusturya Alpleri ile Fransa ve Hollanda üzerinden Ren Nehri boyunca iki koldan girer. Almanya'da ölüm oranları Akdeniz havzası, İskandinavya ve İngiltere'ye göre daha düşüktü. Hamburg ve Bremen gibi

57 Deming, s. 9.

58 Deming, s. 11.

59 Francis of Prague, *Chronisci Pragensi*, ed. Jana Zachova, (Prague: Fontes Rerum Bohemicarum, 1997), s. 205; Legan, s. 17-18.

Baltık şehirlerinde en yüksek ölüm oranı %30 olurken en düşük ise Alsace-Lorraine'de olup %10 civarındaydı. Almanya'da vebanın ilahi bir cezalandırma olduğunu düşünenler suçlu olarak Yahudileri görür ve onlara karşı düşmanlık da had safhaya çıkar.⁶⁰ Langer, vebadan Hamburg kentinin nüfusunun yarı yarıya indiğini iddia eder.⁶¹

Balkanlar

Kara Veba salgını Balkan ülkelerinde de etkili olur. İstanbul üzerinden Trakya ve Makedonya'ya yayılır. Mora Yarımadası'na 1347'de yayıldığı ve oradan da Venedik'e ulaştığı ileri sürülür.⁶² Bu da bize gösteriyor ki Venedik'e hem denizden gemiciler vasıtasıyla hem de Balkanlar üzerinden salgın bulaşır. Vebanın Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya'daki tesirleri pek bilinmese de Macaristan'da çok etkili olmuştur.

Polonya

Kara Veba salgını Almanya üzerinden Polonya'ya yayılır. Zaten Batı Avrupa'dan buraya kaçan Yahudiler salgını bu ülkeye bulaştırırlar. Polonya'da vebanın daha az etkili olduğu bazı tarihçiler tarafından ileri sürülse de bir kısmı bunun doğru olmadığını belirtirler. Prusya ve Pomeranya gibi günümüzde Polonya sınırında yer alan bölgeleri de veba vurur. Salgın Pistula Nehri üzerinden Polonya'nın geri kalan yerlerine de ulaşır.⁶³

Rusya

Kara Veba Almanya'dan Baltık Denizi ve Polonya üzerinden Rusya'ya doğru yayılır. Litvanya'ya yayıldığı bilinse de ayrıntılı bilgilere ulaşılamaz. Rusya'ya salgın hem Astarhan hem de Kırım üzerinden yayılır. Rus topraklarında 1352'ye kadar veba görülür. Kırım'ın kuzeyinde bulunan Altınorda Hanlığı arazisine de Rusya üzerinden salgın bulaşır. Veba yüzünden Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında ticaret durur. 1352'ye kadar Litvanya üzerinden Pskov'a sonra da Novgorod'a yayılır. Vebanın Moskova'daki etkileri bilinmemektedir. Ancak Rus Ortodoks Kilisesi Patriği, Moskova Büyük Dükü Simeon Gordiy ve yedi çocuğunun bu sıralarda gerçekleşen ölümleri vebaya bağlanmaktadır.

60 Legan, s. 16.

61 Langer, s. 115.

62 Legan, s. 11.

63 Legan, s. 16.

Rus kroniklerinin verdiği bilgiye göre bazı kentlerde tek bir insan bile hayatta kalmaz.⁶⁴

Kara Veba'nın Avrupa'da Sosyal, Ekonomik, Demografik ve Siyasi Sonuçları

Yahudilerin Suçlanması

Orta Çağ Hristiyanları, vebanın nedenini bilmedikleri için bunun bir tür ilahi ceza olduğuna inanırlardı. Onlar, açgözlülük, küfür, sapkınlık, dünya malı ve zina gibi şeylere tevessül etmelerinden dolayı bu ilahi cezanın başlarına geldiğini düşünmekteydiler. Onlara göre vebadan kurtulmanın tek yolu Tanrı'nın affına sığınmaktı. Hatta kendilerine göre, sapkın bir topluluk olduğuna inandıkları Yahudileri temizlerlerse bu Tanrı'nın hoşuna gidecekti. Bu yüzden Kara Veba sırasında Avrupa'da Hristiyanlar, Yahudileri günah keçisi olarak görerek onlardan on binlercesini katlettiler. Bazılarına göre vebanın sebebi Yahudilerdi ve onlar, su kuyularını ve temiz su kaynaklarını zehirleyip Hristiyanların çocuklarını öldürmekteydiler. Yahudilere karşı acımasız bir zulüm peşine düşerek aralarında ayırım yapılmadan yakılmalarını emreden mahkeme kararları çıkardılar. Orta Çağ Avrupası'nda Hristiyan ve Yahudiler kesin olarak birbirlerinden ayrılmışlardı ve aralarında huzursuzluklar vardı. Yahudiler zengin olup ticaret ve tefecilikle uğraşırlardı. Hristiyanların onlardan faizle ödünç para almaları yasaklanmıştı. Ayrıca Yahudilerin toprak sahibi ve zanaatkâr olmaları da yasaklanmıştı. Almanya'da hemen hemen her şehirde iktisadi ve dinî bakımdan Hristiyan ve Yahudi toplumları arasında gerginlik vardı. Her iki toplum arasında derin bir antipatiden dolayı İngiltere Kralı I. Edward (1239-1307) 1290'da Yahudileri ülkesinden kovmuştu. Daha sonraki dönemde Protestan mezhebinin kurucusu Alman Martin Luther (1483-1546) *Yahudiler ve Yalanları* adlı eserinde onları "14 yüzyıldan fazla bir süredir tüm Hristiyanların kanına susamış köpekler, cinayetler işleyenler ve kuşkusuz yaptıklarıyla böyle olmayı tercih edenler" şeklinde tanımlar. Martin Luther, Yahudileri kaynak su gözleri ve kuyuları zehirlemek, çocuk kaçırmak ve onları parçalara ayırarak öldürmekle suçluyordu. Bu nefret tohumları, Kara Veba ile iki toplum arasında nefreti ateşleyen kıvılcım olmuştu.⁶⁵

Avrupa'da veba ölümcül dehşetiyle Hristiyanları gerçek bir yıkıma sürüklerken, Yahudileri de salgının gerçek suçlusu ve şeytanın ajanı olarak

64 Vasiliev, s. 700; Legan, s. 18.

65 Deming, s. 11

gördüler.⁶⁶ Yahudiler, Hristiyanların mutsuz olmasının sebepleri olarak suçlandılar. Katledildiler, işkenceye maruz kaldılar ve kırbaçlandılar. Hristiyanlar vebanın sebebi olarak ne Müslümanları ne de Moğolları suçladılar. Yahudiler kâfirlerden ve inanmayan dinsizlerden bile daha kötü, Hristiyanların ve çocuklarının katilleriydiler. Bazı söylentilere göre vebaya Yahudilerin su kuyularını zehirlmeleri neden olmuştu. İspanya Hristiyanları Toledo kentinde yaşayan Yahudileri şeytani olarak tanımlıyorlar, onlar zehir taşıyan ve kuyuları zehirleyenlerdi. Onlara göre Yahudi bir hekim temiz su kaynaklarını zehirlmek için bir zehir dahi imal etmişti.⁶⁷

Fransa'nın Toulon kentinde bulunan Yahudiler de Kara Veba sırasında suçlanarak katledildiler. Salgın sırasında şehir nüfusunun %11'i Yahudilerden oluşurken bu insanlar katledildi. Bir sokakta bulunan 40 Yahudi öldürüldü. Geri kalan Yahudiler ise din değiştirerek hayatlarını kurtardılar.⁶⁸ Kara Veba öncesi Avrupa'nın muhtelif kasaba ve şehirlerinde yaşayan Yahudilerin önemli bir kısmı katliama maruz kalır. Salgın sonrası Yahudi nüfusunun Hristiyan nüfusa göre daha fazla azalmasının sebebi hem vebadan ölümler hem de katliamlardı. Yahudilere yapılan suçlamaların ve katliamların daha çok fakir ve yoksul kentlerde olduğu, buna karşılık kültürlü ve zengin kentlerde onlara herhangi bir muamelede bulunulmadığı da ileri sürülür.⁶⁹

1348 yılı başlarında Güney Fransa'da Yahudilere karşı zulüm ve katliam başlayınca Papa VI. Clement onların infaz edilmelerini yasaklayan bir beyanname yayınladı. Ancak onun bu beyannamesine pek itibar eden olmaz. Almanya ve Fransa arasında bulunan Strazburg şehir konseyi Yahudileri koruma sözü vermesine rağmen kentin ileri gelenleri alternatif bir konsey oluşturarak hükümeti ele geçirirler. Strasburg'da 2.000 Yahudi tutuklanarak mallarına el konulduğu gibi onlara yakılarak ölüm ya da Hristiyan olma seçeneği sunulur. Almanya'nın dört bir yanında benzer uygulamalar yapılır. Basel'de Yahudiler tutuklanarak ahşap bir eve doldurulup diri diri yakılır. Kara Veba salgınının yaşandığı 1348-1350 arasında Avrupa'da 350'den fazla yapılan katliamda binlerce Yahudi öldürülür. Bir kısım Yahudiler ise daha seyrek nüfusa sahip olan doğu ülkelerinden Polonya ve Rusya'ya doğru sürülür.⁷⁰ Bazı Yahudi

66 Langer, s. 115.

67 Deming, s. 11.

68 Remi Jedwab, Noel D. Johnson, Mark Koyam, "Negative Shocks And Mass Persecutions: Evidence From The Black Death," *Journal of Economic Growth*, 24 (2019), s. 350-51.

69 Remi Jedwab ve diğerleri, s. 349.

70 Deming, s. 12.

toplulukları da katliam ve zulümden söz konusu ülkelere kaçarlar. Kara Veba sırasında Avrupa'da yaşananlara karşılık, İslâm dünyasında Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar kıtlık ve salgınlar sırasında söz konusu musibetlerden kurtulmak için birlikte dualara çıkarlardı.

Sosyal Etkileri

1348 Kara Veba salgını, Avrupa'da bütün insanların düzenini alt üst eder. Kentler, sakinlerinin ölmesi veya evlerini terk ederek kaçması yüzünden birer hayalet kasabaya dönüşürler. Ülkeler sarsılır, harap olur ve anarşi ortaya çıkar. Asayiş bozulur ve hukuk düzeni altüst olur. Suçlulara kimse bir şey yapamaz, onlar istediklerini yapıp ellerini kollarını sallayarak dolaşırlardı. Sahiplerinin ölmesi yüzünden araziler ekilemez, hasat yapılamaz, piyasa durur ve alışveriş kesilir. Avrupa kıtasında daha önce böyle bir şeyin ne duyulduğu ne de görüldüğü hayretler içinde söylenmektedir. Avrupalı insanlar vebadan dolayı yüzlerini Tanrı'ya çevirmek yerine mutsuzluğa yönelirler. Veba onları daha şüpheli yapar ve kişisel çıkar arayışını güçlendirir. İnsanlar daha az hayırsever olur ve yardımları azaltırlar. Avrupalı Kara Veba'yı Tanrı'nın iradesi neticesinde bir cezalandırma olarak görür. Bu yüzden sokak ve caddelerde siyah giyinmiş gözleri dahi kapalı ellerinde kamçı bulunan insanlar yürürler. Bu insanlar Hristiyan batıl inanç ve hisleri ile hareket etmektedirler.⁷¹ Kara Veba sırasında yaşanan toplu ölümlerden toplumun her tabakası arasında büyük panik yaşanır. Salgının tesirlerinden kurtulmak için büyük göçler de yaşanır. İmparator, kral, prens, din adamı, tüccar, avukat, hâkim, profesör, hekim ve öğrenci demeden herkes korkudan kaçar.⁷²

Hristiyan hekimler insanları vebadan uzak tutmak için bazı tavsiyelerde bulunurlar. Bunlar gündüz uyumaması, fazla egzersiz yapılmaması, vücudun sıcak tutulması, kiloluların güneş altında oturmaması, az miktarda iyi şarap içilmesi, banyo yapılmaması, zeytinyağı tüketilmemesi ve oruç tutulmaması gibi tavsiyelerdi. Avrupalı bazı insanlar vebayı kötü ve kirli havaya bağlarlar. Onlara göre havanın bozuk olması astroloji ile ilgilidir. Mart ayında Satürn, Jüpiter ve Mars gezegenlerinin üçünün bileşiminin vebaya sebep olduğu ileri sürülür. Oysaki Kara Veba, yersinia pestis denilen enfeksiyondan kaynaklanmıştı. Bu hastalık kemirgenler üzerindeki pirelerle insanlara bulaşıyordu. Veba en fazla gemilerde görülüyor ve bir limandan diğerine onlar vasıtasıyla taşınyordu. Aynı şekilde karada hareket eden tüccar kervanları tarafından

⁷¹ Deming, s. 11.

⁷² Langer, s. 15.

da taşınan pireler vebayı yayıyordu. Öyle ki bir buğday demeti veya saman balyası içinde pire yüzlerce kilometre canlı kalarak başka yerlere taşınıyordu. En etkili olan bu vebaya bubonik deniyor. Lenf bezleri şişiyordu. Hastalık bubonik şekilde bulaşırsa ölüm oranı %50'ydi; ancak akciğere enfekte olursa bu oran %100'ü buluyordu. Kara Veba hakkında araştırma yapanlar muasır kaynak ve şahitlerin ifadelerinden yola çıkarak salgının dört belirtisi olduğunu tespit ederler. Bunlar: 1. boğaz ve akciğer iltihabı, 2. şiddetli göğüs ağrıları, 3. kusma ve kan tükürme ve 4. hastalığa yakalananların nefeslerindeki kötü kokuydu.⁷³ Kara Veba, Kıta Avrupası'nda sadece insanlara değil inek, koyun, keçi, domuz ve tavuklara bulaşıp onları da telef eder. Koyun sürülerinin yok olmasından Avrupa'da yün kıtlığı ortaya çıkar.

Ekonomik Sonuçları

Kara Veba Avrupa'da derin ekonomik sonuçlara yol açtı. Dramatik şekilde nüfusun azalması her alana etki edip mal ve emeğin değerini değiştirdi. Arazi- lere itibar edilmez oldu, gayrimenkuller değer kaybetti ve kira bedelleri düştü. Geliri toprağa bağlı olan üst sınıfın zararı çok olurken, bağımlı olmayan alt sınıfın ise ücretleri yükseldi. Beden gücü ve emeğe dayalı üretimin maliyeti yükseldiğinden işçilerin ücretleri ikiye katlandı. Mesela at nalı ve çivisinin fiyatı iki kat artmıştı. Yine madencilerin ücretleri yükselmiş ve buna bağlı olarak demir ile kurşunun fiyatı da iki kat yükselmişti. Esnafın işleri kötüye gidince dükkân, çarşı ve pazarlar kapanmıştır. Ayrıca marangozlar ile duvar usta ve işçilerinin ücretleri de iki katına çıkar. Bunlara karşılık nüfus azaldığı için gıda maddelerinin fiyatları düşer. Çünkü ekilebilen arazi aynı olup üretilen ürüne göre nüfus azdı. Bundan dolayı Kara Veba sonrası İngiltere'de gıda maddelerinin, bilhassa da tahılın fiyatları 20 yıl sabit kalır.⁷⁴

Üst sınıflar işçi ücretleri için daha fazla ödemek zorunda oldukları için bu durumdan memnun olmadılar. Bundan dolayı ekonomi ile ilgili kanunları değiştirmeye kalkıştılar. İngiltere'de kral, işçi ücretlerinin düşürülmesine yönelik bazı genelgeler yayınladı. Bu da işçilerin itaatsizliğine ve isyanlarına yol açtı. Bu yüzden bazı işçiler hapse atılırken bazıları da cezalardan kurtulmak için ormanlara kaçtılar. Bu da köylü isyanlarına sebep oldu.⁷⁵ Kara Veba sonrası hemen hemen her 10 yılda bir tekrar eden veba salgınları Avrupa ekonomisinin toparlanmasını engellemiştir. 1361, 1368-1369, 1371, 1375 ve

73 Deming, s. 8.

74 Deming, s. 12.

75 Deming, s. 12.

1390'da, 1629-1631 Milano, 1665-1666 Londra, 1679 Viyana, 1720-1722 Marsilya ve 1771 Moskova'da görülen büyük salgınlar kıta halkı üzerinde ciddi ekonomik etkiler bırakır. Kıtada 19. yüzyılda salgınlar sona erince rahat bir nefes alınır.

Demografik Sonuçları

Daha önce de ifade edildiği gibi Kara Veba öncesi 1100-1300 yılları arasında Avrupa'da büyük bir nüfus artışı yaşanmıştı. Haçlı Seferleri sırasında (1096-1291) milyonlarca Avrupalı Orta Doğu'ya kutsal amaçlar için sürüklenmişti. 1315 öncesi bazı Avrupa devletlerinin nüfusları için tahmini rakamlar verilir. Ancak en doğru nüfus tahmin rakamlarının İtalyan kentlerinde tespit edildiği karşımıza çıkmaktadır. Ancak İtalyan topraklarında toplam nüfus tahmini vermek mümkün gözüküyor. Çünkü bu sırada ülke pek çok şehir devletine bölünmüştü. Öne çıkan iki devlet Venedik ve Cenova'ydı. Her ikisinde de Kara Veba öncesi çok net nüfus kayıtlarına ulaşmak mümkündür. 1200'lerde Venedik kentinin nüfusu 80.000'di. 1300'lerde ise bu nüfus iki katına çıkmıştı. 120.000 kişi şehrin ana merkezinde 40.000 kişide geri kalan kısımlarda yaşıyordu. 1338'lerde Venedik'te ev ev dolaşarak erkek nüfus sayımı yapılır. Bu nüfus salgının başladığı tarihe kadar bu rakam aşağı yukarı korunmuştu. Salgın sırasında Venedik nüfusunun 3/5'i ölür. 1500 yılında kent nüfusu ancak Kara Veba öncesini yeniden yakalayabilir. Cenova'ya gelince 1300 yılı başlarında kent nüfusu 100.000'e ulaşmıştı. Kenar mahallelerin nüfusunun da eklenmesiyle bu sayı daha da artar. Kara Veba öncesi Cenova nüfusu ciddi oranda yükselirken salgın sırasında kayıplarla çok azalmıştı. 1350'de kent nüfusu 1341'deki nüfusun ancak %60'ı kadardı. Cenova'da nüfus kaybı 4/10'a ulaşmıştı.⁷⁶ Kara Veba öncesi Almanya'nın nüfusu 14.000.000, İngiltere'ninki ise 5.000.000'du. Fransa'nın nüfusu ise 1100-1300 arasında 6.500.000'den 17.600.000'e hatta 21.000.000'a çıktığı iddia edilir. Kara Veba öncesi Danimarka'dan İskandinav karasularına kadar İsveçlilerin de yaşadığı bölgenin nüfusu 850.000'den 1.500.000'e çıkar. Norveç'in nüfusu ise 1300'lerde 500.000 olmuştu. Doğu İskandinavya denilen Finlandiya'nın ise 100.000-200.000 arasında nüfusunun olduğu belirtilir. Kara Veba öncesi 1315'lerde yaşanan kıtlık sırasında kıta nüfusunun %10 ile %20 oranında

76 Lughod, s. 197-198. Kara Veba ile ilgili Avrupa'daki nüfus kayıpları için bkz. Orhan Kılıç, "Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri", *Küresel Salgının Anatomisi, İnsan ve Toplumun Geleceği*, ed. M. Şeker - A. Özer - C. Korkut, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2000), s. 24-25.

azaldığı ileri sürülür.⁷⁷ Ancak büyük kıtlıktan Kara Veba'nın başladığı 1347 yılına kadar geçen 25 yıl içinde kıta nüfusu ciddi oranda artarak önceki rakama ulaştığı tahmin edilmektedir. Avrupa'da kış ve yaz mevsimlerinde devam eden aşırı yağışlardan dolayı 1315'te başlayan ve izleri 1322'ye kadar yedi yıl süren büyük kıtlık meydana gelmişti. Kara Veba salgınının bütün Avrupa'yı kapsadığı gibi büyük kıtlık da İspanya Pireneler'den Rusya'ya, İskoçya'dan İtalya'ya kadar görülmüş ve kıtada bir miktar nüfus boşalmasına neden olmuştu. Bu kıtlık gibisinin Avrupa'da ne önce ne de sonra görülmediği iddia edilir.⁷⁸ Orta Çağ Hristiyan toplumu kıtlık ve salgın hastalıkların arkasında hep dinî bir sebep arar. Avrupalı yazarlar 1315-1322 yılları arasında yedi yıl süren bu kıtlığı, kutsal kitaplarda geçen Hz. Yusuf zamanında Mısır'da yedi yıl süren kıtlığa benzeterek *Büyük Kıtlık* adı verirler.⁷⁹ Müslüman yazarlar da Hristiyan yazarlar gibi düşünerek İslam dünyasında yaşanan büyük kıtlıkları Hz. Yusuf zamanındakine benzetmişlerdir. Kıtada yaşanan büyük kıtlık sırasında başta tahıl olmak üzere pek çok gıda maddesinin fiyatı birkaç kat artmıştır.⁸⁰ Haçlı Seferleri ile Avrupa nüfusunun Orta Doğu'ya akışı ile gerçekleşen nüfus boşalması ve büyük kıtlıktaki açlıktan ölümler sebebiyle nüfus kayıplarının daha fazlasına tek başına Kara Veba sebep olur. Bu büyük salgından kaynaklanan Asya, Avrupa ve Afrika kayıp rakamlarıyla ilgili bir bilgi kirliliği vardır. Pek çok tarihçi nüfus kayıpları konusunda çok farklı rakamlar vermektedirler. Bu rakamlar 75.000.000 ile 200.000.000 arasında değişmektedir. Bu farklı rakamların çıkmasındaki sorun o salgın yaşandığı sırada kıtaların nüfusunun tam tespit edilememesidir. Kayıp rakamları konusunda bu farklılığa rağmen hem muasır müellifler hem de günümüz araştırmacıları her üç kıtanın nüfusunun 1/3'ünün yok olduğu konusunda hem fikirdirler. Bu sırada Kıta Avrupası'nın nüfusunun 90.000.000 olduğu ve Kara Veba'dan bunun 1/3'ünün yok olduğu, onun da yaklaşık 30.000.000 olduğu ileri sürülür. Avrupa kentlerinin bazılarında ölüm oranı %30 iken bazılarında bu oran %70-80'e kadar çıkar. Venedik, Floransa ve Paris gibi şehirlerin nüfus kayıpları %50'yi geçer. Nüfus kaybının en çok olduğu ülkelerden biri İngiltere olup %50 oranında kayıplar vardı. Venedik kroniklerinde şimdiye

77 Jordan, s.12.

78 Henry S. Lucas, "The Great European Famine of 1315, 1316, and 17," *Speculum A Journal of Mediaeval Studies*, vol. 5, no. 4 (October 1930), s. 343; William Chester Jordan, *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, (New Jersey: Princeton University Press, 1996), s. 7-8.

79 Jordan, s. 7.

80 Jordan, s. 50.

kadar böyle bir şeyin yaşanmadığına, okunmadığına ve görülmediğine dair çarpıcı ifadeler bulunmaktadır. Kıtanın nüfusu 1420'lere kadar kayda değer bir ilerleme kaydedemez. Ancak salgından 100 yıl sonra yani 1450'lerde eski hâline ulaşır. 16. yüzyılda ise nüfus, Kara Veba öncesi seyrinde devam eder. Hatta Avrupa nüfustaki ciddi artışların salgından ancak 300 yıl sonra başladığı yazılmaktadır. Araştırma alanımızın merkezini oluşturan Mısır ve Suriye nüfusunun da 1/3 oranında azaldığını hemen hemen bütün muasır müellifler ve günümüz araştırmacıları ileri sürerler. Kara Veba sonrası batıda karantina uygulamaları ortaya çıkar. İlk önce karantina 1377'de Venedik Cumhuriyeti'ne bağlı Adriyatik Denizi'nde Ragusa (Dubrovnik) Limanı'na yanaşan gemilerde 30 ve sonra da 40 gün olacak şekilde uygulanır. Karantina uygulamaları sayesinde Avrupa'da veba salgınları yavaş yavaş azalır. Buna karşılık İslam dünyasındaki yönetici ve ulemanın karantina uygulamalarına karşı çıkmaları yüzünden vebanın üstesinden bir müddet daha gelinemez.⁸¹

Siyasi Sonuçları

1347-1352 yılları arasında Avrupa'nın hemen hemen her ülkesinde görülen Kara Veba'nın en önemli sonuçlarından biri de feodalizmin çöküşü olarak kabul edilmektedir. İspanya'dan Polonya'ya Almanya'dan İtalya'ya kadar pek çok feodal yapı yani şehir devleti vardı. Veba salgınından en fazla ekonomik kayıplar İtalyan şehirlerinde görülür. Haçlı Seferleri sonrası yükselmeye başlayan Venedik ve Cenova şehir devletleri Kara Veba öncesi ekonomik bakımdan zirveye ulaşmışlardı. Bu şehirlere Pisa ve Floransa'yı da ekleyebiliriz. Ancak salgın sonrası bu kentler ekonomik yönden çökmüş; pek çok varlıklı insan iflas etmiştir.⁸² Kırsal kesime göre şehirlerde daha etkili olan veba kent yöneticileri, asiller, din adamları ve tüccarlar arasında yayılarak pek çoğunun ölümüne neden olmuştur. Beden gücüne dayanan iş gücü ücretlerinin yükselişi tarım ve iktisadi hayatı çökertir. Buna bağlı olarak hasat yapılamaz ve hayvancılık sekteye uğrar. Zenginler ve işçi sınıfı arasındaki anlaşmazlıklar siyasi olaylara yol açar. Daha çok tarıma dayalı bir sistem olan feodalizmin zayıflamasına hatta çökmesine neden olur. Yine din adamları arasında yayılan veba bazı dinî tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Salgın hastalık sebebiyle kilise

81 Dols, *The Black Death*, s. 145-146; John Frith, "The History of Plague – Part 1. The Three Great Pandemics," *Journal of Military and Veterans' Health*, (1986), s. 14; Legan, s. 18; Laurie Garrett, "The Black Death," *Council on Foreign Relations*, (2005), s. 17; William L. Langer, "The Black Death," *Scientific American*, vol. 210, no. 2 (February 1964), s. 114-121.

82 Lughod, s. 199-200.

görevini yapamaz, ekonomik kayıplar yaşanır ve mallarını satmak zorunda kalır. Ekonomik gücü zayıflayan kilisenin buna bağlı olarak siyasi gücü de zayıflar. Papalık ve Katolik Kilisesi sorgulanır ve ileriki süreçlerde Protestanlığın çıkışına zemin hazırlanır.⁸³

Kafkasya, Azerbaycan, Doğu Anadolu ve İran'a Yayılışı

Kırım ve Astarhan üzerinden Kara Veba salgını Kafkasya'ya doğru ilerler. 1347'de Azerbaycan'ı etkisi altına alır ve buradan İran'a yayılır. Aynı zamanda Doğu Anadolu bölgesine giren veba salgını ile ilgili bölgedeki Ermeni Kilise kayıtlarında bilgiler bulunmaktadır. Veba salgını İran ve Irak coğrafyasına ulaştığında İlhanlı Devleti yıkılmış ve geride kalan komutanları arasında kıyasıya bir mücadele yaşanmaktaydı. Celayirli Hanedanı'nın kurucusu Büyük Şeyh Hasan ile diğer bir İlhanlı komutanı olan Küçük Şeyh Hasan arasında İran ve Irak topraklarında çatışmalar söz konusuydu. Bu sırada Küçük Şeyh Hasan ölünce yerine kardeşi Melik Eşref geçmişti. Melik Eşref 1347'de ordusuyla kuzeyden Bağdat'a doğru ilerleyip Celayirlilerle savaştığı sırada veba salgını çıkmıştı.⁸⁴ Veba salgınının İran ve Irak'a Hindistan üzerinden yayıldığı iddia edilse de bunun doğru olmadığı ve Kafkasya üzerinden bulaştığı görülmektedir.

İstanbul'a Yayılışı

Kefe'nin Moğolların eline geçmesi üzerine 120-150 arasında kürekçinin çektiği Ceneviz gemileri içlerinde tüccar, mülteci ve kölelerle 10 günlük bir yolculuk sonrası İstanbul Boğazı'nı geçerek 1347 Haziran sonrası Temmuz başında Pera (Beyoğlu) Limanı'na ulaşmışlardı. Gemilerde bulunan pek çok mürettebat ve yolcu ölmüş veya hasta durumdaydı. Pera'daki Ceneviz kolonisinde yaşayan tüccarların gemilerin hastalıklı insan getirdiklerinden haberleri yoktu. Gemiler, Pera'ya salgını bulaştırdıktan sonra Marmara Denizi'ne açılarak İtalya'ya doğru yol almışlardır.⁸⁵ Bu sırada Bizans İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul, 100.000 nüfusa sahip mega bir kenttir. Veba salgını Pera'dan kente bulaşarak hızla bütün semtlerine sıçrar. İmparator VI. Kantakuzen'in küçük oğlu Andronikos'a veba bulaşır ve üç gün sonra ölür. İmparator vebayı kayıt altına alır, nasıl başladığını ve yayıldığını tespit eder. İstanbul'da 8 ay devam eden vebadan şehir nüfusunun %8-9'unun yok olduğu ileri sürülür.

⁸³ Garrett, *The Black Death*, s. 17-18.

⁸⁴ Legan, s. 24.

⁸⁵ Ditrich, s. 31.

İstanbul'da vebadan dolayı sadece insanlar değil diğer canlılar da ölür. Bu sırada İstanbul'da bir kütüphaneci olan Andronikos Palaeologos kuş ölümlerini gözler ve kaydeder. Vebanın kuşlar tarafından da yayıldığına inanılır. Orta Çağ İslâm müellifleri de bunu düşünür.⁸⁶ Tarih boyunca İstanbul'da pek çok salgın olmuştu; ancak bunun gibisi yaşanmamıştı. Pek inandırıcı gelmese de İtalya'da Este kasabasından anonim bir tarihçi Kara Veba'nın İstanbul halkının 2/3'ünü, hatta 8/9'unu öldürdüğü iddia edilir.⁸⁷

Kara Veba İstanbul'dan sonra imparatorluğun ikinci büyük kenti Selanik'i vurur. Ancak kente tam etkileri bilinmez. Marmara Denizi'nden Çanakkale Boğazı'nı geçen gemiler salgını Ege adalarına bulaştırır. Limni, Eğriboz, Girit, Modon ve Koron adaları halklarına da veba bulaşır. Kıbrıs ve Rodos'a da salgın yayılır.⁸⁸ Veba bir yandan deniz yoluyla İtalya'ya diğer yandan ise karadan Trakya, Makedonya, Macaristan ve Mora Yarımadası üzerinden Avrupa'ya doğru hızla yol alır.⁸⁹ Kısa süre içinde Ceneviz gemilerinin her tarafa salgını yayması hayret edici bir olaydır. Aynı şekilde İstanbul üzerinden doğuya doğru yani Anadolu kentlerine ilerleyen salgının nasıl yayıldığı tam olarak izlenemez. Ancak Anadolu'nun muhtelif kentlerinde görülen Kara Veba'nın İstanbul üzerinden yayıldığı tahmin edilmektedir. (Bkz: Ekler, Haritalar, Harita 3)

Anadolu'ya Yayılması

Kara Veba'nın Anadolu kentlerine yayılışı hakkında İslam kaynaklarında birçok malumat bulunmaktadır. Ancak onlar daha çok Suriye'ye yakın Antakya, Antep, Adana, Sis, Konya, Karaman ve Kayseri kentleri hakkında bilgi vermektedirler. Anadolu'nun Bursa, Tarbzon, Sivas, Divriği ve Akşehir gibi kentlerinde salgının yayılışı ve kayıplar hakkında Nühket Varlık detaylı araştırmalar yapmıştır.⁹⁰ Kara Veba'nın tüm Anadolu kentlerinde etkili olduğu tahmin edilmektedir. Ancak veri olmadığı için salgının bu kentlerde seyri bilinmemektedir.

86 Horox, s. 8.

87 Vasiliev, s. 699; John Julius Norwich, *Bizans III, Gerileme ve Çöküş Dönemi (M.S 1082-1453)*, çev. Selen Hırçın Riegel, (İstanbul: Kabalcı Kitabevi, 2013), s. 267.

88 Varlık, s. 136.

89 Joseph A. Legan, *The Medical Response to the Black Death*, James Madison University, 2015, s. 11.

90 Nühket Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev. Hazal Yalın, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), s. 136-142.

Trabzon

Kara Veba salgınının İstanbul üzerinden veya Kafkaslar üzerinden gelen gemiciler tarafından Trabzon'a bulaştırıldığı, kentte yedi ay devam ettiği ve nüfusun %80'ini yok ettiği ileri sürülür.⁹¹

Bursa

Kara Veba birdenbire Bursa'da görülür. Osmanlı kaynaklarında detaya girilmeden kentte sadece Osmanlıların elinde bulunan Karesioğulları Beyliği'nin bir şehzadesinin öldüğü kaydedilir.⁹²

Sivas

Sadece bir kronikte geçen bilgiye göre muhtemelen 1348 yılının Mart ayında Sivas'a da veba bulaşmıştır.⁹³ Salgının bu kente İstanbul'dan mı kuzeyindeki Trabzon'dan mı yoksa Erzurum tarafından mı geldiği bilinmiyor. Ayrıca kentteki kayıplar ve etkisi hakkında da bilgi yoktur. Kentin güneyinde bulunan Divriği'ye de veba uğramıştır.⁹⁴

Kayseri

Kapadokya bölgesinin merkezi Kayseri ile Kilikya bölgesinde vebanın ciddi anlamda insan kayıplarına yol açtığı bilinmektedir. Bu sırada Eretna Bey'in hâkim olduğu Kayseri'yi vuran veba sadece şehir merkezinde değil dağlarda bile etkili olur. Pek çok insan hayatını kaybeder. Kayseri'ye vebanın nereden yayıldığı hakkında net bilgiler bulunmamaktadır. Hem Sivas üzerinden hem de Sis üzerinden bulaşmış olabilir.

Antakya

Kara Veba'nın Memlûklerin elinde olan Antakya'ya yayılışı ile ilgili üç iddia bulunmaktadır. Bunlardan birine göre Antakya'ya salgın Halep üzerinden yayılır.⁹⁵ İkincisine göre İstanbul üzerinden Anadolu şehirlerine yayıldıktan sonra Antakya'ya bulaşır. Diğer iddiaya göre ise Mısır'ın İskenderiye kentinden

91 Varlık, s. 136-137.

92 Varlık, s. 137-138.

93 Varlık, s. 138.

94 Varlık, s. 139.

95 İbnü'l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 340.

gelen gemiciler tarafından Süveydiye (Samandağ) Limanı'ndan Antakya'ya yayılır. Antakya'ya vebanın 1348 yılı sonlarında ulaştığı kabul edilmektedir. Bu sırada şehrin nüfusu 40.000 civarında olup %50'si yok olur.⁹⁶ Antakya'da o kadar fazla insan ölür ki şehrin sokak ve çarşılarında kimse kalmaz. Kentin ahalisinden vebadan kaçanlar da yollarda hastalığa yakalanarak ölür. Şehrin çevresinde de salgın etkili olur. Yol, bağ ve bahçe, köy ve dağlarda pek çok insan hayatını kaybeder. Antakya'da vebadan kaçanların Anadolu ve Suriye'nin muhtelif şehirlerine dağılarak vebayı yaydıkları ileri sürülmektedir. Vebanın Antakya üzerinden Filistin ve Dımaşk'a yayıldığı iddialar arasındadır.

Sis

Kara Veba salgını Çukurova bölgesinde etkili olur. İbnü'l-Verdî, Sis'e salgının Halep üzerinden bulaştığını belirtir. Müellif burada ilginç de bir görüş ileri sürer. Müslümanların başına gelen veba felaketinden haberleri olan Ermenilerin buna sevindiklerini ancak onların da başına bu salgının gönderildiğini yazar.⁹⁷ Bu sırada Kilikya Ermenileri arasında da veba yayılır. Ermenilerin merkezi olan Sis'te (Kozan) etkili olan vebadan bir günde 180 kişinin öldüğü ileri sürülür. Hem vebadan ölenlerden hem de göçlerden dolayı kent boşalır. Ermeni ordusuna da bulaşan vebadan askerlerin kırıldığı ve geride sadece 100 kişinin kaldığı kaydedilmektedir.

Konya ve Larend (Karaman)

Kara Veba Karamanoğlu Beyliği'nin hâkim olduğu Konya ve Larend taraflarına da yayılır. Veba sadece kentlere değil kırsal alan ve dağlarda da yaşayan insan ve hayvanlara bulaşır. Veba salgını adeta insanları buralardan silip süpürür. Bu şehirler ve etraflarındaki yerler cesetler ile dolar ve çevrede ölümlerden başka kimse kalmaz.⁹⁸

Akşehir

Kara Veba salgını muhtemelen Konya üzerinden Akşehir'e bulaşmıştır. 14. yüzyıl şairi Şeyyad Hamza'nın vebadan kaybettiği çocukları için yazdığı

⁹⁶ Legan, s. 21.

⁹⁷ İbn'ül-Verdî, *Tarih*, c. 2, s. 340.

⁹⁸ İbn Kesîr, c. 14, s. 349; Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 723-724; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 156; Günaltay, s. 256; Gânim, s. 44; Kâsım, *Nil*, s. 56; Âşûr, *Asru'l-Memâlikî*, s. 132-133.

bir kasideden anlaşıldığı üzere salgın, Nisan 1348 ile Mart 1349 arasında yaşanmıştır. Ayrıca kazanın mezarlığında şairin vebadan öldüğünü belirttiği kızı Aslı Hatun'un mezar taşının bulunması, salgın sırasında şairin burada yaşadığını doğrulamaktadır. Şair, kentte çok sayıda vebadan ölenler olduğunu yazar.⁹⁹

Antep (Ayıntap)

Kara Veba'nın Anadolu kentlerinde yayılışı ve etkileri konusunda en ayrıntılı bilgiler Antep'le ilgilidir. Bunun da sebebi Ayıntaplı Aynî'nin bu kentli olması ve salgının şahidi olan babasının kendisine bu konuda ayrıntılı bilgiler vermesidir. Aynî kroniğinde Kara Veba salgınının memleketindeki seyrine geniş bir yer ayırır. Ancak vebanın buraya nereden, nasıl bulaştığını ve ne kadar sürdüğünü yazmaz. Ancak kente salgının Antakya'dan yayıldığını muasır müellif İbn'ül-Verdi anlatır.¹⁰⁰ Bu sırada kent Memlûklere tâbi olup müellif henüz doğmamıştı. O, babasından sözlü dinlediği bilgileri yazıya aktarır. Aynî de bu salgını diğer İslam müellifler gibi fenâü'l-kebir (büyük ölüm) olarak adlandırır. Aynî, doğumundan 13 yıl önce yaşanan bu salgını, babasının kendisine anlattığını ve çok etkili olduğunu yazar. Aynî'nin babası vebanın kış vaktinde yaşandığını oğluna anlatır. Bu ifadeden kentteki veba salgınının 1348 yılının sonları ile 1349 yılının başlarında olduğu anlaşılmaktadır. Babası o zaman Antep'in Besatin (Bostanlı) Mahallesi'ndeki bir camide imam ve hatip olarak görev yapmakta, aynı zamanda bir medresede de ders vermekteydi. Onun Aynî'ye nakdettiğine göre babası her gün görev yaptığı Besatin¹⁰¹ Mahallesi'ndeki mescide gider ve buradaki musallada günde 50 cenaze namazı kıldırır. Sürekli cenazeler gelip gittiği için o, oradan ayrılamaz. Ahali de cenaze namazlarına katılmak için sürekli olarak musallada bekler. Antep'te salgından pek çok insan ölür ki cenaze namazı kılmaktan, mezar kazmaktan ve cenaze taşımaktan ahali aciz kalır ve perişan olur. Bir mezara bazen ondan fazla insan defnedilir. Antep ahalisi veba günlerinde büyük sıkıntı içinde kalır. Salgın hastalık yüzünden paraya, mala, mülke, elbise ve kumaşa rağbet edilmez olur. Sahipleri öldüğü için evler, bağlar ve dükkânlar boş kalır. Kimse kimseyle ilgilenmez olur. Aynî'nin babasının verdiği bilgiye göre veba salgınından Antep'te günlük 200 kişi ölür.¹⁰² İbnü'l-Verdi'nin verdiği bilgiye göre bölgeye salgın Antakya üzerinden bulaşır. Antep'in

99 Varlık, s. 139-141.

100 İbn'ül-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 341.

101 Günümüzde Şahinbey'in Bostancı Mahallesi.

102 Aynî, *İkdu'l-Cumân* (yazma eser), c. 18, s. 85.

güneydoğusunda bulunan Telbaşır¹⁰³ ile kuzeyinde Dülük'e¹⁰⁴ de yayılır, pek çok insanın ölümüne neden olur.¹⁰⁵ Kara Veba salgınının Antep çevresinde olan Maraş, Adıyaman ve Urfa kentlerine de yayıldığını tahmin ediyoruz. Ancak bu kentlerle ilgili söz konusu salgının yaşandığı tarihte kayıtlar olmadığı için etkileri bilinmemektedir.

Kıbrıs ve Diğer Akdeniz Adaları

Veba salgını muhtemelen Anadolu kıyıları üzerinden gemiciler tarafından Kıbrıs Adası'na yayılır. Bu konuda İbnü'l-Verdi: "Veba, Anadolu'dan Kıbrıs'a sıçrayarak kor ateşini tutuşturdu." demektedir. Bu ifadelerden, vebanın Anadolu üzerinden başta Kıbrıs olmak üzere Akdeniz'in diğer adalarına da yayıldığını anlıyoruz.¹⁰⁶ Kara Veba adada pek çok insanın canını alır. Kıbrıs'ta salgın başlayınca burada esir tutulan Müslümanlar, Hristiyanlar tarafından öldürülür. Adanın Hristiyan ahalisi kendi sayılarının azalıp adaya Müslümanların hâkim olmasından korktukları için bu katliamı yaparlar. Veba sırasında Kıbrıs'ta bir de deprem ve fırtına olur. Depremin tsunamiye yol açtığı anlaşılmaktadır. Deniz suyunun yükselmesi neticesinde sahillere yakın olan 100 köy su altında kalır ve pek çok gemi de batır. Kıbrıs'ta veba salgını sırasında tahta geçen üç kral arka arkaya ölür ve dördüncüsü de gemiye binerek adadan kaçar.¹⁰⁷

Kıbrıs'ta hem veba salgını hem de fırtına ve deprem ile ahali kıyametin koptuğunu zanneder. Kıbrıs'ı terk eden Kral da Rodos Adası'na gider. Yine veba ve diğer felaketlerden kaçmak için gemilere binen birçok insan denizde ölür. Hatta anlatılan bir hikâyeye göre bir gemiyle Kıbrıs'tan kaçanların çoğu ölmüş ve geride kalan 13 kişi ise adaya geri dönmeye karar vermişti. Ancak onlardan yedisi ölmüş ve geri kalan dört kişi ise ancak adaya dönebilmişti. Sağ kalan dört kişi ise adada kimseyi bulamayınca Trablusgarp'a gitmiştir. Haçlı ülkelerinden Kıbrıs'a gelen gemiciler buranın halkının çoğunun öldüğünü görürler. Bunlar muhtemelen Venedik, Cenova gibi İtalyan şehir devletlerinin

103 Telbaşır: Gaziantep'in güneydoğusunda bulunan Telbaşır 1098-1151 yılları arasında Urfa Haçlı Kontluğu'na bağlı bir kentti. 1151'de Nureddin Mahmud Zengî tarafından Haçlılardan alınır. Şimdi bir köydür.

104 Dülük: Gaziantep'in kuzeyinde antik bir kent olup 12. yüzyıldan sonra terk edilmiştir.

105 İbnü'l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 339-340.

106 İbnü'l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 339; Ebu'l-Fidâ, c. 4/2, s.152.

107 Makrizî, *Sülûk*, (nşr. notu: 2) c. 2, s. 776.

gemicileridir. Mısırlı müelliflerin verdiği bilgilere göre Kıbrıs halkının %50'si veba ve diğer felaketlerden ölür.¹⁰⁸

Kuzey Afrika ve Endülüs

Kara Veba salgını İtalya ve Fransa kıyılarından gemiciler vasıtasıyla Kuzey Afrika'da önce Tunus'a yayılır. Buradan Cezayir ve Fas'a ulaşır, Cebelitarık Boğazı üzerinden de Endülüs'e sıçrar. Rivayetlere göre salgın sadece Gırnata şehri halkına bulaşmaz. Bu sırada İspanyollar kenti kuşatma altında tutmaktaydılar. Gırnatalı Müslümanlara yardım amacıyla Endülüs'e çıkan Mağriplilere de salgın bulaşır. Onların pek çoğu ölür ve geri kalanlar ise ülkelerine geçmelerine rağmen orada hayatlarını kaybederler. Böylece veba salgını Mağrip'te de hızla yayılır. Veba, Mağrip'te sadece insanlara değil, bütün büyük ve küçükbaş hayvan sürülerine de bulaşır. Kaynakların anlatımına göre Afrika'nın dağ, çöl ve şehirlerine kadar yayılan vebadan pek çok insan ölür ve onların malları sahipsiz kalır.¹⁰⁹ Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Gırnata'yı kuşatan Kastilya Kralı XI. Alfonso'nun ordusu arasında da salgın yayılır, hatta Kral bu yüzden ölür. Ordu da geri çekilmek zorunda kalır. Kara Veba'nın 1348 yılının ilkbaharında İtalya üzerinden Tunus'a ulaştığı ileri sürülür. Buraya bir yandan İtalya kıyılarından gemiciler tarafından diğer yandan da İskenderiye-Berka üzerinden gelenler vebayı bulaştırır. Kuzey Afrika'nın en büyük şehri olan Tunus'ta günlük ölü sayısının 1.000'i bulduğu ileri sürülür.¹¹⁰

Berkâ'ya Yayılışı

Derne, Tobruk ve Bingazi gibi şehirleri içine alan Berkâ, Libya ile Mısır arasındaki bölgenin adıdır. Tarih boyunca Mısır ile yakın ilişkisi olan bu bölgeye Kara Veba, İskenderiye üzerinden yayılır. İskenderiye'den veba salgını bir yandan batıya diğer yandan Kahire'ye doğru yayılır. Kuzey Afrika'nın batısına doğru ilerleyen veba salgını Berkâ, Libya ve Tunus'a bulaşır. Veba salgını Berkâ'ya İskenderiye üzerinden yayıldığı gibi Akdeniz adalarından gelen Hristiyanlar tarafından da bulaştırılır. Anlatılan bir hikâyeye göre Berkâ sahiline bir gemi yanaşır. Bu geminin üzerine kuşlar dolar. Halk bu kuşlara ne olduğunu anlamak için gemiye yaklaşınca içindeki kuşların hepsinin ölmüş olduğuna ve cesetlerin

108 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 776; İbn 'İğribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 159.

109 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 776; İbn 'İğribirdî, *Nücûm*, c. 14, s. 159.

110 *Legân*, s. 24.

üzerine üşüşen kuşların pek çoğunun da öldüğüne şahit olurlar. Berkâ üzerinden ilerleyen veba Libya'nın batı bölgesini oluşturan Trablusgarb'a da yayılır.¹¹¹

Kara Veba'nın Mısır'a Yayılması

İskenderiye

Kara Veba, Mısır'a 1347 yılının sonbaharında ülkenin ikinci büyük kenti olan İskenderiye üzerinden giriş yapar. Salgının bu kent üzerinden ülkeye yayıldığı muasır ve muahhar müellifler ile günümüz araştırmacıları tarafından kabul edilir. (Bkz: Ekler, Haritalar, Harita 4) Hristiyan gemicileri ticaret ve yolcu taşımak için Akdeniz adalarına uğradıkları zaman insanların ölmüş olduğunu görürler. Onların anlatımlarına göre rüzgârın yaydığı pis koku ile veba insanlara bulaşmakta ve onları öldürmekteydi. Kara Veba'nın Avrupa'da ilk olarak Messina'ya bulaşması ile Mısır'da İskenderiye'ye bulaşması hikâyesi birbirine benzer. Her iki kente de veba İtalyan gemiciler tarafından bulaştırılır. Makrîzî ve öğrencisi İbn Tagrîbirdî İskenderiye'ye vebanın nasıl bulaştığını açıkça yazarlar. "1347 yılının sonlarında İskenderiye Limanı'na bir gemi geldi. İçinde 32'si tüccar ve köle ve denizcilerden oluşan 300 adam vardı. Bunlardan dört tüccar, bir köle ve yaklaşık 40 denizci hariç hepsi öldü. Sağ kalanların tamamı sınırdaki (İskenderiye) öldü."¹¹² Gemide bulunan mürettebat ve yolcuların 287'si ölmüş ve geriye 45 kişi kalmıştı. Açık denizde günlerdir hareket hâlinde bulunan bir gemideki ölüm oranı %86'yı bulmuştu.¹¹³ Gemideki cesetlerin ve hasta şekilde limana ulaşanların salgını İskenderiye'ye bulaştırdığı anlaşılmaktadır. Vebanın liman kentlerine bulaşması hep benzer şekilde anlatılır. Mürettebatı ve yolcuları ölmüş bir gemi limana sürüklenir ve orada veba bulaşır.¹¹⁴

Kısa sürede İskenderiye'yi saran Kara Veba'dan ölü sayısı günlük 100 kişiye ulaşır. Kış ayları gelip hava soğuyunca ölümler artar ve günlük rakamlar 200'e kadar çıkar. İlkbahar aylarında günlük ölü sayısının 1000'e çıktığı görülür. Gün geçtikçe artan veba salgınından bir günde sadece İskenderiye Camii'nden 700 kişinin cenazesi kaldırılır. Diğer camilerden ne kadar cenaze kaldırıldığına dair kayıt bulunmamaktadır. Cenazeleri taşıyacak tabut bulunamaz, tahta ve

111 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 777; İbn Tagrîbirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 160; Gânim, s. 44.

112 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 776; İbn Tagrîbirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 159; Lughod, s. 351.

113 Ditrich, s. 31.

114 Stuart J. Borsch, *The Black Death in Egypt and England*, (Austin, Teksas: University of Texas Press, 2005), s. 2.

kefenlerle taşınır olur. İskenderiye’de dokuma tezgâhlarındaki usta ve işçilerin ölümü üzerine Darü’t-Tiraz¹¹⁵ kapanır. Yine aynı şekilde tüccarların ölümü üzerine gelen giden kalmadığı için Darü’l-Vekâlet¹¹⁶ ve Divanü’l-Hames¹¹⁷ de kapanır. Ayrıca İskenderiye çarşıları da gelip giden, alışveriş yapan olmadığı için kapanır. Kentin kadısı Cemaleddin Muhammed de vebadan ölür.¹¹⁸ Salgını öncesi İskenderiye’nin nüfusunun 100.000 olduğu ileri sürülürken bu rakama ancak 16. yüzyılda tekrar ulaşabilir.¹¹⁹

Damanhur/Demenhur

Veba, İskenderiye’den Kahire yolu üzerinde bulunan Damanhur¹²⁰ şehrine yayılır. Hem insanlara hem de hayvanlara bulaşan salgın burada pek çok ölüme sebep olur. Genellikle çiftçilikle uğraşan yöre halkı işlerini terk etmek zorunda kalır.¹²¹ Damanhur’dan veba Burullus¹²² şehri halkına bulaşır. Buranın daha çok balıkçılıkla uğraşan halkı öldüğü için göl ve denizden balık avlanmaz olur. Hatta hût¹²³ adında bir balığı avlamak için göle açılan avcılar teknelerinde ölürler. Kalanlar ise döndüklerinde hayatlarını kaybederler. Avlanan balıklar

115 Darü’t-Tiraz: Sultanların devlet büyüklerine hediye ettikleri ve kenarlarında kendi unvanlarının yazılı olduğu, hil’atlerin yapıldığı hususi bir kumaş dokunuyordu ki bunun imal edildiği yerlere denirdi. Bkz Koprman, “Memlûkler”, c. 7, s. 33.

116 Darü’l-Vekâlet: Memlûkler zamanında Mısır’a gelip giden tüccarların sayısı artmıştı. 14. yüzyıl başlarında İskenderiye’de Avrupalı tüccarların sayısı 3.000’i geçmişti. Her milletin tüccar gruplarının kaldığı hususi hanlar vardır ki, bunlara Dai’l-Vekâlet denirdi. Bugün de Orta Çağ’dan kalan bu hanlardan çok sayıda kalıntılar Mısır şehirlerinde bulunmaktadır. Bkz. Makrîzî, *Sülûk*, (nşr. notu: 3) c. 2, s. 777; Koprman, “Memlûkler”, c. 7, s. 35.

117 Divanü’l-Hames: Deniz yoluyla Mısır’a gelen gayrimüslim tüccarlardan alınan vergilerin toplandığı müessesedir. Bilhassa İskenderiye sınırından giriş yapan tüccarlardan alınan vergi idi ki, malların %10’u veya %20’si oranında alınabildiği gibi bazen de %5’e düşebilirdi. Bundan dolayı bu ismi almıştır. Makrîzî, *Sülûk*, (nşr. notu: 2) c. 2, s. 451.

118 İbnü’l-Verdî, *Tarih*; Zehebî, c. 4, s. 149; Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 777; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 159; Gânim, s. 46.

119 Legan, s. 23.

120 *Damanhur*: Mısır’ın delta kısmında Kahire-İskenderiye yolu üzerinde olup Buheyra ilinin merkezidir. Bkz. R. Hartman, “Demenhur,” *İslam Ansiklopedisi*, c. 3, s. 520.

121 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 778; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 160.

122 Burullus: Mısır’ın delta kısmında bulunan Burullus gölünün ince bir koridorla Akdeniz’e bağlandığı yerde bir liman kentidir. Bkz. C. H. Becker, “Burullus,” *İslam Ansiklopedisi*, c. 2 s. 821.

123 Hût: Akdeniz sahilindeki Berlis şehrinin halkının, burada bulunan gölden avladıkları balina türünden büyük bir balıktır. Bu balığın yumurtası meşhurdur. Mısır’ın diğer yerlerine götürülerek satılırdı. Bkz. Makrîzî, *Sülûk*, (nşr. notu: 1) c. 2, s. 778.

da ölü olarak bulunmuş ve başlarında vebanın izleri olan kabarcıklar görülmüştü. Bu kabarcıklar fındık büyüklüğünde ve siyahtı. Kaynakların anlattığına göre arazilerdeki ekin ve meyveler dahi bozulmuştu. Damanhur ve Burullus kentlerinde pek çok insan hayatını kaybetmiş ve cenazeler defnedilemediği için çürümüştür.¹²⁴

Kara Veba, Mısır'ın batı bölgelerinde ve özellikle de delta kısmında çok etkili olmuştu. Buralarda nüfus o kadar azalmıştı ki valiye şikâyet eden insan bulunamaz olmuştu. Hatta anlatıldığına göre bir kişi mirasını almak için dava açtığında kadıya göstereceği şahit bulamamıştı. Kentlerde bulunan hanlar boşalmış, sahipleri ve çalışanları kalmamıştı. Vebadan ölenlerin geride bıraktıkları malları sahipsiz kalmıştı. Çiftçilerin çoğu öldüğünden hasat mevsimi geldiği hâlde hasat yapacak insan bulunamamıştı. Deltanın şehir, kasaba ve köylerindeki sahipsiz kalan malları toplamak için vezir Muncuk,¹²⁵ Kerimeddin Müstefiyü'd-Devle ve Muhammed b. Yusuf Mukaddemü'd-Devle'yi gönderdi. Bu kişiler Sunbâd, Semennûd, Basir, Senhûr, Ebeşye¹²⁶ gibi yerlere giderek buradan 600.000 dirhem tutarında mal ve para getirirler. Ancak birçok sahipsiz mal da oralarda kalmış ve getirme imkânı olmamıştır. Getirilen mallar Kahire'de ihtiyaç sahiplerine dağıtılır.¹²⁷

Belbîs

Kara Veba Mısır'ın doğusu, batısı, kuzeyi ve güneyi olmak üzere hemen hemen her yere yayılır. Salgın, Belbîs¹²⁸ şehri ve etrafında bulunan diğer belde, nahiye ve köylere de yayılmıştı. Buralardaki çiftçilerin çoğu öldüğü için tarlalardaki ekinleri hasat edecek kimse kalmamıştı. Veba bu bölgeye 1348 yılının yaz başlangıcı olan Temmuz ayında ulaşmıştır. Bölgede veba salgını çok etkili olmuş ve insanlar topluca ölmüştü. Yaz sıcakları yüzünden arazide, yollarda ve ıssız yerlerde ölen pek çok ceset defnedilemediği için kısa sürede çürümüştür. Hayvanlara da bulaşan veba birçok sürüyü telef etmiştir. Belbis kentinin camileri, hanları, çarşıları, dükkânları cesetlerle dolmuş ve bunları

124 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 778; İbn Tagrîbirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 160.

125 Naibü's-Saltana Beyboğa'nın kardeşi olan vezir Mencek veya Muncuk, Sultan Hasan döneminin önemli idarecilerinden biridir.

126 Hâlen Mısır'ın Müdüriyetü'l-Garbiye idari taksimatına bağlı köylerdir. Memlûkler zamanında bu köyler ikta birimleriydi. Bkz. Makrîzî, *Sülûk*, (nşr. notu: 2) c. 2, s. 778.

127 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 778; İbn Tagrîbirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 160.

128 Belbis (Bulbeys): Aşağı Mısır'da Kahire'nin kuzeydoğusunda ve çöl kenarında bir şehirdir. Bkz. Yakut, c. 1, s. 567; C. H. Becker, "Bilbis", *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 611; Makrîzî, *Hıtat*, c. 3, s. 183.

defnedecek kimse kalmamıştı. Cesetler ortada kalarak kokmuş ve müezzinler kalmadığı için ezan okunamaz olmuştur. İnsan cesetlerini köpekler parçalamış ve geride kalanlar ise Kahire'ye göç etmiştir.¹²⁹

Dimyat

Kara Veba Dimyat'a da yayılmış, halkın büyük bir kısmının ölmesi nedeniyle bakan kalmadığı için ağaçlar kurumuş, bahçeler boş kalmış ve çarşılar kapanmıştı. Sahipleri öldüğü için çarşılardaki dükkânların kapıları açık kalmıştı. Evlerin ise sahipleri içeride öldükleri için oraya kimse uğramamış ve kapıları kapalı kalmıştı. Dimyat'ta sağ kalanlar ise gemilere binerek, kenti terk ederek denize açılmışlardır. Kentin sahillerinde balık avcılarına da veba bulaşmış ve ölmüşlerdir. Ayrıca onların ağlarına takılan balıkların da öldüğü görülmüştür. Balıkların üzerinde veba belirtisi olan kabarcıklar ve sivilceler bulunmaktaydı. Aynı şekilde büyük baş hayvanlardan inekler helak olmuş ve onlarda da veba sivilceleri bulunmuştu.¹³⁰

Kahire

Kara Veba'nın Memlûk Devleti'nin başkenti Kahire'ye bulaşması, yayılması ve etkilerine gelince; salgın İskenderiye üzerinden delta bölgesinde bulunan kentlere yayıldıktan sonra 1348 yılının ilk aylarında Kahire'ye ulaşmıştır. Nisan ayının başından itibaren kentte veba şiddetini artırır. İlk başlarda günlük ölü sayısı 300'leri geçerken Eylül ayında ise 1.000'i bulur. Salgın etkisini gittikçe artırarak 1348 yılının Ekim ve Kasım aylarında yüksek oranda seyreder. Kış yaklaşırken halkın tedirginliği de artar ve veba can almaya devam eder. Bu sırada Ramazan ayı yaşanmakta olup 28 Kasım 1348 Cuma günü Kahire'de bütün camilerde vebanın kalkması için büyük bir dua yapılır. 1348 yılının Aralık ayının sonlarında kentte o kadar çok insan ölür ki yollar, caddeler ve sokaklar cesetlerle dolar. Salgına hiçbir ilaç çare olmaz. Kara Veba'nın etkileri sonucu Kahire'de 1348 Aralık ayı ile 1349'un Ocak ayında ölümler zirveye ulaşır. Makrîzî bu vebanın İslam dünyasında emsalinin görülmediğini yazar. Bu günlerde Kahire'de günde 10.000, 15.000, 20.000 arasında insan öldüğü tespit edilir. Kahire'de vebaya şahit olan İbn Battuta'nın kayıtlarına göre bu sayı günlük 24.000'e kadar çıkmıştır. Ölenlerin fazlalığından cenazeleri yıkama, kefenleme ve defnetmekte insanlar aciz kalır. İnsanlar meccanen

129 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 779; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 161; Ensari, vr. 13a.

130 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 779.

cenaze yıkama, kefenleme ve defnetme işleri ile uğraşmışlar hatta tabutlar bile ücretsiz verilmiştir. Cenazeleri taşıyacak tabut bulunamayınca cesetler tahta, merdiven ve kapılar üzerinde taşınır. Mezar kazmaktan insanlar aciz kalınca bir çukura 30 veya 40 cenaze defnedilmiştir. Kahire’de toplu ölümler görülmeye devam eder. Kahire’nin bütün camilerinde cemaatin gelmemesi ve ölümlerin fazlalığından ezan okunmaz ve namaz kılınmaz olur. Salgından sadece halk değil, ileri gelenler de etkilenir. Memlûk ordusu arasında da yayılan veba, Sultan’ın memlûklerinin bulunduğu Kalatü’l-Cebel’de pek çok askerin ölümüne ve kışlaların (tıbak) boşalmasına sebep olur.¹³¹

Muasır müellif İbn Habib, gözlemlerine dayanarak “Tek bir günde Mısır’da 20.000 insan öldü. Ölenlerin çoğunluğu kadın, çocuk, fakir ve çobanlardı. Bu veba Mısır ve Suriye’de nüfusu 1/3 oranında bitirinceye kadar devam etti.” der ve salgının korkunçluğunu anlatır.¹³²

Veba salgını sebebiyle, Sultan Nâsır Hasan merkez Kahire’yi terk ederek Siryâkûs¹³³ kasabasına çekilerek 1348 yılının Eylül ayının 25’inden itibaren orada ikamet etmeye başlar. Sultan bir ara geri dönmek istese de salgın şiddetini artırdığı için orada kalması tavsiye edilir, ramazanda orucunu tutar (1348 Kasım-Aralık) ve bayramda Kahire’ye döner. Başkentte vebadan ölenlerin çokluğundan dolayı çarşı ve pazarda hayat durur. İktâ sahiplerinin ölmesi yüzünden boş kalan bir iktânın kısa süre içinde altı kez el değiştirdiğine dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Bu dönemde insanların yaptıkları işlerden biri de hastalığa yakalanıp öleceklerini tahmin ettikleri için mallarını dağıtarak hayır yapmaya çalışmaktır.¹³⁴

1349 yılının Ocak ayında vebadan ölenlerin sayısı oldukça yükselir. Kahire adeta ölü bir kente bürünmüş ve ortada kimse kalmamıştı. O günlerde halk sadece Babü’z-Züveyle’den Babü’n-Nasr’a uğrar ve buralarda cenazeleri kaldırmakla uğraşırdı. Her taraf mezarlık olmuş ve yollar üzerinde türbeler inşa edilmişti. İnsanların psikolojisi bozulmuş, bunalıma girip bağırıp çağırmaya başlamışlardı. Kahire’de hiçbir ev yoktu ki bağırma ve ağlama sesi duyulmasın. Caddeler cesetlerle dolmuştu. Makrîzî’nin şu ifadeleri salgının

131 İbn Battûta, s. 118; Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 772-773; İbn Tagribirdî, *Nüctüm*, c. 10, s. 155; İbn İyâs, c. 1/1, s. 527-528; Muir, s. 93-94; Lane Poole, p.318-320; Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 781; İbn Tagribirdî, *Nüctüm*, c. 10, s. 162; İbn İyâs, c. 1/1, s. 527-528; David Ayalon, s. 71.

132 İbn Habib, c. 3, s. 111.

133 Siryâkûs: Kahire’nin kuzeyinde Memlûk sultanlarının dinlenmeye çekildiği bir nahiyedir. İbn Battûta, (nşr. notu: 99), s. 61.

134 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 780; İbn Tagribirdî, *Nüctüm*, c. 10, s. 162; İbn İyâs, c. 1/1, s. 523.

dehşetini daha iyi anlatmaktadır: “el-Hâkim Camii’nde cuma namazından sonra cenaze namazı kılındı. Tabutlar iki sıra hâlinde Bab-ı Maksuretü’l-Hitabe kapısından Babü’l-Kebir’e kadar dizildi. İmam cami kapısında durmuş ve halk da cami dışında onun arkasından saf tutmuştu. Bu veba salgınından o kadar insan telef olmuştu ki sokaklar ve mahalleler insanlardan boşaldı. Burcivan¹³⁵ mahallesindeki 42 ev sahipsiz kaldı. Bu evlerde kalan eşyaları alan bulunmadı. Bir günde bir miras dört veya beş kez el değiştirdi.”¹³⁶

1349 yılının Ocak ayında iki günde Babü’n-Nâsır, Babü’z-Züveyle, Babü’l-Mahrûk dışında, kale altındaki musalla taşlarında ve Camii Kûsun’un kapısı karşısındaki Kalatü’s-Seb’a musallalarında 13.800 kişinin cenaze namazı kılınır. Müellifler bu sayıya bağ ve bahçeler, çarşı, dükkân, Babü’l-Bahrîye, Hüseyniye, Ahmed b. Tolun Camii ve evlerde ölenlerden cenazeleri kaldırılanların dâhil olmadığını belirterek yukarıda verilen rakama bu kadar daha eklemek gerektiğini yazarlar. Makrîzî, sadece h. 749 yılının Şaban ve Ramazan aylarında (1348 Ekim, Kasım ve Aralık ayları) Kahire’den 900.000 cenazenin kaldırıldığını yazar. Diğer müellifler de bu bilgiyi tekrar ederler.¹³⁷ Aynî de, Makrîzî gibi vebadan ölenlerle ilgili benzer rakamlar vererek fenaü’l-âzîm, fenaü’l-kerîm, fenâü’l-kebir ve tâûn olarak adlandırdığı bu salgının 1349 (h. 750) yılına kadar Mısır ve Suriye’de devam ettiğini ve her tarafı mahvettiğini yazar. Ona göre Mısır ve Suriye’de salgından tek bir günde 20.000 kişi ölür. Müellife göre bu vebadan dünya nüfusunun 1/3’ü ölür. Aynî o zamana kadar böyle bir vebanın ne işitildiğini ne de duyulduğunu ifade ederek salgının büyüklüğünü hayretler içinde anlatır. Müellif salgının hem İslam dünyasında hem de birçok Frenk ülkelerinde yaşandığını yazar. Ona göre bu salgından önce İslam dünyasında beş veba daha olmuş ancak bunun gibisi görülmemiştir.¹³⁸

Kara Veba hakkında bilgi veren müellifler ölü sayıları hakkında çok abartılı bilgiler verirler. Söz gelimi Kahire’de üç ayda 900.000 kişinin öldüğü bilgisi verilir, ancak bu sayı çok abartılı bulunmaktadır. Çünkü kaynaklarda Kahire’nin 14. yüzyıl başlarında nüfusunun 500.000 kişi olduğu ileri sürülür.¹³⁹ Bu nedenle buradaki 900.000 kişinin 90.000 kişi olduğu veya Kahire ve çevre şehirlerdeki ölenlerin bu sayıya dâhil edildiği tahmin edilmektedir.

135 Burcivan Mahallesi: Kahire’nin büyük mahallerinden biri olup müellif Makrîzî gençliğini bu mahallede geçirmiştir. Bkz. Makrîzî, *Sülûk*, (nşr. notu: 1) c. 2, s. 782.

136 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 782.

137 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 782; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 163; İbn İyâs, c. 1/1, s. 527-528.

138 Aynî, *İkdü’l-Cumân*, c. 18 (Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi), vr. 85.

139 Bu konu için bkz. İbn Tagribirdî, *Nücûm*, (nşr. notu) c. 10, s. 163.

14. yüzyılda Memlûk Devleti'nin nüfusu ile ilgili bir veri bulunmamaktadır. Ancak Osmanlıların Suriye ve Mısır'ı topraklarına kattığı tarih sonrası bölgenin nüfusu ile ilgili tahmini rakamlar vardır. Buna göre 16. yüzyılın başlarında Memlûklerin Suriye, Filistin, Hicaz ve Yemen bölgelerinde 6.000.000, Mısır'da ise (Kuzey Sudan ve Berkâ bölgesi de dâhil) 13.000.000 insan yaşadığı ileri sürülmektedir. Mısır içinde sayılan Kuzey Sudan ve Berkâ çıkarılırsa ülke nüfusunun 9.000.000 olduğu tahmin edilmektedir. Aynı sırada Kahire'nin 1.300.000 nüfusa sahip olduğu da iddia edilmektedir.¹⁴⁰ Avrupalı araştırmacılar ise Kara Veba arefesinde Mısır'ın nüfusunu 8.000.000 olarak kabul ederler. Bu sayının salgın sonrası 5.000.000'a indiği ve kayıpların da 3.000.000 olduğu ileri sürülmektedir. Bu rakam ülkenin Osmanlı fethi dönemindeki nüfusuna yakın ve makul görünmektedir. Kahire'de ise Kara Veba'dan kayıplar 200.000 olarak kabul edilir.¹⁴¹ Mısırlı müelliflerin kayıplarla ilgili verdikleri abartılı rakamların şehrin çevresindeki varoşlarla birlikte olduğu izlenimi ortaya çıkmaktadır. Kara Veba ve arkasından hemen hemen her 10 yılda bir devam eden veba salgınları sebebiyle Memlûk ülkesinde ciddi bir nüfus artışı yaşanmadığı ileri sürülmektedir. Memlûk tarihi üzerine araştırmaları ile tanınan David Ayalon ise Kara Veba öncesi Mısır nüfusunun 3.000.000 olduğunu ve salgın sonrası ise 2.000.000'a düştüğünü ileri sürmektedirler. Ayalon'un kayıplarla ilgili kabul ettiği rakamlar, İbn Habîb, Makrîzî ve İbn İyâs gibi müelliflerin verdiği rakamlara (900.000) yakındır. Hemen hemen bütün muasır ve muahhar Memlûk müellifleri bu salgından ülke nüfusunun 1/3'ünün helak olduğunu yazarlar.¹⁴² Kara Veba sırasında Avrupa'da köylüler ve serfler topraklarını terk ederek başka yerlere göç ederken Mısır'da nüfus hareketleri görece daha sınırlı olmuştur.

Mısır'da Kara Veba salgını sırasında pek çok insanın iş ve mesleklerini bırakarak cenaze hizmetleri yapmaya başladıkları ileri sürülür. İnsanların bir kısmı Kur'an okumak, bir kısmı mezar kazmak, bir kısmı cenaze yıkamak ve bir kısmı da onları taşımakla uğraşırlar. Bu işlerden çok para kazanırlar. Hatta devrin müellifleri cenaze işlerine ne kadar ücret verildiğine dair fiyatlar verirler. Buna göre Kur'an okuyan 10, cenaze taşıyan 6, mezar kazan ve yapan ise 50 dirhem alıyordu. Ancak müellifler bu işleri yapan kişilerin kazandıkları paraları harcayamadan ve hayrını göremeden vebadan öldüklerini yazarlar.¹⁴³

140 Yılmaz Öztuna, *Yavuz Sultan Selim*, (İstanbul: 2017) (e-kitap).

141 Lughod, s. 351.

142 David Ayalon, s. 2.

143 İbnü'l-Verdî, *Risalet'ün-Nebâ*, s. 186-187; Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 783; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 164.

Kahire'de ölenlerin çokluğundan mezarlıklar Babü'n-Nâsır'dan Kubbetü'n-Nâsır'a oradan da Mukattam Dağı'na kadar genişler. Hüseyiniye'den Ridaniye'ye, Babü'l-Mahruk dışına ve el-Karafe Mezarlığı'na kadar her taraf mezarlarla dolar. Aile fertlerinin hepsinin ölmesi yüzünden cesetler taşınamaz ve evlerin içinde kalır. Sahipsiz kalan evlere içindeki eşyalarla birlikte başkaları el koyar. Askerî ikta çiftliklerinde çalışanların tamamının ölümü üzerine cenazelerini kaldıracak kişi kalmayınca onları Sultan'ın has adamlarından Emir Şeyhu ve Emir-i Ahur Mogaltay defnettirir.¹⁴⁴

Kahire'de salgının etkisi yüzünden ümeranın tablanelerinde çalışanların ölümü yüzünden buraların çoğunluğu boşalmıştı. Emir-i Şeyhun tablhanelesinde 15 kişi varken bu sayı 3'e düşmüştür. Müezzinler ölmüş, mescit ve zaviyelerin çoğunluğu kapanmıştı. Kentte doğan çocuk sayısı azalmış ve doğanlara dahi veba bulaşarak bir iki gün içinde ölmüşlerdir. Doğum yapan anneler de bebeklerin arkasından vebaya yakalanarak ölmüşlerdir. Bu süreç içinde kentte sosyal hayat durur, düğün, toplantı ve eğlenceler yapılmaz, her tarafta matem sesleri yükselir ve kimse şarkı dahi mırıldanmaz.¹⁴⁵

Yukarı Mısır

Kara Veba 1349 yılının başlarında Kahire üzerinden Nil vadisi boyunca Yukarı Mısır'a yani ülkenin güneyine doğru yayılır. Salgın, Saîd olarak adlandırılan bu bölgenin kent ve kırsalında etkili olur. Ancak bölgenin güneyinde olan Asvân ve çevresinde fazla etkili olmaz, kaynaklardaki bilgilere göre orada sadece 11 kişi ölür. Ancak Yukarı Mısır'ın orta kısmını oluşturan Saîd bölgesinde çok etkili olur. Kaynakların verdiği bilgilere göre bölgede kadılar mahkemedede şahit bulamamış, arazileri ölçmek için yola çıkanlar ölmüş, köyler ve şehirlerde adeta insan kalmamıştır. Birçok yerdekine benzer bilgiler burada da verilir. Ava çıkan avcılar kuşları arazilerde ölü olarak bulurlar. Ayrıca salgın, bütün evcil hayvan sürüleri ile yabani ve vahşi hayvanlara da bulaşarak ölümlerine sebep olur.¹⁴⁶ Veba öncesi, Saîd'in Asyût¹⁴⁷ kenti arazilerinden 6.000 nefer üzerinden haraç vergisi alınırken bu sayı salgın sonrası 116'ya düşmüştür. Şehirde tahıl fiyatları düşmüş ve buğdayın irdebi 15 dirhemi geçmiyordu.¹⁴⁸

144 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 783; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 164; Dols, *The Black Death*, s. 238.

145 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 783; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 165.

146 Ebu'l-Fidâ, c. 4/2, s. 150; İbnü'l-Verdi, *Tarih*, c. 2, s. 339; Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 784; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 165; Gânim, s. 44.

147 Asyut: Mısır'ın güneyinde bir şehirdir.

148 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 786; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 165.

Aşağı Mısır'da veba salgını çok etkili olmuş, araziler ekilmez olmuş ve köyler boşalmıştır. Asyût'da haraç vergisi verenlerin sayılarındaki dramatik düşüş nüfus kaybının çok yüksek olduğunu göstermektedir. Bu rakamları esas alarak vebadan nüfus kaybının %90'ları bulduğunu ileri sürebiliriz.

Salgın hastalık, askerler ve ikta arazisinde yaşayan çalışanlar arasında da yayılmıştı. Askerî iktalarda çalışanların ölümü sebebiyle buralara çiftçilikten anlamayan ve iş bilmeyen zanaat erbaplarından terzi, ayakkabıcı gibi kişiler işe alınmıştı. Hasat mevsimi geldiğinde çiftçiler öldüğünden dolayı hasat yapacak kimse bulunamaz olmuştu. Bu yüzden ikta sahipleri asker ve köleleriyle birlikte hasat yapmak amacıyla araziye çıkarlar. Ancak onlar hem ürünün fazla olması hem de işten anlamadıkları için tam olarak hasat yapamazlar. Veba salgını sırasında Nil taşmış ve arazi tarıma uygun hâle geldiği hâlde iş bilen olmadığından çok az ekim yapılabiliyordu. Bu defa da yoncalar büyümüş, onu biçen ve üzerine yayılması için atını bağlayan kimse bulunmaz olmuştu. 1.500 feddanlık tarladaki yonca satışa sunulduğu hâlde onu alan bulunamamış ve terk edilmişti. Kara Veba'dan ölümlerin çokluğundan dolayı nüfus azalınca ucuzluk başlamıştı. Elbise diktiren veya satın alan kişi olmadığından kumaş fiyatları beş kat ucuzlamıştı. Bunun yanında dinar ile dirhem arasındaki oran da değişmişti. Gerçek değeri 20 gümüş dirhem olan bir dinar 15 dirheme inmişti. Emek ve beden gücüyle yapılan bütün işlerin ücretleri yükseldiği gibi işçi de bulunmaz olur. Bir atlı işçinin 30 dirhem olan ücreti 80'e çıkar. Şehirde bütün iş kolları bırakılmış hatta su taşıyan sakalar bulunmaz olmuştu. Sucuların hayvanlarının vebadan ölmesi yüzünden suyu omuzlarında taşımak zorunda kalırlar ve ücreti 8 dirheme çıkar. Buğdayın irdebi 15 dirheme inmekle birlikte onu değirmende öğütmek işi 15 dirheme yükselir. Meslek erbaplarının ölümü yüzünden birçok iş kolunda hizmetler durur.¹⁴⁹

Kara Veba Mısır'ın siyasi, iktisadi ve içtimai hayatı üzerinde önemli etkiler yaptı. Salgından pek çok âlim ve talebe vefat eder. Bu yüzden kitapların değeri azaldığı için hayvanlar üzerine yüklenerek satılmıştır. Tarım alanlarında çalışan çiftçi ve işçilerin ölmesi yüzünden toprak işlenemez olur. İktâ sahiplerinin ve çalışanlarının ölmesi yüzünden diğer meslek grupları buralara sahip olurlar. Bu nedenle de ülkede askeri ikta sistemi zarar görür. Ekomomik kriz çıkar, vergiler toplanamaz olur ve devletin geliri azalır. Veba sırasında Mısır'dan başka yerlere göçler yapıldığı gibi köyden kente doğru bir göç dalgası da oldu. Bunların yanında salgın sırasında hayır ve hasenat işleri artar, insanlar

149 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 786; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 166; Necidî, s. 402.

mütevazileşir, hırsları azalır ve güzel işler yapmaya çalışırlar. Ahali arasında dine ve tasavvufa yönelenlerin sayısı artar.¹⁵⁰

Suriye ve Filistin'e Yayılması

Canlıların Rabb'ine sordum
Bu öldürücü tâûn hakkında
Kim kan yuttuğunu hissetse
Öleceğini hisseder o anda
(İbnü'l-Verdî)¹⁵¹

İslam müelliflerinin verdiği bilgilerden anladığımıza göre Suriye bölgesine veba salgını Mısır üzerinden bulaşmıştır. Kara Veba üzerine önemli bir eser yazan Dols da salgının Suriye'ye Mısır'dan yayıldığı görüşünü kabul eder.¹⁵² Ancak Suriye'nin kuzeyinden Antakya üzerinden de bulaştığını iddia edenler vardır.¹⁵³ Kara Veba öyle büyük bir küresel salgındı ki bir yere birkaç yoldan bulaşıyordu.

Mısır'dan salgın hastalık Gazze, Askalan, Akka, Kudüs, Sayda, Beyrut, Şam, Halep, Baalbek vs. Filistin ve Suriye şehirlerine ilerler. Buralardan da güneye doğru bulaşır; Kerek, Şevbek, Hicaz ve Yemen'e kadar etkisi altına alır. Veba salgını öncesi Suriye'de şiddetli bir kuraklık, pahalılık ve kıtlık vardı.¹⁵⁴ Bu kıtlığın tesiri ile salgın hastalık yayılma ve genişleme imkânı bulur. Vebanın Suriye şehirlerine ne zaman yayıldığı konusunda kaynaklarda ihtilaf vardır. Zehebî'nin (ö. Şubat 1348, Dımaşk) zeylindeki bilgilere göre h. 749 senesi olayları kaydedilirken vebanın önceki senenin yani h. 748 senesinden 749 senesi Muharremi'ne (m. 1348 Nisan ayı) uzandığı belirtilir.¹⁵⁵ İbn Kesîr de h. 749 olaylarını anlatırken Gazze naibinden Şam naibine gelen haberde Aşure gününden (h. 10 Muharrem 749 - m. 10 Nisan 1348) Safer ayına (Mayıs 1348) kadar 10.000.000 kişinin vebadan öldüğünü bildiriyordu.¹⁵⁶ Müellifin verdiği bu sayı muhtemelen Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında

150 Gânim, s. 47; Kâsım, *Selâtinî'l-Memâlik*, s. 165; Kâsım, *Nil*, s. 56; Aşûr, *Müctemi-yü'l-Misrî*, s. 339; Aşûr, *Asrı'l-Memâlik*, s. 132; Seyyid-Salim, s. 290; Süleyman, s. 50.

151 İbn'ül-Verdî, c. 2, s. 340. Şiir çevirileri için Mustafa Kemal Üniversitesi Öğretim Görevlisi Dr. Mehmet Yusuf Çelik'e teşekkür ederim.

152 Dols, *The Black Death*, s. 60-61.

153 Legan, s. 23.

154 Ebu'l-Fidâ, c. 4/2, s. 152; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, c. 2, s. 333-338; İbn Habib, c. 3, s. 98; İbn Kesîr, c. 14, s. 346.

155 Zehebî, c. 4, s. 149.

156 İbn Kesîr, c. 14, s. 349.

Kara Veba'dan ölenlerin tamamını kapsıyordu. Muasır müellif İbnü'l-Verdî salgının Suriye şehirlerinden Halep'te 749 Recep (1348 Eylül) ayında başladığını belirtir. Aynı müellif Ebu'l-Fidâ tarihinin zeylinde yine Recep ayında vebanın Halep'te başladığını yazar.¹⁵⁷ Seyyah İbn Battûta da h. 749 yılının bahar aylarının (1348 Mart-Nisan-Mayıs) sonunda Dımaşk'ta bulunmakta olup bölgede veba olduğunu eserinde yazmıştır. İbn Battûta'nın kaydına göre Dımaşk'ta 1348 yılının Mayıs ayının sonunda veba oldukça şiddetlenir.¹⁵⁸ Sonraki dönemin müelliflerinden Makrîzî ve İbn Tagribirdî vebanın 28 Temmuz 1348'de Halep'te başladığını yazarlar (h. 1 Cemaziyülevvel 749).¹⁵⁹

Muasır müellifler İbn Kesîr, Zehebî ve seyyah İbn Battûta'nın kayıtlarını esas alırsak Suriye bölgesinde veba 1348 yılı ilkbaharında Filistin sahilleri ve Dımaşk'ta başlamış, daha sonra diğer kentlere yayılmıştır. Ancak salgının Halep'e Bağdat üzerinden yayıldığına dair rivayetler bulunmaktadır. İbnü'l-Verdî'nin kayıtlarına göre kentte salgın 1348 yılının Eylül ayında başlamıştır. Bu sırada Halep'te yaşayan müellif, Kara Veba'nın yayılışını özetle şöyle anlatır: "Çin'den Hindistan'a bulaşan veba oradan Özbek ülkesine, Maverâünneh-r'e, İran'a, Kırım'a, Anadolu'ya, Kıbrıs'a, adalara, Kahire'ye, İskenderiye'ye, Saîd'e, Berkâ'ya, Gazze'ye, Askalen'e, Akka'ya ve Kudüs'e kadar yayılmıştır. Uzaklara kaçanlar dahi salgından kurtulamamıştır. Sonra sahile (Filistin ve Lübnan kıyıları) Sayda'ya, Beyrut'a, Seddü'r-Reşk'ten Dımaşk'a ulaşmıştır. Her gün 1.000 civarında insanı veba katlediyordu. Sonra Baalbek'e, Humus'a ve Hama'ya kadar bulaşır. Daha sonra Azaz, Kelze, Maarretü'n-nu'mân'a, Antakya'ya, Şeyzer'e, Harim'e, Telbaşir'e, Dülük'e ve Sis'e kadar yayıldı." diyerek vebanın İslam dünyasındaki coğrafi yayılış alanını çizer.¹⁶⁰ Bu bilgilerden vebanın Suriye üzerinden Antakya, Ayıntab, Telbaşir ve Sis'e yayıldığı anlamı da çıkar. Aynı şekilde İstanbul'dan Anadolu şehirlerine yayılan vebanın buradan Suriye'ye yayıldığı sonucuna da varabiliriz.

İbnü'l-Verdî, Kara Veba'nın Halep, Dımaşk ve Filistin'in bütün beldelerine yayıldığını anlatır. Salgın Suriye ve Filistin şehirlerinde yaşayan ahaliyi kırıp geçirir. Veba Gur,¹⁶¹ Akka sahilleri, Sefad, Kudüs, Kerek ile bölgede yaşayan Bedevî Araplar arasında yayılır. Buralarda insan ve hayvanlar topluca ölür. Filistin'in Remle şehrine de bulaşan hastalıktan pek çok ölüm olur. Bu kentte

157 Ebu'l-Fidâ, c. 4/2, s. 152; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, c. 2, s. 339.

158 İbn Battûta, *Rihletü'l-İbn Battûta*, nşr. Tallal Harb, (Beyrut: 1992), s. 118.

159 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 774; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 157.

160 İbnü'l-Verdî, *Tarih*, c. 2, s. 339-340.

161 Gur: Aclun'un kuzeyinde olup Amvas Vebası'ndan ölen Ebu Ubeyde b. El-Cerrâh'ın mezarı bulunur. Bkz. İbn Battûta, *Rihletü'l-İbn Battûta*, (nşr. notu: 20), s. 81.

cenazeleri kaldıran olmadığı için yollar, dükkânlar ve caddeler cesetle dolar. Bunların çürümesi neticesinde dayanılmaz bir koku ortaya çıkar. Dımaşk'ta vebanın kalkması için yapılan bir duaya şahit olan İbn Battûta bunu tasvir eder. Seyyah h.749 senesi baharının (1348 Mayıs) sonlarında halkın Mescidü'l-Kadem'de toplandıklarını, Sultan'ın naibi Argun Şah'ın taunun kalkması için insanları üç gün oruç tutmaya davet ettiğini, çarşıda yemek pişirildiğini, sonra ümera, şerifler, kadılar, fakirler ve sairlerin mescidi doldurduklarını; Müslümanların ellerinde Kur'an, Hristiyanların İncil ve Yahudilerin de Tevrat olduğu hâlde dua yaptıklarını yazar. İbn Battûta salgın günlerinde Dımaşk'ta her gün 2.000 kişinin öldüğünü yazar.¹⁶² Seyyahın gördüğü dua seremonisini İbn Kesîr de nakleder.¹⁶³ İbnü'l-Verdî, Dımaşk'ta günlük 5.000'in üzerinde ölü olduğunu yazar. Burada dikkat çekici husus Kara Veba sırasında Avrupa'da Hristiyanlar salgının sebebi olarak Yahudileri görüp onları toplu şekilde katlederken, Müslümanların maruz kaldıkları aynı veba salgını sırasında yanlarına Hristiyan ve Yahudileri alıp birlikte duaya çıkmalarıdır.

Kara Veba'dan Suriye kentlerinde başta Dımaşk olmak üzere her gün yüzlerce insan ölür. Halep'te her gün 500 kişinin öldüğü kaydedilmiştir. Gazze'de ise Muharrem'in 2'sinden Safer ayının 4'üne kadar (2 Nisan - 5 Mayıs 1348) 22.000 ölüm vakası gerçekleşmiştir. Bu yüzden kentte çarşı ve pazarlar kapanmıştır. Daha önce geçtiği üzere İbn Kesîr ölü sayısını çok fazla gösterir.¹⁶⁴ Aynî ise veba sırasında günlük Halep'te 500 ve Dımaşk'ta ise 1.000 kişinin öldüğünü yazar.¹⁶⁵

Kara Veba, Filistin sahillerinden önce Gazze'ye daha sonra ise Beyrut'a kadar yayılır. Bölgenin kent, kasaba, köy ve dağlarına kadar bulaşır. Kara Veba hakkında bilgi veren müellifler her yerde olduğu gibi Suriye ve Filistin'de hastalığa yakalanan insanların kulak arkalarında, sırtlarında ve koltuk altlarında sivilceler çıktığını yazarlar. Hastalığa yakalananlar, bunların görülmesinden sonra kan kusarlar ve arkasından da 50 saatten fazla yaşamadan ölürlər. Gazze'de vebayla ilgili ilginç anlatılar bulunmaktadır. Kentte bir çiftçi sabah vakti evinden tarlasını sürmek için çıkarken ölmüş, bir diğeri ise tarlaya vardığında tohum serperken hayatını kaybetmiştir. Yine bir çiftçi tarlasını sürmek için 20 öküzüyle araziye çıktığı sırada, hayvanlarından birine veba bulaşması sonucu hayvan ölmüş ve arkasından da diğer 19 öküzü de salgından telef olmuştur.

162 İbn Battûta, s. 118; Dols, *The Black Death*, s. 251.

163 İbn Kesîr, c. 14, s. 350.

164 İbn Kesîr, c. 14, s. 349; Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 775; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 157.

165 Aynî, *İkdü'l-Cumân*, c. 18, (Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi), vr. 85.

Bütün hayvanlarını kaybeden çiftçi tarlasından Gazze'ye dönmüş ve orayı terk ederek Kahire'ye göç etmiştir. Gazze'de başka bir hikâyeye göre salgın sırasında altı kişi hırsızlık için bir eve girip çaldıkları eşyalarla oradan çıkarken birer birer ölmüşlerdir. Kent, vebadan meydana gelen kayıplar yüzünden boşalmıştır. Hatta Gazze'nin naibi Emir Beda'reş, kenti kendi hâline bırakarak kaçmıştır. Katya'da¹⁶⁶ yaşayan ahaliye de veba bulaşmış ve orada bulunanların hepsi toptan ölmüştür. Ölenlerin cenazelerini defnedecek kimse kalmadığı için cesetler hurma ağaçları altında ve dükkânlarda kalmıştır. Bu salgından Katya'da vali, iki çocuk ve yaşlı bir cariyeden başka kimse kalmamıştır. Bunun üzerine kentin valisi sultana istifa mektubunu gönderince yerine Mübarek Üstâdâr Tuğcı tayin edilmiştir.¹⁶⁷

Dımaşk'ta 6 Ağustos 1348 Perşembe günü, imam öğle namazında vebadan ölen 16 kişinin cenaze namazını aynı anda kıldırınca halk bu durumdan ürkererek kaçır. Aynı gün kent ve etrafındaki yerleşim yerlerinde 300 kişi ölür. Başta Emevî Camii olmak üzere pek çok camide toplu cenaze namazları kıldırılır. 16 Ağustos 1348'de Dımaşk Naibi insanlara zarar vermeleri ve etrafa pislikler saçmaları yüzünden köpeklerin itlaf edilmesine dair bir karar alır. Bu sırada kentte bulunan İbn Kesîr olaya şahit olmuş ve köpeklerin öldürülmesinin doğru bir karar olduğunu belirtmiştir. Naib'in böyle bir karar almasında köpeklerin vebadan ölenlerin cesetlerini parçalanması etkili olmuştur. 1348 yılı Eylül başlarında Dımaşk'ta vebadan ölümler çok artar. Ölenler arasında pek çok âlim de bulunmaktadır. Olaylara şahit olan İbn Kesîr bir günde sadece Emevî Camii'nde 100'den fazla cenazenin kaldırıldığını yazar.¹⁶⁸

1348 yılı Eylül sonlarında Dımaşk'ta hâlâ vebadan ölenlerin sayısı fazlaydı. 6 Ekim 1348'de kentte esen şiddetli bir rüzgâr sonrası ölümlerin daha da arttığı ileri sürülür. Hatta Emevî Camii'nde bir defada kaldırılan cenaze sayısı 150'yi geçer. Şehrin diğer yerlerinde ölenlerin sayısı buna dâhil değildir. Yine vebadan ölen gayrimüslimler de ayrı hesap edilmektedir. Dımaşk'ta sonbahar aylarında her gün 1.000 ile 1.200 insanın öldüğü söylenir. Hatta ölümlerin fazlalığında divanü'l-mevarisî'l-haşeriyeye ölenlerin isimleri gönderilememiştir. Çünkü bağ, bahçe ve yollarda ölenlerden kimsenin haberi yoktu. Halep, Hama ve Trablusşam gibi kentlerde Kara Veba'nın Dımaşk'a göre daha hafif

166 Katya (Katia): Sina yarımadasının batı kısmında Akdeniz sahiline yakın bir yerleşim merkezi. Bkz. İbn Battûta, *Rihletü'l-İbni Battûta*, (nşr.noru: 130), s. 72.

167 İbn Kesîr, c. 14, s. 349; Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 158; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 158; Salih b. Yahya, *Kitabu Tarihi Beyrut*, nşr. P.L. Cheikho, (Beyrut: 1902), s. 177; Günaltay, s. 256.

168 İbn Kesîr, c. 14, s. 350-351.

atlatıldığına dair haber alınır. Salgın karşısında ölümü bekleyen insanların dua etmekten başka çareleri yoktu. Bu yüzden Dımaşk'ta bütün kesimlerin katıldığı büyük bir dua daha icra edilir. Bu sırada kurbanlar kesilir, fakir ve fukaralara sadakalar verilip hayır ve hasenat işleri artırılır.¹⁶⁹

Mısır'da olduğu gibi Suriye ve Filistin'de de Kara Veba her tarafı kasıp kavurur ve binlerce insanın ölümüne sebep olur. Muasır müellif İbn Habib, Mısır gibi bu ülkelerin de nüfuslarının 1/3'ünün yok olduğunu yazar.¹⁷⁰ Kara Veba arefesinde 100.000 kişinin yaşadığı Dımaşk'ta salgın sonrası nüfusun %50 oranında azaldığı ileri sürülür.¹⁷¹

Ölenlerin arkasından yakınları cenazeleri defnetmekle uğraşmışlar; ancak bu işten aciz kalmışlardır. Onlar, cenaze masraflarını karşılayamamış; bilhassa yoksullar, cenazelerini yıkama, kefenleme ve defnetme masraflarının altından kalkamaz hâle gelmişler. Bu yüzden Dımaşk'ta Naibü's-Saltana cenaze masraflarını üzerine alır. Ayrıca bir vakıf cenazelerin taşınacağı tabutların yapılması için Dımaşk'ın muhtelif yerlerine tahtalar dağıtır.¹⁷²

Müellif Makrîzî, Suriye'nin pek çok kentinin ahalisi salgından kırılırken herhangi bir sebep göstermeden Maarretü'n-nu'mân'da vebanın olmadığını yazar.¹⁷³ Suriye'de veba salgını 1349 yılı Mart ayında (h. 750 Muharrem) azalmaya başlar. İbn Kesîr, Hicrî yıl girdiğinde Dımaşk'ta vebadan ölenlerden divânü'l-mevârise bildirilenlerin sayısının 20'ye düştüğünü ancak bir süre sonra bu sayının 500'e çıktığını yazar. Makrîzî de vebanın 1349 Mart ayında azalmaya başladığını belirtir.¹⁷⁴

Kara Veba sırasında öyle ilginç hikâyeler anlatılır ki hem Suriye hem de Mısır'da salgına yakalananlar aniden ölür. Öyle ki minareye çıkan bir müezzin ezanı tamamlayamadan ölerek aşağıya düşer. Sağlıklı bir insanda aniden ateş çıkar, sonra ağzından kan gelir ve arkasından da ölürdü. Onun arkasından evdeki diğer bireylere de bulaşan veba, hepsininin birer birer ölmesine neden olurdu. Vebaya hekim çare bulamaz ve ilaç deva olmaz. İnsanların vebadan kurtulmak için yaptıkları tek şey dua etmektir. Kara Veba sırasında halk ne yapacağını şaşırmıştı. Onların arasından deliren, bağırان, dağlara kaçan ve ne yaptığını bilmeden dolaşanlar vardı. Tüm canlılar, hatta toprak ve ağaçlar

169 İbn Kesîr, c. 14, s. 352; Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 779-780; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 162.

170 İbn Habib, c. 3, s. 111.

171 Legan, s. 23.

172 İbn Kesîr, c. 14, s. 349-350.

173 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 775.

174 İbn Kesîr, c. 14, s. 355; Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 797.

bile vebadan etkilenir. İnsan, hayvan, balık ve kuşlar vebadan ölürken toprak kurtlanır ve ağaçlar ise sararıp solar. Ülkede ticaret, zanaat, ziraat ve bütün meslek kolları yapılamaz olur. Buna bağlı olarak zirai ürünlerin fiyatı ya aynı kalmış ya da çok az oranda artmıştır. Çünkü ölümlerin çokluğundan nüfus azalınca çok az ürün elde edilse de ihtiyacı karşılar. Kumaş ve elbise fiyatları ile bazı eşyalar da ucuzlar.

Kara Veba'nın Mısır, Suriye ve Filistin'de Sonuçları

Kara Veba'nın Memlûk Devleti'nin Mısır, Suriye ve Filistin topraklarında siyasi, sosyal, ekonomik ve demografik sonuçları olur. Kara Veba'dan yönetilen sınıftan yüz binlercesi ölürken yönetici, asker ve ulemadan da pek çok kişi hayatını kaybeder. Salgın, insanların toplu yaşadıkları ve bulundukları yerlerde daha etkili olur. Bilhassa Memlûk askerî kışlalarında çok etkili olmuş ve binlerce askerin ölümüne yol açmıştır. İleri gelenlerden tarihçi İbnü'l-Verdî,¹⁷⁵ Dimaşk Emevi Camii Hatibi Taceddin Abdurrahman b. Kadı Celaledin,¹⁷⁶ Safed'de Kadı Zeyniddin Ömer el-Belfiyâî,¹⁷⁷ Trablusşam'da Şeyh Nasreddin el-Attar,¹⁷⁸ Halep Kadısı Cemaleddin Süleyman b. Reyryan et-Taî,¹⁷⁹ Tarihçi Fazlullah el-Ömerî,¹⁸⁰ Hastane ve Evkaf Nazırı Şahabeddin Ahmed b. el-Gazavî,¹⁸¹ Kahire Valisi Emir Eserdemir el-Kalnacakî, Dimaşk'ta haciplik yapan İlmiş el-Çamdar,¹⁸² Emir Bedreddin b. Emir Seyfeddin¹⁸³ hayatlarını kaybederler.

Kaynaklarda Kara Veba'dan ölen ümera, âlim ve tüccar gibi önemli şahsiyetlerin isimleri uzayıp gider. Bu bakımdan devrin tarihçi ve yöneticileri, salgının devlet ve ahali için büyük felaket olduğunu belirtirler. Hatta bu vebanın, İslam dünyasına büyük bir tehdit oluşturan Haçlı istilasından daha fazla zarar verdiği iddia edilir.¹⁸⁴ Suriye, Irak ve Anadolu'da insan kaybı bakımından veba salgını, Moğol istilasından daha fazla zarar vermiştir. Muasır müellifler bu vebayı korkunçluğu ve ölümlerin çokluğu sebebiyle "umumî veba" veya

175 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 795; İbn Hacer, *Dürer*, c. 3, s. 275; Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-Zeyli Aleyhâ*, c. 4, nşr. İhsan Abbas, (Beyrut: 1973), s.160.

176 İbn Kesîr, c. 14, s. 353.

177 İbnü'l-Verdî, *Tarih*, c. 2, s. 340.

178 İbnü'l-Verdî, *Tarih*, c. 2, s. 340.

179 İbnü'l-Verdî, *Tarih*, c. 2, s. 340.

180 İbn Kesîr, c. 14, s. 353; Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 792; İbn İyâs, c. 1/1, s. 353.

181 Makrizî, *Sülûk*, c.2, s. 792.

182 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 793; İbn Hacer, *Dürer*, c. 3, s. 414.

183 İbn Tagribirdî, *el-Menhelüs-Sâfi*, c. 4, s. 337.

184 Günaltay, s. 258-259.

“fenaü'l-kebir” diye nitelendirip İslam tarihinin büyük olaylarından biri olarak kabul etmişlerdir.¹⁸⁵ Kara Veba İslam dünyasında olduğu gibi Avrupa’da da çok etkili olmuştur. İbn İyas, Avrupa’nın 67 ülkesine salgının yayıldığına işaret eder.¹⁸⁶ Kara Veba’nın Hristiyan dünyasında yol açtığı demografik kayıplar İslam dünyasında da yaşanır. Avrupa kıtasında olduğu gibi Orta Doğu’da da salgından nüfusun 1/3’ü kırılır.¹⁸⁷

Mısır ve Suriye’de iki yıl kadar devam eden Kara Veba salgını Memlûk Devleti üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. Salgın karşısında büyük sıkıntılara maruz kalınmış ve toplu ölümler sebebiyle ülke nüfusu azalmıştır. İktâ sahibi ve çiftçilerin ölümü sebebiyle iktâ nizâmı bozulmuştur. Başta Kahire ve Dımaşk şehirleri olmak üzere doğuda Fırat sınırından batıda İskenderiye’ye, kuzeyde Halep ve Antakya’dan güneyde Asvân, Medine, Mekke sınırlarına kadar bütün şehirler, nahiyeler, köyler, bedevi Arapların yaşadığı vahalar, vadiler ve çöller veba salgını ile yaşanmaz viraneler hâline gelmiştir. Söz konusu bölgelerin nüfusu azalmıştır. Başka ülkelerden tacirler Memlûk topraklarına gelmez olmuş ve ticaret durmuştur. Bütün meslek erbapları işlerini bırakmış ve üretim durmuştur. Başta devlet daireleri olmak üzere cami, mescit, medrese, zaviye, imarethane, han, hamam, çarşı, dükkân vs. yerler; görevli ve çalışanları öldüğü için belli bir süre kapanmıştır. Kara sabana koşulan öküzlerin telef olması sebebiyle ekim ve hasat yapılamamıştır. Ekin ekmek için tarlaya çıkan çiftçiler sabanların başında, balık avlamaya çıkan avcılar deniz ve göl kenarlarında, sandal ve gemilerde ve kara avcılığı yapanlar ise sahra ve dağlarda hayatlarını kaybetmişlerdir. Sosyal hayat durmuş, mevlit, nişan, düğün ve eğlenceler iptal olmuştur. Hac ve umreler yapılamamıştır.¹⁸⁸

185 İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 166; Kalkaşendî, c. 13, s. 62; Âşûr, *Asru’l-Memlûkî*, s. 132.

186 İbn İyâs, c. 1/1, s. 579.

187 F. A. Gasquet, *The Black Death of 1348 and 1349*, (London: G. Bell, 1908), s. 34-44; Henri Pirene, *Orta Çağ Avrupası’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Koca-başoğlu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), s. 156; Arık, s. 30; Dols, *The Black Death*, s. 30; Muir, s. 14.

188 670 yıl önce meydana gelen kara veba sırasında insanların yaşadığı sıkıntılar içinde bulunduğumuz koronavirüs salgınında da görülmektedir. Dünyanın hemen hemen her ülkesinde görülen koronavirüs salgını sırasında sadece Türkiye’de yaşanan yasak ve tedbirlere bir göz attığımızda tarihin tekerrür ettiğini görürüz. 2020’nin 15 Mart ayından itibaren Türkiye’de mevlit, nişan ve düğünler ertelenmiştir. Berber, kuaför, lokanta, kafe ve eğlence mekânları geçici olarak kapatılmıştır. Pazarların ve marketlerin belli zaman ve günlerde açılması kısıtlanmıştır. Camiler kapatılmış, hac ve umre ziyaretleri durdurulmuştur. Misafirliklerin yapılmaması, iftarların düzenlenmemesi, taziyelere katılım olmaması ve spor müsabakalarının durdurulması gibi tedbirler de salgın sebebiyle alınmıştır.

İnsanlar hiç görülmemiş sıkıntılara göğüs germişlerdir. Kara Veba'nın izleri birden silinip gitmemiş, yıllarca insanların hafızalarında acı ve korku dolu bir felaket olarak yaşatılmıştır. Bugünkü manada yeterli korunma şartlarının bilinmemesi ve karantina teşkilatının olmaması gibi sebeplerden dolayı vebadan ölümler çok fazla olmuştur. Özellikle çocuklar, kadınlar, fakirler ve yoksullar daha fazla hastalığa maruz kalmışlardır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kara Veba salgınının tesirleri birden kaybolmamış ve toplum üzerindeki tesirleri uzun yıllar devam etmiştir. 1349 yılında Kahire'de birçok mahallede evler boşalmıştı. Öyle ki bir mahallede boş evlerin sayısı 20'yi geçiyordu. Ayrıca hanlar ve dükkânlardan da boş olanlar çoktu. Emir Muncuk el-Yusuflî,¹⁸⁹ boş olan bu yerleri dolaşmış ve buraları başka insanların sahiplenmelerini engellemek için sahipleri çıkıncaya veya gelinceye kadar kapılarını kapattırıp mühürlenmişti.¹⁹⁰ Kara Veba sırasında iktisadi sıkıntılar da görülür. 1349 yılında iktisadi sıkıntı sebebiyle insanlar büyük zarar ederler. Gerçek değeri 12 dirhem olan arpanın irdebinin fiyatı 5 dirheme Sultan'ın askerleri için mübâyaa edilmesi yüzünden halk perişan olur.¹⁹¹

Kara Veba, Memlûk Devleti'nin ekonomisi üzerinde büyük krize sebep oldu.¹⁹² Salgının etkisi sonraki yıllarda ortaya çıkacaktır. Salgının sebep olduğu iktisadi buhran, imar faaliyetlerine de yansımıştır. Bundan sonraki 30 yıllık süreç içinde bir istisna hariç önemli eserler inşa edilemediğini söyleyebiliriz. Batılı bir araştırmacı Kara Veba sırasında tahtta bulunan Sultan Hasan'ın yaptırdığı abidevi cami ve medresenin salgının ekonomik sonuçlarının hissedilmesinden önce yapıldığını ileri sürer. Bu medrese tıp eğitimi için inşa edilir.¹⁹³ Kara Veba, Memlûk Devleti'nde Bahri Memlûk iktidarının çöküşünü hazırlamış ve onların yerini Burcî Memlûkların almasına neden olmuştur. Yine iddialar arasındaki bir görüşe göre Kara Veba sonrası Memlûk Devleti'nin çöküşü başlamıştır. Memlûk Devleti salgından yaklaşık 165 yıl sonra yıkılır. Bundan dolayı bu görüşün pek inandırıcılığının olmadığını düşünüyoruz. Ancak 15. ve 16. yüzyıllarda görülen veba salgınları, dâhilî çekişmeler ile Portekizlilerin Ümit Burnu'nu dolaşarak Hindistan yolunu ele geçirmeleri

189 Emir Seyfeddin Muncuk el-Yusuflî, Kara Veba çıktığı sırada Mısır'da Memlûk Devleti'nin veziri idi. Bkz. Makrîzî, *Hıtat*, c. 2, s. 320.

190 Makrîzî, *Hıtat*, c. 2, s. 66.

191 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 803.

192 İsmail Yiğit, "Memlûkler," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2004, c. 29, s. 96.

193 Stuart J. Borsch, s. 114

ve Baharat Yolu'nun kontrolünü sağlamaları Memlûkleri zayıflatmış, hatta yıkılmasında baş etkenlerden biri olmuştur.

Irak'a Yayılması

Kara Veba salgını bütün Orta Doğu coğrafyasını etkilediği gibi Irak'a da yayılmıştır. Irak'ın merkezi Bağdat'ta veba, insanların yüzünde şişlik şeklinde ortaya çıkar. Bu şişliklere dokunulduğunda patlar ve akabinde ölüm gerçekleşir. Bu sırada Azerbaycan'da hâkimiyet süren Çobanlı emirlerinden Timurtaş oğlu Melik Eşref (1343-1357) Bağdat Hâkimi Celâyirli Şeyh Hasan'ı kuşatma altına almıştı. Ancak ordusu arasında veba yayılmış, kısa süre içinde ümera ve askerlerinden pek çoğu ölmüştür. Salgın, ordunun atlarına da bulaşmıştı. Bunun üzerine Melik Eşref muhasarayı kaldırarak merkezi Tebriz'e çekilir. Bu durumu Celâyirli Şeyh Hasan, Memlûk Sultanı'na bir mektupla bildirir.¹⁹⁴ Irak'a vebayı Bağdat'ı kuşatan Çobanlı ordusu mu bulaştırdı yoksa Suriye üzerinden mi yayıldı yoksa İran üzerinden mi geldi? Bu tam belli olmamakla birlikte Kırım üzerinden Kafkaslara, sonra da Azerbaycan'a vebanın bulaştığı bilinmektedir. Kuşatma altında tuttuğu Kefe'deki Ceneviz kolonisine Kara Veba'yı bulaştırmakla suçlanan Altınorda Hanı Canibeg 1357'de Kafkasları aşp Azerbaycan'a girmiş, Melik Eşref'i mağlup ederek öldürmüş ve onun devletine son vermiştir.¹⁹⁵

Hicaz'a Yayılması

Kara Veba Suriye üzerinden Mekke ve Medine'ye bulaşır. Salgından dolayı Medine ve Mekke halkından pek çok insan ölür. Ancak muasır müellifler bölgeden sağlıklı bilgi alamadıkları için vebadan ölenlerin tam sayısı bilinmez.¹⁹⁶ Batılı bir araştırmacı, Hz. Muhammed'in Mekke'nin salgın hastalıklardan korunacağına dair bir sözünün olduğunu iddia eder. Ancak kutsal şehire salgın hastalık bulaşınca İslam âlimleri arasında çeşitli tartışmalar çıktığını ileri sürer.¹⁹⁷ Ancak İslam Peygamberi'nin Mekke kentine veba bulaşmayacağına dair bir sözü olmayıp bu tamamen uydurmadır. Daha önce

194 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 774; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 157.

195 Franz Taeschner, "Tebrizli Ahicük ve Bunun Ahmedî'nin İskendernâmesi'ndeki Yeri," çev. Hüseyin Dağtekin, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 (1964), s. 286.

196 Ebu'l-Fidâ, c. 4/2, s. 152; Zehebî, c. 4, s. 149; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, c. 2, s. 339; İbn Habîb, c. 3, s. 111; İbn Kesîr, c. 14, s. 349; Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 774; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 157; İbn İyâs, c. 1/1, s. 527-528.

197 Gottfried, *The Black Death*, s. 40-41; Legan, s. 24.

de açıklandığı gibi Hz. Muhammed vebaya karşı karantina uygulamasını tavsiye etmiştir. Aynı yıllarda Mekke’de şiddetli bir kıtlık da yaşanmaktaydı. Bunun veba salgınının daha da artmasına yol açtığını söyleyebiliriz. Çünkü sağlıklı beslenemeyen insanları salgın daha fazla etkilemekteydi. Bu sırada şehirde tahıl ve yem fiyatları çok yüksek olup bu yüzden pek çok hayvanın yem bulunamaması sebebiyle öldüğü ileri sürülür. Veba salgını Mekke’nin yanı sıra Medine ve diğer yerleşim birimlerinde de etkili olmuş ve birçok kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁹⁸

Kara Veba Sonrası Diğer Salgınlar (1350-1361)

1351’de Sultan Hasan tahtan indirilerek yerine kardeşi Melik es-Salih Selahaddin (1351-1354) geçer. Kara Veba’nın sona erdiği bu dönemde Mısır’da çıkan bir kuraklık sonucu kıtlık yaşanır. 1350 yılında Nil önce yükselip sonra aniden düşmüştü. Bu yüzden kıtlık olacağı korkusuyla buğdayın irdebi 15 dirhemden 20 dirheme çıkar. Ülkede kuraklık ve kıtlık korkusu üç yıl devam eder. Ekonomik krize dönüşen bu süreç içinde halk büyük sıkıntıya maruz kalır. Aynı sırada Suriye ve Hicaz bölgelerinde de kuraklık ve kıtlık vardı. Bu sırada yaşanan kıtlığa, kuraklığın yanında daha önce yaşanan Kara Veba da sebep olmuştu. Salgın sebebiyle çiftçilerin ölmesi yüzünden ikta arazilerinde yaşayanlar boşalmış ve zirai düzen sarsılmıştı. Ayrıca Nil Nehri’ne bağlı olarak devam eden kuraklık sebebiyle de çiftçiler ekim yapamamış ve yapsalar da çok az ürün alabilmişlerdi. Buna rağmen köylü ve çiftçi kesiminden vergi alınmaya devam edilmesi de sıkıntıları artırmıştır. Ülkede bu olumsuzlukların yanında bir de valilerin baskı ve zulümleri yüzünden halk perişan olur.

Kuraklığın yanında Güney Mısır’da Saîd bölgesinde Arap kabilelerin isyan ve kavgalarından dolayı da bölge halkı perişan olur. Bunun yanında bir de devlet halktan ucuz fiyatla arpa mübâyaaşı yapar. Halktan irdebinin fiyatı 7 dirhemden 40.000 irdeb arpa satın alınır. Aslında devletin halktan mübâyaa edeceği arpa 5.000 irdeb iken fazla toplanması yüzünden çiftçilerin zararı büyük olur.¹⁹⁹ 1351 yılında Kahire’de buğdayın irdebi 20 dirhemden 37’ye yükselir. Ayrıca ülkede koyun sürülerinin azalması nedeniyle etin kantarı 40 dirhemden 50’ye, sonra 60’a kadar çıkar. Bu yüzden muhtesip fiyatlara narh koymak zorunda kalır. Mısır’ın diğer kentleri ile Suriye’den Kahire’ye koyun getirilmesi için haberciler gönderilir. Bu tedbirlerin neticesinde Kahire’ye çok koyun getirilir ve et fiyatları düşer. Bir rıtl koyun eti bir dirheme kadar

198 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 798.

199 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 822-833; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 196; Kâsım, *Nil*, s. 66.

iner.²⁰⁰ Muhtesibin aldığı bu önlemler piyasayı kısmen rahatlatır ve ileriki zamanlarda etin fiyatı daha da iner.

1351 yılında Suriye’de çekirge istilası yüzünden buğdayın bir gırası 80 dirhemden 120 dirheme çıkar. 1353 yılında bölgede buğdayın bir gırası 20 dirheme kadar iner.²⁰¹ 1352 yılında Mekke’de de kıtlık sonucu buğdayın irdebi 300 dirheme, arpa ise 200 dirheme kadar çıkar. Bölgede su kuyularının çekilmesi yüzünden su fiyatı da yükselir. Bir süre sonra yağışların gelmesiyle onun fiyatı da yarı yarıya ucuzlar.²⁰² Mısır’da 1351-1353 arasında üç yıl devam eden kıtlık yerini bolluğa bırakır. Nil’in taşması, ekim yapılması ve bol hasat sayesinde Kahire’de buğdayın irdebi 10 dirheme kadar iner.²⁰³

Melik es-Salih Selahaddin zamanında 1353 yılında müelliflerin türünü belirtmedikleri salgın hastalık başta Kahire ve İskenderiye olmak üzere Aşağı Mısır kentlerinde görülür. İki ay devam eden hastalık muhtemelen bir veba salgınıydı. Makrizî bu hastalıktan söz konusu şehirlerde her gün 50 ile 60 kişinin öldüğünü yazar.²⁰⁴ 1354 yılında ise Nil aşırı şekilde yükselince birçok yeri sel basmış ve ekili alanlar zarar görmüştür. Bundan dolayı buğdayın irdebi 36, arpanınki 20 ve baklanınki ise 16 dirheme çıkar.²⁰⁵ Aynı yılda Suriye’de de kuraklığa bağlı olarak yaşanan pahalılıkta Halep’te bir mekkûk buğday 60, arpa ise 40 dirheme çıkar.²⁰⁶

Kara Veba sonrası hem Avrupa hem de Asya kıtasında on yıllık periyotlar hâlinde salgınların tekrar ettiği kabul edilen bir gerçektir. İncelediğimiz dönemde Mısır ve Suriye’de de bazı sapmalara rağmen on yıllık süreler hâlinde veba salgınları devam eder. Bunlar 1360, 1367, 1371, 1382, 1385-86, 1393, 1403 yıllarında yaşanan vebalarıdır. Bundan sonraki süreçte de Memlûklerin yıkılış tarihi olan 1517 tarihine kadar geçen sürede salgınlar 10 yılda bir yaşanmaya devam eder.

Kara Veba zamanının Memlûk Sultanı Hasan, tahtan indirilmesinden sonra 1354’te tekrar sultan olur. Onun ikinci saltanat döneminde 1361’de Mısır’da bir veba salgını daha çıkar. 1360-1361 yılları arasında yaşanan bu salgının çıkmasında Nil’in 1359 yılında aşırı taşması etkili olur. Nehir uzun süre 20 zirâ ve 4 parmak seviyesinde kalarak araziye suya boğar. Bu yüzden

200 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 854-856; Necidî, s. 403.

201 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 899-902.

202 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 861.

203 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 904; Necidî, s. 403.

204 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 903.

205 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 12-13; İbn İyâs, c. 1/1, s. 555; Necidî, s. 403.

206 İbn Habib, c. 3, s. 177.

Yukarı Mısır'ın Saîd bölgesinde veba salgını çıkar.²⁰⁷ Daha sonra Aşağı Mısır şehirlerine de sıçrayan salgın 1360 senesi sonuna kadar ülkenin birçok yerine yayılır ve pek çok kişinin hayatını kaybetmesine neden olur. Veba salgınından halkın yanında ileri gelenlerden de ölenler olur. İbn Tagrîbirdî, hastalığa yakalanan insanların 4 veya 5 gün içinde öldüğünü yazar. Bu sebeple bu salgına *vebai'l-vasatiyyi* yani orta veba denir.²⁰⁸ İbn Kesîr 1361 yılı Ağustos ayının başlarında Nil'in aşırı taşıdığını, arkasından da havanın bozulup şiddetli fırtınalar koptuğunu ve ölümlerin arttığını belirterek her gün Mısır'da 2.000 insanın hastalıktan öldüğünü kaydeder. Çiftçi ve tarım alanlarında çalışan işçilerin ölümü yüzünden üretim düşünce tahıl ve meyve fiyatları artar. Bu sırada Sultan Hasan da veba salgınına yakalanmış, Kahire'yi terk etmiş, bir süre sonra sağlığına kavuşmuş ve sarayına geri dönmüştür.²⁰⁹

Nasır Muhammed'in Torunları Dönemi (1361-1382)

Mısır, Suriye ve Hicaz'da Kıtık ve Veba (1362-1365)

Sultan Hasan'ın Emir Yelboğa tarafından 1362'de öldürülmesinden sonra Nâsır Muhammed'in oğulları dönemi sona ererken torunları dönemi başlar. Bu devrin ilk sultanı Mansur Muhammed zamanında 1362 yılında Mısır'da şiddetli bir veba görüldü. Kaynaklarda sebebi belirtilmeyen salgın sadece Suriye'den yayılmıştı. Muhtemelen bu veba öncekilerin devamı ya da odak merkezlerinden kaynaklanmıştı. Muasır müellif İbn Habib Kahire'de salgın hastalığın çok şiddetli olduğunu ve mızrak gibi ilerlediğini yazarak her gün 1.000 kişinin öldüğünü anlatır.²¹⁰ Vebanın Suriye'deki şahidi İbn Kesîr Dımaşk'ta salgının en fazla etkili olduğu yerin Yahudilerin yaşadığı mahalleler olduğuna işaret ederek kentte mayıs ayının ortasından haziran ayının ortasına kadar Yahudilerden 1.000, Müslüman ve Hristiyanlardan ise 80 kişinin öldüğünü yazar. Veba 1362 yılının Temmuz ayı geldiği hâlde hâlâ devam etmekteydi.²¹¹

Makrîzî Mısır'da vebanın 1362 yılının Şubat ayında görüldüğünü, Kahire ve delta bölgesinde etkili olduğunu kaydeder. 1362 yılının Nisan ayında hastalıktan günde 3.000 kişinin öldüğünü kaydeden müellif, ölümlerin Mayıs ve

207 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 47; Dols, *The Second Plague*, s. 164.

208 İbn Tagrîbirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 243; Suyûtî, c. 2, s. 180; Gânim, s. 46.

209 İbn Kesîr, c. 14, s. 418; Süleyman, s. 50.

210 İbn Habib, c. 3, s. 177.

211 İbn Kesîr, c. 14, s. 452.

Haziran aylarında da sürdüğünü yazar.²¹² Suriye bölgesinde özellikle Halep, Gazze ve Suriye şehirlerinde vebanın etkisi Mısır'dakinden daha az değildi. 1363 yılı Ekim ayında Dımaşk'ta hastalık etkisini kaybetmez. Ancak bu salgın Kara Veba'ya göre daha hafif geçmekteydi. Halep ve varoşlarında da etkili olan hastalıktan insanların yanında hayvanlar da kırılır. Kaynakların verdiği bilgiye göre vebadan ölenlerin çoğunluğu çocuklar ve gençlerden oluşmaktaydı.²¹³ Salgından 1362 yılında Gazze'de büyük âlimlerden inşa divanı yazarı Muhammed İsa da vefat eder.²¹⁴

1360'lı yıllardan itibaren Suriye ve Mısır'da görülen salgın hastalıklar sebebiyle insanlar çok sıkıntı çekerler ve işlerini kaybederler. Veba sebebiyle Mısır ve Suriye kentlerinde, bilhassa Kahire ve Dımaşk'ta önemli nüfus kayıpları olur.²¹⁵ 1362-1363 yıllarında Nil'in düzensizliği sebebiyle fiyatlar da hareketlenerek buğdayın irdebi 40 dirheme yükselir. Aynı sıralarda Mısır ve bazı Afrika ülkelerinde görülen sığır vebası sebebiyle pek çok inek ölür.²¹⁶

1364 yılında ise Suriye'de çekirge istilası görülür ve ekinleri telef eder. Muasır müellif İbn Kesîr çekirge istilasının nisan ayının başlarında görüldüğüne işaret etmektedir. Çekirge sürüleri, Suriye'nin birçok şehrine yayılmış, üzüm bağları, ağaçlar ve ekinleri yemiş ve bunun neticesinde büyük bir zarar ve pahalılık yaşanmıştır. Suriye'de buğdayın bir gırârası 180 dirheme fırlamış ve sonra 110 dirheme düşmüştür.²¹⁷

1364 yılının Haziranı'nda Dımaşk'ta yeni bir veba görülür. Kentte salgından her gün 100'den fazla insanın hayatını kaybettiğini muasır müellif İbn Kesir anlatır. Dımaşk'ta hastalığa şahit olan İbn Kesîr şöyle demektedir: "Tanıdıklarımızdan ve arkadaşlarımızdan ölenler vardı. Bahçelerde çekirgeler çoğaldı. Bu yüzden felaket büyüdü. Çok miktarda ürün, meyve, sebze telef oldu ve fiyatlar yükseldi. Pekmezin kantarı 200 dirhemden fazlaya satılır oldu. Pirinç bundan daha yüksek fiyatla satılmaya başladı. Şevval ayı (temmuz) başlarında çekirgeler ülkenin birçok eşyasını, sebzesini, ağaçlarını telef etmişti. Dımaşk halkı da bu bozgundan nasibini almış, fiyatlar yükselmiş, kıtlık ve

212 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 81-82.

213 İbn Tağribirdî, *Nücûm*, c. 11, s. 14-21; Suyûtî, c. 2, s. 180; İbn İyâs, c. 1/1, s. 592; Ensari, vr. 13a.

214 İbn Hacer, *Dürrer*, c. 4, s. 248.

215 Gânim, s. 49; Kâsım, *Nil*, s. 131; Necidî, s. 403; Süleyman, s. 50.

216 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 91; Suyûtî, c. 2, s. 180-181.

217 İbn Kesîr, c. 14, s. 458; Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 92.

ölümler devam etmiştir. Ağlamalar, feryat ve figanlar çoğalmıştı...”²¹⁸ Makrîzî de bu salgın hastalıktan bahseder.²¹⁹

1364-1365 yıllarında Mekke’de şiddetli bir kıtlık çıkar. Bir gırâra buğday 480 dirheme satılır (Mısır kaddehi ile 100 kaddeh). Kentte yiyecek bulunamaz hâle gelmiş ve açlıktan birçok insan ölmüştür. Bunun üzerine şehir ahalisinin pek çoğu başka yerlere göç etmek zorunda kalır. 1365 yılının Ocak ayında Atabeg Yelboga el-Ömerî²²⁰ Mekke’deki kıtlıkla mücadele edebilmek için Dimaşk’tan 1.000 ve Mısır’dan da 12.000 irdeb naklettirir ve halka dağıtır. Bunun yanında Atabeg, kente mal getiren tacirlerin gümrük vergisini azaltır. Bunun üzerine Irak ve Yemenli tacirler mal getirmeye başladılar. Mısır iktalarından Mekke emirine ayrılardan elde edilen 40.000 dirhemlik para da gönderildi. Bu da 1.000 miskal altın yapmaktaydı.²²¹ Bu alınan tedbirler sayesinde Mekke’de halk rahat eder.

Mısır’da Veba (1367)

Memlûk Sultan Eşref Şaban zamanında (1363-1367) 1367 yılında Mısır’da önemli bir veba daha çıktı. Salgının sebebi kaynaklarda belirtilmemekle birlikte 1366 yılında Nil’in taşma seviyesinin 20 zirâyı geçerek tarım alanlarını sel altında bırakması neticesinde uzun süre toprak üzerinde kalan su hastalığa kaynaklık etmiş olabilir. Ayrıca bu süreçte hasadı gelen ürünler telef olmuş ve uzun süre arazide suyun kalması sonucunda da ekim yapılmamıştı.²²² Zaten daha önce Mısır ve Suriye’de görülen ve hâlâ izleri devam eden veba ile yeni salgın da birleşince daha etkili olur. Bu sırada yaşanan kıtlık da vebayı şiddetlendirir. ²²³ Mısır’da veba 1367 yılının Ekim ayında başlar.²²⁴ Muasır müellif İbn Habib Mısır’da ortaya çıkan salgında günde 1.000’den fazla insan öldüğünü belirtirken²²⁵ muahhar müellif İbn İyâs ise kayıpları çok daha abartarak: “Rebiyülevvel ayında (Ekim 1367) Mısır diyarına taun hücum etti. Kahire’de sayısı belirsiz cariyeler ve köle öldü. Ölenlerin çoğu yabancı işçiler ve çocuklardı. Kahire kapılarından her gün 12.000’in üzerinde cenaze

218 İbn Kesir, c. 14, s. 458-459.

219 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 92.

220 Yelboga el-Ömerî: Sultan Selahaddin zamanında atabeg olup Memlûk Devleti’nin en nüfuzlu emiriydi.

221 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 92; İbn İyâs, c. 1/2, s. 16.

222 İbn Tagrîbirdî, *Nücûm*, c. 11, s. 79; İbn İyâs, c. 1/2, s. 61.

223 Gânim, s. 49.

224 Suyûtî, c. 2, s. 181; İbn İyâs, c. 1/2, s. 65.

225 İbn Habib, c. 3, s. 312.

çıkartılıyordu.”²²⁶ diyerek hastalığın çok etkili olduğuna işaret etmektedir. İbn Tagribirdi ise vebanın dört ay devam ettiğini belirterek kayıplar konusunda İbn Habib’in verdiği rakamı yazar.²²⁷ Bu salgın, sel baskını arkasından yaşanan kıtlık neticesinde çıkmıştır. Kıtlık sırasında tahıl fiyatlarının nasıl şekillendiği konusunda bilgi bulunmamaktadır. Ancak vebadan Mısır’da önemli nüfus kaybı olduğu kabul edilmektedir.²²⁸

Mısır ve Suriye’de Kıtlık ve Veba (1371-1382)

Bahrî Memlûklerin son 11 yılı, ülkede ekonomik krizler ve veba salgınlarının görüldüğü bir süreç olur. Bu dönemde bir yandan kuraklığa bağlı olarak görülen kıtlık ve açlık diğer yandan ise peş peşe devam eden salgın hastalıklardan Mısır ve Suriye’de büyük sıkıntılar yaşanır. Nâsır Muhammed’in çocuk yaşta olan torunlarının iş başında olması, ümera arasındaki nüfuz mücadelesi ile Bahrî ve Burcî kökenli memlûklar arasında bitmek tükenmek bilmeyen kavgalar sebebiyle Memlûk Devleti’nde birçok siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlar ortaya çıkar.

İbn İyâs 1371 yılı sonlarında Mısır’da bir veba salgını çıktığını yazarken bir sebep belirtmez. Salgın hastalık ilk önce Aşağı Mısır’da Vechü’l-Bahrî (delta) bölgesinde görülmüş, daha sonra merkez Kahire’ye yayılmıştı. Müellif, Kahire’de vebadan her gün 400 kişinin cenazesinin kaldırıldığını yazmaktadır.²²⁹ Veba 1372 yılında ise Suriye bölgesinde bulaşarak altı ay devam etmiştir. Daha çok Dimaşk kentinde etkili olan salgından her gün 200 kişinin hayatını kaybettiği ileri sürülür.²³⁰

1371 yılından sonra Nil’in akışı üç dört yıl düzensiz olup bazen 20 zirâ seviyesine çıkarak uzun bir süre tarım arazilerine taşarak göle çevirmiş, bazen de 16 zirânın altında kalarak toprağın ekim yapılacak hâle gelmesine imkân vermemiştir. Mesela 1371 yılı Ağustos ayında 20 zirânın üstünde kalarak uzun süre tarım arazilerine yüksek seviyede taşarak sel baskınlarına sebep olmuştu. Bu süreçler içinde ahali su seviyesi yüksek olduğunda aşağı inmesi için yetersiz olduğunda da yükselmesi için dualar etmekten başka bir yol bulamamıştır. Genellikle bu dualar Amr b. Âs ve Ezher Camilerinde yapılırdı.²³¹

²²⁶ İbn İyâs, c. 1/2, s. 65.

²²⁷ İbn Tagribirdi, *Nücûm*, c. 11, s. 42.

²²⁸ Gânim, s. 49; Kâsım, *Nil*, s. 131; Necidî, s. 403.

²²⁹ İbn İyâs, c. 1/2, s. 101.

²³⁰ Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 202; İbn Hacerü’l-Askalânî, *İnbâü’l-Gumr bi-Ebnâü’l-Umr*, nşr. Muhammed Abdü’l-Muid Han, c. 1, (Haydarabad: 1967), s. 37.

²³¹ İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 8; İbn İyâs, c. 1/2, s. 105; Suyûtî, c. 2, s. 181.

Nil'in taşkınları setleri ve köprüleri yıkar, kentleri, kasaba ve köyleri su altında bırakır ve tarım alanlarını kaplayarak zirai ürünleri telef ederdi.

1373'te Mısır ve Suriye'de tekrar görülen veba, 1376 yılı başına kadar devam eder. 1373 yılının Ağustos ayında ise Nil taşma seviyesinin çok altında kalır. Nehrin yükselmesi için ahali duaya çıkıp üç gün oruç tutar. Eylül ayı geldiği hâlde Nil'in seviyesinin düşüklüğü devam eder. Muasır müellifler Makrîzî ve İbn Hacer ile muahhar müellif Suyutî, halkın kıtlık çıkmasından korkması sebebiyle çok büyük üzüntü içinde kaldıklarını yazarlar. Nehrin suyu bir türlü taşma sınırı olan 16 zirâyı çıkmayınca ahali onun yükselmesi için Kahire'de toplu dualara devam eder. Çünkü ülke halkı, oluşacak kuraklık sonucu çıkacak kıtlık ve arkasından görülmesi muhtemel veba salgınından korkmaktaydı. Bu yüzden din adamlarının da teşvikiyle sürekli Nil'in yükselmesi için duaya çıkılmaktaydı. Kahire'de dua merasimi, o sırada kentte bulunan ve Hz. Muhammed'in eşyalarından oluşan kutsal emanetler de götürülerek Ravza Adası'ndaki miyasta yapıldı. Dua sonrası nehirin yükselmediği görülünce bunun yetersiz kaldığı düşünülür ve üç gün oruç tutarlar. Bunların yapılmasına rağmen Nil hâlâ yükselmeyince bu defa 1373 yılının Eylül ayı içinde Kahire dışında çöle yönelerek duaya devam edilir. Bu duaya ümera, ulema, ayan, kadın, erkek ve çocuk olmak üzere halkın her kesiminden kalabalık bir topluluk katıldı. Müslümanlarla birlikte Yahudiler ve Hristiyanlar dua için çöle çıktılar. Her üç dine inanan insanlar da Nil'in yükselmemesinin sebebini Tanrı'nın kendilerini cezalandırması olarak düşünüyorlardı. Dua sırasında onlar cefa ve azap çekerek, feryat figan ederek Tanrı'dan yardım ve af dilediler. Bu dua merasimine Sultan'ın naibi Emir Aktemur Abdülgani de katıldı. Çölde kurulan minbere çıkan Amr b. Âs Camii Hatibi İbn'ül-Kastalanî, hutbe okuyarak heyecanlı bir dua yaptı.²³²

Nil'in beklenen yükselişi olmayınca kıtlık çıkacağı korkusu halkı gıda maddesi satın almaya yöneltince buğdayın irdebi 36 dirheme yükselir. Elllerinde tahıl olan satıcılar bunları satmaktan kaçınıp kendi ihtiyaçları için ayırmışlardı. Ahali çarşı pazarda temel ihtiyaç maddelerini bulamayınca Sultan'a seslerini duyurabilmek için Kal'atü'l-Cebel altında toplandılar. Onlar, sebep olarak Kahire Muhtesibi Alâeddin b. Arab'ı görüp Sultan'dan onun azledilmesinin istediler. Pahalılık sebebiyle ahalinin ona karşı kini artmış ve onu tehdit etmeye başlamışlardır. Bu sırada yapılan yağmur duasına halkın korkusundan Muhtesip katılmadığı gibi bir saldırıya maruz kalmamak için evine kapanır. Kahire halkı onu satıcılardan rüşvet almak ve onlara müsamaha göstererek

232 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 219; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 76; Suyutî, c. 2 s. 181.

fiyatları kontrol etmemekle suçlamıştı.²³³ Bu sebeplerden dolayı Sultan Zeyneddin Şaban, halkı yatıştırmak amacıyla onu azledip yerine beytü'l-mal vekili ve Nazıru'l-kisve Ali Bahaeddin Muhammed İbnü'l-Müfessir'i getirdi. Bu süreçte halkın taleplerini karşılamak ve şikâyetlerini dindirmek amacıyla sık sık muhtesip değişikliklerine başvuruldu. İbn İyâs, Alaeddin b. Arab'dan sonra yerine Muhammed b. Toktemir'in getirildiğini, onun azlinden sonra da İbnü'l-Müfessir'in tayin edildiğini yazar. Ancak İbn Hacer ve Makrîzî bu şahıstan bahsetmezler.²³⁴ Kahire'de erzak ve tahıl fiyatları kademeli bir şekilde yükselir. Bir irdeb buğday 40'a, sonra 50 dirheme çıkar. Arpanın ve baklanın irdebi ise 25 dirheme satılır. Unun bir yükü (900 rıtlı) 84 dirheme çıkar.²³⁵ Ancak fiyatlarda bir türlü istikrar yakalanamaz, bir iner bir çıkar.

İbn İyâs kıtlığın sadece insanları değil hayvanları da etkilediğini yazarak yem bulunmadığı için onların pek çoğunun öldüğünü belirtir.²³⁶ 1374 yılının bahar aylarında Kahire'de şiddetli bir pahalılık yaşanmaktaydı. Kentte ekmeğin 4-5 rıtlı bir dirheme satılmaktaydı. Kahire'de kıtlık görülürken aynı yılın mayıs ayında İskenderiye'de ölümcül bir veba çıkmış ve delta bölgesine doğru yayılmıştı.²³⁷ Başkentteki kıtlıktan istifade eden bazı kişiler karışıklık çıkarmaya çalışırlar. Devrin müellifleri bu sırada yaşanan ilginç bir olayı kaydederler: Kıtlığa çare bulması için Sultan'a seslenmek için 26 Mayıs 1374'te Kal'atü'l-Cebel altında toplanmış ahalinin arasına batıdan gelen bir kıskırtıcı karışarak "Sultanınızı katlederseniz fiyatlar ucuzlayacak ve Nil'iniz yükselecek!" diye bağırması. Bu haberi alan Kahire Valisi fitne çıkarmak isteyen bu kişiyi yakalatıp dövdürür ve şehirden kovdurur.²³⁸ Halkı kıskırtarak kaos çıkarılması engellenmiş olur. Ayrıca Sultan, halkı yatıştırmak amacıyla devlete ait tahıl depolarını açtırarak fakir ve yoksullara zahire dağıtımını yaptığı gibi onların bir kısmının da iâşelerini üstlenmeleri için tüccar ve ümerayı görevlendirir. Bütün bunlara rağmen Kahire'de kıtlık engellenemez ve açlıktan ölümler başlar. Bir buçuk yıl kadar devam eden bu süreçte pek çok insan açlıktan hayatlarını kaybeder.²³⁹ Kıtlık zamanında kentte buğdayın irdebi 50 dirhemden 60'a ve sonra 70'e kadar yükselir.²⁴⁰

233 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 220; İbn İyâs, c. 1/2, s. 126.

234 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 220; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 76; İbn İyâs, c. 1/2, s. 126.

235 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 220.

236 İbn İyâs, c. 1/2, s. 125.

237 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 226; İbn İyâs, c. 1/2, s. 132.

238 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 226; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 79; İbn İyâs, c. 1/2, s. 125; Dols, *The Second Plague*, s. 174.

239 İbn İyâs, c. 1/2, s. 125.

240 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 77.

1374 yılının Ağustos ayında Nil'in seviyesi Ravza Adası'ndaki mikyasta 17 zirâ ve 5 parmağa çıksa da kısa süre sonra geri düşer. Bu durum tahıl fiyatlarının daha da yükselmesine sebep olarak buğdayın irdebi 100, arpanın 60 ve baklanın 50 dirhem olur. Bu yükselişi engelleyebilmek için muhtesip tahıl fiyatlarına narh koyduğu gibi ekmeğin açıkta taşınmasını da yasakladı. O, tellallar aracılığıyla ekmeğin 3 rıtlının 1 dirheme satılacağını ilan etti. Bunun üzerine Kahire'de fırın ve çarşılarında beş gün ekmek bulunamadı. Çünkü ilan edilen fiyatla kimse ekmek satmak istememişti. Halk ise ekmek almak için fırınların önünde izdihama sebep olmuştu. Diğer gıda maddelerinin fiyatları da arttığı gibi bulunmaz da olmuştu. İnsanların açlığı ise had safhaya ulaşmıştı. Buğdayın irdebi 110, arpa 60, ful 55, pirincin bir kadehi 2, mercimek ve nohudun ise 1,25 dirheme çıkmıştı. Zeytin ve susam yağının fiyatı da artmıştı. Nar tanelerinin rıtlı 10,5; dana etininki 2 ve inek etininki ise 1,33 dirheme çıkmıştı. Bir erkek kaz 20 ve tavuk ise 4 dirheme satılıyordu. Evcil hayvanlardan at, katır, deve, eşek, koyun ve inekler açlıktan telef olmuştu.²⁴¹ Aşırı fiyat artışlarını önleyemeyen ve gerekli tedbirleri alamayan Kahire Muhtesibi İbnü'l-Müfessir'in azledilerek yerine Ali Şemseddin Muhammed b. Ahmed ed-Demirî tayin edildi (29 Ekim 1374).²⁴²

1374 yılının sonbaharında Kahire'de açlıktan seri ölümler başlamış ve arkasından da Kasım ayının 20'sine doğru veba yayılmıştı. Bu sırada 10 yaşında olan Makrîzî daha sonra kaleme aldığı *İğâse* adlı eserinde kıtlığı ve veba salgınını şöyle anlatır: "776 senesinde (1374) Nil'in kusuru²⁴³ sebebiyle Eşref Şaban'ın saltanat günlerinde pahalılık meydana geldi. Nil 16 zirâyâ yükselmedi. Haliç açılmış ve sular aşağıya inmişti. Fiyatlar artmış, bir irdeb buğday 150, arpa ise 100 dirheme çıktı. Bir buçuk rıtl ekmek bir dirhem oldu. Yiyecekler seyrekleşti ve bulunamaz oldu. Açlıktan ve vebadan yollarda pek çok insan öldü. 1 tavuk 100 ve 1 kavun ise 150 dirheme satılır oldu. İnsanlar kavunu sadece koklamak için istiyorlar ve onu tutunca ölünceye kadar bırakmıyorlardı. Bu açlığı kontrol etmek için Sultan, fakirleri toplayarak onların bakımını üstlenmeleri için tacirlerin üzerine dağıttı. Mısır'da pahalılık ve kıtlık iki yıl sürdü."²⁴⁴ Müellif diğer eseri *Sülûk*'te ise kıtlık ve vebayı daha ayrıntılı anlatır. Buna göre; pahalılıktan ahalinin işleri kötüleşir, kazançları azalır ve temel ihtiyaç maddelerini bulamaz olurlar. Bunun yanında zenginler de cimrileşerek ellerinde bulunan gıdaları kendilerine ayırarak

241 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 223; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 92; İbn İyâs, c. 1/2, s. 138.

242 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 232.

243 Nil taşmadığı zaman buna nehrin kusuru, yani eksikliği veya noksanlığı denirdi.

244 Makrîzî, *İğâse*, s. 40.

fakirlere yardım ve sadaka dağıtmazlar. Bu sırada bütün gıda maddelerinin fiyatları artarken buna karşılık hamal ve işçi ücretleri artmaz. Ayrıca Memlûk parasının da değeri düşer, kimse bakır dirhemlerle alışveriş yapmak istemez. Kıtliktan fakir, dilenci, çiftçi, zanaatkâr, işçi ve maaşlı kesim daha çok etkilenir ve onlar arasından pek çok kişi ölür.²⁴⁵

Kahire’de kıtlık sonrası başlayan veba salgınından her gün 600 kişi ölür. İbn İyâs kıtlık ve hastalık günlerinde insanların en fazla tavuk²⁴⁶ etini arzuladıklarını, bu yüzden de onun fiyatının arttığını yazar. Hatta bir gün Sultan Zeyneddin Şaban, oğluna tavuk yedirebilmek için şehrin doğu ve batı taraflarına adam göndermiş, bulunan tavuğu ancak 45 dirheme satın aldırabilmişti.²⁴⁷ 1374 yılının Aralık ve 1375 yılının Ocak aylarında Kahire’de buğdayın irdebi 125, arpanın 90, baklanın 80 ve unun buttası²⁴⁸ ise 44 dirhem olur. Kış ayları olduğu için halk soğuk, açlık ve vebadan perişan olur. Onların yardım çağrılarına kimse kulak asmaz. Fakirler buğday ekmeği bulamadıkları için yarım dirhemesatılan bakla ve hurmadan yapılan ekmeği yerler. Bunu da bulamayanlar silk²⁴⁹ bitkisinin yapraklarını haşlayıp tüketirler. Kasaplık hayvanların çoğu telef olduğu için et de bulunamaz olur.²⁵⁰

Kahire’de yaşanan bu kıtlık sırasında hırsızlık ve yağma olayları artar. Açlığa dayanamayanlar fırınları yağmalarlar. Makrîzî “Gücü yeten, diğerinin ekmeğini elinden alıyordu.” der. Açlık öyle şiddetlenir ki yiyecek bir şey bulamayan insanlar birbirlerini yer. Kahire’de Deylem Hapishanesi’ni tamiri için gelen işçilerin, mahkûmları hamur teknesinde ezerek yedikleri rivayet edilmiştir.²⁵¹ Kahire’de 1375 yılı Ocak ayında kıtlık ve vebadan ölen günlük 200 kişinin ismi divânü’l-mevârise bildirilir. Ancak bu sayıya ıssız yerler ile yollarda ölen kişiler dâhil olmayıp bunların da eklenmesiyle sayının 700 kişiye çıktığı ileri sürülür. Şubat ayı içinde ise divânü’l-mevârise isimleri bildirilen ölülerin sayısı 500’ü geçer. Diğer yerlerde ölenlerle birlikte Kahire’de günlük ölü sayısı 1.000’in üzerindedir ve her kıtlık ve salgın döneminde anlatıldığı gibi cenazeler ortada kalır ve çürür. Ayrıca insan kaynağı sıkıntısından dolayı yıkamadan

245 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 234.

246 Günümüzde dahi Mısır’da tavuk eti ucuz olduğu için kırmızı ete göre daha çok tercih edilir.

247 İbn İyâs, c. 1/2, s. 138.

248 Butta: Mısır’da un ölçümünde kullanılan bir ölçü birimi olup 50 rıtla veya 24 kadehlik bir ölçüğe veya 1,5 vaybaya eşittir. Yaklaşık olarak 22,5 litrelik hacimdir. Bu da yaklaşık olarak 17,5 kg’lık un ağırlığındadır. Bkz. Walter Hinz, s. 45.

249 Silk: Yaprakları salata ya da yemek yapmak için kullanılan pazıyı andıran bir bitki.

250 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 92.

251 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 235; İbn İyâs, c. 1/2, s. 1 43.

kefenlemeye kadar her türlü defin işlemi yapılamadığı için cesetler köpekler tarafından parçalanır ve yenir. Bunun üzerine başta sultan Muhammed b. el-Emir Akboga Âs ve Sudun eş-Şeyhunî olmak üzere idareciler ümerasını cenazeleri defnetmekle görevlendirir. Görevliler, defin sürecindeki masrafları kendileri karşıladıkları gibi Kahire’de muhtelif yerlerde ortada kalan cenazelerin bir dirhem karşılığında toplanmasını sağlayarak onların defin işlemlerini de gerçekleştirirler. Böylece Kahire merkez ve çevresinde ölenlerin ortada kalması, çevreye kötü kokular yayması ve köpeklerce parçalaması önlenmiş oldu.²⁵²

Kahire’de bir yandan salgından diğer yandan da açlıktan ölenlerin fazlalığından evler boşalmış ve sahipsiz kalmıştı. Kaynakların verdiği bilgiye göre bu sırada zenginler vebadan, fakirler ise açlıktan ölür. Bu sırada hem gıda hem de ilaç olarak kullanılan bitki ve meyvelerin fiyatları diğer yiyeceklerle göre daha fazla artar. Salgın hastalıklar sırasında sulu ve şekerli yiyecekler ile meyve tercih edilir, tavuk etine rağbet artardı. Kahire’de 1 ekşi nar 10, 1 ayva 50, 1 tatlı nar 16, 1 kavun ya da karpuz 90 ve bir tavuk ise 45 dirheme satılmıştı. Bu süreçte bakır dirhemler de çok değer kaybetmiş ve kimse onunla alışveriş yapmak istememiştir.²⁵³

1375 yılının bahar aylarında Kahire’de ahali açlığa dayanamaz hâle gelince Sultan, daha önce yaptığı gibi yine fakirleri toplayarak Naibü’s-saltana Emir Muncuk’tan onların geçimlerini sağlamak üzere emirlere dağıtılmasını istedi. O, emir’ül-mie emirlerinden her birine 100 fakirin dağıtımını yaptı. Hatta durumu iyi olan emirlerin daha fazla fakirin geçimlerini üzerlerine almalarını sağladı. Buna rağmen ortada kalan fakir ve yoksullar ise devâvin²⁵⁴, tüccar ve zenginlere bakabilecekleri kadar dağıtıldı. Bunların dışında kalan yoksul ve kimsesizler de belli mekânlarda toplanarak onlara ölmeyecek kadar yiyecek verildi.²⁵⁵ Sultan’ın ve ümeranın yardımları sayesinde ahali biraz rahatladı. İbn İyâs “Fakirlerin durumu düzeldi ve açlıktan meydana gelen ölümler bertaraf edildi. İnsanların elinden ekmek kapan kalmadı ve fakirler ümeranın evlerinde kaldılar. Her gün onlara sabah ve akşam vakitlerinde yetecek kadar

252 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 235; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 93; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 11, s.54; İbn İyâs, c.1/2, s.141.

253 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 236; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 93; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c.11, s. 54; İbn İyâs, c. 1/2, s. 141; Suyûtî, c. 2, s. 182.

254 *Devâvin*: Memlûkler devrinde küçük idarelere bu isim verilmişti. Divanü’l-İstablat, Divanü’l-Amâr gibi. Bkz. Koprman, “Memlûkler”, c. 7, s. 26.

255 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 235; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 92.

gıda verildi.”²⁵⁶ diyerek yapılan uygulamanın ne kadar isabetli olduğuna işaret etmektedir.

Mısır’da 1375 yılının Nisan ayının 3’ünden itibaren yeni hasat mevsimi başlayınca tahıl fiyatlarının yönü aşağıya doğru inmeye başlayarak buğdayın irdebi 130 dirhemden 60’a, baklanınki 20’ye ve ekmeğin 4 rıtlı ise 1 dirheme kadar iner. Ancak tahıl hasadının yeterli olmaması yüzünden fiyatlarda istikrar sağlanamaz. Bir gün buğdayın irdebi 120 dirheme, sonraki gün 90’a ve başka bir gün 60’a hatta 30’a kadar satılır.²⁵⁷

Kahire’de 1375 yılının Nisan ayından itibaren salgının etkisinin zayıfladığı ve buna bağlı olarak ölümlerin azaldığı görülür. Aynı sıralarda fiyatlarda da düşüşler devam eder. 6 Mayıs 1375’te Kahire Muhtesibi ed-Demirî 8 rıtlı ekmeğin bir dirheme satılmasını ilan eder. Daha önce ekmeğin 5,3 rıtlı bir dirheme satılıyordu. Ekmeğin fiyatı ucuzlayınca değirmenciler buğdayın irdebini kendilerine 18 dirheme satılmasını istediler. Ancak zahire tüccarları bu fiyatla buğday satmayı reddetti. Hatta onlar Kahire’ye Nil yoluyla zahire getiren gemileri geri çektiler. Bunun üzerine buğday tekrar bulunamaz olduğu gibi irdebini fiyatı da 34 dirheme çıktı. Birkaç gün Kahire çarşılarında ekmek bulunamadı. Bunun üzerine ekmek zamlandı ve 6 rıtlı bir dirhemden satılmaya başlandı.²⁵⁸ Nil’in taşmaması ile başlayan kuraklık kıtlığa yol açmış ve arkasından başlayan veba salgını sebebiyle başta Kahire olmak üzere pek çok şehirde önemli nüfus kayıpları yaşanmıştı. Uzun süreden beri devam eden felaketler 1376 yılında kısmen hafiflemiştir.²⁵⁹

Memlûk Devleti’nin batı kısmını oluşturan Mısır’da kıtlık ve veba salgını yaşanırken doğu kısmını oluşturan Suriye’de de benzer felaketler hüküm sürmekteydi. 1374 yılı içinde bölgeden Kahire’ye gelen posta; başta Dımaşk ve Halep kentleri olmak üzere pek çok yerde salgın, pahalılık ve kıtlık yaşandığı haberini getirmişti. Halep’te buğdayın bir mekkûku 150 dirheme kadar çıkmıştı.²⁶⁰ Dımaşk’ta ise İbn Hacer’in ifadesine göre 1374 yılı Şubat ayında veba yayılmaya başlamış ve Haziran’ında ise her gün 500 kişi ölmüştür.²⁶¹

1373 yılında Dicle ve Fırat nehirlerinin aşırı taşması, pek çok yeri sel basması ve uzun süre suyun çekilmemesi yüzünden hem Irak hem de Suriye’de

256 İbn İyâs, c. 1/2, s. 140.

257 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 237; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 92; İbn İyâs, c. 1/2, s. 145.

258 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 239.

259 Gânim, s. 49-51; Necidi, s. 403-405; Kâsım, *Nil*, s. 66; Süleyman, s. 50.

260 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 238.

261 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 100.

salgın hastalıklar çıkar.²⁶² Sel felaketi Suriye'deki salgını şiddetlendirir. 1375 yılına gelindiğinde ise Suriye'de kıtlık ve vebanın etkisi artar. Kaynaklardaki bilgilere göre eşi ve benzeri olmayan bir açlık yaşanır. Dımaşk'ta daha önce 50 dirheme satılan bir gırâra buğday on kat artarak 500 dirheme kadar çıkar. Halep'te ise kıtlık daha etkili olur ve Halep rıtlı ile bir ekmek 6 dirheme satılırken buğdayın bir mekkûku 300 dirhemden 1.000 dirheme kadar çıkar. Yine insanlar açlıktan kedi ve köpekleri yemek zorunda kalırlar. Hatta insan cesetleri dahi yenir. Kıtlık sadece fakirleri değil zenginleri dahi etkiler ve onlardan da pek çok kişi yiyecek kıtlığından ölür. Kıtlık zamanlarının çoğunda olduğu gibi Halep'te yiyecek satın almak için bazı insanların çocuklarını satmak zorunda kaldıkları hikâyeleri anlatılır. Açlığın arkasından veba salgını da etkisini artırır. Daha önceki salgınlarda anlatıldığı gibi ölenlerin çokluğundan cenazeler dinî vecibeler yerine getirilmeden tek bir çukura 10-20 kişi atılarak gömülür. İbn Hacer veba salgınının Suriye'de 3 yıl devam ettiğini yazar.²⁶³

Suriye bölgesinde kıtlık ve veba salgını 1376-1377 yıllarında da devam eder. Bu konularda bilgi veren İbn Hacer, Dımaşk'ta 1 yumurtanın 3 dirheme satıldığını, 1 dinarın 20 gümüş dirheme karşılık geldiğini belirtir. Suriye'nin kuzey kesimlerinde, bilhassa Trablusşam ve Halep şehirlerinde pahalılık ve kıtlık daha etkiliydi. Bu bölgede 1 mekkûk buğday 600 dirheme çıkmıştı. İbn Hacer, "Bir dirheme satılan bir şey 40 dirheme satılmaya başlamıştı." diyerek pahalılığın ne kadar yükseldiğini ve yiyecek bulamayan insanların kedi ve köpek gibi hayvanları yemek zorunda kaldıklarını açıklar.²⁶⁴

Ekim 1376 yılından itibaren Kahire'de bazı salgın hastalıklar yayılır. Bu sırada pahalılık ve kıtlık da görülmekteydi. 1376 yılı Ekim ayından 1377 yılı Ocak ayına kadar bu salgın hastalıklardan birçok insan ölür.²⁶⁵ 1377 yılının Ocak ayından itibaren salgın hastalıklardan ayrı olarak müellifler veba salgınının çıktığını yazarlar. Bu yüzden Sultan Melik Eşref Şaban, Gize bölgesine çekilir. Bir süre sonra da Kal'atü'l-Cebel'deki sarayına döner. 1378 yılının Mart ayında veba yeniden etkisini artırır. Müellifler bu salgından sayısız insanın öldüğünü yazarlar.²⁶⁶ 14 Mart 1377 yılında Sultan Eşref Şaban, muhalif ümera tarafından öldürülmüş ve yerine oğlu Melik Mansur Ali

262 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 79.

263 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 256; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 155; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 11, s. 105-109; İbn İyâs, c. 1/2, s. 160.

264 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 158, 196.

265 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 260; Muir, s. 101.

266 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 268-295; İbn İyâs, c. 1/2, s. 168.

geçirilmiştir (1377-1381).²⁶⁷ Onun zamanında da salgın devam eder ve 1377 Mayıs ayında toplu ölümler görülür. Veba, Kahire dışında birçok kente de yayılır. İnsanlar hastalık karşısındaki çaresizlik yüzünden korku içinde ölümü beklerler. Bu sırada salgının yanında kıtlık ve pahalılık da devam eder. Vebanın 1378 yılı Mart ayına kadar sürdüğü anlaşılmaktadır.²⁶⁸ Salgının hafiflemesiyle birlikte kıtlık da yerini bolluğa bırakır. Mısır'da Nil'in taşması üzerine ekim yapılabileceği haberleri gelince hasadın da bol olacağı tahmin edilerek ellerinde zahire olanların onları satmaya başlamalarıyla fiyatlar düşer. Bu sırada Kahire'de buğdayın irdebi 10 dirhem altında, ekmeğin 24 rıtlı 1, 1 ekmek çöreği 1, 10 rıtlı peynir 3,5; etin 10 rıtlı 7,5; 40 yumurta 1 ve 1 kantar peynir 30 dirheme satılır. Ucuzluk bütün gıda ve eşyalarda da görülür.²⁶⁹

1380 yılının Eylül ayından itibaren Nil'in akışındaki düzensizlik sebebiyle Kahire'de yeniden pahalılık görülür. Tahıl fiyatları yükselip de halk sıkıntı çekmeye başlayınca bunun sebebi olarak suçlanan Muhtesip ed-Demirî'nin azledilmesi istenir. Bunun üzerine Muhtesip, halkın öfkesinden korktuğu için kaçıp gizlenir. Halk Cemaleddin Mahmud el-Acemi'nin Kahire muhtesibi tayin edilmesini Sultan'dan talep edince bu istek kabul edilir. Bunun üzerine Kahire'de fiyatlar aşağı iner ve bir rahatlama olur. Nil yoluyla Kahire'ye de pek çok gemiyle tahıl getirilir. Aynı sırada Mısır Muhtesibi Şerif Ali Nakibü'l-Eşraf da azledilmiş ve yerine Şerafeddin b. Arab tayin edilmiştir.²⁷⁰

1380 yılının Aralık ayının sonları ile 1381 yılının Ocak ayı başlarında İskenderiye'de bir veba çıkar. Şubat ayına kadar devam eden bu salgından her gün 150 kişinin öldüğü kaydedilir.²⁷¹ Bu kentten veba Kahire'ye doğru da yayılmış ve 1381 yılı Mart ayında görülmeye başlamıştı. Salgının öncesi Kahire'de pahalılık ve kıtlık olup arkasından da hastalık başlamıştı. Muasır müellif Makrîzî 1381 yılı Mart ayında veba salgınından Kahire'de her gün 300 kişinin öldüğünü yazar.²⁷² Diğer muasır müellif İbn Hacer ise 1381 yılı Nisan ayında vebanın arttığını ve Haziran ayının ortalarında kalkmaya başladığını yazar. Ona göre ülkenin başta İskenderiye ve Kahire kentleri olmak üzere birçok şehir, kasaba ve köylerinde salgın etkili olmuş, âyan ve halktan

267 Koprman, "Memlûkler", c. 6, s. 496.

268 Makrîzî, *Sülûk*, c.3, s. 303; İbn İyâs, c. 1/2, s. 199.

269 Makrîzî, *Sülûk*, c.3, s. 322-330; İbn İyâs, c.1/2, s.218-224; Necidî, s.405; Kâsım, *Nil*, s.132.

270 Makrîzî, *Sülûk*, c.3, s. 395; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 9.

271 Makrîzî, *Sülûk*, c.3, s. 402; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 42; Ensarî, vr. 13a; Dols, *The Second Plague*, s.174.

272 Makrîzî, *Sülûk*, c.3, s. 409.

pek çok kişi ölmüştü.²⁷³ Hastalıktan daha çok çocuk, cariye, köle ve Memlûk askerlerinin öldüğü ileri sürülür.²⁷⁴ Sultan Mansur Ali de vebaya yakalanarak hayatını kaybeder. İbn İyâs onun babası ve akrabaları gibi katledilmediğini ve vebadan öldüğünü belirtir. Makrîzî de salgından bahsetmeden bir hastalıktan öldüğünü yazar.²⁷⁵ Yerine gelen kardeşi Hacı, son Bahrî Memlûk sultanı olup zamanında (20 Mart 1381 - 26 Kasım 1382) ülkede veba ve kıtlık devam eder.²⁷⁶ 1381 yılının sonlarında Mısır'da pahalılık ve kıtlık devam etmekteydi. Aynı yılın Kasım ayında buğdayın irdebi 40 dirhemken 1382 Ocak ayında 60'a yükselir. Kahire çarşı ve pazarlarında ekmek ve diğer gıdalar bulunmaz olur. Ekmek saklanmaya ve gizli satılmaya başlayınca fırınlar önünde ahali izdihamlar oluşturup yağmaya başlar. Sultan'ın atabegi ve geleceğin sultanı Berkûk, ahaliyi sakinleştirmek ve rahatlatmak için 1382 yılı Şubat ayı başında devlete ait ambarları açtırarak ucuz fiyatla tahıl satılmasını emreder. O, piyasayı alevlendiren zahire satıcısı ve karaborsacılar ile mücadeleye karar verir. Ancak onun aldığı bu tedbirler başarılı olmaz ve pahalılık devam eder. Muahhar Memlûk tarihçisi İbn İyâs çok kötü olayların yaşandığı bu yıla "kara yıl" adını verir.²⁷⁷

Bahrî Memlûklerin son yıllarında meydana gelen pahalılık ve kıtlığın gerçek sebebi, ümera arasında bitmek tükenmek bilmeyen nüfuz mücadelesiydi. 1382 Bahrî Memlûklerin son yılı ile Burcî Memlûklerin ilk yılında Mısır'da siyasi, iktisadi ve içtimaî karışıklıklar en yüksek seviyelere çıkar. Kahire'de fiyatların aşırı yükselmesi halkı iyice tedirgin eder. Bu yüzden ahali Kal'atü'l-Cebel altında toplanarak Kahire muhtesibi olan el-Melîcî'nin azlini, yerine ise el-Acemî'nin getirilmesini isteyince sultan bunu kabul etmek zorunda kalır. Aynı sırada bakır dirhem çok değer kaybettiği gibi gümüş para da piyasada bulunmaz olur. Başta buğday olmak üzere bütün tahıl çeşitlerinin fiyatları yükselir.²⁷⁸

1382 yılı Mart ayında fiyatlar artmaya devam eder ve ekmek zor bulunmaya başlar. Bu sırada Kahire'de ekmeğin 2 rıtlı 1, buğdayın irdebi 105, arpa 50 ve unun buttası ise 30 dirheme çıkar. Yeni hasat mevsimi geldiği hâlde fiyatlar aşağı

273 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 43.

274 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 440-441; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 43; İbn İyâs, c. 1/2, s. 286; Suyûtî, c. 2, s. 182.

275 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 440-412; İbn İyâs, c. 1/2, s. 284.

276 Koprıman, "Memlûkler", c. 6, s. 496.

277 İbn İyâs, c. 1/2, s. 298.

278 Makrîzî, *Sülûk*, c.3, s.457; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 49; İbn İyâs, c. 1/2, s. 298; Gânim, s. 51; Necidî, s. 405.

inmez.²⁷⁹ Bunda 1382 yılı Mayıs ayında Nil'in taşarak delta arazisindeki hasadı gelen ürünleri su altında bırakması da etkili olur. 1382 yılı Ağustos ayında ise Nil'deki su seviyesi 16 zirânın altına iner ve taşma seviyesine ulaşamaz. Bu defa da insanlar yine kıtlık olacağı korkusuyla gıda stoklamaya yönelince Kahire'de pahalılık başlar. 1382 yılı Ekim ayında ülkede paranın istikrarını sağlamak için yeni bakır dirhemler darp edilir. Bu sırada piyasada üç çeşit fülûs yani bakır dirhem tedavüldeydi. Bunlardan birincisinin 4 dirhemi 1, ikincisinin 8 dirhemi 1 ve üçüncüsünün ise 48 dirhemi 1 gümüş dirheme denk gelmekteydi. Yeni darp edilen bakır dirhem belirlenen değeri ise bir günden fazla korunamamış, hemen değer kaybetmişti. Bu parayla kimse alışveriş yapmayınca atabeg Berkûk onu tedavülden kaldırmak zorunda kalır.²⁸⁰ 1382 yılında sel baskını yüzünden hasat yapılamaması, para ayarının bozulması ve salgın hastalık yüzünden Mısır'ın iktisadi durumu altüst olur ve halk büyük sıkıntılara maruz kalır.²⁸¹

Memlûk Devleti'nin batı kısmını oluşturan Mısır'da pahalılık, kıtlık ve salgın hastalık yaşanırken ülkenin doğu kısmı olan Suriye'de de durum pek iç açıcı değildir. 1381 yılı içinde Safed bölgesinde şiddetli bir veba yayıldığı haberi Kahire'ye ulaşmıştır.²⁸² Bir müddet sonra salgın Dımaşk'a bulaşmıştır. Kentte 1381 yılı Nisan ayında her gün 300 kişinin öldüğü, hatta bu sayının 400'ü geçtiği de söylenir. Haziran ayının ortalarına doğru hastalık azalmış ve günlük ölü sayısı 80'e kadar düşmüştür.²⁸³ Aynı sıralarda Hicaz kentlerinde ise pahalılık ve kıtlık görülür. Kahire'ye gelen haberlere göre 1381 yılı Eylül ayında Mekke'de temel gıda maddelerinin fiyatları çok yüksek olup unun vaybası 20 dirheme çıkmıştır. Medine'de ise bir gırâra buğday 400 dirheme satılır. Bu sırada Hac mevsimi olduğu için Mekke'de pahalılık daha da artar, unun vaybası 50 ve arpa ise 40 dirheme çıkar. Mekke ahalisi ve hacılar büyük sıkıntı çekerler ve kentte bulunan Mısırlı hacılar geriye güçlükle dönebilirler.²⁸⁴

279 Makrizî, *Sülûk*, c.3, s.457; İbn İyâs, c. 1/2, s. 302.

280 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 471; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 1 1, s. 172; Necidî, s. 354-355.

281 Suyûtî, c. 2, s. 182.

282 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 460.

283 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 84.

284 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 440; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 54.

Burcî Memlûklerinin kurucusu Zâhir Berkûk, son Bahrî Memlûk Sultanı Salih Hacı zamanında devletin en nüfuzlu kişisi olup atabeg olarak görev yapmaktaydı. O, 26 Kasım 1382 yılında Sultan'ı azlederek tahta geçti.¹ Böylece Mısır'da Burcî (Çerkez) Memlûk sultanları denilen dönem başlamış olup onların iktidarı, devletin yıkıldığı 1517 yılına kadar devam etti. Çalışmamızda Burcî Memlûklerin ilk sultanı Berkûk (1382-1399) ile oğlu Ferec'in ilk dönemini (1399-1405) inceledik. Ferec'in ilk dönemi 1405'te kardeşi Abdülaziz'in tahta geçirilmesiyle sona erse de 1406'da ikinci saltanat dönemi başlamış ve 1412'de öldürülmüştür.

Zâhir Berkûk (1382-1399)

İbn Haldûn'un tarih nazariyesine göre devletlerin sonlarında siyasi karışıklıklar, salgın hastalıklar, kıtlıklar ve iktisadi buhranlar had safhaya çıkardı. Bu görüşü Bahrî Memlûkler Sultanlığı'nın son zamanlarına uyarlarsak doğru olabileceğini söyleyebiliriz. Çünkü bu dönemin sonlarında söz konusu felaketler ardı ardına yaşanmış ve onlar iktidarlarını Burcî Memlûklere kaptırmışlardır. Ancak onların iktidarlarının başladığı Berkûk zamanında da dâhilî kargaşa, iktisadi bunalım, kıtlık ve veba salgınları devam eder. 1382'de Mısır'da bir yandan Bahrî ve Burcî Memlûk ümerası arasında iktidar mücadelesi yaşanırken diğer yandan Nil'in seviyesinin düşüklüğü sebebiyle kuraklık ve kıtlık hüküm sürmekteydi. Ayrıca ülkede veba salgını da yayılmıştı. Berkûk atabegliği, pahalılık ve kıtlıkla mücadele tecrübesine sahipti. Ancak para ıslahındaki başarısızlığı ve Nil'in akışındaki düzensizlik sebebiyle aldığı önlemler yeterli olmamıştı.

Sultan Berkûk 1382 yılında tahta geçtiğinde ülkede şiddetli bir pahalılık hüküm sürmekteydi. Onun tahta geçmesiyle tahıl fiyatları aşırı şekilde yükselmiş, çarşı pazarda ekmek bulunamaz olmuştu. Bu sırada buğdayın irdebi 150 ve ekmeğin 2 rıtlı ise 1 dirheme satılmaktaydı. Bir müddet sonra yeni

1 Koprman, "Memlûkler", c. 4, s. 551.

ürün piyasaya çıkınca fiyatlar aşamalı olarak inmeye başlasa da halk bundan memnun olmamıştı. Ahali pahalılığın sebebi olarak gördüğü mevcut muhtesibi azlettirip yerine Muhammed b. Abdullah'ın getirilmesini sağlamıştı. Çünkü bu şahıs daha önce bu görevi yapmış ve fiyatları düşürmüştü. Bu sebeple yine aynı şeyleri yapar diye halk onun tekrar muhtesipliğe tayin edilmesini istemiş, gerçekten de bu atama sonucunda fiyatlarda bir düşme görülmüştü.²

1383 yılında Nil taşma seviyesine çıkınca Sultan Berkük Ravza Adası'nda bulunan mikyasa gelmiş, halicin kapısını açmış ve araziye su bırakılmıştı. Bu yılda Mısır'da tahıl fiyatları bir miktar ucuzlar ve bolluk yaşanır. Bu sırada fiyatlar şu şekildeydi: Buğdayın irdebi 8 ila 15 dirheme, arpanın 6 ila 8, dana etinin 10 rıtlı 8 dirheme ve inek etinin rıtlı ise yarım dirheme satılmaktaydı. Ülkede 1383 yılında iktisadi krizin üstesinden gelinmişti.³ Ancak yaşanan bu bolluk iki yıl kadar devam edebilmiştir.

Veba ve İktisadi Buhran (1385-1390)

1385 yılında Nil taşmayınca buğdayın irdebi 10 dirhemden 30'a çıkar. Arpanın irdebi 20 ve baklanınki ise 18 dirheme satılmaya başlar. 1385 yılı sonları ile 1386 yılı başlarında buğdayın irdebi 50 dirheme kadar yükselir. Fiyatlardaki artış süreç içerisinde pahalılık sebebiyle olur. Aynı zamanda bakır dirhem de büyük değer kaybına uğrar.⁴ 1386 yılının Temmuz ayında Nil'in seviyesi yükselince tahıl fiyatlarında bir miktar düşme olur. Kahire'ye çevreden bol miktarda tahıl nakli yapılır. Bu durum buğdayın irdebinin 26 dirheme kadar inmesine neden olur. Mısır'da bu sırada bir dinar 23-24 gümüş dirheme denk gelmektedir.⁵

1385 yılı içinde Halep'te öldürücü bir veba salgını kaydeden Makrîzî kentte günlük 1.000 kişinin öldüğünü belirtir.⁶ İbn Hacer de benzer bilgileri verirken Halep'te inşa divanı sahibi Muhammed b. Ebî Bekr en-Nasibî'nin öldüğünü yazar.⁷ Salgının diğer yerlere yayıldığı hakkında bilgi bulunmazken 1386 Nisan ayında Kahire'ye gelen haberlere göre İskenderiye'de veba çıkar. Lokal bir salgın olan bu hastalıktan kentte günlük 100 kişinin öldüğüne dair

2 Gânim, s. 51-52; Necidi, s. 408; Süleyman, s. 50

3 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 509; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 137; İbn İyâs, c. 1/2, s. 342; Suyûtî, c. 2, s. 183; Sayrafî, c. 1, s. 87.

4 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 787; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 137; Suyûtî, c. 2, s. 183; Sayrafî, c. 1, s. 123.

5 Sayrafî, c. 1, s. 143.

6 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 787.

7 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 188, 204.

bilgiler gelir.⁸ Aynı dönemde İskenderiye’de tahıl fiyatları düşük seviyede seyrederek ve bir bolluk yaşanır.

1387 yılında Suriye ve Filistin’de yağışların yetersizliğinden dolayı kuraklık görülür, ortaya çıkan ekonomik kriz gıda maddelerinin fiyatlarının artmasına neden olur. Dımaşk’ta ekmeğin rıtlı 1 dirheme çıkarken, Kudüs’te ise içecek su dahi bulunamaz olur ve mevcut suların da ceresi yarım dirheme satılmaya başlar.⁹ 1388 yılında da iki bölgede de kuraklık kaynaklı sıkıntılar devam eder ve halk gıda maddesi bulamaz. Bu sırada Remle, Nablus ve Kudüs gibi kentlerde bir gırâra buğday 300 gümüş dirheme çıkar. Remle’de kıtlığın daha etkili olduğu bilinmektedir. Bölgedeki kıtlığın üstesinden gelebilmek için başta Mısır olmak üzere pek çok ülkeden tahıl nakli yapılır.¹⁰ Muasır müellif İbn Hacer, Suriye’de bu sırada buğdayın bir gırârasını 12 dinar olarak verir (yaklaşık 250 gümüş dirhem) ve diğer müellifler gibi o da Kudüs’teki su kıtlığından bahseder.¹¹

Mısır’da 1387 yılının Mayıs ve Haziran aylarında Nil’in seviyesi düşük seyredince pahalılık başlar, gıda maddeleri saklanır ve bulunmaz olur. Ancak Eylül ayında nehir yükselince fiyatlarda bir düşme olur ve halk rahatlar.¹²

Kahire’deki bir diğer veba salgını, 1388 yılının Mart ayından itibaren görülmeye başlar. Müellifler bu salgının sebebini yazmazlar. Ancak bu sırada ülkede Nil’in akışı düzensizdir. Buna bağlı olarak da zaman zaman gıda maddelerinin temininde sıkıntı yaşanır. 1388 yılındaki bu salgın 1386 yılında İskenderiye’de görülen veba salgınının Kahire’ye doğru yayılmasıyla oluşmuş olabilir. Veba, Kahire ve etrafındaki yerleşmelerde etkili olur ve seri ölümler başlar. Salgın yaz aylarında başlar ve havanın aşırı sıcak olmasından dolayı ölümleri artırır. Devrin müelliflerinin bu vebayı betimlemelerinde de ölümcül olan sivilce belirtisinin vurgulandığı görülür.¹³ Buna göre bu veba da hıyarcıklı veba olmalıdır. Salgın sırasında Berkûk’un devâdârı Melik Timur veba korkusundan Kahire’yi terk eder. Kahire’de vebadan pek çok insan ölür.¹⁴ Kentte salgının şiddetlenmesi hastaların ihtiyacı olan meyvelerin fiyatlarını aşırı şekilde yükseltir. Kavunun tanesi 50 ve armudun rıtlı 10 dirhem

8 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 562; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 257; İbn İyâs, c. 1/2, s. 370.

9 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 562; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 257; Sayrafî, c. 1, s. 167.

10 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 574; Sayrafî, c. 1, s. 167.

11 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 283.

12 Sayrafî, c. 1, s. 153-156; İbn İyâs, c. 1/2, s. 385.

13 İbnü’l-Furât, c. 9, s. 26; Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 575; Sayrafî, c. 1, s. 168; İbn İyâs, c. 1/2, s. 390; Ensarî, vr. 13a; Dols, *The Second Plague*, s. 169.

14 İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 11, s. 207.

olur.¹⁵ Mısır'da bir yandan ekonomik sıkıntı, diğer yandan veba salgını ve öte yandan da Memlûk ümerâsı arasındaki iktidar mücadelesinden dolayı Sultan Berkûk tahtı bırakmak zorunda kalır ve Kerek şehrine sürgün edilir. Bahrî Memlûklerin son sultanı Hacı el-Mansur 2 Haziran 1389'da ikinci kez tahta çıkarılır. Ancak onun bu ikinci sultanlığı da fazla sürmez ve Berkûk tekrar saltanatı ele geçirir.¹⁶

Memlûk Devleti'nde dâhilî karışıklıklar yaşanırken Kahire'de de veba salgını devam eder. Salgından kurtulmak için din adamlarının önderliğinde el-Ezher, el-Hâkim ve Ahmed b. Tolun camilerinde toplu dualar yapılır. Bu sırada Kahire'de vebadan her gün 300 kişi ölür. Salgın başkentin çevresinde bulunan kent ve köylere de yayılır. Kal'atü'l-Cebel'de bulunan Memlûk kışlarına bulaşan salgından başta kalenin muhafızı Emir Subrec olmak üzere askerlerden her gün 20'sinin öldüğü görülür. Muasır müellif Makrizî 1388 yılı Mayıs ayının 8'inde divânü'l-mevârise ölenlerden isimleri gelenlerin 235 kişi olduğunu ve bu sayıya Kahire etrafındaki bağ ve bostanlarda ölenlerin sayılarının dâhil olmadığını yazar.¹⁷ Mısır'daki bu veba büyük felaketlerden biri sayılır. Salgının 1388 yılı Haziran ayında kalktığına dair bilgiler bulunmakla birlikte 1389'da tekrar ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Aynı sırada askerî birliklere erzak ve iâşe temininde sıkıntı da çıkar.¹⁸ Askerler at ve develeri için saman ve arpa bulamayınca bağırıp çağırmaya başlayıp onları satmaya kalkarlar. Hatta onların bir atı 20, deveyi ise 10 dirheme sattıkları görülür. Aynı sırada ülkede şeker kıtlığı da yaşanır. Bu süreç içinde veba salgını da şiddetlenir. Kahire'de bu sıkıntılar yaşanırken Memlûk ümerası ve askerler arasındaki mücadelelerden dolayı şehir karışır, çarşı ve dükkânlar da kapanır. Ekmek bulamayan ahali ise fırınlara saldırıp yağmaya başlar. Kentte salgın ve açlık yanında iç karışıklıktan da pek çok kişi ölür. Hayatta kalanlar da bu durumlardan dolayı ölüm korkusuna kapılırlar. Bu süreç içinde cenazeler dahi defnedilemez.¹⁹

Muahhar müellif İbn Tagribirdî Berkûk'un saltanatına denk gelen 1390'lı yılların olaylarını anlatırken Mısır ahalisinin pek çoğunun ya vebadan öldüğünü ya da kılıçla katledildiğini yazar.²⁰ Ahalinin birçoğu da hem iç karışıklık

15 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 27; Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 577; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 290; Sayrafî, c. 1, s. 170; İbn İyâs, c. 1/2, s. 390.

16 Koprman, "Memlûkler", c. 6, s. 512-513; Gânim, s. 53.

17 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 27; Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 578; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 11, s. 259; Ayalon, s. 68.

18 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 2, s. 290; Sayrafî, c. 1, s. 172.

19 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 29-31; Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 600; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 11, s. 226; Sayrafî, c. 1, s. 234; İbn İyâs, c. 1/2, s. 792.

20 İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 11, s. 318.

hem de salgından dolayı ülkeyi terk ederek başka memleketlere göç ederler. Bundan dolayı ülke nüfusu azalır.²¹ Berkûk'un ikinci saltanatının başladığı 1390'dan öldüğü 1399'a kadar ülkede hem dâhilî karışıklıklar hem de kıtlık ve veba salgınları devam eder. Memlûk tarihçisi Sayrafi, Berkûk zamanında bir yandan taht kavgası diğer yandan ise kıtlık ve vebadan ölümler ve göçler sebebiyle Mısır kentlerinin boşaldığına işaret eder.²² 1390 yılında Kahire'den Asvân'a kadar pek çok kente ve Suriye'de ise Fırat'a kadar birçok yere doğru göçler olur.²³

Berkûk döneminin şahitlerinden biri olan İbnü'l-Furât, 1388 yılında Mısır'da kıtlık, salgın hastalık ve dâhilî karışıklıklardan dolayı pek çok insanın hayatını kaybettiğini yazar. Onun vebayla ilgili gözlemleri ve yazdıkları çok önemlidir. Müellife ve ailesine de salgın bulaşır, 8 yaşındaki oğlu Muhammed ve yaşını belirtmediği kızı Fatıma'yı hastalıktan kaybeder. O, yaşadıklarını şöyle anlatır: "Kızım ve oğlumun ölümü bende büyük sıkıntılar meydana getirdi. Geri kalan aylarda koltuk altlarımda sivilceler çıktı ve bunlardan çok acı çektim. Bunlarla uğraştım ve sonra Allah'ın yardımı ile kurtuldum."²⁴

Mısır'da daha önceki sultanlar dönemlerinde olduğu gibi Berkûk döneminde de pahalılık ve kıtlıklar sırasında ilk olarak muhtesib sorumlu tutulur. Bundan dolayı sık sık muhtesipler değiştirilirdi. 1390 yılında Kahire Muhtesibi Siraceddin azledilir ve yerine Necmeddin en-Tanbadî getirilir. Mısır Muhtesibi Hamideddin de azledilir ve yerine Nureddin Ali b. Abdü'l-Varis getirilir. Kısa süre sonra Kahire Muhtesibi Tanbadî yeniden azledilir, kısa süre sonra yeniden bu göreve atanır.²⁵

1390'da Nil'in seviyesi düşünce gıda fiyatları hareketlenir.²⁶ Bu yüzden ahali büyük sıkıntı çeker. 1391 yılı Ağustos ayında ise yine Nil'in seviyesi düşünce kuraklık olacağı ve ardından da kıtlık çıkacağı korkusu yaşanır. Halkın daha öncekiler gibi erzak ve iâşe biriktirme peşine düşmesiyle de fiyatlar artar. Ancak bir süre sonra Nil yükselince fiyatlar eski hâline gelir ve halk rahatlar.²⁷

21 Gânim, s. 54.

22 Sayrafi, c. 1, s. 472.

23 Sayrafi, c. 1, s. 281.

24 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 29.

25 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 14, 112.

26 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 197; Sayrafi, c. 1, s. 333.

27 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 263.

Mısır'da Hayvan Vebası (1392)

Mısır'da 1292 yılında büyükbaş hayvanlarda veba salgını çıkar. İbnü'l-Furât sığır vebası olarak adlandırılan bu salgının 1392 yılı Temmuz ayında çıktığını yazarken²⁸ Makrîzî ise 1391 yılı Aralık ayı sonunda olduğunu belirtir.²⁹ İbn Hacer ise sığır vebasının 1392 Haziran ayında başladığını ifade eder.³⁰ Muhremelen bu sığır vebası Makrîzî'nin dediği gibi 1391 yılının sonlarında çıkıp 1392 yılı boyunca devam etmiştir. Sığır vebası Kahire ve çevresindeki ahırlara bulaşır ve inekler topluca ölür. Müellifler, sığır vebasına yakalanan hayvanlarda önce bir titreme olduğu ve sonra da öldüklerini yazarlar. Olayların şahidi İbnü'l-Furât, "Önceden bir inek 520 dirheme satılırken hastalık başlayınca 5 dirheme onu alacak kimse çıkmıyordu. Hatta insanlardan bazılarının bir ineği bir dirheme satmak için bağırarak duyduğum."³¹ diyerek gözlemlerini yazar. Diğer müellifler de benzer ifadelerle sığır vebasını anlatırlar. Sığır vebası Mısır'ın birçok şehrine bulaşır ve ahırlar boşalır. Başta Kahire olmak üzere pek çok kenti ineklerin ölümünden dolayı cesetlerinden yayılan koku sarar ve havayı bozar. Bu yüzden insanlar kendilerine de veba bulaşır korkusuyla inek eti yemeyi bırakırlar. Hatta ahır sahipleri, sığır tacirleri, kasaplar ve lokantacılar işsiz kalıp perişan olurlar. Ülkede adeta inek nesli biter.³²

Mısır'da Siyasi ve İktisadi Buhran ve Veba Salgını (1392-1399)

Sultan Berkûk döneminde Memlûk parasının belirlenen değeri konusunda istikrarsızlıklar yaşanır. 1392 yılında İskenderiye'de darbedilen bakır dirhemlerin Kahire'dekilerden daha hafif olduğu görülünce kent karıştığı gibi onunla kimse alışveriş yapmaz olur. Esnafların şehirde tahıl ve diğer gıda maddelerini satmaktan kaçınması kıtlığa neden olur.³³ Aynı yıl içinde İskenderiye'de bir de veba çıkar. Bu salgından kent ve çevresinde 10.000 kişi ölür.³⁴ 1393 yılında bir veba salgını da Suriye'nin Halep kentinde görülür. 1393 yılının sonbahar mevsimine kadar devam eden vebadan şehirde her

28 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 308.

29 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 769.

30 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 118.

31 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 308.

32 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 308; Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 769; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 118; Sayrafi, c. 1, s. 347; İbn İyâs, c. 1/2, s. 453; Suyûti, c. 2, s. 183.

33 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 123; Suyûti, c. 2, s. 183.

34 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 165; Kâsım, *Nil*, s. 133.

gün 500 kişi hayatını kaybeder. Salgından, halkın yanında ileri gelenlerden de pek çok kişi ölür.³⁵

Sultan Berkûk ve oğlu Ferec'in saltanat dönemlerini ihtiva eden 1393-1405 yılları arasında geçen 12 yıl boyunca Memlûk halkı iç karışıklık, kıtlık, açlık ve veba salgınlarının getirdiği sorunlarla boğuşur. Söz konusu dönem Memlûk tarihinde özel bir yer tutar. Ülke boydan boya kaos içinde kalır ve harap olur. Muasır müellif Makrîzî, *İğâse* adlı eserinde bu dönemi şöyle anlatır: “Bu süreçte iktisadi sıkıntıların baş amili Nil'in taşmamasıydı. Buna bağılı olarak kuraklık çıkmış, ekim yapılamamış ve ürün elde edilememiştir. Bu da pahalılık ile kıtlığa dönüşmüştü. Nil'in mikyas, set ve kanallarının bakımı yapılmamıştı. Bu dönemde Memlûk ümerası arasındaki taht kavgaları had safhaya çıkmış, idarecilerin kötü niyet ve suistimalleri olmuş, mansıplar rüşvetle alınıp verilmiş ve bu da devletin her kademesinde yaygınlaşmıştı. Memlûk parasının istikrarı sarsılmış, fiyatlar aşırı artmış ve karaborsacılar çoğalmıştı. Bunların sonucu olarak kıtlık, açlık, veba salgınları başlamış ve pek çok insan hayatını kaybetmişti.” Makrîzî bu süreçte ülke nüfusunun yarısının yok olduğunu, insanların öldürüldüğünü ya da başka diyarlara göç ettiğini yazmaktadır. Bunlara ek olarak Suriye üzerindeki Timur istilas da ülkede yaşanan diğeri felaketti. 1393 yılında Nil'in taşması üzerine kuraklık başlamış arkasından da kıtlık endişesi ile temel ihtiyaç maddeleri saklanmış ve fiyatları da yükselmişti. Memlûk ümerası arasında da çatışmalar devam etmekteydi. 1394 yılı Eylül ayından itibaren pahalılık ve kıtlığın şiddetini artırdığı, buğdayın irdebinin 40, bakla ve arpanın ise 20 ve unun buttasının (20 rıtl) ise 12 dirheme çıktığı görülür. Bunu üzerine ahalı toplanarak muhtesip Bahaeddin Muhammed b. el-Bercî'ye giderek fiyatların aşağıya çekilmesini talep eder. Hatta ahaliden bazıları muhtesiple tartışmaya girerek ona lanetler okuyup evini taşu tutarlar. Sultan Berkûk, emirlerinden Alacddin et-Tablâvî'yi fiyatların indirilmesi için görevlendirir. O; satıcı, değirmenci ve simsarlarla müşavere yaparak kimin deposunda tahıl varsa ucuz fiyatla satmasını ve bunu yapmayanların depolarını yağmalattıracağını ilan eder. Buna rağmen bazı kişiler satış yapmamak için direnince onlar tutuklanıp dövölür. Bu sert tedbirler neticesinde Kahire çarşılarında tahıl ve gıda maddeleri bulunur hâle gelir. Ancak bazı açıkğözler ihtiyaçlarından fazla mal satın alırlar. Şöyle ki bir irdeb buğday almak için çarşıya çıkan kişi beş irdeb satın alıp başkalarına bir şey bırakmaz. İnsanlar ihtiyaçlarından fazla tahılı depo etmeleri neticesinde buğdayın irdebi 40 dirhem civarında seyreder. 1394 yılı Eylül ayında Nil

35 İbn Hacer, *İnbâi*, c. 3, s. 165.

taşmayınca ekim yapılamaz ve arazinin büyük çoğunluğu kuraklaşır. Bu yüzden insanlarda kıtlık korkusu başlar.³⁶ Halkın korktuğu başına gelir ve buğdayın irdebi 40 dirhemden 70'e fırlar.³⁷

1394'te Mısır'da iktisadi bunalım çıktığında Sultan Berkûk, Timur tehlikesine karşı Halep'tedir ve buradan Dımaşk üzerinden Kahire'ye doğru yola çıkar. Başkentte halk arasında, "Eğer Sultan gelirse bolluk olacak. O, Mısır kalesine ulaşırsa ferahlık olacak, fiyatlar inecek ve tahıl satılacaktır."³⁸ şeklinde bir şayia çıkar. 1394 yılı Aralık ayının 7'sinde Kahire'ye ulaşan Berkûk'u halk sevinçle karşılasa da umutlar boşa çıkar. İbn Davut Sayrafi iktisadi krizin sürmesinin sebebini, "yalancılığa, kötülüğe ve fesada düşkün olanların durumu devam ettirmek istemelerine" bağlar.³⁹ Sultan'ın gelmesiyle temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları düşeceği yerde daha da artar: Buğdayın irdebi 40 dirhemden 70'e, arpa ve baklanınki 20'den 40'a, samanın bir yükü 5'den 10'a, unun bir yükü (bir yük 6 butta ve her butta 50 rıtl) 120'ye, ekmeğin 3 rıtlı 1'e, pirincin 1 kaddehi 2'ye, şekerin bir rıtlı 3'den 6'ya, peynir 1,3'den 2'ye, inek etinin rıtlı 0,5'den 1'e, dana etinin rıtlı 0,75 dirhemden 1,5 dirheme yükselir. Her şeyin fiyatı aşağı yukarı iki kat artar.⁴⁰

Pahalılık ve kıtlık sebebiyle Kahire'de fakir ve yoksullar yiyecek bir şey bulamayınca açlık başlar. Bu sırada idarecilerin baskı ve zulmü yüzünden de halk perişandır. Aynı sıralarda bir de veba çıkar.⁴¹ Salgından pek çok insan öldüğü gibi Sultan'ın ailesi de etkilenir. Onun Muhammed ve Kasım adındaki iki oğlu da vebaya yakalanarak ölür.⁴²

Muasır İbnü'l-Furât Memlûk ülkesindeki karışıklığa ve kıtlığa işaret ederek fiyatlarda bir türlü istikrarın yakalanamadığını, buğdayın irdebinin bir anda 70 dirhemde 40'a, sonra da 60 dirheme çıktığını yazar. Bunun gibi bütün gıda maddelerinin fiyatları da oynaktı. Bu ortamda Kahire ve diğer şehirlerin çarşı ve pazarlarında kavga ve dövüş eksik olmuyordu. Temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları yüksek olmasına rağmen yiyecek bulunmuyordu. Halk hem pahalılıktan hem de kaostan perişan olmuştu ve gelecekleri konusunda

36 İbnü'l-Furât, c.9, s.387; Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 818; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 215-217; Sayrafi, c. 1, s. 391; İbn İyâs, c. 1/3, s. 470; Gânim, s. 55; Necidi, s. 409.

37 Makrizî, *İğâse*, s. 41.

38 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 398; Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 825; Sayrafi, c. 1, s. 398-399.

39 Sayrafi, c. 1, s. 398-399.

40 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 398; Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 825; Makrizî, *İğâse*, s. 41-42; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 238; Sayrafi, C. I, s. 398-399.

41 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 825; Sayrafi, c. 1, s. 399-414.

42 İbn İyâs, c. 3, s. 475.

endişelilerdi. Halk çektiği sıkıntıların yanında bir de ümeranın baskısı altındaydı. Zor şartlar altında yaşayan ahali, hem kıtlık hem de şiddetten bunalmıştı. Ayrıca yaygınlaşan vebadan dolayı başlayan ölümler de panik ve korkuya sebep olmuştu.⁴³

1395 yılı Ocak ve Şubat aylarında da Kahire’de pahalılığın, kıtlığın ve vebanın devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu aylarda buğdayın fiyatı normal zamanların altı katına çıkmış olup irdebi 66, arpa ve baklanınki ise 33 dirhemdi.⁴⁴ Aynı yılın Eylül ayında Nil seviyesindeki düzensizliklere bağlı olarak pahalılık ve kıtlığın daha da arttığı görülür. Bu süreçte Kahire’de, buğdayın irdebi 80, arpa ve baklanınki 54, unun bir buttası 22, pirincin 1 kadehi 2, iki buçuk rıtl ekmek 1, samanın yükü 10, nohutun 1 irdebi 50, peynirin 1 rıtlı 2, dana etinin 1 rıtlı 1,25; inek etinin 1 rıtlı 1 ve şekerin 1 rıtlı ise 5 dirheme kadar satılır.⁴⁵

1395’te Nil, arazinin ekime hazır hâle gelmesine ortam hazırlasa da bu defa da tohum bulunamadığı için ekim yapılamaz. Bundan dolayı fiyatlarda bir değişme olmaz ve buğdayın irdebi 200 ve arpa ise 150 dirheme kadar satılır. Alım gücündeki sıkıntı 1396 yılında yeni hasat yapılınca kadar devam eder.⁴⁶ Bu pahalılık içinde 1395 yılı Ekim ayının 17. günü fiyatlarda biraz azalma görülür. Buğdayın irdebi 80 dirhemden 60’a iner. Sultan Berkûk 24 Ekim 1395 tarihinde Siryâkûs’a gidince fiyatlardaki kısmî düşüş yerini yine artışa bırakır. Buğdayın irdebi 100 dirhemi geçer. Unun bir buttası 20 ve ekmeğin 2,5 rıtlı 1 dirheme yükselir. Fiyat artışı yanında iç kargaşa da devam eder.⁴⁷ Buğdayın irdebi 110 dirheme çıkınca işlerin üstesinden gelemeyen Mısır Muhtesibi Kadı el-Bekrî istifa etmek zorunda kalır. Bunu haber alan Sultan Berkûk onu Siryâkûs’a çağırarak istifasını kabul etmez ve görevine devam etmesini ister. Muhtesibin, üzerinde hissettiği baskılardan dolayı Amr b. As Camii’nde halka “Üstûdâr İbn Mahmud⁴⁸ benden buğdayın fiyatının yükseltilmesini istedi.” diyerek istifa etmesi, fiyat istikrarsızlığının daha da

43 İbnü’l-Furât, c. 9, s. 399.

44 İbnü’l-Furât, c. 9, s. 403; Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s.831; Sayrafi, c. 1, s. 403-414.

45 İbnü’l-Furât, c. 9, s. 416; Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 842; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 253-254; Sayrafi, c. 1, s. 414.

46 Makrizî, *İğâse*, s. 42.

47 İbnü’l-Furât, c. 9, s. 427; Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 849; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 280.

48 Üstâdâr Cemaleddin Mahmud b. Ali (ö.1397): Sultan Berkûk döneminde üstâdarlık makamında bulunmuş, büyük bir nüfuz elde etmiş, Mısır ve Suriye’de bütün ticarete el atarak kendisinden korkulan bir kişi olmuştur. Bkz. Fatih Yahya Ayaz, “Çerkez Memlûklarında Üstâdarlık (Saray Ağalığı),” *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2013) c. 22, s. 312.

bozulmasına neden olur. Onun istifasının duyulmasıyla fiyatların daha da arttığını ve Kahire’de durumların karıştığını öğrenen Berkûk, Ekim ayının 31’inde Siryâkûs’tan Kahire’ye dönererek devlete ait tahıl depolarından Mısır muhtesibine tahsis ettiği 10.000 irdeblik buğdayın irdebinin 100 dirhemden satılmasını emreder. Buğday un yapılmak üzere değirmencilere satılır.⁴⁹ Fırınlarda yapılan ekmekler de halka daha ucuza ulaşır.

Fiyatların yükselmesinin önünün alınamaması ve halkın şikâyetlerinin artması yüzünden Berkûk, muhtesipleri sık sık değiştirir. 1395 yılı Kasım ayında Kahire muhtesibi Kadı Şerafeddin İbnü’l-Demaminî azledilir ve yerine Nureddin el-Cizeî getirilir, ancak o da bu görevde uzun süre kalamaz ve yerini tekrar İbnü’l-Demaminî’ye bırakır.⁵⁰

1396 yılı Ocak ayında Kahire’de açlık şiddetini artırınca Sultan Zâhir Berkûk her gün 20 irdeb buğdayın ekmek yaptırılarak fakirlere dağıtılması konusunda İbn Tablâvî’yi görevlendirir. O, yaptırdığı ekmekleri mezarlıklarda yaşayan fakirlere, hapisanedeki mahkûmlara ve zaviyelerde yaşayan sufi ehline dağıttırarak açlığın önünü almaya çalışır. Fakir ve yoksullar bir müddet rahatlasalar da yardımlar yetersiz kalınca Berkûk bazı yerlerde onlara yardım ve sadaka dağıttırmaya başlar. Bunu duyup gelen 500 kişiye Istabl’da⁵¹ 50’şer dirhem verilir. Ancak bu kez de fakirlere yardım dağıtılan yerlerde ölüm de görülebilen izdihamlar yaşanır. Mesela 1396 yılı Şubat ayında bir yardım dağıtımı sırasında oluşan izdihamda insanlar birbirlerini ezer ve 47 kişi ölür. Sultan bunların cenaze masraflarını kendi karşılar. Yine Sultan Berkûk, Şubat ayı içinde bir gün Kahire’de bulunan Cize’ye giderek orada fakir ve yoksullara yemek dağıttırmak ister. Orada 5.000 kişi toplanır ve yemekler yetmez. İnsanlardan bazıları yemek bulup ekmek bulamazlar, bazıları da ekmek bulup yemek bulamazlar. Bunun üzerine Sultan ekmek bulamayanlara yarım dirhem, yemek bulamayanlara da bir dirhem ve ikisini de bulamayanlara 1,5 dirhem dağıtarak onları yatıştırmaya çalışır.⁵²

Memlûkler devrinde Kahire ve diğer büyük kentlerde işçi, zanaatkâr, satıcı, hamal ve yoksullardan oluşan büyük gruplar yaşardı. Avam olarak adlandırılan bu tabaka kıtlık ve salgınlardan en fazla etkilenen kesimlerdi. Memlûk

49 İbnü’l-Furât, c. 9, s. 427; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 281.

50 İbnü’l-Furât, c. 9, s. 428; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 283.

51 Istabl: Memlûklerde sultan ve yakınlarına ait atların bulunduğu Kalat’l-Cebel’de bulunan Istabl-ı Sultanî denilen saray ahırlarına denir. Bkz: Abdülkadir Özcan, “Istabl”, *DİA*, 1999, c. 19, s. 203.

52 İbnü’l-Furât, c. 9, s. 433-434; Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 853-856; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 281-282; Sayrafi, c. 1, s. 426.

dönemi Kahire'sini ziyaret eden Avrupalı seyyahlar sadece Kahire'de 50.000 ile 100.000 arasında evsiz barksız insan olduğunu, onların mezarlıklarda, yollarda, sokaklarda, yarı çıplak ve perişan bir vaziyette yaşadıklarını nakle-derler. Bunlar sultan, ümera ve zenginlerin sadaka ve yardımları ile hayatlarını sürdürürlerdi. Kıtık zamanlarında ise onlara yeteri kadar yardım ve sadaka dağıtılmadığı için perişan olurlardı. Bu kitle fırsat buldukları zaman da yağma ve hırsızlık olaylarına karışmaktan geri durmazlardı. Bunun yanında yardımlar ve vakıfların katkıları ile ayakta duran zaviye erbabları ve sofiler de hatırı sayılır bir kalabalığı oluştururdu. Fukara olarak adlandırılan bu kesime de kıtlık zamanlarında yardımlar ve sadakalar gelmeyince kırıldıkları görü-lürdü.⁵³ Kendi iâşesi ve erzakını temin edemeyen ve başkalarının yardımları ile ayakta duran kesim, kıtlık zamanlarında bir ekmek peşinde oradan oraya koşup durur, bu yolda canını esirgemez ve hayatını kaybedebilirdi.

Kahire'de pahalılığın önüne bir türlü geçilemiyordu. 1396 yılı Şubat ayı başlarında kentte temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları aşırı şekilde yükseldi. Şehirde tahıl bitmiş, dışarıdan da getirilemeyince çarşı ve dükkânlarda birşey satılmaz olmuştu. İnsanlar ekmek bulabilmek için fırın ve dükkânlara hücum etmekteydiler. Bu süreç içinde buğdayın irdebi 150, sonra 175 hatta 200, unun bir buttası ise 44 ve 1,25 rıtl ekmek 1 dirheme satılır. Muasır kaynaklarının ifadesine göre "Kahire ve Mısır çarşılarında yedi gün ekmek bulunamaz". 25 Şubat 1496 tarihinde Ezher Camii'nde Şeyhülislam Siraceddin Ömer el-Bulkînî⁵⁴ önderliğinde toplanan kalabalık, kıtlığın kalkması için dua yapar. Bundan bir gün sonra 26 Şubat 1396 yılı sabahı Kahire'ye Nil yoluyla Bulak ve Fustat sahillerine tahıl yüklü gemiler gelir. Bunun üzerine buğdayın bir irdebi 130, 120 ve hatta 110 ve ekmeğin 2 rıtlı ise bir dirheme kadar iner. Pahalılık kısmen azalınca halk rahatlamaya başlar. Sultan, halka ekmek ve yemek yanında dinar ve gümüş paralar da dağıtır. Bunlar sayesinde kentte yoksullar, fakirler ve miskinler biraz rahat ederler.⁵⁵

53 Koprıman, *Memlûkler*, c. 7, s. 30, 44.

54 Şeyhülislam Siraceddin Ömer el-Bulkînî (1324-1403) âlim bir aileden gelir. Aslen Askalanlı olup dedesi Kahire yakınlarındaki Bulkînî köyüne yerleşmiş ve bundan dolayı da bu nisbeye almışlardır. Fıkıh, tefsir, hadis alanlarda eserler telif etti. Sultan Berkûk'un yakınlarında bulundu. Müftü, kadı, kadıyulkudat ve müderrislik görevlerin-de bulundu. Amr b. As Camii'nde 30 yıl ders verdi. İbn Hacer Askalanî ve Bedreddim Mahmud el-Aynî'nin hocalıklarını yaptı. Bkz: Mustafa Uzunpastalı, "Bulkînî," "Ömer b. Reslâni," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1992, c. 6, s. 410-411.

55 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 435; Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 856; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 281; Sayrafi, c. 1, s. 427.

1396 yılı Mart ayında Kahire'ye Nil yoluyla gemilerle pek çok tacir tahıl getirir ve fiyatlar iner. Buğdayın bir irdebi 50, arpa ve baklanınki 30 ve ekmeğin 4 rıtlı 1 dirheme kadar düşer. Kahire'de bu bolluk ve ucuzluk durumu uzun sürmez. Çünkü bu sırada İskenderiye'de pahalılık çıktığından dolayı Kahire'ye tahıl nakleden tacirler zarar ettiklerini ileri sürerek getirdiklerini satmamaya başlarlar. Onların amacı tahılı İskenderiye'ye naklederek daha yüksek kazanç elde etmektir. Ayrıca zahire satıcısı ve değirmenciler de ucuz fiyatla mal satmak istemiyorlardı. Bu şekilde hareket edenlere muhtesip baskı yaptığı gibi bazılarını da cezalandırdı. İnsanlar yine ekmek ve buğday bulamayınca çarşılara saldırıp fırın ve dükkânları yağmaladılar. Fırınlara un getiren ve buradan ekmek götüren hamalların üzerindeki yağmalandı. Buna rağmen satıcılar ellerinde bulunan tahılı satmaktan kaçındı, fırıncılar ise ekmek pişirip satmadılar. Bunun üzerine Alaeddin İbn Tablâvî, Berkûk'un emriyle gıda maddelerine narh koyunca çarşı ve pazarlar karıştı. Mal satmak istemeyen esnaf ile halk arasındaki tartışmalar kavgaya dönüşerek birçok insan öldürüldü. Kahire'de bu kaos ortamı dört gün sürdü. Bu süreç içinde ekmeğin bir parçasının çeyrek dirheme satılmasına karar verildi. Ancak değirmenci ve fırıncı esnafı zarar ettiklerini ileri sürerek bu karara da karşı çıktılar. Hatta onlardan bazıları İskenderiye'ye gittiler. Fiyatlara narh konması pahalılığı önleyemedi. Buğdayın irdebinin 120, arpanının ise 60 dirheme çıkması, çarşılarda ekmeğin bulunamamasının sebebi olarak halk Kahire muhtesibi İbnü'd-Demaminî'yi suçladı. Muhtesip onların korkusundan üç gün evinde gizlenerek dışarı çıkamadı. Sultan Berkûk ise ahaliyi yatıştırmak amacıyla İbnü'd-Demaminî'yi azlederek yerine Şemseddin Muhammed el-Mehanes es-Saidî'yi getirdi.⁵⁶ Ancak onun zamanında da fiyatlar düşmedi, kıtlık ve pahalılık devam etti. Muasır Müellif Makrîzî "Onun günleri kötülük ve çirkinlik içindeydi." diyerek karışıklığın ve kıtlığın devam ettiğini belirtir.⁵⁷ 1396 yılı Nisan ayında yiyecek bulamayan kalabalık bir grup toplanarak Sultan Berkûk'tan yardım isterler. Sultan pahalılık ve kıtlığa çare bulması için yeniden emirlerinden Alaeddin İbnü't-Tablâvî'yi görevlendirir. O, simsar ve değirmencileri dolaşarak pahalılık ve kıtlığın sebebini ve fiyatların nasıl düşürüleceğini onlarla istişare eder. Esnafın ileri gelenleri Muhtesib'in kendilerini dövdürmesinden dolayı ona kızgın olduklarını ve bu yüzden buğday ve diğer tahılların satışından kaçınıldığını söylerler. Bunun üzerine İbnü't-Tablâvî

56 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 439-440; Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 859-860; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 281-282; Sayrafi, c. 1, s. 427.

57 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 860.

esnafı ikna eder ve piyasaya bir miktar buğday sürüldüğü gibi ekmek de tekrar fırınlarda satılmaya başlanır.⁵⁸ Ancak çok az ekmek pişirildiği için daha önce tartılarak satılırken bundan sonra tek tek satılır oldu.

1396 yılı Kasım ayında Sultan Berkûk, Kahire Muhtesibi Şemseddin Muhammed el-Mehanes'i azletti ve yerine Şerefeddin İbnü'd-Demaminî'yi tekrar atadı.⁵⁹ 1396 yılı Aralık ayında Kahire'de fiyatların bir miktar düştüğü görülmektedir: Buğdayın irdebi 40'tan 28 dirheme inerken, unun bir buttası 11 ve ekmeğin 6 rıtlı bir dirhem olur. Ancak bu ay içinde Sultan Berkûk, Şerafeddin İbnü'd-Demaminî'ni tekrar azlederek Kahire muhtesipliğine İbnü'l-Bercî'yi atadı. Sık sık yapılan muhtesip değişiklikleri fiyatların düşmesini sağlaması şöyle dursun, daha da artırmaktaydı. Bu son değişiklik sonrası buğdayın irdebi 36, unun buttası 14 ve bir rıtlıdan daha az ekmek 1 dirheme satılmaya başlandığı gibi çarşılarında bir şey bulunamaz oldu. Bunun üzerine halk, Muhtesib'i uğursuz sayarak Berkûk'a şikâyetle bulundu. Her kıtlıkta olduğu gibi fakir ve yoksullardan oluşan kalabalık bir grup yanlarına çocuk ve eşlerini de alarak Sultan'a seslerini duyurabilmek için Kal'atü'l-Cebel altında toplanıp bağırıp çağırmaya başladılar. Bu sırada kalede Berkûk'la görüşüp şehre dönerken Muhtesip İbnü'l-Bercî'nin yolu bu kalabalıkla kesişir. Onlar pahalılığın sebebi olarak Muhtesib'i görüp onu taşıdılar. Halkın kendisini linç etmesinden korkan Muhtesip ise yakınlarda bulunan Emir-i Hacib Ebû Bekr b. Sunku'nun evine sığındı. Halk ise eski muhtesip Şemseddin el-Mehanes lehine tezahürat yaparak sultandan onun tekrar göreve getirmesini istedi. Bunun üzerine Berkûk, halkın isteğine boyun eğerek İbnü'l-Bercî'yi azledip yerine Şemseddin el-Mehanesi tekrar muhtesip yaptı.⁶⁰ Bu değişiklik etkisini gösterdi, Kahire'de fiyatlar düştü ve halk da bir nebze rahatladı. Ancak alınan önlemler bir pamuk ipliği gibi kırılgan olup en ufak bir olumsuzlukta pahalılık geri başlıyordu. 1397 yılı Ağustos ayında Nil'in taşmasının gecikmesiyle birlikte fiyatlarda tekrar bir hareketlenme görülmüş ve unun buttası 12 dirhemine üzerine çıkmıştı.⁶¹

Memlûk Devleti'nin batı kolu olan Mısır'da bunlar olurken doğu kolu Suriye'de de iktisadi vaziyet pek iç açıcı olmayıp 1397 yılı Mart ayından itibaren hem kuraklığın hem de karaborsacıların sebep olduğu pahalılık ve kıtlık görülmekteydi. Yağışların gecikmesi veya yağmaması sebebiyle halk

58 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 440.

59 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 455-457; Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 872; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 322.

60 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 459; Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 875; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 322.

61 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 882.

yağmur dualarına çıkmıştı. Bu sırada fırsatçılar ortaya çıkar ve yüksek kazanç elde etmek isterler. Dımaşk Naibi Nâsireddin Muhammed'in tablhanesinde sorumlu İbnü'n-Neşve adlı bir görevli vardı. Onun yaptığı işlerden biri de simsarlık olup ucuz fiyatla tahıl toplar, stoklar yükselince satardı. İbnü'n-Neşve karaborsacı ve zahire satıcılarını kontrol eder, onun izni olmadan hiç kimse bir şey satamazdı. Dımaşk'ta pahalılık çıkıp çarşı ve Pazar karışınca ahaliden bazıları şehri terk ederek başka yerlere göç etmek zorunda kalmışlardı. Halk pahalılık ve kıtlığın sebebi olarak İbnü'n-Neşve'yi görüp zahire satıcısı ve karaborsacılarla iş birliği yaptığından dolayı onu suçladılar. Dımaşk'ta büyük bir kaos çıktı ve toplanan kalabalık İbnü'n-Neşve'ye saldırarak onu linç edip öldürdüler. Bu olayın yaşandığı sırada Dımaşk dışında bulunan Naip kente dönünce Tabılhane Emiri'ni katledenleri cezalandırmak istese de Kadı buna engel oldu.⁶² Suriye'de yaşanan bu duruma karşı bu sırada Hicaz bölgesinde bir bolluk vardı.⁶³ Irak'ta ise başta Bağdat olmak üzere bazı şehirlerde ölümcül bir veba yayılmış olup pek çok insan hayatını kaybetmişti.⁶⁴

Mısır'da yaşanan kaos ve kıtlıktan halk perişanken 1397 yılı Kasım ayında delta kentlerinde çıkan veba Kahire'ye doğru yaklaşıncı kentteki Memlûk ümerası korkudan Saîd bölgesine çekilir. Ancak salgın Kahire'ye bulaştıktan sonra Saîd'e de ulaşır ve ondan korkarak buraya kaçan ümeraya sirayet eden salgından dolayı onlardan çoğu ölür.⁶⁵ Veba, Mısır'ın doğusuna, batısına, kuzeyine ve güneyine yayılarak ülkeyi kaplar, pek çok insanın hayatını kaybetmesine neden olur. Muasır müellif İbn Hacer veba salgını hakkında şu bilgileri verir: "Ülkenin doğu ve batısında o kadar çok insan öldü ki hem sıcaktan hem de soğuktan dolayı cenazelerin defnedilmesinde güçlük çekildi. Bu yüzden bir çukura 20 ceset defnedildi. Hatta cesetlerin bir kısmı Nil'e atıldı. Üç ay devam eden bu hastalık sonrası Kahire'de şiddetli bir rüzgâr esti. Yaşlılar bu rüzgâr gibisini duymadıklarını söylediler. Rüzgârın Mısır'ın batı tarafından, Berkâ bölgesinden estiğini söylediler. Çünkü rüzgârın getirdiği sarı toz Berkâ toprağına benziyordu".⁶⁶ İbn Davut Sayrafi de benzer bilgiler aktararak veba salgınından pek çok insanın öldüğü, cenazeleri defnetmekten aciz kalındığı hatta onların develere yüklenerek bir çukura 20 kişinin atıldığını,

62 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 462; Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 877; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 328-329; İbn İyâs, c. 1/2, s. 488.

63 İbnü'l-Furât, c. 9, s. 463; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 335.

64 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 829.

65 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 891; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 372; Sayrafi, c. 1, s. 472; Dols, *The Second Plague*, s. 169.

66 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 3, s. 397.

bir kısmının Nil'e fırlatıldığını yazar. O, Mısır kentlerinin nüfusunun azaldığını ve birçok evin kapandığını belirtir.⁶⁷

Sultan Berkûk'un saltanatının son beş yılı (1394-1399) ülkede iktisadi bunalımın yanında baskı, zulüm, adam kayırma ve rüşvetin zirve yaptığı dönem oldu. Bu dönemi yaşayan ve olayların şahidi Makrîzî başta vezir olmak üzere kadı ve naipeler de dâhil bütün yöneticilerin rüşvet aldıklarını ve rüşvet verilmeden hiçbir işin yapılmadığını yazar.⁶⁸

İktisadi krizlerin çıktığı dönemde hisbe müessesesi ve bunun başında bulunan muhtesibin görevi önem kazanırdı. Memlûkler döneminde hisbe ve kaza makamları birbirleriyle ilişkiliydi. Bu yüzden kadılık ve muhtesiplik görevini bazen aynı kişi icra ederdi. Muhtesipler çarşı ve pazarın nizâmını bozan, genel ahlaka aykırı davrananları yerinde ve anında muhakeme ederek davalarını süratle sonuçlandırır. Muhtesip ve yardımcıları kentin sokak ve çarşılarında dolaşır, iş yerlerinin temizliğini, ölçü ve tartı aletlerini, satılan malların fiyat ve kalitelerini kontrol ederlerdi. Onlar, halkı aldatanlar ile genel ahlakı bozanlara engel olurlar ve suçluları cezalandırırlardı.⁶⁹ Makrîzî muhtesibin görevlerini; Şer'î ve fıkıh âlimlerinin sözlerine uyması, şer'î kanunları dikkatli icra etmesi, çarşıların düzenini gözetmesi, dükkânların çıkıntılarını engellemesi, alışverişte dürüst davranılmasını sağlaması, hileye mani olması, ağırlık ve uzunluk ölçülerini kontrol etmesi, satıcıların kıyafetlerinin temizliğine dikkat etmesi, sucuları kontrol etmesi, hayvanların aşırı yüklenmesini engellemesi ve çırakların dövülmesine mani olması şeklinde sayar.⁷⁰ Bunların yanında muhtesipler gıda maddelerini ve fiyatlarını kontrol eder, paranın değerinin düşürülmesini engeller, müşterilerin şikâyetlerini dinler ve onların zararlarına mani olurdu.⁷¹

Muhtesibin zanaat erbabı, esnaf ve ahaliden hediye babında rüşvet almaktan kaçınması gerekirdi. Aynı zamanda rüşveti önlemek de onun göreviydi. Berkûk zamanında muhtesiplerin rüşvet aldıkları ve haksız kazanç sağladıklarına dair örnekler bulunmaktadır. 1396 yılında Kahire muhtesibi olan Muhammed b. el-Bercî yetkililere rüşvet vererek bu göreve atanmış, göreve gelir gelmez ise verdiği parayı esnaf ve halktan toplamaya çalışmıştır. O, çarşı ve pazarı denetimden kaçınarak rüşvet aldığı kişilerin yaptıklarına

67 Sayrafi, c. 1, s. 472.

68 Makrîzî, *İğâse*, s. 43.

69 Koprıman, *Memlûkler*, c. 7, s. 27-28.

70 Makrîzî, *Hıtât*, c. 1, s. 463-464.

71 Gânim, s. 59.

göz yummuştur. Esnaf da istediği şekilde fiyat belirleyip satış yapmıştır.⁷² Görevini yapmaması sebebiyle halkın saldırısına maruz kalan İbnü'l-Bercî taşlanmış ve yaralanmıştı. Sultan Berkûk zamanında (19 Mart 1399 - Ağustos 1399) kendisi de muhtesiplik görevi yapan dönemin müellifi Makrîzî, Sultan ve ümeraya rüşvet vererek 1398 Temmuz ayında muhtesip olan Şaban b. Muhammed el-Eserî'yi eleştirir.⁷³ Berkûk zamanında muhtesiplerin pek çoğu rüşvet vererek bu görevi elde eder.⁷⁴

Berkûk zamanında pahalılık ve kıtlığa karşı birçok önlem alınsa da doğal afetler ve yöneticilerin suistimalleri sebebiyle tam bir başarıya ulaşılamaz. Birçok idareci makam ve gücünü kullanarak servet biriktirme yoluna gider. Bunun yanında Memlûk ümerası arasında yaşanan çekişmeler de istikrarın bozulmasına neden olur. Bunların yanında Nil'e bağlı olarak meydana gelen kuraklık sebebiyle çıkan kıtlıklar, sık görülen veba salgınları ve paranın değerinin düşmesi de sürekli ekonomik krizlere sebep olmuştur.⁷⁵

Sultan Zâhir Berkûk, 1399 yılında öldü. Yaklaşık 17 yıl süren sultanlığı sürecinde Memlûk toplumu iç karışıklık, savaş, baskı, zulüm, pahalılık, kıtlık ve veba salgınlarından büyük sıkıntı çekmiştir. Bu süreç içinde avam denilen halk tabakası yanında ümera, ulema ve askerî sınıftan da pek çok kimse hayatını kaybeder. Bunların bir kısmı açlık ve salgından ölürken bir kısmı da iç karışıklık sırasında katledilir. Bu olaylar sebebiyle Mısır halkından birçok kişi ülke dışına göç etmek zorunda kalır. Berkûk'dan sonra ülke daha da karışır, ayaklanmalar olur, yollar eşkıya tarafından kesilir, emniyet ve asayiş kalmaz.⁷⁶

Sultan Ferec I. Saltanat Dönemi (1399-1405)

İktisadi Buhran (1299-1403)

1399'da Berkûk'un ölümüyle yerine oğlu Ferec sultan oldu. Onun birinci saltanat dönemi 20 Haziran 1399 - 22 Eylül 1404 ve ikincisi de 28 Kasım 1405 - 7 Mayıs 1412⁷⁷ arasındadır. Onun zamanında babasının devrinde

72 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 872; Gânim, s. 60.

73 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 901.

74 Gânim, s. 61.

75 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 853-856.

76 Makrîzî, *İğâse*, s. 45.

77 Koprman, *Memlûkler*, c. 7, s. 542.

olduğu gibi ülkede kargaşa, iktisadi bunalım, kıtlık ve salgın hastalıklar eksik olmaz.⁷⁸ Eserimizi Sultan Ferec'in birinci saltanat dönemi ile sınırlı tuttuk.

Sultan Berkûk devrinde iktisadi kriz, kıtlık ve veba salgınları Memlûk Devleti'ni felaketlere sürüklemişti. Onun son zamanlarında aldığı önlemler sayesinde kısmî olarak bu olayların üstesinden gelmekle birlikte ölümüyle birlikte yeniden istikrar bozulmuştu. Berkûk öldüğü zaman (1399) Kahire'de fiyatlar şöyle idi. Buğdayın irdebi 25 ve arpanınki ise 15 dirhem civarındaydı. Onun defnedildiği gün buğdayın irdebi 40 dirheme çıkar.⁷⁹ Muasır müellif Makrîzî bu durumu şöyle anlatır: "Mısır'da tahıl fiyatları normal seviyede 801 yılı Şevval ayının yarısına (20 Haziran 1399) kadar devam etti. Zâhir Berkûk'un ölümünün birinci günü buğdayın bir irdebi 30 dirhemdi. İkinci gün 40 dirhem oldu. 802 yılı sonlarında (1400 Ağustos) bütün malların fiyatları yükseldi ve buğdayın irdebi 70 dirheme kadar çıktı. Bu durum Nil nehrinin eksikliğinin devam ettiği 806 (1403/1404) yılına kadar sürdü. Kıtlık iyice arttı ve fiyatlar yükseldi. Buğdayın irdebinin fiyatı 400 dirheme kadar yükseldi. Bütün yiyecek, içecek ve giyeceklerin fiyatları da hızla yükseldi. Bunların yanında işçi ücretleri bilhassa da inşaat, dokuma ve ziraat işçilerinin ücretleri de yükseldi. Buna benzer bir şey yakın zamanlarda olmadı. 807 (1404) senesinde Nil Nehri'nin suyu yükseldi ve araziye yayıldı. İnsanların araziye ekmesi için tohum ihtiyaçları vardı. Ancak tohum, idareci ve diğerlerinin elindeydi. İki önemli durum vardı. Bunlardan birincisi yiyeceklerin devletin tekeli altında olması ve onun yüksek fiyat verenler hariç ahaliye ulaşmasının engellenmesiydi. İkincisi ise 806 yılında (1403/1406) pahalılığın büyümesiydi."⁸⁰ Müellif bu süreç içinde Mısır halkının yarısının açlık, salgın hastalık ve iç savaştan hayatlarını kaybettikleri söyler. Bu dönemde her şeyin fiyatı iki katına çıkar. Ülkede kanatlı, küçük ve büyük baş hayvanların neredeyse hepsi yok olur. Bunlara ek olarak ülke parasının düzeni de sarsılır. Makrîzî bunların sebebini yöneticilerin tedbirsizliği ve kötü niyetine bağlar. Onlar yüzünden ülke karışır ve fesatlıklar artar.⁸¹

Makrîzî'nin bu ifadelerinden anlaşılacağı üzere Ferec zamanında Mısır'ın iktisadi durumunun bozulmasının nedeni siyasiydi. Memlûkler veraset sisteme inanmadıkları için sultan öldüğünde yerine geçici olarak oğlu geçirilse

78 Gânim, s. 62; Kâsım, *Nil*, s. 57-58; Kâsım, *Asrı Selâtinî'l-Memûlik*, s. 165; Şehabeddin Tekindağ, *Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1961), s. 176; Dols, *The Second Plague*, s. 169.

79 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 982.

80 Makrîzî, *İğûse*, s. 42.

81 Makrîzî, *İğûse*, s. 43.

de bir süre sonra o azledilir ve güçlü bir Memlûk komutanı tahta geçirdi. Bunun örnekleri geçmişte pek çok kez yaşanmıştı. Eski sultana yakın ümera efendilerinin oğlunun sultanlığını devam ettirmek isteseler de karşı grup bunu kabul etmez ve iki taraf arasında çatışma kaçınılmaz olurdu. Ferec tahta geçmişti ama ümera veraset sistemine inanmadığı için bu cülusu pek kabule yanaşmadılar. Yeni sultanın taraftarları ile onlara karşı olanlar arasında mücadele başladı. Genel olarak sultan öldüğünde bir süre ortalığın karışacağını tahmin eden ahali, iaşelerini garanti altına almak için çarşı ve pazara koşar, satın alabildiği kadar mal alır ve stoklardı. Bu sırada karaborsacılar da ortaya çıkarak fiyatları yükseltirlerdi. Berkûk öldüğünde çıkan pahalılığın sebebi buydu. Ayrıca bu siyasi karışıklığa ek olarak Nil'in taşmaması da ekonominin bozulmasına neden olmaktaydı.

1399 yılı Eylül ayında bir Mısır dinarı 30 ve İfrinti dinarı ise 25 gümüş dirheme denk gelmekteydi.⁸² Nil suyunun azalması sebebiyle 1399 yılı Ekim ayında buğdayın irdebi 40'tan 60'a, arpa ve bakla ise 25'ten 35 dirheme çıktı. Unun bir yükü (300 rıtlı) 100, 4 rıtlı ekmek 1 ve ekmeğin bir çöreği 1 dirhem (7 ukiyyesi) oldu.⁸³

1399 yılı Kasım ayında Nil'in seviyesi o kadar azalmıştı ki Bulak kıyısından Cize yakasına yürüyerek geçiliyordu. Bu yüzden kentte içme suyu bile pahalandı. İnsanlar su satın alabilmek için birbirlerini ezdiler. Bir tulum su 1,5 dirhemden 4'e fırladı. Herkes Nil'e koşarak hayvanlarla su taşımaya başladı ve büyük izdihamlar yaşandı. Bu ay içinde buğdayın irdebi 70 dirheme kadar çıkırsa da bir süre sonra 50'ye indi.⁸⁴

1399 yılı Kasım ayı başından 1400 yılı Şubat ayına kadar Kahire'de bir yandan salgın hastalık diğer yandan da pahalılık sebebiyle ahali perişan oldu. Çıkan salgından pek çok insan öldü. Fiyatların da aşırı şekilde yükselmesinden dolayı kentte hayat durdu. Hastalıkların artması ile meyve fiyatları da tavan yapmıştı. Ayvanın tanesi 10 ve armudun rıtlı ise 7 dirheme yükselmişti. Bu arada Suriye'den Mısır'a gönderilen tahıl nakli Timur istilası sebebiyle kesilmişti. Mısır'da bir yandan kıtlık çıkacağı korkusu ve diğer yandan ümera arasındaki kavgalardan ahali sarsılmıştı.⁸⁵ Mısır'da bunlar yaşanırken Suriye bölgesinde de pahalılık ve kıtlık görülmeye başlamıştı.⁸⁶ Daha önce bölge-

82 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 977; İbn İyâs, c. 1/2, s. 554.

83 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 982; İbn İyâs, c. 1/2, s. 554.

84 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 993; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 4, s. 130; İbn İyâs, c. 1/2, s. 563.

85 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 1003; İbn İyâs, c. 1/2, s. 572.

86 İbn Hacer, *İnbâ*, c. 4, s. 124.

de büyük bir bolluk ve ucuzluk varken birdenbire işler tersine dönmüş ve buradan Mısır'a yapılan tahıl nakli de durdurulmuştu. İbn Davut Sayrafi 1398-1399 yıllarında başta Halep olmak üzere Suriye kentlerinde büyük bir bolluğun yaşandığını ve arpanın bir mekkûkunun (7 Mısır yaybasından fazla) 3 ve buğdayın ise 10 dirheme satıldığını haber vermektedir.⁸⁷ Suriye'deki pahalılık ve kıtlığın sebebi bölgede başlayan Timur istilasıydı. O, 1400 yılında Anadolu'dan Suriye'ye doğru hareket ederek Halep'i işgal etmiş ve Dimaşk üzerine yürümüşü. Timur'a karşı koymak için ordusuyla Suriye'ye geçen Ferec yenilip Kahire'ye dönmek zorunda kalmıştı. Çünkü bu sırada Kahire'de toplanan Memlûk emirleri yeni bir sultan seçmek istiyorlardı. Timur ise Dimaşk'ı işgal edip burada bir yağma ve katliam yaptıktan sonra 1401'de istediklerini elde ettikten sonra geri dönmüşü. Bu süreç içinde Suriye şehirlerindeki pek çok yönetici ve ahali Mısır'a doğru göç etmek zorunda kalmıştı.⁸⁸ İstila sırasında bölgede kıtlık ve açlıktan yiyecek bulamayan pek çok insan da hayatını kaybetmişü.⁸⁹

Makrizî Ferec zamanında Mısır'da yaşanan felaketlerin sebeplerini şu şekilde sıralar:

1. Memlûk ümerası arasında meydana gelen ihtilaf ve hâkimiyet mücadelesi,
2. Nil'in taşmamasına bağlı olarak kuraklığın başlaması, tarım yapılamaması ve ürün elde edilmemesi neticesinde fiyatların yükselmesidir. Bundan da istifade etmeye çalışan karaborsacıların fiyatları alevlendirmeleri,
3. Kıtlığın akabinde başlayan açlık neticesinde vücutları zayıflayan insanların vebaya yakalanması,
4. Ülke yönetiminin kötüleşmesi, idarecilerin suistimalleri, muhtesiplerin çarşı ve pazarları denetlememeleri ve piyasayı serbest bırakmaları, stokçuların çoğalması ve bunlara başta sultan olmak üzere idarecilerin göz yummasıdır.⁹⁰ Buna bağlı olarak paranın değer kaybetmesi ve ayrıca ayarı düşük bakır fülûsların piyasaya sürülmesidir.

Bu karışıklık ve kıtlık zamanlarında Kahire'de çarşılar ve dükkânlar sık sık kapanır. Esnaf yağmadan korktuğu için fırınlarını ve dükkânlarını kapatarak

87 Sayrafi, c. 1, s. 492.

88 Kopraman, *Memlûkler*, c. 6, s. 515; Necidi, s. 412.

89 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 1059; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 4, s. 209; Yaşar Yücel, *Timur'un Orta-doğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), s. 95-110.

90 Makrizî, *İğâse*, s. 43-46; İbn Tagribirdi, *Nücûm*, c. 11, s. 239.

evlerine kapanır. Yiyecek bulamayan fakirler ve yoksullar ise yağma ve talan yaparlar.⁹¹ 1400 yılı Nisan ayında Nil'in seviyesinin düşüklüğü sebebiyle tahıl fiyatları yine arttığı gibi paranın değeri de düşer. Ahali sıkıntılardan kurtulmak için yağmur duasına çıkar.⁹² 1400 yılı Ağustos ayında ise buğdayın irdebi 50, arpa ve bakla ise 30 ve pirincin irdebi ise 150 dirhem olur. Hatta bu tahıllar bulunamaz da olmuştu. Bir Mısır dinarı 30 ve bir ifrinti dinarı ise 29 gümüş dirheme çıkar.⁹³

Sultan Ferec halkın temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarını ucuzlatarak onları memnun etmek için babası gibi sık sık muhtesip değişikliklerine gitti. 1399 Mart ayından 1400 Aralık ayına kadar geçen sürede sadece Kahire hisbesinde 11 defa muhtesip değişikliği yapıldı. Diğer hisbe teşkilatlarında da buna benzer atama ve aziller oldu. Memlûkler döneminde Mısır'da dört muhtesiplik makamı vardı. Bunlar: 1-Kahire, 2-Mısır veya Fustat, 3-Vec-hü'l-Bahrî (Kahire'nin kuzeyi delta) ve 4-İskenderiye'dir.⁹⁴

1399 Mart Ayından 1400 Yılı Aralık Ayına Kadar Kahire Muhtesipliğindeki Değişiklikler		
Muhtesipin Adı	Tayin	Azıl
Şemseddin Muhammed el-Mahanesî	?	1399 Mart
Makrizi	19 Mart 1399	Ağustos 1399
Aynî	Ağustos 1399	Eylül 1399
Cemaleddin Ömer et-Tanbadî	Eylül 1399	Kasım 1399
Aynî	Kasım 1399	Aralık 1399
Makrizi	Aralık 1399	6 Nisan 1400
Cemaleddin Muhammed b. Ömer Ali b. Arab	6 Nisan 1400	?
Cemaleddin Ömer et-Tanbadî	?	6 Haziran 1400
Şemseddin Muhammed el-Mahanesî	6 Haziran 1400	8 Aralık 1400
Aynî	8 Aralık 1400	?

91 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 1059; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 4, s. 132.

92 İbn İyâs, c. 1/2, s. 585.

93 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 1027; İbn İyâs, c. 1/2, s. 591.

94 Bkz. Gânim, s. 64. (Dipnot 4)

1399 yılı Mart ayının 19'unda müellif Makrîzî, Şemseddin Muhammed el-Mahanesi'nin yerine Sultan Berkûk tarafından Kahire muhtesipliğine atanır.⁹⁵ 1399 yılı Ağustos ayında azledilerek yerine bir başka müellif olan Bedreddin Mahmud el-Aynî getirilir;⁹⁶ ancak Mahmud El-Aynî de bu görevde uzun süre kalmaz ve 1399 yılı Eylül ayında azledilerek yerine Cemaleddin Ömer et-Tanbadî atanır. Bu da iki ay sonra azledilmiş ve yerine tekrar Aynî tayin edilmiştir. Ancak o da bir aydan biraz fazla görevde kalmış ve tekrar azledilerek (1399 Aralık) yerine Makrîzî getirilmiştir. O da 1400 yılı Nisan ayının 6'sında azledilmiş ve yerine de Cemaleddin Muhammed b. Ömer Ali b. Arab atanmıştır. Hem Makrîzî hem de İbn Hacer onun rüşvet vererek muhtesiplik makamını elde ettiğini yazarlar.⁹⁷ Muhtesip değişiklikleri devam eder ve Tanbadî yeniden muhtesipliğe atanır. O da 6 Haziran 1400'de azledilerek yerine Şemseddin Muhammed el-Mehanesî getirilir. ⁹⁸ 1400 yılı Aralık ayında ise bu defa Mehanesi'nin yerine Aynî atanır.⁹⁹ Kahire muhtesipliği dışındakilerde de benzer tayin ve aziller yapılır. 12 Nisan 1401'de Mısır Muhtesibi Şemseddin eş-Şâdili azledilir ve yerine Kadı Nureddin el-Bekrî getirilir.¹⁰⁰ Bu kargaşa ortamında iktisadi tedbirlerin süreklilik arz etmemesi ve her muhtesibin farklı uygulamalar yapması fiyat istikrarının sağlanamamasına neden olur.

Berkûk zamanında başlayan Memlûk parasındaki istikrarsızlık, oğlu Ferec döneminde de devam eder. Berkûk, dinar ve gümüş dirhemle alışverişi yasaklayarak bakır dirhemleri piyasaya sürmüştü. Sultan'ın bu kararına rağmen ahali yine de dinar ve gümüş dirhemle alışverişe devam etmişti. Ancak Sultan Ferec tahta geçtiğinden itibaren dinar ve gümüş dirhemle alışverişi yasaklar. Böylece Mısır'da tedavülde sadece bakır dirhem kalır. Bu yüzden altın ve gümüş fiyatı aşırı şekilde yükseldiği gibi bu madenler bulunamaz oldu. Suriye'de başlayan Timur istilası bakır dirhemle alışverişi durdurmuş, insanlar sadece dinar ve gümüş dirhemle satış yapmaya başlamışlardı. Şimdiye kadar

95 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 930; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 4, s. 14.

96 İbn Hacer, Makrîzî'nin h. 801 yılı Zilkade ayında (Temmuz 1399) azledildiğini ve yerine Aynî'nin getirildiğini belirtirken İbn Tagribirdi ise, bu azlin ve tayinin h. 801 yılı Zilhicce ayında (Ağustos 1399) olduğunu ifade etmektedir. Bkz. İbn Hacer, *İnbâ*, c. 4, s. 14; İbn Tagribirdi, *el-Menhelûs-Safî*, c. 6, s. 337.

97 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 930, 970, 996, 999, 1013; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 4, s. 33, 34, 97, 114, 131.

98 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 1017.

99 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 1038; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 4, s. 224; Aynî, c. 19, vr. 141

100 Aynî, c. 19, vr. 147.

beş bakır dirhem bir gümüş dirhem hesap edilirken artık hiç hesaba katılmaz olmuştur. Bu yüzden ülkede karışıklık çıkar ve fiyatlar hızla yükselir.¹⁰¹

1403 yılının Ocak ayında Kahire’de buğdayın irdebi 70 dirheme ulaşır. Makrizî “Mısır’da böyle bir durum daha görülmedi.” diyerek arpanın fiyatının buğdayı geçtiğini hayretler içinde yazarak onun ve baklanın irdebinin 90 ve samanın yükünün ise 50 dirheme ulaştığını belirtir. Arpanın fiyatının bu şekilde yükselmesinin sebebini müellif açıklamasa da hayvan yemi kıtlığından kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü samanın da fiyatı artmıştı. Bu arada pahalılık sadece gıda maddelerine değil, her şeye yansır. Özellikle de kumaş çeşitlerinin fiyatı çok artar. 60 dirheme satılan Baalbek pamuğundan yapılan bir elbise 400, 30 dirhem olan bir iç elbise 100 ve yünlü bahar elbisesi 300 dirhemden 1.500’e çıkar. İnek etinin bir ritli dört kat artarak 2 dirheme yükselir.¹⁰² Bu pahalılığın sebebi Nil’in seviyesinin düşüklüğü yanında para düzeninin de bozulmasıdır. Yaşanan pahalılığın önüne geçebilmek için 1403 yılı Şubat ayında Kahire muhtesipliğine Muhammed b. Şaban getirilse de aldığı tedbirler sonuç vermeyince halkının şikâyeti üzerine Emir Yeşbek ed-Devâdâr ona 40 değnek vurdurarak cezalandırılır. Muhtesip gibi Kahire naibi de aynı akıbete uğrar.¹⁰³

Mısır’da 1403 yılı Haziran ayında fiyat artışları devam eder ve buğdayın irdebi 95, arpa 60, bakla 80 ve pirinç ise 250 dirheme kadar çıkar. Bu sırada Suriye’de ise biraz rahatlık olur ve fiyatlar ucuzlar.¹⁰⁴ 1403 yılı Temmuz ayından itibaren Nil’in seviyesinin düşüklüğü sebebiyle fiyatlar hızlı bir şekilde yükselmeye başlar. Buğdayın irdebi 100 dirheme, sonra 120’ye çıkar. Halk pahalılık ve kıtlığın kalkması için duaya çıkar. 1403 yılı Ağustos ayında ise kuraklık iyice kendini gösterir ve arazinin büyük bir kısmı kuraklaşır. Daha öncekilerde olduğu gibi bunda da kıtlık ve açlık tehlikesi insanlar arasında korku ve endişeye sebep olur.¹⁰⁵

Ferec, babası gibi ülke parasının bakır dirhem olmasını ilan eder. 1403 yılında 1 dinar 30 gümüş dirheme, 1 gümüş dirhem ise 2 bakır dirheme eşitlenir. Ancak bu oranlar sabit olmayıp sürekli değişir. 1 miskal altın normalde 60 bakır dirheme denk gelmesine rağmen 150, hatta İskenderiye’de 300 bakır dirheme yükselir. 1 gümüş dirhem ise 5 bakır dirheme kadar çıkar.¹⁰⁶

101 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 1049; İbn İyâs, c. 1/3, s. 613; Gânim, s. 66; Necidi, s. 412.

102 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 1100-1101; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 5, s. 82; Sayrafi, c. 2, s. 162.

103 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 1102; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 4, s. 81.

104 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 1107.

105 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 1111-1114; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 5, s. 134; İbn İyâs, c. 1/2, s. 680.

106 Makrizî, *İğâse*, s. 71-72.

Mısır'da 1403 yılı Ağustos ayında başlayan kuraklık neticesinde araziye ekim yapılamaz, Feyyum bölgesi hariç diğer yerlerde hasat elde edilemez. Bu sırada Nil'in seviyesi de düşük olup buğdayın irdebi 130 dirheme yükselir. Bu yüzden kuraklık ve kıtlığın kalkması için birçok kez duaya çıkılır. Kahire'de halkın da yoğun katılımıyla, Şeyhülislam Kadiyü'l-Kuzât Celaleddin Abdurrahman b. el-Bulkînî öncülüğünde bu dualar tekrar edilir.¹⁰⁷

1403 yılı Eylül ayında kuraklık önemli tarım potansiyeline sahip olan Yukarı Mısır'ın Saîd bölgesinde de görülür. Bölgenin batı ve doğusundaki arazilerde ekili ürünler kurur. Saîd'de buğdayın irdebi 180 ve arpa ise 100 dirheme yükselir. Fiyatlar bu seviyede kalmaz, buğdayın irdebi 250 ve arpa 230 dirheme (115 gümüş dirhem) çıkar. Aynı sıralarda Kahire muhtesibi Muhammed b. Şaban azledilerek yerine el-Mehanesî tekrar getirilir. Bir süre sonra o da azledilir ve yerine Kerimeddin Muhammed b. Numan el-Hay atanır.¹⁰⁸

Mısır'da Veba (1403-1406)

1403 yılı Aralık ayından itibaren Mısır'da kıtlık ve açlık sonucunda şiddetli veba çıkar. Üç yıl süren salgın 1406'da sona erer. Muasır müellifler veba salgınının çıkması ve yayılmasını Aralık ayında esen şiddetli rüzgâra bağlarlar. Makrîzî rüzgârın batıdan estiğini ve rutubeti arttırdığını belirtirken İbn Hacer ise güneyden estiğini belirtir. Bu rutubetli hava neticesinde insanlarda ölümcül olmayan öksürük başlar ve sıtma hastalığı da görülür.¹⁰⁹ 1403 Aralık ve 1404 Ocak ve Şubat aylarında ülkede aşırı soğuklar olur. Bu süreç içinde pahalılık da artar. 1403 yılı Aralık ayında buğdayın irdebi 260, 1404 yılı Ocak ayında 300 ve Şubat ayında ise 400 dirheme kadar yükselir. Kahire halkı aynı anda üç felaketle karşı karşıya kalır. Bir yandan salgın hastalıktan diğer yandan açlıktan ve soğuktan toplu ölümler olur. Başta Makrîzî ve İbn Hacer olmak üzere olayların şahidi müellifler bu sırada kentte her gün 1.000'den fazla ölüm olduğunu yazarlar. Daha önce yaşanan toplu ölümlerde olduğu gibi bunda da cenazelerin yıkanması, kefenlenmesi ve defnedilmesinde büyük sorunlar yaşanır. Sîdûn el-Mardinî, Kadı Saadeddin b. Gurâb el-Üstâdâr,¹¹⁰ Sûdûn el-Hamzavî ve Emir Nâsireddin b. Sungur el-Üstûdâr gibi ümera vakîfî't-taraha ve maristan gelirlerinden cenazelerin

107 Makrîzî, *Sûlûk*, c. 3, s. 1115; İbn İyâs, c. 1/2, s. 681.

108 Makrîzî, *Sûlûk*, c. 3, s. 1115-1118; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 5 s. 135; İbn İyâs, c. 1/2, s. 682.

109 Makrîzî, *Sûlûk*, c. 3, s. 1119; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 5, s. 136; İbn İyâs, c. 1/2, s. 682.

110 İbn Gurâb (ö. 808/1406): Sultan Berkûk ve Fereç zamanlarında birçok görevde bulunmuş olup Kıptî asıllıdır. Bkz: Asri Cubukçu, "İbn Gurâb", *DİA*, 1999, c. 19, s. 508.

defin masraflarını karşılarlar. Bilhassa İbn Gurâb kendi malından her gün 200 kişiyi defnettirir. Bundan dolayı müellifler ondan övgüyle bahsederler. Hatta onun evinin yanına bir gasilhane yaptırarak cenazeleri burada yıkatıp defnettirirler. Safer ayının sonlarına kadar (1404 Eylül) ölen 12.700 kişinin cenazesi onun yaptırdığı musalladan kaldırılır. Bu sayıya Kahire dışında ve başka yerlerde ölenler dâhil değildir.¹¹¹

1404 yılı Mayıs ayında pahalılık da şiddetlenir. Muasır müellif Makrîzî, yaşanan pahalılık ve kıtlığa şahit olur. Müellif, tavuk pazarında bir gün 10 tavuğun 1.050 dirheme satıldığına, başka bir gün ise 10 tavuğun 500 dirheme satıldığına şahit olur. Hatta kendisi de tavuk satın almak için pazara gider ve iki tavuğun 74 dirheme satıldığını duyar. Bu sırada 1 gümüş dirhem 3 bakır dirheme denkti.¹¹²

1404 yılı Nisan ve Mayıs aylarında sıcaklık ve rutubet getiren merrisiye rüzgârları¹¹³ eser. Bunun arkasından sıcaklıkla birlikte ölümcül hastalıklar artar ve yayılır. Birçok insan hastalıktan hayatını kaybeder. Aynı sırada fiyatlar da artar. Bu sırada şiddetlenen salgın hastalığa karşı tedavi olarak kullanılan ıtriyat çeşitleri ve meyvelerin fiyatları tavan yapar. Kavunun kantarı 800, 1 nilüfer çiçeği 1 dirheme ve 1 salatalık 1,5 dirheme satılır. Veba hastalığının Yukarı Mısır'ın Saîd bölgesinde etkili olduğu görülür. Aynı zamanda bölgede kuraklık da olup ekinler kurur ve hasat yapılamaz. Hem açlık hem de veba salgını etkili olan Saîd şehirlerinden Kûs'ta 17.000, Asyot'ta 11.000 ve Hiv'de¹¹⁴ ise 15.000 kişi ölür. Bu verilen rakamlar resmî makamlarca iletilen ölü sayıları olup başka yerlerde ölenler de buna eklenirse sayı çok fazla olur.¹¹⁵

1404 yılı Haziran ayında Nil'in seviyesi öyle düşer ki Kahire'den Gize'ye yürüyerek geçilir. Bu yıllarda kıtlıktan, vebadan ve iç savaştan dolayı Mısır harap olur. Bu felaketlerin yol açtığı yıkımın önü alınamaz.¹¹⁶ Ülkede karaborsacıların yol açtığı aşırı pahalılığın üstesinden gelinemez.

111 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 1119; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 5 s. 136; Sayrafî, c. 2, s. 184-186; İbn İyâs, c. 1/2, s. 685; Gânim, s. 69; Necidî, s. 415-416.

112 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 1122-1124.

113 Merrisiye rüzgârları: El-Hamâsin olarak bilinen bu rüzgâr Mısır'da bahar mevsiminde eser ve güneyden kuzeye doğru sıcak nem getirir. Özellikle Said bölgesinde etkilidir. Bkz. Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, (nşr. notu: 6) s. 1124.

114 Hiv: Mısır'ın Said bölgesinin eski kentlerindendir. Bkz. Makrîzî, *Sülûk*, C. III, (nşr. notu: 2) s. 1126.

115 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 1124; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 4, s. 136; İbn İyâs, c. 1/2, s. 689; Gânim, s. 70-71.

116 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 1127; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 12, s. 234-235.

1404 yılı Temmuz ayında Nil'in taşmasına ve araziye sulamasına rağmen siyasi istikrarsızlıktan dolayı tahıl fiyatları düşmez. Ülkede tedavülde olan bakır dirhem de aşırı şekilde değer kaybeder. İskenderiye'de bir miskal altın 200 ve Kahire'de ise 110 bakır dirheme yükselir. Altın ve gümüş para hariçinde kimse başka bir şeyle alışveriş yapmaz. Bu sırada bir gümüş dirhem 3,3 bakır dirheme eşittir. Buğdayın bir irdebi 400 dirheme ulaşsa da sonra 220'ye, arpa ise 220'ye çıkıp sonra 140 dirheme iner. Bu süreç içinde Mısır'da küçükbaş hayvanlar da açlıktan kırılır. Bu yüzden et fiyatları da artar. Kısa bir süre fiyatlar düşse de 1404 yılı Temmuz ayı içinde nohudun irdebi 500, mercimek 800, buğday 400, bakla ve arpa ise 320 dirheme çıkar. Bir gümüş dirhem ise 4 bakır dirheme yükselir.¹¹⁷

Makrîzî "Hicaz'dan 45 dirhemü'l-Kâmiliyeye (gümüş dirhem) satın alınan bir deve Kal'atü'l-Cebel altında deve pazarında 900 dirheme satıldı. Başka bir deve ise Hicaz'da 140 Kâmili dirhemine alınmış ve Mısır'a getirilerek 1200 dirheme satılmıştı." ¹¹⁸ diyerek Mısır'da hayvan kıtlığı sebebiyle tacirlerin büyük kâr elde ettiklerini yazar.

1404 yılı Kasım ayında fiyat artışları devam eder. Bu sırada bir altın dinarın 100 bakır dirheme muadil olduğu ilan edilse de kimse satış yapmaz ve alışveriş durur. Nil de taşmayınca susuzluktan dolayı delta bölgesinde birçok araziye ekim yapılamaz. Yukarı Mısır'da Saîd bölgesinde de durum Kahire'den farklı olmayıp orada da açlık şiddetlenir. Aynı zamanda kış ayları yaklaşır ve hava soğur. Açlık, soğuk ve salgın hastalıklardan dolayı bölge halkının kırıldığı ve yiyecek bulabilmek için anne babaların çocuklarını sattıkları kaynaklara yansır.¹¹⁹ Havanın soğuk olmasından dolayı kıtlık ahaliyi daha çok etkiler ve pek çok insan açlıktan ölür.

Bu sırada paranın alım gücünü yükseltmek için birtakım ıslahatlar yapılmaya çalışılır. Bu çalışmaların yürütücüsü Emir Yelboğa es-Salimî¹²⁰ fiyatların altına göre belirlenmesine karar vererek piyasayı kontrol etmeye çalışır. Bütün malların fiyatları altına göre belirlense de fiyatlarda bir düşüş sağlanamaz.¹²¹ Bu defa da fiyatları aşağıya çekmek amacıyla narh konur. 1 gümüş dirhem 1 bakır dirheme eşit olduğu ilan edilir. Buğdayın irdebi 200 dirhemden 50'ye,

117 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 1130-1134; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 5, s. 194-195; Sayrafi, c. 2, s. 195; İbn İyâs, c. 172, s. 693.

118 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 1134.

119 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 1135.

120 Emir Yelboğa es-Salimî: Berkûk ve Ferec döneminin önemli şahsiyetlerinden biridir. Bir ara Siryâkûs hangâhının nazırlığına da getirilir.

121 Necidi, s. 417.

hatta 10 dirheme kadar iner. Bu düşüşte 1405 yılı Nisan ayında yeni ürünlerin çıkmasının da büyük etkisi olur.¹²²

1405 yılının Ocak ayında İskenderiye’de kıtlık şiddetlenir. Kentte açlıktan insanların birbirlerini yediklerine şahit olunur. Halktan bazıları yiyecek bulabilmek için gemilerle denize açılarak başka yerlere göç ederler. Açlık sırasında Kahire’de 500 dirhem değerinde olan bir iğdiş dana İskenderiye’de 7.000 dirheme ve bir kaz ise 1.200 dirheme satılır. Kıtlığın daha çok delta bölgesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede buğdayın bir kadehi 40, arpanınki 30, ekmeğin bir rıtlı 10 ve etin bir rıtlı 60 dirheme kadar yükselir. İskenderiye’de ise bir kadeh buğday 30, arpa 25 dirheme ve bir tavuk ise 50-55 dirheme satılır. Hem delta bölgesi kentlerinde hem de İskenderiye’de açlıktan pek çok insan ölür.¹²³

1405 yılı Mayıs ayında Yelboga es-Salimî fiyatlara yeniden narh koyar. 1/6 oranında olan gümüş dirhemden bakır dirheme oranı 1/4’e indirilir. Altının bir miskali 130 dirhemden 80 dirheme ve bir ifranti dinarı ise 60 dirheme düşürülür. Ancak her zaman olduğu gibi piyasaya suni müdahaleler ters teper ve fiyatlar aşırı şekilde yükselir.¹²⁴ 1405 yılı Haziran ayında fiyatlardaki hareketlenme devam ederek buğdayın irdebi 170, arpa ve baklanınki ise 150 ve inek etinin bir rıtlı ise 4 dirheme çıkar. Bu sırada bir gümüş dirhem ise yaklaşık üç bakır dirhemden işlem görüyordu.¹²⁵

1405 yılı Temmuz ayına gelindiğinde fiyatlardaki artışların devam ettiği görülür. Bunun sebebi bakır dirhemlerin gümüş dirhem ve dinara karşı değer kaybetmesidir. Buğdayın irdebi 220, bakla ve arpanınki ise 120 dirhem olur. Eylül ayında da artışlar devam eder.¹²⁶ Buğdayın irdebi 260 dirheme yükselirken, gümüş dirhem 3,5 bakır dirhemden 4’e çıkar.¹²⁷

Mısır’da siyasi, sosyal ve doğal sebeplerden iktisadi buhran yaşanırken Suriye bölgesinde de pahalılık ve kıtlık yaşanmaktadır. Timur tehlikesi sırasında bölgede panik çıkmış ve fiyatlar artar. Hatta açlıktan ölenler dahi olur. 1400 yılı Ocak ayında Dimaşk’ta bir gırâra buğday (3 Mısır irdebi) 750 dirhemü’n-nukraya satılırken, bunun Mısır’daki değeri 1.500 bakır dirhemdir.¹²⁸ Mısır’da pahalılık Suriye’ye göre bir kat daha fazladır.

122 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 1155; İbn İyâs, c. 1/2, s. 715.

123 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 1140.

124 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 1155; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 5, s. 219.

125 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 1170.

126 İbn İyâs, c. 1/2, s. 737.

127 Necidi, s. 419.

128 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 1120.

Sultan Ferec'in birinci saltanat dönemi, ümera arasındaki rekabet yüzünden tahttan indirilmesiyle 22 Eylül 1405 yılında sona erer. Babası Berkûk ve kendisinin has adamlarından İbn Gurâb onu saklayıp yerine kardeşi Abdülâziz'in getirilmesinde önemli rol oynar. Bu şahıs 69 gün sonra Ferec'in tekrar sultan ilan edilmesinde de etkili olmuştur.¹²⁹ Onun ikinci saltanatı yıllarında da karışıklık, pahalılık ve kıtlık devam etmekle birlikte daha hafif sürer.¹³⁰

Sultan Ferec'in birinci saltanatı sırasında Memlûk Devleti'nde iktisadi, siyasi, sosyal ve doğal sebeplerden büyük felaketler yaşanmıştır. Ümera arasında bitmek tükenmek bilmeyen mücadele sırasında meydana gelen kaos ortamında iktisadi istikrar sağlanamamıştır. Bir de ülkenin doğusunda ortaya çıkan Timur tehlikesi siyasi karışıklıkların artmasına sebep olmuştur. Bunlara ilave olarak Nil'in akışındaki düzensizlikler nedeniyle yeteri kadar ürün elde edilememiştir. Bu sebepten başlayan pahalılık ve kıtlık açlığa dönüşerek toplu ölümlere yol açmıştır. Bu süreçlerde yaşanan veba salgınları da pek çok kişinin ölümüne neden olmuştur. Mısır'daki idari zaatlardan dolayı rüşvet yaygınlaşmış, mansıplar parayla alınır satılır olmuştur. Hisbe teşkilatı yozlaşmış, halkın menfaatini gözetmesi gereken bu müessesenin başında olan muhtesipler ya görevlerini layıkıyla yapmamışlar ya da muhtekirlerle iş birliği yaparak menfaat elde etmişlerdir. Devlet piyasayı kontrol etmek için sık sık müdahaleler yaparak temel gıda maddelerine narh koymuştur. Ancak bu suni önlemler fiyatları daha da artırmıştır. Çünkü piyasa arz ve talep dengesine göre şekillenmekteydi. Mısır'da altın ve gümüş darlığı sebebiyle bakır dirhem basımı artmış ve bunun ülkenin resmi parası olduğu ilan edilse de ahali buna rağbet etmeyip alışveriş yapmamıştır. İdarecilerin, halkı bakır para kullanmaya zorlaması fiyatların artmasında büyük rol oynamıştır.¹³¹

Sultan Berkûk ve oğlu Ferec zamanlarında Memlûk Devleti'nde büyük siyasi, sosyal, iktisadi ve doğal felaketler yaşanmıştır. Bu dönemde Suriye'de Timur karşısında büyük bir mağlubiyete uğramıştır. Mısır'da ise Nil'e bağlı olarak büyük bir kuraklık olmuştur. Mısır'ın başta Kahire ve İskenderiye şehirleri olmak üzere Aşağı ve Yukarı Mısır'da bulunan pek çok yerde söz konusu felaketlerden dolayı büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Bir yandan kuraklığın getirdiği kıtlık, açlık ve salgın hastalık diğer yandan siyasi kavgâ ve kaostan dolayı ülkede asayiş sarsılmıştır. Bundan dolayı da kent, kasaba ve köyler

129 Koprâman, *Memlûkler*, c. 6, s. 515-516.

130 İlyas Gökhan, "Sultan Ferec Zamanında Memlûk Devleti'nin İktisadî Durumuna Genel Bir Bakış," *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 22 (Eylül 2013), s. 133-169.

131 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 1135; Makrîzî, *İğâse*, s. 42.

Felaketler ağı

yağmalanmış ve harap olmuş, halkın bir kısmı başka yerlere göç etmiştir. Ülkede onlarca köy terk edilerek yerleşim yeri vasfını kaybetmiştir. Mısır'da ticari hayat sekteye uğramış ve tacirler gelip gitmez olmuştur. Kendisi de birkaç defa muhtesiplik görevinde bulunan muasır müellif Makrîzî, Sultan Ferec zamanında (1403-1406 yılları arasında) açlık, salgın hastalık ve katledilme nedeniyle Mısır halkının üçte birinin yok olduğunu yazmaktadır.

Yöneticiler

Eyyûbîler ve Memlûkler zamanında iktisadi düzen bozulunca ülkede açlık ve veba salgınları birbirini izlemiştir. Başta sultan ve ümerası olmak üzere yetkililer birtakım çözüm yolları aramış ve halkın sıkıntılarını hafifletme yollarına başvurmuşlardır. Bunlar halkın üzerindeki yük ve sıkıntıları gidermeye çalışmışlardır. Yetkililer felaket zamanlarında açlık çeken insanlara yiyecek ve para dağıtmak, fiyatların düşmesi için narh koymak, salgın ve açlıktan ölenlerin cenazelerinin defnedilmesini sağlamak, dışarıdan tahıl ithal etmek, kıtlık çekilen yerlere tahıl göndermek, muhtekir ve satıcılarla mücadele etmek, halka tohum dağıtmak, set ve kanalları tamir etmek gibi birtakım tedbirler almışlardır.

Eyyûbî Sultanı Adil'in 1192'de çıkan kıtlık esnasında duyarsız kalmadığı, fakir ve yoksullara büyük yardımlar yaptığı görülmüştür. Ümerası ve zenginler de onu örnek alarak açlık çekenlerin imdadına koşmuşlardır.¹ Sultan Adil, zamanında çıkan veba salgınından ölenleri defnetme işini de kendi üzerine alarak masrafları karşılamıştır.²

Sultan Baybars 1264 yılında Mısır'da görülen kıtlık sırasında fakirlerin bir kısmının geçimini kendi üzerine alırken bir kısmıyla da ilgilenmeleri için emirlerini görevlendirmiştir. Onun yaptığı işlerden biri de pahalılık ve kıtlık zamanlarında temel ihtiyaç maddelerine narh koydurmak olmuştur.³ Sultan

1 Makrizî, *İğâse*, s. 31; Ebu Şâme, s. 20.

2 Ebu Şâme, s. 20; Makrizî, *İğâse*, s. 31; İbn Aybek, c. 7, s. 149; İbn Furat, c. 4/2, s. 207; Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 156.

3 Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 52; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, c. 9, s. 104; Nüveyrî, c. 30, s. 376; Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 507-508; Aynî, c. 1, s. 376; Muhammed Celalettin Sururî, *Devletî'z-Zahir Baybars*, (Kahire: 1960), s. 154.

Âdil Ketboğa da zamanında yaşanan kıtlık esnasında fakir ve yoksullara her gün belli miktarda ekmek ve yiyecek dağıttırır.⁴

Memlûk sultanları ülkenin uzak yakın demeden her yerinde kıtlık çıktığı zaman yardım yapmışlardır. Nâsır Muhammed 1322 yılında Mekke’de kıtlık çıkınca oraya buğday nakli yaptırdığı gibi halkın vergisini de affetmiştir.⁵ Nâsır Muhammed, 1336 yılı kıtlığı sırasında fırsatçı esnaf ve karaborsacılarla mücadele etmiş ve tahıl fiyatlarını düşürmek amacıyla Suriye’den de Mısır’a buğday nakli yaptırmıştır.⁶ Muhtesipler, kıtlık zamanlarında devlet kanalıyla dışarıdan getirilen buğdayı değirmenlerde dağıtıp un hâline getirterek fırınlarda ekmek yaptırmış ve halka ucuz fiyatla sattırmıştır.⁷ Kıtlık ve veba salgınları sırasında yetkililerin aldığı önlemlerden biri de vergilerin azaltılması veya tamamen kaldırılmasıdır. Bu tedbire sık sık başvurulmuştur.⁸ Eyyûbî ve Memlûk idarecileri ekonomik kriz ve doğal felaketler zamanlarında paranın alım gücünü korumak, temel ihtiyaç maddelerini ucuzlatmak, karaborsacılarla mücadele etmek gibi icraatlar yaparlardı. Bunun yanında halkı ahlak konularında uyarmak, kötü alışkanlıklardan uzak tutmak, kıtlık ve vebanın kalkması için dualar yaptırmak ve ibadete yöneltmek gibi faaliyetlere de başvurulurdu. Bu süreçte sebebi tam bilinmediği için salgın hastalıkların çıkmasında kötü ruhların etkisi olduğu düşünülerek onları uzaklaştırmak için din adamlarının tavsiyelerine uyulurdu.⁹ Çoğu zaman yönetici ve halk kuraklık ve kıtlığı Tanrı’nın kendilerini cezalandırmak için gönderdiği bir musibet olarak görürlerdi. Mısır halkı Nil taşmadığı vakit çeşitli duygu ve hüznönlere kapılarak onun yükselmesi için oruçlar tutup dualar yaparlardı. İdareciler de bunları teşvik ederdi.¹⁰ Salgınların bugünkü manada ilaç tedavisi ve karantina uygulamaları olmadığı için salgınlarda ilaç olarak hastalığa iyi geldiğine inanılan bazı itriyat çeşitleri kullanılırdı.¹¹

4 Kâsım, *Selâtinî’l-Memâlik*, s. 175; Kâsım, *Nil*, s. 72; Âşûr, *Asru’l-Memâlikî fî Mısır ve Şam*, s. 338; Gânim, s. 37.

5 Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 235.

6 Makrîzî, *İğâse*, s. 36-40; Gânim, s. 42.

7 Kâsım, *Selâtinî’l-Memâlik*, s. 176.

8 Kâsım, *Nil*, s. 76.

9 Flinn, s. 26; Süheyl Ünver, “Türkiye’de Veba (tâün) Tarihçesi Üzerine,” *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı*, 18 (1935), s. 78; Süheyl Ünver, “Mezar Taşlarında Veba ve Tâûna ait Kayıtlar,” *Dirim*, 11-12 (Kasım-Aralık 1965), c. 40, s. 270; Arık, s. 31.

10 Âşûr, *Müctemiyü’l-Mısırî*, s. 218.

11 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 55; İbn İyâs, c. 1/2 s. 689; Gânim, s. 40; Kâsım, *Selâtinî’l-Memâlik*, s. 159.

Osmanlı dönemi müelliflerinden tabib Davûd el-Antakî (1541-1599) vebanın tedavisi ve defedilmesi için bazı görüşler ileri sürer. Müellifin Antakya'da doğmakla birlikte ömrünü Mısır, Şam ve Mekke'de geçirmesi, incelediğimiz dönem sonrasında yaşamasına rağmen vebayla ilgili görüş ve deneyimleri muhtemelen önceden beri aktarılan halk hekimliğine dayanmaktadır. Bu nedenlerle veba tedavisi ile ilgili tecrübeleri oldukça önemlidir. O, Mısır'da vebanın tedavisi için Nil toprağı kullanıldığını hatta tedaviye en iyi gelen toprağın Nil'in mikyasından alınan olduğunu ileri sürer.¹² Ayrıca müellif bülbül ve güvercin kuşunun bir yerde bulunmasının vebayı def edeceğini, mumun bir kaba sürülmesinin vebadan meydana gelen kötü şeyleri gidereceğini, sakız kabağının ve çiyan otunun (akrep otu) yenmesinin vebaya iyi geleceğini, tarhun otunun, amber ve akgünlük (kümdür) tütsüsünün vebalı havayı temizlediğini, fil dişinin siyah bir hırkaya ve zümrüt taşından yapılan yüzüğün parmağı takılmasının vebadan koruduğunu, katran sürülmesinin de vebaya iyi geldiğini, panzehir taşının gül suyunun içine kazanması ile oluşan karışımın vebanın tedavisi için vücuda sürülerek kullanıldığını ileri sürer. Nemli havanın hastalıkların oluşmasına neden olduğunu vurgular. Vebadan kaçınmak için havanın temizlenmesi ve yaşanılan yerlerin temiz tutulmasını tavsiye eder. Bunun için de soğanın kullanılmasını önerir. Birkaç çeşit bitkinin karıştırılmasıyla hazırlanan müferrih adlı bir ilacın vebanın tedavisine iyi geldiğini belirtir hatta bunu kendisi veba tedavisinde kullanmıştır.¹³ Orta Çağ'da kıtlık ve veba gibi felaketler hem İslam hem de Hristiyan dünyasında kadere bağlanırdı.¹⁴ Bu sebeple her iki dünyada da bunlara bakış ve bunlardan kurtulma metotları birbirine benzerdi.¹⁵

İnsanlar başlarına gelen kıtlık ve salgınları toplum ahlakının bozulması, kötülüklerin artması ve günahkârlığın çoğalmasına bağlarlardı. Bundan dolayı toplumun bütün katmanları dinî duygularını öne çıkarıp ibadetlerini artırır, fesat ve kötülük yuvaları olarak gördükleri haşhaş depolarına, şarap mahzenlerine ve içki tüketilen mekânlara saldırırlardı. Bu mekânlar felaketler süresince kapatılır, bunlar bitince tekrar eski hâline gelirdi.¹⁶ 1387 yılında Nil taşmayıp da iktisadi sıkıntı çıkınca Müslümanlar, Hristiyanların Kal'atü'l-Cebel altında bulunan şaraphanesine saldırıp burada bulunan 1.000 cere şarabı

12 Muhammed b. Mustafa el-Gürânî, *Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmi't-Tıbb* hzr. Meryem Arslan, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), s. 421.

13 Gürânî, s. 111, 132, 235, 325, 381, 393, 419, 433, 457, 458, 497, 569, 581,

14 Kâsım, *Nil*, s. 67.

15 Arık, s. 31.

16 Kâsım, *Nil*, s. 68.

dökmüşlerdir. Arkasından da Kahire'nin haşhaş gibi uyuşturucu madde satılan mahallelerine hücum edip ele geçirdikleri maddeleri yok etmişlerdir.¹⁷ Kıtık ve veba salgınlarında ulemadan oluşan bir meclis toplanır, müşavere yapılır ve musibete karşı alınacak önlemler kararlaştırılırdı. Bu önlemler arasında kadınların örtüsüz şekilde çarşılar, pazarlarda ve caddelerde dolaşmalarının yasaklanması da vardı.¹⁸

Ekonomik kriz ve doğal felaketler sırasında başta sultan olmak üzere ümera ve varlıklı insanlar, ihtiyaç sahiplerine hoşgörülü olup yardım, sadaka ve bahşişlerini artırırlardı. Halkın camilerde ve kentlerin dışında bilhassa da çöllerde ulemanın önderliğinde yağmur dualarına çıkmalarını teşvik ederlerdi. Bazen sultan ve ümera da bu dualara katılırdı. Bu duaların daha etkili olması için şeyh, tekke ehli, kadın, erkek, çoluk çocuk herkesin dualara katılmasına dikkat edilirdi. Mısır'da yağmur veya felaketlerden korunma dualarına din, dil ve ırk ayrımı yapılmadan herkes katılırdı. Dua sırasında herkes kendi inancına göre ibadet ederdi. Dua törenlerinin tamamlanmasından sonra oruç tutulması tavsiye edilirdi.¹⁹

Mısır'da sultan ve idareciler ekonomik kriz büyüdüğünde veya salgın şiddetini artırdığında bazı zamanlar Kahire'yi terk edip kentin kuzeyinde bir eğlence ve dinlenme yeri olan Siryâkûs kasabasına çekilirlerdi.²⁰ Sultanın oraya buraya çekilip halkı sorunlarla baş başa bırakmasıyla durum daha da karıştırdı. Sultanı örnek alan ümerası da veba salgınlarından ailelerini korumak amacıyla uzak diyarlara giderlerdi.²¹ Bazen bu kaçışlar kurtuluş olmamıştır. Mesela 1258 yılında Dimaşk'ta veba çıktığında Eyyûbî Meliki Nâsır Davud, kenti terk ederek bir köye çekilmiş ancak orada salgından ölmüştür.²²

Ekonomik kriz sırasında hisbe müessesinin başında bulunan muhtesip temel ihtiyaç maddelerinin satıldığı çarşı ve pazarları sıkı sıkıya kontrol eder ve denetlerdi. Bu kurum Bahrî Memlûkler döneminde düzgün şekilde işlerken Burcîler zamanında yozlaşmıştır. Onlar rüşvet ve iltimasla atanmaya başlamışlardır. Bu şekilde göreve gelen muhtesipler de simsar ve muhtekirlerle iş birliği yaparak temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının artmasına göz yummuşlardır.

17 İbn Furat, c. 9, s. 9; Kâsım, *Nil*, s. 71.

18 Kâsım, *Selâtinî'l-Memâlik*, s. 180.

19 Makrizî, *Sülûk*, c. 3, s. 218-219; *Nücûm*, c. 6, s. 206-208.

20 Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 70.

21 Kâsım, *Selâtinî'l-Memâlik*, s. 181.

22 İbn Aybek, c. 8, s. 36-37; İbn Kesir, c. 13, s. 380-38; Aynî, c. 1, s. 198; Makrizî, *Sülûk*, c. 2, s. 786.

Hatta onlar satıcılardan rüşvet almaktan geri durmamışlardır. Bu yüzden de sık sık muhtesip değışikliğı yapıldığı hâlde gelen de gideni aratmamıştır.²³

Memlûkler zamanında Mısır'da hem ordunun ihtiyacını karşılamak hem de zaruri durumlarda kullanmak üzere sultana ait iktadan hasat edilen tahılın saklandığı depolar vardı. Aynı şekilde ümera da iktalarından elde ettiğı tahılı hem maiyyetinin ihtiyacı hem de satmak için depolardı. Bunların yanında varlıklı kişiler ile satıcılara ait özel tahıl depoları da vardı. Ülkede kıtlık çıktığı zaman piyasayı dengelemek için bu depolar açılarak halka düşük fiyatla tahıl satışı yapıldı. Bu uygulamayla sultan ve ümera, zahire satıcısı ve karabor-sacılarla mücadele ederdi.

Mısır'da başta merkez Kahire olmak üzere kentlerde yardım ve sadakaları ile geçinen pek çok işsiz, güçsüz ve fakir kesimi yaşardı. Memlûkler zamanında ülkenin servet ve kaynağı daha çok sultan ve ümeranın elindeydi. Bunu bilen fakir kesim kıtlık zamanlarında onların desteğini elde etmek için kırsal kesim-den Kahire'ye doğru göç ederdi. Bu yüzden şehrin nüfusu artar ve yardımlar yetersiz kalırdı. Bu da kentin karışmasına ve kargaşa çıkmasına neden olurdu.

Halk

Memlûk Dönemi'nde Mısır toplumu bir yandan ümera arasındaki rekabetten diğer yandan da kıtlık ve vebadan perişan olmuştur. Bu toplumu Makrîzî tasnif ederek yedi gruba ayırır: 1. Yöneticiler, 2. Tüccar, 3. Satıcılar (genellikle seyyar), 4. Çiftçiler, 5. Ulema ve talebe, 6. Zanaat sahipleri ve işçiler; 7. Fakir, yoksul ve dilenciler.²⁴ Müellifin tasnif ettiği bu sınıflardan ilk üçü hariç gerisi kıtlık ve açlık sırasında sıkıntı çekerlerdi. Ehl-i devlet denilen başta sultan ve ailesi olmak üzere ümera ve yakınları toplumun en ayrıcalıklı sınıfını oluştururdu. Bütün yetki, sorumluluk ve servet onların elinde olduğu için kıtlık zamanlarında sıkıntı çekmedikleri gibi bazen de servetlerini kat kat artırırlardı. Bilhassa ümera sınıfı depolarında sakladıkları tahılı kıtlık sırasında yüksek fiyata satar ve büyük kazanç elde ederdi. Müellif, ülkede yaşanan felaket ve musibetlerin sebebi olarak gördüğü bu kesimi fesat içinde olmak, rüşvet yemek, harama el uzatmak ve paranın ayarıyla oynamakla suçlar.²⁵ İkinci ve üçüncü sınıfı oluşturan çarşı ve pazar esnafı ile zahire ve hayvan tüccarlarının durumları iyi olup ellerinde malları boldu. Bunlar kıtlık ve açlık zamanlarında ellerinde bulunan temel ihtiyaç maddelerini saklayıp

23 Gânim, s. 52-53; Kâsım, *Nil*, s. 74.

24 Makrîzî, *İğâse*, s. 72-73.

25 Makrîzî, *İğâse*, s. 74.

fiyatları yükseldiğinde satarlardı. Fırsatçı ve karaborsacılar bunlar arasından çıkardı. Onlar da kriz anlarında servetlerini artırırlardı.²⁶

Köy ve çiftliklerde yaşayan çiftçi kesimine gelince onlar, kuraklık ve kıtlık zamanında en fazla zarara uğrayan ve felakete sürüklenen kesimdi. Bunlar kuraklık olduğunda arazilerini ekemezler ve dolayısıyla da hasat yapamazlardı.²⁷ Ulema sınıfını oluşturan ilim erbabları olan fakih ve taleber ise genellikle sultanın veya ümeranın tahsis ve ihsanları ile geçimlerini sağlarlardı. Kıtlık zamanlarında yetkililer tüm halkın sorunları ile uğraştıkları için bu kitle ihmal edilir ve bundan dolayı sıkıntı içinde kalırlardı.²⁸

Zanaat sahibi, işçi ve hamal vs. kesimi oluşturan kitleler ise kıtlık ve açlık zamanlarında perişan olurlardı. Bunların çoğu bu yaşanan felaketler sırasında hayatlarını kaybederlerdi. Son grubu oluşturan fakir, yoksul ve dilencilere gelince onların da çoğunluğu evsiz ve barksız olup kıtlık ve açlık zamanlarında kırırlırlardı. Bu kitle sokaklarda yaşadıkları için soğuktan da çok sıkıntı çekerlerdi.²⁹ Makrîzî'nin Mısır toplumu için yapmış olduğu bu tasnif Suriye için de geçerliydi. Burada sultan ve ailesi yaşamamakla birlikte devletin ümerasının önemli bir kısmı Dımaşk, Halep, Kudüs ve Hama gibi şehirlerde otururlardı.

Mısır ve Suriye toplumlarının refah seviyesi ülkede siyasi ve iktisadi istikrar sağlandığı takdirde yükselirdi. Ancak bir hanedan sisteminin tam olarak oluşturulamadığı Memlûk Devleti'nde bitmek tükenmek bilmeyen taht kavgaları, ümera arasındaki rekabet, entrikalar ve gizli çekişmeler halka yansırı. Bunlardan haberi olmayan halk bir anda olayların ortasında kalan seyirciden başka bir şey değildi. Mısır halkı bir sultan öldüğünde onun ardından üzüлür ve ağlar, yeni sultan tahta çıktığında ise sevinir ve kentini süslerdi.³⁰

Kuraklık, kıtlık ve veba salgınları toplum üzerinde korku, acı, hüzn ve ölüm hislerini uyandırırđı. İnsanlar bu felaket anlarında hayatlarından ve geleceklerinden endişe ederlerdi. Temel ihtiyaç maddelerinin azalması, pahalalanması veya bulunamaması onların çaresiz kalmalarına sebep olurdu. Kargaşa ve felaket anlarında sultan ve ümeranın sadaka, bahşış ve ihsanları azaldığı için yardımlarla geçinenler, ne yapacaklarını bilemezlerdi.

26 Makrîzî, *İğâse*, s. 74.

27 Makrîzî, *İğâse*, s. 74-75.

28 Makrîzî, *İğâse*, s. 75.

29 Makrîzî, *İğâse*, s. 75.

30 Koprıman, *Memlûkler*, c. 6, s. 217, c. 7, s. 499-495.

Mısır'da kıtlığın sebebi Nil'in delta arazisine taşmamasından kaynaklanan kuraklıktır.³¹ Suriye ve Filistin'de ise bunun sebebi yağışların azlığıdır.³² Kıtık zamanlarında çarşı ve pazarlarda başta ekmek olmak üzere temel ihtiyaç maddeleri bulunmaz olurdu. İnsanlar buğday, un, ekmek vs. şeyleri bulabilmek için bir dükkândan diğerine, bir fırından başkasına koştururlardı. Bu süreç içinde yaşanan izdihamlardan ayaklar altında kalarak hayatlarını kaybedenler olurdu. Açlıktan çok etkilenen insanlar hayatlarını ortaya koymaktan çekinmezlerdi. Onların bir parça ekmek bulabilmek için gece yarısına kadar fırınların önünde bekledikleri olurdu. Onu bulamayanlar evde kendilerinden yiyecek bekleyen çocuklarına ne diyeceklerini düşünerek mahzun bir şekilde dönerlerdi. Bir babanın kendisinden yiyecek getirmesini bekleyen çocuğunu hayal kırıklığına uğratması kadar acı bir olay yoktu. Kentlerde yaşanan yağma ve hırsızlık olaylarından dolayı satıcılar dükkânlarını kapatıp evlerine çekilmek zorunda kalırlardı. Aç insanlar hamalların üzerinde fırınlara taşınan unu, ekmeği hatta hamuru bile yağmalarlardı. Bu olayların önüne bir türlü geçilemezdi.³³

Kıtlıktan etkilenen bölgelere Nil yoluyla tahıl getiren tüccarlar, önlerini kesen korsanlar tarafından yağmalanırdı. Limana yanaşan gemilere ayrıca tahılı ele geçirmek isteyenler de saldırırdı. Bu yüzden tahıl yüklü gemiler Nil ortasında beklerlerdi. Bunlardan tahıl satın almak isteyenler küçük kayıklarla gemilere daha erken ulaşmak için birbirleri ile yarışarlardı. Bazen kayıklar birbirlerine çarparak alabora olur ve üzerinde olanlar boğularak ölürlerdi. Nil yolu güvenli olmadığı zaman tüccarlar kara yoluyla tahıl nakli yapsalar da bu defa da Arap aşiretlerinin yağmasına uğrarlardı.³⁴

Kıtlıktan dolayı insanlar tarla ve bahçelere dalıp olgunlaşmamış tahıl ve meyveleri dahi yerlerdi. Açlık, normal zamanlarda yüzüne bile bakılmayacak olan un ile küspenin karıştırılmasıyla elde edilen siyah ekmeğin bile tüketilmesine neden olurdu.³⁵ Hatta bazı vakitler insanları, vahşileşerek birbirlerini yeme çaresizliğinde bırakmıştır. Müelliflerin hemen hemen hepsi ağır birliği yaparak kıtlık zamanlarında kadın ve çocukların yendiğini anlatırlar. Aç kişinin kedi, köpek, eşek, katır, at gibi hayvanları yemesi bir yana kendi öz evladını, karısını, komşusunu ve misafirini yemesi gibi ürkütücü olaylar yaşanır. Bu süreçte anne ve babaların yiyecek satın alabilmek için çocuklarını

31 Makrizî, *İğâse*, s. 41.

32 Ali Seyyid Ali, *el-Kudüs*, s. 219.

33 Makrizî, *İğâse*, s. 33-39; Kâsım, *Nil*, s. 57.

34 Kâsım, *Nil*, s. 58.

35 Kâsım, *Nil*, s. 58.

sattıklarına dair rivayetler de bulunur. Açlık çeken insanın gözü hiçbir şeyi görmez. Bu yüzden sokaklarda çocuk, kadın ve erkekler kaçırılıp boğazlanıp yenir. Hatta kaynaklarda insanların etlerinin kedi, köpek etleri ile birlikte çarşı ve pazarlarda satıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu yüzden Kahire ve diğer kentlerde gündüzleri dahi kimsenin dışarıya çıkmadığını kaynaklar kaydeder.³⁶

Kıtlık ve açlık zamanlarında altın ve gümüş dışındaki paraya itibar edilmez ve temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları aşırı şekilde yükselirdi.³⁷ Kent ve kırsalda yağma ve hırsızlık olayları artardı. Bilhassa da çölde yaşayan bedevî Araplar yerleşim yerlerine saldırıp önlerine ne çıkarsa yakıp yıkip yağmalarlar ve hayvan sürülerini alıp götürürlerdi. Bunların isyan ve çapulculuk hareketleri ülkenin hem Mısır hem de Suriye bölgesine büyük zarar verirdi.³⁸

Kıtlık ve veba birlikte görüldüğünde toplum daha fazla acı ve sıkıntı içinde kalırdı. Açlığın sonucu olarak başlayan salgınlardan dolayı yaşanan toplu ölümler, üretici sınıfın yok olmasına neden olurdu.³⁹ Bu felaketler zuhur ettiğinde sosyal hayat durur; mevlit, nişan, düğün, eğlenceler iptal olur, bayramlar kutlanmaz ve alışveriş kesilirdi. Kara Veba zamanında bir müddet evlenen ve eğlenen görülmez.⁴⁰ Bu durum Mısır'da "toplumun sosyal hayatının durması" şeklinde ifade edilirdi.⁴¹

Açlık ve vebadan kitlesel ölümler olunca cenazelerin kaldırılmasında sorunlar yaşanır. Bu yüzden cenaze sahiplerine yardımcı olmak amacıyla bir vakıf kurulur.⁴² Kimsesiz ve fakirlerden ölenlerin cenazelerini yıkatma, kefenleme ve defnetme işlerini yapmak ve masraflarını karşılamak amacıyla Sultan Baybars tarafından Kahire'de mezarlıkların yanında kurulan bu vakfa Vakıf-ı Tarha⁴³

36 Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 159; İbn Aybek, c. 1/1, s. 159; Gânim, s. 28-29; Kâsım, *Nil*, s. 58.

37 Makrizî, *İğâse*, s. 66-72.

38 Koprıman, *Memlûkler*, c. 7, s. 30; Kâsım, *Nil*, s. 61.

39 Kâsım, *Selâtinî'l-Memâlik*, s. 161.

40 Âşûr, *Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve Şam*, s. 133.

41 Kâsım, *Nil*, s. 65.

42 M. M. Emin, *Evkafü'l-Hayatü'l-İctimaiyye fî Mısır (m. 1250-1517 / h. 648-923)*, (Kahire: Darü'n-Nehzatü'l-Arabîyye, 1980), s. 104.

43 Divanü't-Tarha/Vakıf-ı Tarha: Mısır'da kıtlık ve salgın hastalıklardan pek çok kişi ölmekteydi. Hem bu toplu ölümlerde hem de sair zamanlarda ölen fakir ve kimsesizlerin cenazelerinin yıkanması, kefenlenmesi ve defnedilmesi hizmetlerini yapan vakfın adıdır. Sultan Zahir Baybars (1260-1277) tarafından bu vakıf inşa edilmiştir. Bu vakıftan başka cenaze hizmetlerini yapan birçok vakıf bulunmaktaydı. Başta sultan ve ümeralar olmak üzere, veba, salgın hastalık ve kıtlıklarda toplu ölümler sebebiyle, halkın aciz kalmamaları için ölümlerin defnedilmesindeki güçlüklerin üstesinden gel-

adı verilmiştir.⁴⁴ Kentte yaşayan evsiz barksız binlerce fakir, dilenci ve kimse-sizler felaketlerden en fazla kırılan kesim olup bu vakıf kanalıyla onların defin işlemleri ücretsiz yapıldı. Bundan başka cenaze işlerine yardımcı olan kişi ve kuruluşlar da vardı. Onlar cenazenin defin için hazırlanması, musalla taşı yapılması, tabut temini, cenaze namazının kılınması ve mezarlığa taşınması gibi hizmetleri görürlerdi. Bu tür yardım ve hizmetlere sultan ve ümeralar öncülük ederlerdi. Bunlar sayesinde ölü sahiplerine bir nebze de olsa yardım yapılmış ve onların işleri kolaylaştırılmış olurdu.⁴⁵

1348-1349 yıllarında Mısır ve Suriye kentlerinde de etkili olan Kara Veba'dan ölen yüz binlerce insanın arkasından sağ kalanlar cenazelerini defnetmekten aciz duruma düşmüşlerdi. Bu yüzden insanlar en yakınlarının ardından bir merasim dahi düzenlemeden, cesetlerini yıkamadan ve kefenlemeden topluca çukurlara veya Nil'e fırlatmışlardır. Salgın sırasında feryadın ve ağıtın yükselmediği bir ev kalmamıştı.⁴⁶

Veba sırasında ahali arasında psikolojileri bozulan hatta deliren ve çıldıranlar olurdu. Salgının sirayet ettiği kişinin hastalığı ailesine bulaştıracağı korkusu yaşanır. Aile içinden birinin vebadan öldüğü anlaşılınca sıranın kime geleceği düşüncesi nedeniyle panik yaşanır. Ölüm korkusu içinde yaşayan insanların ruh halleri alt üst olurdu. Dönemin kaynaklarında geçen bilgilere göre; vebaya yakalanan bir insan ölümün kendisine yaklaştığını anlar, iş yerini kapatır, dostları ile vedalaşır, kefenini hazırlar, mezarını kazdırır ve sonra evine dönerek ölürdü. Salgına yakalanan bir insanın kaderine teslim olmaktan başka yapacak bir şeyi yoktu. Veba sırasında ölüm korkusu sebebiyle mala, mülke önem verilmediği gibi bunlar fakir fukaraya dağıtıldı.⁴⁷ Felekatler sırasında din, dil ve ırk ayrımı yapılmadan toplumun bütün katmanları arasında dayanışma ve yardımlaşma artardı. Bir ölçüde açlık ve salgınlar toplum arasındaki farklılıkları ve anlaşmazlıkları giderirdi. İnsanlar Tanrı'ya kendilerini acındırmak amacıyla duaya çıkarken yanlarına kadın ve çocuklarını da alırlar, mütevazı ve sabırlı olurlar, gösterişten uzaksade elbiseler giyerlerdi. Yapılan dualar yüksek sesle tekrarlanır, feryat figanlar yapılır, tövbe

mek için birçok vakıflar kurulmuş, hiçbir ücret almadan hizmet yapmışlardır. Bkz. M. M. Emin, *Evkafü'l-Hayatü'l-İçtimaiyye fi Mısır h. 648-923 / m. 1250-1517*, (Kahire: Darü'n-Nehzatü'l-Arabiyye, 1980), s. 105.

44 Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 638; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 7, s. 160.

45 Emin, s. 105.

46 Âşûr, *Asru'l-Memâlikî fi Mısır ve Şam*, s. 132.

47 Kâsım, *Nil*, s. 58; Âşûr, *Asru'l-Memâlikî fi Mısır ve Şam*, s. 133.

ve itiraflar edilirdi.⁴⁸ Felaketlerden kurtulmak için yapılan bir dua şöyleydi: “Ya Allah, hayırlarını çıkar, Ya Allah hüznüleri kaldır, Ya Allah hastalıkları uzaklaştır, Ya Allah bizim için gökten bereketini indir, Ya Allah dünya bereketinden bizi faydalandır, Ya Allah toprağı bizim için bereketlendir...”⁴⁹ Bu dualar felaketlerden kurtuluncaya kadar sürerdi.

Vebaya karşı zayıf düşen vücutları güçlendirmek için şeker ve meyve tükettirilmesi, karanfil ve nilüfer gibi bazı çiçeklerin su ile kaynatılarak içilmesi ve vücuda sürülmesi ve vücuttan kan aldırılması gibi metotlar vardı. Ayrıca vebayı engellediği düşünülen kırmızı renkli yakutla süslü elbiseler de giyilirdi.⁵⁰ Bunların yanında vücuda kına sürülmesinin de hastalığı tedavi ettiğine inanılırdı.⁵¹

Mısır ve Suriye toplumu arasında sultanın, ümeranın, zenginlerin ve vakıfların yardımlarıyla geçinen kitle önemli bir yer turtardı. Kıtılık ve açlık zamanlarında ileri gelenler, aile ve maiyyetlerinin geçimlerini sağlamakla uğraştıkları için fakir ve fukara kesimle kimse ilgilenmezdi. Bu yüzden söz konusu kişiler bu süreçte yiyecek bir şey bulamazlar ve perişan olurlardı. Bunlar arasında dilencilik, hırsızlık ve yağmacılık artardı. Eyyûbîler zamanında Suriye’de 1245-46 yıllarında görülen bir kıtlık sırasında müellif İbn Kesîr, dilenci ve fakirlerin durumunu şöyle tasvir eder: “Fakir insanlar yiyecek bulabilmek için yollara düşüp öldüler. Onlar ondan bundan bir lokma yiyecek dilenmeye başladılar. Kepek satın alıp ıslatarak yemek için önce bir dirhem dilenmeye, sonra onu bulamazlarsa bir fülûs dilenmeye başladılar.”⁵² Açlık zamanlarında yönetici ve varlıklı kesimin yoksul, fakir, gariban, miskin ve sefillere yardım ve sadakaları azalınca onların şikâyetleri artardı. Bazı hayır sahiplerinin bu sırada bütün servetlerini yoksullar için harcadıkları dahi görülürdü.⁵³

Kuraklık ve kıtlık zamanlarında kent halkına kırsal kesime göre daha çabuk yardımlar ulaştırılırdı. Kentte bulunan yönetici tabaka ve vakıflar kanalıyla ihtiyaç sahiplerine yardımlar yapılırdı. Tüccar kesimi ilk mallarını satmak için kentlere gelirdi. Bu süreçte köylerde yaşayanlar unutulur ve kaderlerine terk edilirdi. Bu yüzden onlar da çiftlik ve köyleri boşaltarak şehirlere doğru göç

48 Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 219.

49 Kâsım, *Nil*, s. 69-70 (Bu eserdeki dua için Bkz. Suyûtî, *Kevekebü’r-Ravda*, vr. 147-149 (Kahire: Darü’l-Kütübî’l-Mısriyye).

50 İbnü’l-Verdi, *Risalet’ün-Nebâ*, s. 186.

51 Süheyl Ünver, “Türk Tıp Tarihinde Veba Hastalığına Karşı Kına Tatbik,” *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, c. 2, no: 7, s. 1-3.

52 İbn Kesir, c. 13, s. 315.

53 Gânim, s. 38-39.

ederlerdi.⁵⁴ Yaşadığı dönemde Mısır'da kırsal nüfusun azaldığına işaret eden Makrîzî bunu; vebadan çiftçilerin ölmesi, kıtlıktan yiyecek bulabilmek için şehirlere göç etmeleri ve idarecilerin baskı ve zulümlerinden dolayı kaçmaları gibi üç sebebe bağlar.⁵⁵ Kırsaldan yapılan göçlerin sonucunda kentlerin nüfusu artmasına bağlı olarak yeni sorunlar doğar. Neticede artan nüfus şehirlerde pahalılık, kıtlık ve kaosu çıkmasına neden olur.

Bazen toplumun önemli bir kesimi karşılaştıkları felaketlerin başlarına gelmesinin sebebi olarak sultan ve idarecilerin uğursuzluğunu görürler. Bu yüzden yöneticilere karşı ya isyan ederler ya da itaatsizlik içinde olurlar.⁵⁶

Ekonomi

Bir ülkenin ekonomik durumunun bozulmasında pek çok etken bulunmaktadır. Bunların içinde kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklar da vardır. İnceleme alanımız olan Mısır, Suriye ve Filistin bölgelerinin 1200-1405 yılları arasındaki iktisadi durumları üzerinde söz konusu felaketlerin büyük etkisi olmuştur. Eyyûbîler ve Memlûklerin hâkimiyet sürdüğü bu süreçler içinde ekonomik yapıda büyük çöküntüler yaşanmıştır. Tarıma dayalı olan bu ülkelerin ekonomik yapısı kuraklıktan azami ölçüde zarar görmüştür. Salgın hastalıklardan meydana gelen toplu ölümler tarım alanlarında iş kaybına neden olmuştur. Hem Eyyûbîler hem de Memlûkler zamanlarında Mısır ve Suriye topraklarının büyük bir kısmı iktâ arazisi olup bunlar sultan, ümera ve askerlere dağıtılmıştı. İktâ sahipleri bir yandan arazinin ekimini yaptırırken diğer yandan da memlûk askeri yetiştirirlerdi. Bu nedenle iktâ sistemi hem zirai hem de askerî hayat için önemliydi.⁵⁷ Mısır'da Nil'in taşmamasından Suriye'de ise yağışların azlığından sık sık kuraklık olur, bu da kıtlığa ve açlığa dönüşürdü. Kuraklık zamanlarında kendilerinin ve maiyyetlerinin geçimlerini iktâ arazisinden elde edilen gelirle karşılayan ümera ve burada çalışan çiftçiler zor durumda kalırlardı. Devlet de toprağın işlenmemesi ve hasat elde edilememesinden dolayı vergi kaybına uğradı. Hatta tarımsal ürünlere dayalı şeker ve sabun imalathaneleri ile dokuma tezgâhları kapanır, bu iş kollarının sahipleri ve çalışanları ise işsiz kalırdı.⁵⁸

54 Gânim, s. 28.

55 Makrîzî, *İğâse*, s. 33-35.

56 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 55; Âşûr, *Asru'l-Memâlikî fi Mısır ve Şam*, s. 110-111.

57 Koprman, *Memlûkler*, c. 7, s. 17-18; Şeşen, "Eyyûbîler", c. 6, s. 399.

58 Ali, s. 218.

Mısır ve Suriye’de sık sık tekrar eden veba sebebiyle ticarî hayat, tarım ve hayvancılık büyük zarar görürdü. Hastalığın sebep olduğu insan kaybı ve göçleri iş ve çalışma hayatını felç ederdi. Temel ihtiyaç maddelerinin üretilmemesi veya dışarıdan ithal edilememesi pahalılığa ve kıtlığa sebep olurdu. Bu suretle ortaya çıkan pahalılık (enflasyon) birey, toplum ve devletin ekonomik hayatı üzerinde olumsuz neticeler doğururdu. Bu süreçler toplumsal sınıflar arasında kalıcı statü değişikliklerine neden olurdu.⁵⁹ Mısır’da kıtlık görüldüğünde sadece İslâm ülkelerinden değil Hristiyan memleketlerinden de tacirlerin Kahire ve İskenderiye’ye deniz yoluyla tahıl getirip satmalarını devlet teşvik ederdi.⁶⁰

Memlûkler zamanında ülkede at ve sığır vebası çıktığı zaman bu hayvanların kesimi yasaklanırdı. Bir tarım ülkesi olan Mısır’da araziye işlemek için öküzün gücüne ihtiyaç vardı. Bu hayvan kanal ve kuyulardan su çekmek için dolaba, çift sürmek için sabana, sap ve samanı toplamak için kağınya ve harmanı çıkarmak için de düvene koşulurdu. Sığır vebası sırasında öküzlerin telef olmasıyla zirai hayat felç olurdu. Bu yüzden ülkeye dışarıdan büyükbaş hayvan getirilirdi.⁶¹ Modern tarım aletleri icat edilmeden önce tarım ekonomisinin esas üretim vasıtası bir çift öküz ile çekilen sabandı. Öküzün gücünü traktöre bırakıncaya kadar tarım teknolojisinde önemli bir değişiklik görülmemiştir.⁶² At vebasından atların kırılması sebebiyle bu hayvanları binek ve yük taşımak için kullananlar zor durumda kaldılar. Bilhassa atlarının telef olması askerî zaafırlara yol açmıştır. At, deve, katır, eşek ve öküz gibi yük hayvanlarının vebadan toplu ölümleri, taşıma ücretlerinin artmasına neden olmuştur.⁶³ Mısır’da 1300-1301 yılları arasındaki görülen sığır vebasından dolayı büyük baş hayvanlar telef olunca imalathanelere şeker kamışı taşıyan arabalara koşulacak öküz bulunamayınca şeker fiyatları artar. Bu süreç içinde Kahire pazarında hayvan satışı yapılamayınca devletin 160.000 dirhemlik vergi kaybı olur.⁶⁴ Koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvan sürülerinin salgınlar sebebiyle telef olması, et ve süt ürünleri ile yün ve kıl fiyatlarının artmasına

59 Arık, s. 32.

60 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, c. 9, s. 287.

61 Aynî, c. 1, s. 138.

62 Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk,” 5. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisad Tarihi Kongresi, Tebliğler*, M.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25 (Ağustos 1989) (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1990), s. 2; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, 2. Baskı, (İstanbul: 1996), s. 2.

63 Kâsım, *Nil*, s. 60.

64 Aynî, c. 4, s. 137-138.

neden oldu. Ayrıca kümes hayvanlarının da kırılması et ve yumurta fiyatlarının yükselmesine neden oldu.⁶⁵

İktisadi krizler paranın alım gücünün zayıflamasına neden olur. Bu yüzden sıklıkla paranın ayarı ve vezni ile oynamalar olur. Gerek Eyyûbiler gerekse Memlûkler zamanında kullanılan paralarda bir türlü istikrar sağlanamaz. Söz konusu ülkelerde altın ve gümüş darlığı sebebiyle bakır para darbedilse de bununla kimse alışveriş yapmak istemez. Mısır ve Suriye'ye yapılan Haçlı ve Moğol saldırıları sebebiyle ekonomik krizler çıkar ve para değer kaybeder.⁶⁶ Suriye bölgesinde Moğolların harekâtı, işgâl ve yağmaları bölgede iktisadi buhranlara sebep olur. Ayrıca Moğolların Memlûklere karşı Hristiyan devletlerle ticari ilişkiler içine girmeleri Suriye ve Mısır'da ticari hareketliliği zayıflatır.⁶⁷ Eyyûbiler ve Memlûkler dönemlerinde Mısır ve Suriye kentlerinde darbedilen bakır dirhem sürekli olarak dinar ve gümüş dirheme karşı değer kaybeder. Her iki devlet zamanında para ıslahı yapılsa da bir türlü istikrar sağlanamaz. Ayarı, vezni ve değeri düşük bakır para konusunda sık sık anlaşmazlıklar yaşanır. Yetkililer zaman zaman çıkardıkları emirlerle bakır paranın kullanımını yaygınlaştırmak için altın ve gümüşle alışverişini yasaklasa da bunu başaramazlar. Bolluk zamanlarında bakır paranın kullanımı bir sorun oluşturmazken kıtlık ve savaş sırasında kimse bu parayla muamele yapmak istemez.⁶⁸

Veba salgınları sırasında yaşanan toplu ölümler emlak, gıda ve bazı eşyaların fiyatlarının ucuzlaşmasına neden olurdu. Kara Veba zamanında Kahire'de kimse rağbet etmediği için kumaş ve elbise fiyatları beş kat ucuzlar.⁶⁹

Mısır'da kıtlık emareleri görüldüğünde ahali çarşı ve pazara hücum edip gıda stoğu yapmak isterdi. Muhtekirler de piyasadan mal toplayıp stok yapıp fiyatların artmasını beklerlerdi.⁷⁰ Bazı zamanlar muhtekirlerin piyasadan aşırı mal toplayıp satıştan kaçınmaları suni darlıklara sebep olurdu.⁷¹ Kıtlık zamanlarında satıcılar kârlarını kat kat artırırlardı. Hatta 1294-1296 yılları arasında Mısır'da yaşanan ekonomik buhranda bir tüccarın günlük kazancı 100-200

65 Âşûr, *Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve Şam*, s. 338-339.

66 Necidî, *en-Nükûd*, s. 390.

67 Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300 – 1750)," *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, (Ankara 1979), s. 1.

68 Necidî, s. 390-412.

69 Gânim, s. 46.

70 Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 394-395, 506-508; İbn Tagribirdî, *Nücum*, c. 5, s. 157; İbn Hacer, *İnbâ*, c. 1, s. 76-77.

71 Ülgener, s. 94-103; Mustafa Öztürk, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar," *Şerafeddin Turan Armağanı*, (Elazığ: Kültür Basımevi, 1996), s. 232.

dirhem artmıştır.⁷² Karaborsacıların çıkarmaya çalıştıkları veya bekledikleri krizler bazen ters teper ve büyük zarara uğrarlardı. Çünkü halkı rahatlatmak ve fiyatları düşürmek için sultan ve adamları dışarıdan tahıl getirince, malları elinde kalan muhtekirler zarara uğrarlardı.⁷³ Pahalılık ve kıtlık zamanlarında bir çare olur mu diye sık sık yapılan muhtesip değişiklikleri de kalıcı çözüm olmazdı. Pahalılık ve kıtlığın günah keçisi olarak görülen muhtesipler, bazen halkın öfkesine maruz kalıp saldırıya uğrayarak dayak yerler ve yaralanırlardı. Bazen de sultan ve ümera hışmına uğrayıp cezalandırılırlardı.⁷⁴ Sebebi doğal olmayan, ümera veya muhtekirlerin sebep olduğu iktisadi krizlere “yalancı kriz veya sahte kriz” gibi isimler verilirdi.⁷⁵

Tarım arazilerinde çalışan işçi, çiftlik ve köy ahalisi salgın ve kıtlıklardan daha fazla etkilenirdi. Onlar hasat yapamayıp tahıl bulamayınca bolluk yaşanan yerlere göç ederlerdi. Bu yüzden köyler ve çiftlikler boşalırdı. Arazi ekime elverişli hâle geldiğinde ise onu işleyecek kimse bulunamadığı için hazinenin önemli kaybı olurdu. Sultan ve iktâ sahipleri gelirlerinin azalması sebebiyle işçi, çiftçi ve köylülere baskıyı artırır ve onlardan kanuni olmayan vergiler talep ederlerdi. Bu yüzden de çiftçi ve köylüler arazi ve iktâlarını terk ederek başka yerlere kaçarlardı.⁷⁶ 1198-1202 arasında Mısır’da yaşanan kıtlık sebebiyle köylü ve çiftçilerin toplu ölümlerinden dolayı tarımla uğraşacak kimse bulunamayınca ümera iktâlarını ektirmek için memlûklerini araziye çıkarmışlardır.⁷⁷ İktisadi kriz zamanında bazen sultan, devletin gelirini artırmak için halkın üzerine ağır vergiler koyduğu gibi mallarına da göz dikerdi. 1294-1296 yılları arasında Mısır’da Sultan Ketboğ’a’nın veziri böyle yapmıştır.⁷⁸ İbn Haldûn kıtlık zamanlarında devletin vergileri artırdığını, açlığın şiddetlendiğini, fiyatların yükseldiğini belirterek bu yüzden halkın helak olduğunu yazar. Ayrıca bu süreçte ülkede fitne ve fesadın yaygınlaşmasına da neden olduğunu ifade eder.⁷⁹

İktisadi düzenin bozulması ve pahalılığın çıkması ülkede asayiş ve düzeni de etkilerdi. Çarşı ve pazarda, yollarda yağma, gasp ve hırsızlık olayları artardı. Bu yüzden sultan hem asayişi sağlamak hem de piyasayı rahatlatmak için

72 Kâsım, *Nil*, s. 59.

73 Kâsım, *Nil*, s. 59.

74 Gânim, s. 57-60.

75 Kâsım, *Selâtinî'l-Memâlik*, s. 163.

76 Makrîzî, *İğâse*, s. 33-35.

77 İbn Aybek, c. 7, s. 139-154.

78 Makrîzî, *İğâse*, s. 38.

79 İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1986), c. 2, s. 115.

devlete veya ümeraya ait olan depolarından ucuz fiyatla tahıl satışı yaptırdı. Ayrıca dışarıdan tahıl ithalatı yaptırarak fiyatların düşmesini sağladı. Mısır veya Suriye’de çıkan kıtlık sırasında ilk önce bu bölgelerin birbirinden tahıl nakli yapılırdı.⁸⁰

1331 yılında Nil’in taşkınları sebebiyle Mısır’ın delta bölgesindeki tarım arazileri suya boğulunca 1.000.000 dinarlık zarar olur.⁸¹ Yine ülkede 1336 yılında kıtlık ve veba salgını çıkınca Sultan Nâsır Muhammed özel hazine-sinden halka 20.000 dinar harcar.⁸²

Kara Veba sırasında İskenderiye’de toplu ölümlerden dolayı dârü’t-tıraz, dârü’l-vekâlet ve dârü’l-hamas kapanır. Kente yabancı gemici ve tacirlerin gelmemesi yüzünden gümrük geliri azalır.⁸³ Salgından ölenlerin çokluğundan delta bölgesi kentleri ve kırsal alanlarında 600.000 dirhem nakit miras sahipsiz kalınca, yetkililer buna el koyarak Kahire’ye getirip fakirlere dağıtırlar. Kahire’de pek çok ev ve dükkân gibi gayrimenkul de sahipsiz kalır ve devlet bunlara el koyar.⁸⁴ Kara Veba öncesi Mısır’ın Saîd bölgesinin Asyût kenti arazisinde 6.000 nefer üzerinden haraç vergisi alınırken, salgın sonrası bu sayı 116 nefere iner.⁸⁵ Vebadan seri ölümler sebebiyle kısa süre içinde bir ikta veya miras beş altı defa el değiştirir.⁸⁶ Bu süreçte ikta sahipleri ölünce pek çoğu ehil olmayanların eline geçer.⁸⁷

Kara Veba hem Mısır’da hem de Suriye ve çevresinde etkili olmuş, ölenlerin çokluğundan kent, kasaba, köy ve çiftlikler boşalmış, ticaret durmuş ve şehirlerde pek çok iş kolları kapanmıştı. Alışveriş yapılmadığı veya sahipleri öldüğü için çarşı, pazar ve dükkânlar kapanmıştı. Bazı şehirlerin ahalisi toptan öldüğü için idareciler de orayı terk etmek zorunda kalmışlardı.⁸⁸

Kıtlık ve veba kentlerin hareket ve canlılığını yok ederdi. 1396-1403 yılları arasında Sultan Berkûk ve oğlu Ferec zamanlarında uzun süre devam eden iktisadi buhran sırasında Kahire çarşıları boşalmış ve harap olmuştu. Muasır

80 Zehebî, c. 4, s. 69; İbn Kesîr, c. 14, s. 197; İbnü’l-Verdî, *Tarih*, c. 2, s. 266.

81 İbnü’l-Verdî, *Tarih*, c. 2, s. 290; Ebü’l-Fidâ, c. 2/4, s. 107.

82 İbn İyâs, c. 2/1, s. 471-472.

83 İbnü’l-Verdî, *Tarih* c. 2, s. 239; Zehebî, c. 4, zeyl, s. 149; Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 777.

84 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 778; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 160.

85 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 786; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 165.

86 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 780; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 162; İbn İyâs, c. 2/1, s. 523.

87 Âşûr, *Müctemiyi’l-Mısırî*, s. 339; Âşûr, *Asru’l-Memâlikî fî Mısır ve Şam*, s. 132; Gânim, s. 47; Kâsım, *Tarihü’l-İctimaîyye*, s. 165; Kâsım, *Nil*, s. 56.

88 İbnü’l-Verdî, *Tarih*, c. 2, s. 339-440; Zehebî, c. 4, zeyl, s. 149; Ebü’l-Fidâ, zeyl, c. 4/2, s. 152; İbn Habîb, c. 3, s. 111; İbn Kesîr, c. 14, s. 349; Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 774; İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, s. 157; İbn İyâs, c. 1/1, s. 527-528.

müellif Makrîzî, bu süreç içinde kentin batı kısmında her birinin içinde 60 dükkân bulunan 52 çarşının kapandığına şahit olduğunu yazmaktadır. Aynı şekilde şehrin diğer kısımlarının manzarasının da bundan farksız olduğunu belirtir.⁸⁹ Bu süreçte iktisadi bunalıma sürüklenen Mısır'da kaynak yetersizliği sebebiyle su kanalları, bendler ve setlerin yapımı ve tamiri durur. Köprü, cami, kamu binaları vesaire yapıların da inşası ve tamiri yapılamaz. Başta vakıflar olmak üzere sosyal müesseseler ihmale uğrar.⁹⁰ Kıtık ve veba salgınları ekonomik hayatın tarım, sanayi ve hizmet sektöründe de çok zararı olurdu. Mısır arazisinde keten ve pamuk üretimi yaygındı. Bundan dolayı da ülkede dokuma sanayi gelişmişti. 1388 yılında İskenderiye'de 14.000'den fazla kumaş dokunan atölye varken bu sayı 1433 yılında 800'e kadar inmişti.⁹¹

Bu kıtlık ve pahalılık zamanlarında çarşılar karışır, kavgalar olur, cinayetler işlenir ve kötü olaylar yaşanır. Bundan dolayı müellifler bu duruma "kara çarşı" derlerdi.⁹² Kara çarşı günlerinde esnaf dükkânlarını kapatıp evlerine çekilir ve alışveriş dururdu. Bu tür olaylara sadece kıtlık ve salgın hastalıklar değil sultan ve ümeranın yanlış kararları ve piyasaya yaptıkları suni müdahaleler de sebep olurdu.⁹³

Demografi/Nüfus

Kıtık ve veba salgınları çıktığı ülkelerde kitlesel ölümlere sebep olmuştur. Bu ölümler bazen binler ve on binlerle bazen de yüz binler hatta milyonlarla ifade edilmiştir. Bilinen en eski devirlerden günümüze kadar kıtlık ve salgın hastalıklar dünya nüfusunun artmasına en büyük engeli teşkil etmiştir. 19. yüzyıl ortalarına kadar devam eden veba salgınları ile günümüzde bile süren bazı Afrika ülkelerindeki kıtlık, nüfusun artışında frenleyici etkiler yapmıştır. Dünyamızda kıtlıklar ve veba salgınları olmasaydı, kesintisiz nüfus artışı belki daha erken devirlerde başlamış olacaktı.⁹⁴

Kıtık ve veba salgınları gibi felaketler hakkında bilgi veren müellifler insan kayıplarını çok abartılı gösterirler. Bazen bir kentte verilen ölü sayısı oranı tüm nüfusu geçerken bazen de gerçeğe yakın rakamlar kaydedilir. Kaynakların bir kısmında "sayısı belirsiz insan öldü" ifadesiyle kaybın büyüklüğüne işaret edilir.

89 Makrîzî, *Hıtat*, c. 2, s. 94-100.

90 Kâsım, *Tarihü'l-İctima'iyye*, s. 189-190.

91 Sayrafî, c. 3, s. 279.

92 Kâsım, *Nil*, s. 54.

93 Makrîzî, *İğâse*, s. 43.

94 Arık, s. 32.

Ancak burada şu tespiti yapmamız mümkün gözüküyor. Mısır'da yaşayan bir müellif Suriye'de yaşanan bir felakete şahit olmadığı ve felaketi çok sonradan haber aldığı için rivayetlere dayanarak kayıtlarını abartılı verir. Suriye'de yaşayıp Mısır'daki vakaları yazan bir müellif için de bu durum geçerlidir. Yaşadıkları ülkelerden çok uzak yerler hakkında bilgi veren müellifler de kulaktan duyma bilgilerle yazdıkları için bunlara kuşku ile bakmakta fayda vardır.

Eyyûbîler ve Memlûkler zamanında Mısır, Suriye ve Filistin gibi bölgelerde yaşanan kıtlık ve veba salgınları kitlesel ölümlere ve göçlere neden olmuştur. Göçlerin yapıldığı yerlerin nüfusu azalırken gidilen bölgelerinki artmıştır. Her iki durumda da demografik denge bozulmuştur. Mısır ve Suriye'de salgın ve kıtlıklardan ölenlerin sayılarını bazı yöntemler kullanarak tahmin etmek mümkündür. Eyyûbîler ve Memlûkler devirlerinde divanü'l-mevâris adında bir kurum olup miras ve verasetle ilgili işlemler buradan yapılırdı. Ölenlerin isimleri buraya bildirilir ve terekesi varislerine bu kurum aracılığıyla dağıtıldı. Başında kâtibin bulunduğu divanü'l-mevâriste varissiz ölenlerin durumları da incelenerek malları devlet hazinesine intikal ettirilirdi. Kimse-siz ve varissiz ölenlerin terekelerinin devlet hazinesine intikal işi ile uğraşan birime de mevârisü'l-haşriyye adı verilirdi. Söz konusu devletler zamanında ölenlerin isimlerinin divânü'l-mevârise bildirilmesi zorunlu hâle getirilmişti. Ayrıca toplu ölümlerin olduğu kıtlık ve veba günlerinde ölenlerin isimlerinin aynı gün divânü'l-mevârise bildirilmesi gerekiyordu. Yoksa bunların miras intikalleri yapılmaz ve malları devlet hazinesine geçerdi. Bu yüzden ölenlerin isimlerini varisleri hızlı bir şekilde bu kuruma bildirirlerdi. Bazı müellifler felaket kayıplarını divânü'l-mevâristen aldıklarını açıkça yazarlar. Bundan dolayı söz konusu kayıtları esas alan müelliflerin ölü sayısı konusunda verdikleri rakamları kabul etmek gerekir. Bazen de toplu ölümlerde defin işleri sultan, ümera ve vakıflar tarafından yapıldığı için bunlar tarafından verilen ölüm kayıtlarının da gerçeğe yakın rakamlar olduğunu söyleyebiliriz. Büyük cami ve musallalarda kaldırılan cenaze sayıları ile ilgili de kayıtlar tutulmaktaydı. Ayrıca Kahire ve Dımaşk gibi büyük kentlerin surlarından dışarıya açılan kapılardan çıkarılan cenazeler de sayılırdı.

Mısır'da 1198-1202 kıtlık ve vebası sırasında ölenlerden sadece fakir ve kimsesizlerden 220.000 kişinin cenazesinin Sultan I. Âdil tarafından defnettirildiği kaynaklara yansımıştır. Bu felaket sırasında başta Kahire ve İskenderiye olmak üzere pek çok kent, kasaba ve köyün nüfusu azalmıştır. Hatta verilen bilgiye göre 500 kişinin yaşadığı bir köyde iki üç kişiden başka kalan olmamıştır.⁹⁵

95 Ebû Şâme, s. 19; Zehebi, s. 117; İbn Aybek, c. 7, s. 149; Makrizî, *İğâse*, s. 30.

Bu yaşanan süreçte sayı verilmemekle birlikte Mısır'dan Mağrip, Hicaz ve Suriye taraflarına göçler olmuştur.⁹⁶ Gerek kıtlıktan ve vebadan gerekse göçlerden dolayı Mısır'ın kırsal kesiminde yaşayan köylü, çiftçi ve işçi nüfusu öyle azalmıştı ki 1202'de Nil taşıp da arazi ekime elverişli hâlde geldiği hâlde bunu yapacak insan sayısı çok azalmıştı. Kahire'de 900 kumaş tezgâhından usta ve çalışanları öldüğü için geriye 15'i çalışır vaziyette kalmıştır. 1201'de Mısır ve Suriye kentlerinde meydana gelen bir depremde de kayıplarla nüfus kayıpları daha da artmıştır.⁹⁷

Muhasara altında bulunan şehirlerde çıkan kıtlık ve salgın hastalıklar savaşçıların ve halkın toplu ölümleri sebebiyle savunma gücünü kaybedince şehirler düşmanın eline geçirdi. Beşinci Haçlı Seferi'nde 1218 Ağustos ayında Dimyat'ı kuşatan Hristiyanlar 13 ay sonra 1219 Kasım'ında orayı işgal ettiler. Muhasara altında bulunan kentte çıkan açlık ve salgından müdafilerden 20.000'in ölümü üzerine geride kalanlar teslim olmak zorunda kalmışlardır.⁹⁸ Dimyat'a giren Haçlılar sadece 3.000 kişiyi sağ ele geçirmişlerdi.⁹⁹ Haçlı Seferleri ve Moğol İstilasları sırasında Orta Doğu'da pek çok İslam kenti uzun kuşatma altında kalarak yaşanan açlık ve salgınlardan dolayı teslim olmak zorunda kalmıştır.¹⁰⁰ Yedinci Haçlı Seferi'nde 1249 yılında bir kez daha Haçlıların saldırısına uğrayan Dimyat, uzun bir muhasaradan sonra işgal edilmişti. Arkasından kent Müslümanların kuşatmasına uğramış, Dimyat'a erzak taşıyan Haçlı gemileri ele geçirilince Hristiyanlar arasında başlayan açlık ve salgın hastalıktan müdafilerin pek çoğu ölünce şehri teslim etmek zorunda kalmışlardır.¹⁰¹

Mısır'da 1294-1296 arasında görülen kıtlık ve veba, yaşanan kayıp ve göçler sebebiyle ülkenin demografik yapısı değişmiştir. 1293'te Libya'nın batı bölgesi Berkâ'dan kıtlık neticesi İskenderiye üzerinden Mısır'a yapılan göçler nüfusu daha da artırmıştır. 1294'te Mısır'da da kıtlık çıkınca halkın yükü daha da artmıştır. Bu süreç içinde İskenderiye'ye ne kadar Berkalı yerleştiği bilinmezken Kahire'ye 50.000 kişi gelmiştir. İskenderiye Limanı'nda gemilere binen 82.000 insan ise Suriye'ye doğru yol alırken bir kısmı Hristiyan

96 İbn Aybek, c. 7, s. 149; Ebû Şâme, s. 20; Nüveyrî, c. 29, s. 12; Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 156.

97 Makrizî, *İğâse*, s. 31; Zehebî, c. 3, s. 117; Suyûtî, c. 2, s. 174; İbn Esîr, c. 12, s. 143-144.

98 Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 201; İbn Aybek, c. 7, s. 203; Nüveyrî, c. 29, s. 94.

99 Runciman, c. 3, s. 141-142.

100 Arık, s. 43-55.

101 Ebu'l-Ferec, c. 2, s. 550-551; Makrizî, *Sülûk*, c. 1, s. 354; Runciman, c. 2, s. 225-230.

gemicilerin eline düşmüş ve esir olarak Akdeniz adalarına götürülmüşlerdir.¹⁰² 1294'te Gazan'dan kaçarak Mısır'a sığınan bir Moğol kabilesi olan Oyratlara mensup 10.000 kişi Kahire'de iktisadi ve siyasi krize sebep olmuştur.¹⁰³ Mısır'a hem doğudan hem de batıdan yapılan göçlerin getirdiği sorunlara bir de Nil'in yükselmemesinden kaynaklanan kuraklık neticesinde çıkan kıtlık eklenmiştir. Bir de bunlara ek olarak çıkan veba salgını başlamıştır. Bütün bu bileşenlerin sonucu başlayan toplu ölümler ile ülkenin demografik yapısı önemli değişikliklere uğramıştır. Bu süreç içinde Kahire'de günlük 1.000 hatta 7.000 kişinin öldüğü ileri sürülmüştür. Kentte 1295 yılı Ekim ayında sadece divânü'l-mevârise ölenlerden isimleri gönderilenlerin sayısı 17.500 kişiye ulaşmıştır. Müellifler bu sayıya kentin etrafında bulunan bağ, bahçe ve bostanlarında ölenlerin dâhil olmadığını vurgulamışlardır. 1294-96 felaketinde Kahire'de toplam kaybın 200.000'i bulduğu belirtilmektedir. Kayıplar hakkında bazı oranlar veren müellifler ülkenin bir köyünde yaşayan 100 kişiden 80'inin öldüğünü ve geriye 20'sinin kaldığını kaydetmişlerdir. Mısır'ın diğer kentlerindeki nüfus kayıpları hakkında kaynaklar suskun kalmakla birlikte oralarda da benzer rakamların olması muhtemeldir. Bu süreçte ülkenin demografik yapısı etkilenmiş, kent, kasaba ve köylerin nüfusları azalmış ve önemli ekonomik kayıplar olmuştur.¹⁰⁴

Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarında demografik yapının değişmesinde Kara Veba'nın da büyük etkisi olmuştur. Bu salgından Avrupa'da 25.000.000 insanın öldüğü ve kıta nüfusunun 1/3 oranında azaldığı ileri sürülür. Asya ve Afrika kıtalarında kayıpların Avrupa'dan az olmadığı ve bu kıtaların nüfuslarının da 1/3 oranında yok olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁵ Kara Veba'dan Mısır, Suriye ve Filistin'deki kayıplara gelince hemen hemen bu ülkelerin bütün kent ve kırsal yerleşim merkezlerinde salgın etkili olmuştur.¹⁰⁶ Dönemin müelliflerinden biri Kara Veba'yı tıpkı toprağın altına akıp giden bir yılanın yok olduğu gibi insanın soyunu yok ettiği şeklinde tasvir ederek salgına "tâûnü'l-insab" demiştir. Yani insan neslini yok eden "soy vebası" demiştir.¹⁰⁷

102 Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 145; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 809; Makrîzî, *İğâse*, s. 32.

103 Âşûr, *Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve Şam*, s. 110-112.

104 Makrîzî, *İğâse*, s. 34-35; Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 287; İbn Aybek, c. 8, s. 363-364; *Sülûk*, c. 1, s. 815; Aynî, c. 3, s. 276; Nüveyrî, c. 31, s. 293; İbnü'l-Furât, c. 8, s. 210; İbn Hacer, *Dürer*, c. 3, s. 349; Kâsım, *Nil*, s. 63; Gânim, s. 32-38; İbn Habib, c. 1, s. 184.

105 "Veba" maddesi, *Ana Britannica*, c. 21, s. 553-554; Henri Pirenne, *Orta Çağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), s. 156; Kılıç, s. 24.

106 İbn Habib, c. 3, s. 93-112.

107 İbn Habib, c. 3, s. 112.

Hem dönemin müellifleri hem de sonrakiler ağız birliği etmişçesine Kara Veba'dan Mısır, Suriye ve Filistin bölgelerini kapsayan Memlûk Devleti'nin toplam nüfusunun 1/3'ünün yok olduğunu yazarlar.¹⁰⁸ Memlûk Devleti'nin merkezi Kahire'de günlük 20.000 kişinin öldüğü, toplam ölü sayısının 900.000 olduğu ileri sürülse de bu rakamların çok abartılı olduğunu tahmin ediyoruz. Muhtemelen bu rakam kentin çevresinde bulunan yerleşim yerlerindeki toplam kayıpları da kapsamalıdır. 14. yüzyıl başlarında Kahire'nin toplam nüfusunun 500.000 olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁹ Kara Veba'dan kayıpların fazlalığını ifade etmek için Memlûk müellifleri kentlerin her tarafının mezarlık olduğunu da yazarlar. Bazı kaynaklarda da vebadan başka yerlere göç edenlerin olduğu kaydedilmiştir. Kara Veba sırasında Mısır ve Suriye'de bazı yerleşim yerleri ahalisi ya toptan ölmüş ya da başka yerlere göç etmişlerdir. Bu yüzden orada bulunan sultanın görevlendirdiği idareciler oraları terk etmek zorunda kalmışlardır.¹¹⁰

Memlûkler zamanında Mısır'da önemli bir nüfus kaybı da 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın başlarında ülkede yaşanan kıtlık, salgın ve iç savaş-tan kaynaklanmıştır. Sultan Berkûk ile oğlu Ferec dönemlerine denk gelen 1393-1405 yılları arasında Mısır'da yaşanan doğal felaketler ile iç çatışma-lardan kitlesel ölümler görülmüştür. Bu dönemi anlatan İbn Davud Sayrafi "Şehirlerin çoğunluğu insanlardan boşaldı ve pek çok ev kapandı." diyerek nüfus kaybının boyutunu açıklamıştır.¹¹¹ Memlûk Devleti'nde 1393 yılından itibaren başlayan iç çatışma ve felaketler zinciri ülkenin kuzeyinden güneyine, doğusundan batısına kadar bütün kentleri etkilemiştir.¹¹² Olayların şahidi Makrîzî söz konusu tarihler arasında Mısır'da yaşanan bu olaylardan dolayı demografik yapının değiştiğini, şehir, kasaba ve köylerin nüfusunun azaldığını belirtir. Hemen hemen bütün kaynaklarda bu süreç içinde Mısır nüfusunun 1/3 oranında azaldığı kaydedilmiştir. Tarımla uğraşan çiftçi ve köylü kesiminin ölümü iktâ sistemine dayanan Memlûk idari ve askerî düzenini de sarsar. İktâ sahibinin geçimini üstlendiği ailesi, köleleri, hizmetçileri ve askerleri vardı. İktadan gelir elde edilememesi, bilhassa ülkenin askerî sisteminin temelini oluşturan memlûklerin satın alınması, yetiştirilmesi ve savaşa hazır hâle getirilmesini sıkıntıya sokmuştur.¹¹³

108 İbn Habib, c. 3, s. 111-112; Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 789.

109 İbn Tagribirdî, *Nücûm*, c. 10, (nşr. notu), s. 163.

110 İbn Kesir, c. 14, s. 349; Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 775.

111 Sayrafi, c. 1, s. 472.

112 Makrîzî, *Sülûk*, c. 3, s. 891; Sayrafi, c. 1, s. 472.

113 Kâsım, *Selâtinî'l-Memâlik*, s. 162; Ali Seyyid Ali, s. 218.

Eyyûbîler ve Memlûkler zamanında yaşanan kıtlık ve veba salgınlarından Mısır, Suriye ve Filistin bölgelerinde görülen toplu ölümler nüfusun azalmasına neden olmuştur. Bu da iktisadi, içtimai ve siyasi sonuçlar doğurmuş olup Haçlı, Moğol ve Timur saldırıları karşısında askerî gücün zayıflamasına, üretimin düşmesine ve vergi kaybına yol açmıştır. Kıtık, salgın hastalık, savaş ve göçler gibi sebeplerden ani nüfus azalışı veya artışı bir devlet için zararlı olmaktadır. Bu artış veya eksiliş gelir kaybına, kıtlık ve pahalılığa neden olmaktadır.¹¹⁴

Sosyal Hayat ve Kültür

Kıtık ve veba salgınları halkı sosyal ve kültürel yönden de etkilerdi. Söz konusu sebeplerden dolayı yapılan göçler ile dini, mezhebi, ırkı, dili ve kültürü farklı toplumlar birbirleriyle karşılaşır, aralarında bir kaynaşma ve etkileşim olduğu gibi bazen de farklılıklar sebebiyle sorunlar yaşanır. İlhanlı ülkesinde ortaya çıkan bazı sorunlar sebebiyle bir Moğol kabilesi Mısır'a sığınmak zorunda kalmıştı. Ancak gelenler ile orada yaşayanlar arasındaki derin sosyal ve kültürel farklar sebebiyle büyük anlaşmazlıklar olmuştu. İki toplum arasında yaşanan sorunlar giderek artmış, hatta sultanın azledilmesine kadar varmıştır.¹¹⁵ Mısır, Suriye, Filistin ve Mağrip sahillerinde çıkan kıtlıklar sebebiyle Hristiyanlara sığınan Müslümanlar bazen onların kötü muamelelerine maruz kalmışlardır.¹¹⁶ Bazen de İslam ülkelerindeki kıtlık haberini alan Hristiyan tacirlerin gemilerle Müslüman limanlarına satmak amacıyla tahıl getirdikleri görülür.¹¹⁷ Müslümanların ise açlık çeken Haçlı kentlerine yardım ettikleri bilinmektedir.¹¹⁸

Veba ve açlık sonucu meydana gelen toplu ölümler halkın sosyal hayatı ve psikolojisi üzerinde etkili olurdu. Bu süreçte insanlar karamsar olur, acı ve yas içinde yaşarlardı. Halkı bir araya getiren eğlenceler, düğünler, mevlitler ve bayramlar yapılmaz olurdu. Bu felaket sırasında ilim ehli olan âlim ve talebelerden de pek çok kişi hayatını kaybettiği için eğitim-öğretime ve kitaplara değer veren olmazdı. Ölen âlimlerin geride bıraktığı kitaplar ile diğer ilmi eserler insanların sırtlarına veya hayvanların üzerine yüklenerek çarşı pazarda çok ucuz fiyatla satılmaya çalışılırdı. Büyük âlimlerin ders ve

114 Mustafa Öztürk, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar," *Şerafeddin Turan Armağanı*, (Elazığ: Kültür Basınevi, 1996), s. 234-235.

115 Âşûr, *Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve Şam*, s. 110-111.

116 İbnü'l-Furât, c. 7, s. 199; Aynî, c. 3, s. 275.

117 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, c. 9, s. 287.

118 İbn Esir, c. 12, s. 53.

sohbetlerine katılanlar görülmez olmuştur. Açlık ya da salgın sebebiyle camilerin hatip, müezzin ve cemaatinden pek çoğunun ölmesi sebebiyle vaazlar verilmez, ezanlar okunmaz ve namazlar kılınmaz olmuştur. Cenaze işleri ile uğraşanların ölmeleri sebebiyle cenaze yıkayacak, kefenleyecek ve defnedecek kişiler bulunamaz olmuştur.¹¹⁹

Veba salgınının ve kıtlığı ilahi bir cezalandırma olarak düşünen bazı insanlar işini ve gücünü bırakarak inzivaya çekilmişlerdir. Bu süreçte dualar, ibadetler ve oruçlar artırılmış, fakir ve yoksullara sadaka ve yardımlar çoğaltılmıştır. İnsanların kalpleri yumuşamış, sabır ve metanet içinde olmuşlar, hoşgörülü davranıp sevecen hâle gelmişlerdir. Cimriliği bırakıp cömert olmuşlardır. Onlar bu tür davranışlarıyla Tanrı'nın hoşuna gidecek hareketleri ve iyi kul olmayı hedefleyerek felaketlerden kurtulabileceklerini düşünmüşlerdir. Sultan, ümera ve ulema ise halkı ibadet etmeye, hayır ve hasenat yapmaya teşvik etmişlerdir. Üst düzey yönetici ve âlimlerin katılımıyla kalabalıklar oluşturarak cami ve şehir dışındaki çöllerde musibet ve felaketlerden kurtulmak için büyük dualar yapılmıştır. Bu süreç içinde İslâm'da yasak olduğu için şarap içilmesi de imalatı da yasaklanmıştır.¹²⁰

Mısır, Suriye ve Filistin'de yaşanan Müslümanlar üzerlerine bir karabasan gibi çöken Haçlı ve Moğol saldırıları ve katliamlarının yanı sıra bazen yöneticilerin zulümleri bazen de yaşanan kıtlık ve veba sebebiyle teselliye züht ve takvada aramışlardır. Bu sebeple sofilerin davetleri kuvvetli taraftar bulmuş, kendilerine fukara denilen kalabalık bir sofi kitlesi teşekkül etmiştir.¹²¹

Kıtlık zamanlarında açlık çeken bazı ailelerin yiyecek bulabilmek için çocuklarını bile satmak zorunda kaldıklarına dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Satılan bu çocuklar köle yapıp başka memleketlere götürülmüştür. Bazen yiyecek bulabilmek için insanlar bolluk olan memleketlere göç etmişler ancak esir düşüp daha kötü yaşamaya mecbur kalmışlardır.¹²²

Kıtlık ve salgın hastalıklar daimi veya geçici göçlere sebep olmuştur. Herhangi bir yerde görülen salgından kurtulmak amacıyla toplu olarak göçler olmuş, ister istemez başka yerlere gidilmek zorunda kalınmış, bu yüzden

119 Makrîzî, *Sülûk*, c. 2, s. 772-786; Âşûr, *Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve Şam*, s. 339.

120 Âşûr, *Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve Şam*, s. 339; Kâsım, *Selâtinî'l-Memâlik* (ictimâî), s. 188.

121 Koprman, *Memlûkler*, c. 7, s. 44.

122 Ebû Şâme, s. 20; Nüveyrî, c. 29, s. 12; Makrîzî, *Sülûk*, c. 1, s. 156; İbn Aybek, c. 7, s. 149.

şehirlerin yerleri bile değişebilmiştir. Bu gibi hareketler zaman zaman toplumsal kargaşa ve düzensizliklere de yol açmıştır.¹²³

Kıtık ve salgın hastalıklardan etkilenen toplumların sosyal statüleri de değişikliğe uğramaktaydı. Yaşanan felaketlerden dolayı bazen insanlar mal ve mülkünü kaybederek fakirleşirken bazen de ortaya çıkan fırsatları değerlendirerek servetini artırıp zenginleşirlerdi.

¹²³ Arık, s. 33.

SONUÇ

Bu çalışmada 13. ve 14. yüzyıllarda Mısır ve Suriye merkez alınmakla birlikte söz konusu yerlerin geniş bir hinterlandında görülen kıtlık ve veba salgınlarının sebepleri, etkileri ve sonuçları ortaya konmaya çalışılmıştır. Merkez aldığımız yerlerin dışında Anadolu, Irak, Akdeniz adaları, Mağrip, Hicaz ve Yemen bölgelerine de kısmen değinilmiştir. Söz konusu yerlerden Suriye ve Mısır'a yayılan kıtlık ve veba salgınlarına değinilmiş, bunun tersi durumdakiler de incelenmiştir. Önce Eyyûbî dönemindeki kıtlık ve veba salgınları incelenmiş ve sonra ise Memlûk dönemine geçilmiştir.

Eyyûbî Sultanı I. Melik Adil zamanı ile başlayan çalışmamız, Burcî Memlûklerden Ferec'in sultanlığının birinci döneminin sonu olan 1405 yılında sona ermektedir. Çalışmamızda sadece doğal nedenlerden kaynaklanan kıtlık ve veba salgınları değil, ekonomik hayatı etkileyen siyasi ve sosyal olaylar üzerinde de durulmuştur. Piyasaya yapılan suni müdahaleler ile paranın değerinin düşürülmesinin ekonomi üzerindeki etkileri de ortaya konmuştur.

Mısır'ın başta Kahire olmak üzere İskenderiye, Dimyat, Kûs; Suriye'nin Dımaşk, Halep, Humus; Filistin'in Kudüs, Gazze ve Remle gibi kentlerinde sıklıkla kıtlık ve veba salgınlarının ortaya çıktığı görülmüştür. Bilhassa da kıtlık ve salgınlara en fazla Mısır'ın Kahire ve İskenderiye kentleri maruz kalmıştır. Kıtlık ve veba salgınları kent, kasaba ve köylerin demografik yapısını etkilemiştir. Kıtlık ve veba salgınlarından binlerce insan öldüğü gibi söz konusu felaketlerden kurtulabilmek için başka yerlere göçler yapılmıştır. Bu iki olgu nedeniyle Mısır'da tarım alanlarını ekip biçecek ve hasat yapacak çiftçi ve işçi sınıfının sayısı azaldığı için, çiftlik ve köylerin büyük çoğunluğu terk edilmiştir.

Kentlerde ise pek çok ev, bağ, bahçe, arsa, han, hamam, dükkân, fırın, değirmen ve imalathane gibi mülkler sahiplerinin ölmesi sebebiyle sahipsiz kalmış; ayrıca daha birçok mal, mülk ve servet ortada kalmış ve bunlar devlet hazinesine intikal etmiştir. Kıtlık ve veba salgınları sırasında ölen insan sayılarını kaynakların bize verdiği ölçüde değerlendirmeye çalıştık. Daha önce de ifade edildiği gibi günümüzde olduğu gibi nüfus sayımının olmaması, ölenlerin düzenli şekilde kaydının yapılmaması ve haberleşme imkânlarının

bulunmaması gibi sebeplerden dolayı verilen ölüm sayıları tahminidir. Dönemin muasır müelliflerinin ölü sayılarını verirken mübalağaya kaçtıkları görülür. Ancak divanü'l-mevârise gönderilen resmî ölü sayılarını doğru kabul etmek gerekir. Sadece bunlar dahi esas alındığında çok fazla insan kaybının olduğu anlaşılmaktadır. 1198-1202 yılları arasında Mısır'da açlık ve veba salgınından kimsesiz, yoksul ve fakirlerden ölen 220.000 kişinin cenazesi-nin defin işlerini Sultan Melik Adil yaptırmıştır. Bu sayıya bir o kadar da aileleri tarafından defnedilen veya başka yerlerde ölüp de kalanları ekleyecek olursak aşağı yukarı 500.000 kayıp sayısına ulaşırız. 1294-1296 kıtlığı ve veba salgınında müellifler bize sadece bir ayda ölenlerin sayısını 127.000 ile 180.000 arasında vermektedirler. 1295 yılının Ekim ayından 1296 yılının Nisan-Mayıs aylarına kadar açlık ve veba salgınından inişli ve çıkışlı ölümler devam eder. Bu süreçte de Memlûk nüfusunda 500.000-600.000 kayıp olduğunu söyleyebiliriz.

1348-1350 Kara Veba salgınında ise Mısır nüfusunun 1/3 oranında azaldığı haber verilmektedir. Kara Veba salgınına incelerken birtakım verilere dayanarak 14. yüzyıl ortalarında Memlûk Devleti'nin hâkimiyet sürdüğü topraklarda 15 milyon civarında insan yaşadığı tahmin edilebilir. Kara Veba bütün Memlûk topraklarına yayıldığına göre ve nüfusun da 1/3'ünün öldüğünü doğru kabul edersek Mısır, Suriye, Filistin, Hicaz ve Yemen'de 5 milyon civarında kayıp gözüktür. Memlûk Devleti'nde önemli bir nüfus kaybı da Sultan Berkûk ve oğlu Ferec zamanlarında 1393-1405 yılları arasında yaşanan iç karışıklık, kıtlık ve veba salgınlarından olur. Bu süreç içinde Mısır nüfusu 1/3 oranında azalır. Ülkenin Suriye bölgesindeki kayıpları Mısır'a göre daha azdır. Müellifler ölümlerin sadece kıtlık ve salgınlardan değil iç çarpışma ve Timur istilasından da kaynaklandığını ileri sürerler. Bu dönemde olayların şahidi olan yazarların söylemiyle Mısır halkı kılıçla öldürülmüştür. 15. yüzyılın başında Memlûk Devleti'nin nüfusunu tahmin etmemiz çok zordur. Nüfus, Kara Veba'dan önemli ölçüde azalmıştı. 50 yıl sonra yani 1400'lerde Mısır nüfusunun 10 milyonun üzerinde olduğunu ileri sürebiliriz. Yine nüfusun 1/3'ü yok olduğuna göre 3 milyondan fazla kaybın bulunduğu söylenebilir. Günümüzde pek çok araştırmacı dünya nüfusunun 20. yüzyıla kadar artmasını engelleyen faktörlerin en önemlisi olarak salgın hastalıkları gösterir. Nüfus planlaması politikaları ortaya çıkıncaya kadar bu işi açlık ve salgın hastalıkların doğal olarak yaptığını söyleyebiliriz.

Veba salgınları ve kıtlık dönemlerinde, zorunlu sebeplerden dolayı yapılan göçler bir bölgenin nüfusunu azaltırken diğer bölgenin nüfusunu artırmıştır.

Farklı bölge ve kültürlerin insanların bir araya gelmesi birtakım toplumsal karışıklık ve düzensizliklere neden olmuştur. Bunun yanında din, dil ve kültürleri farklı toplulukların bir araya gelmesi ve kaynaşması yeni kavramları doğurmuştur.

Kıtlik ve veba salgınları sırasında şehirlerin çarşıları eski canlılıklarını kaybetmiş ve birçok dükkân kapanmıştır. İç ve dış ticaret durmuştur. Bazı zamanlarda kıtlık olan yerlere dışarıdan gıda maddeleri getiren tacirlerin kazançları artmıştır. Kıtlik sebebiyle çarşı ve pazarda gıda maddelerinin bulunmaması veya saklanması dolayısı aşıırı bir pahalılığın meydana geldiği görölmüştür. Başta buğday ve arpa olmak üzere tahıllar ile ekmeğın fiyatı da birkaç kat artmıştır. Bazı ürünlerin fiyatı 100 kata yakın yükselmiştir. Kıtlik zamanlarında paranın da değeri aşırı şekilde düşmüştür. İnsanların altın ve gümüş haricindeki paralara rağbet etmemesi sebebiyle devlet sık sık para ıslahlarına başvurmuştur. Sürekli piyasaya yeni para sürölmüştür.

Bazı kesimler kıtlık zamanlarında bol kazanç elde etme yoluna gitmişlerdir. O günkü anlamıyla muhtekirler günümüzdeki anlamıyla karaborsacılar, gıda maddelerini ucuz fiyatla alıp stok yapıp fiyatlar yükselince satışı çıkarp büyük kâr elde etmişlerdir.

Veba salgınları sırasında ilaç yapımında kullanılan birtakım bitkilere rağbet artmış ve attarların kazancı yükselmiştir. Ayrıca hekimlerin de salgın hastalık sırasında bol gelir elde ettikleri görölür.

Kıtlik ve veba salgınları kuşatma altındaki şehirlerde çıktığı zaman şehrin savunmaları zayıflamış ve düşman eline geçmesine neden olmuştur. Özellikle Haçlı seferleri sırasında bunun örnekleri çok fazla görölmektedir.

Kıtlik ve veba salgınları devletin ekonomik yapısını olumsuz yönde etkilemektedir. Ülkede tarım, ticaret ve iş gücünün kaybolmasına neden olmakta, devletin halktan tahsil edeceği vergiler toplanamamaktadır. Ayrıca tarıma dayalı bütün iş kolları terk edilmektedir. Bilhassa Memlûkler zamanında görölen veba salgınları sırasında dokuma sanayinde çalışacak insan ve ham madde kalmaması nedeniyle pek çok kumaş tezgâhı işletilememiştir.

Tavuk, at, sığır gibi hayvanlarda görölen veba salgınları da önemli oranda ekonomik kayıplara neden olmuştur. Bilhassa at ve sığırlarda görölen salgın hastalıklar nedeniyle tarımın yapılması güçleşmiş ve tarladan ürünün taşınması da problem olmuştur. Atların ölmesi de süvari askerlerinin bineksiz kalmasına ve böylece askerî gücün zayıflamasına neden olmuştur.

Günümüze nispetle tıp ilmi gelişmediği için salgın hastalıklara karşı gerekli önlemler alınamamıştır. Bu salgınlarda uygulanması gereken karantinalar da pek görülmez. Ayrıca veba salgınından ölen bir kişinin cenazesinin yıkanması, kefenlenmesi ve defnedilmesi sırasında bu işlemleri yapan insanların hiçbir koruyucu tedbir almaması, bu hastalığın yayılmasını kaçınılmaz kılmıştır.

Kıtlık açlığa dönüştüğü zaman gıdasız kalan insanların karınlarını doyurmak için yapmayacakları bir şeyin olmadığı görülmüştür. Bunun örnekleri kaynaklarda çok fazla görülmektedir. İnsanlar açlıktan kedi, köpek gibi hayvanların leşlerini yemekten geri kalmadıkları gibi kendi cinslerini yani insanları da yemekten çekinmemişlerdir. Hatta kıtlık zamanları insanlar korkularından dışarı çıkamaz hâle gelmişlerdir. Çünkü gücü yeten, diğerini kaçırmak boğazlayıp yemiştir. Hatta bazı zamanlarda anne baba kendi öz evlatlarını yemekten çekinmemiştir. Bazen de yiyecek satın alabilmek için öz evlatlarını satmışlardır. Kıtlıktan dolayı görülen pahalılıkta yiyecek satın alabilmek için taşınmaz mülkler yok pahasına satılmıştır.

Başta Sultan olmak üzere yöneticiler kıtlık ve veba salgınlarına halkın yükünü hafifletmek ve onlara yardımcı olmak için tedbirler almışlardır. Bu tedbirler arasında temel gıda maddeleri olan buğday, arpa, ful ile ekmeğin fiyatını sınırlamak yani narh koymak ve dışarıdan mal ithal etmek vardı. Ayrıca muhtesipler yoluyla çarşı ve pazar denetlenir, yüksek fiyatla mal satanlar cezalandırılır ve karaborsacıların depolarına el konurdu. Bunların yanında çiftçilere tohum dağıtılır ve vergiler affedilirdi. Açlık çeken fakir, kimsesiz ve yoksullar belli yerlerde toplanarak onlara yemek ve para dağıtılırdı. Bir diğer tedbir de sultan, ümera ve zenginlerin, fakir ve fukaranın bakımını üzerlerine almalarıydı.

Mısır'ın iktisadi hayatının temelini tarım ürünleri oluşturmaktaydı. Tarımı geliştirmek ve buradan elde edilen ürünleri artırmak adına Nil suyunun sağa sola taşmasının engellenmesi, araziye suyu ulaştırabilmek için mevcut kanalların bakımının yapılması ve yenilerinin kazılması, setlerin tamiri veya yeniden inşası gerekliydi. Sığır vebası sırasında öküz ve ineklerin ölümü sebebiyle bunlar dışarıdan ithal edildiği gibi bunların kesimi de yasaklanırdı.

Sultan, ümera, ulema ve varlıklı insanlar çeşitli vakıflar kurarak insanlara yardım etmişlerdir. Ayrıca felaketlerden ölenlerin cenazelerinin defnedilmelerini sağlamışlardır. Dönemin anlayışı gereği bir felakete uğranıldığında yönetici veya insanların dinden uzaklaşması sebebiyle ilahi bir cezalandırılmaya maruz kaldıklarına inanmışlardır. Bu yüzden idareci ve ulema sınıfı halkı dinî kurallara uymaya ve dine aykırı davranışlardan kaçınmaya çağırmışlardır. Başa

gelen musibetten kurtulmak için oruç tutulması, ibadetlerin artırılması ve toplu duaya çıkılması tavsiye edilmiştir. Yapılan dua merasimlerine toplumun her kesiminden katılım olmuştur. Müslüman, Hristiyan ve Yahudi demeden her kesimin iştirak ettiği toplu dualarda toplum arasında bir kaynaşma ve dayanışma da sağlanmış oluyordu. Memlûkler zamanında gerek Mısır gerekse Suriye topraklarında Müslümanların yanında önemli oranda Hristiyan ve Yahudiler de bulunmaktaydı. Hristiyanların çoğunluğu Mısır'ın yerlisi Kiptilerdi. Yahudilerden ise Samiriler ve Karaimler gibi farklı cemaatler vardı.

Kıtılık ve salgın hastalıklar sırasında devrin müelliflerinin fesat yuvası olarak isimlendirdikleri genellikle gayrimüslim halkın şarap imalathaneleri ile eğlence mekânları kapatıldı ve bu işlerde parmağı olanlar cezalandırıldı. Halkın veya askerlerin baskınları ile mahzenlerde bulunan şarap fıçıları dökülürdü. Bu süreçte diğer bir uygulama ise kadınların kıyafetlerine dikkat etmeleri için uyarılmaları ve çarşıda pazarda dolaşmalarına engel olunmasıydı.

Uzun süre devam eden veya sıklıkla nüks eden veba salgınlarından yakınların kaybedilme acısı ve psikolojisi toplumu sarsmıştır. Her taraftan feryat figanlar yükselmiş, insanların yüzlerindeki sevinç ve umut kaybolmuş, bunların yerini acı ve yas almıştır. İnsanlar musibet olarak gördükleri vebadan kurtulmak için tekke ve zaviyelerde inzivaya çekilmişlerdir. Bu sosyal psikoloji, sofiliğin gelişmesinde önemli rol oynar. Veba salgınları ve açlıklar halkın ağıtlarına ve şairlerin şiirlerine konu olur.

Memlûk Devleti'nde pek çok kıtlık ve veba salgını meydana gelmesine rağmen devlet idaresinde bir kesinti olmamıştır. Halk isyankâr bir tavır içerisinde girmemiş ve kaderlerine razı olmuştur. Felaketler geçer geçmez tekrar her şey yoluna girmiştir. Halkın bu tutumunun sebebi, dinî inançlarına bağlı olmasında aranabilir.

Bütün bu genel değerlendirmeden sonra, şurası bir gerçektir ki tarih boyunca muhtelif coğrafi bölgelerde belirli zamanlarda ortaya çıkan, devlet ve toplum hayatını derinden etkileyen kıtlıklar ve salgın hastalıklar karşısında insanoğlunun büyük çaresizlik içinde kaldığı temel bir olgu olarak görülmektedir. Bu tür olaylar karşısında da başta devlet idarecilerine ve halka büyük sorumluluklar düşmesine rağmen gerekli önlemlerin dönemin şartları itibarıyla alınamadığı ortaya çıkmaktadır. Tabii ki bu duruma etki eden birçok faktörün de göz ardı edilmemesi gerekir. Zira insanoğlunun geçirmiş olduğu tarihî süreç göz önünde bulundurulduğunda devlet ve toplum hayatına yön vermesi beklenen bilim adamlarının gerekli donanıma sahip olmadığı da görülür. Orta Doğu'nun belirli bir kesimini esas alarak yapmış olduğumuz

bu çalışmada bunu görmek mümkündür. Avrupa toplumlarında da bu tür kıtlık ve veba salgınlarının meydana geldiği bilinmektedir. Burada Batı ve Doğu toplumlarını değerlendirme açısından bazı temel kriterlerin de ortaya çıktığı söylenebilir. Çünkü Doğu'da bu tür kıtlık ve vebalar karşısında rasyonel respitlere ulaşmış bilim adamlarının bilgi birikiminden istifade edilmeyip gelenekçi, içe kapanık ve tamamıyla tedbiri elden bırakan tevekkül anlayışının İslam toplumları üzerinde egemen olmaya başladığı görülmektedir. Buna karşılık ilk dönemlerde Avrupa toplumlarında batıl inançların bir çözüm olarak benimsendiği anlayış kısa zamanda daha akli çözümlere dönüşen bir yola girmiştir. Bunda elbette ki başta Avrupa toplumlarının demografik yapısına etki eden başta Kara Veba olayıyla beraber, Batı insanının bu illet karşısında kesin çözümler ortaya koyacak bilimsel çalışmalar yapmasının etkisi vardır. İşte Batı insanını Doğu'nun tevekkülâne anlayışından ayıran temel düşünce budur. Bunun yanında devlet adamlarının ilim adamları tarafından yönlendirilmesi ile de kendi anlayışları içinde bazı önlemler alma yoluna gitmelerine rağmen sadece geçici tedbirlerin uzun süreli dönem içerisinde bir çözüm getirmediği görülecektir.

Tarih boyunca görülen kıtlık ve veba salgınlarını sadece bir tarihî olay olarak yaşanmış, belli etkiler bırakmış ve basit olaylar olarak görmemek icap eder. Çünkü başta kaynak ve telif eserler olmak üzere günümüzde gün ışığına çıkmamış yayınlar ele alındığında insanlık tarihinin geçirdiği önemli süreçler hakkında bilgiler edinilebilecektir. Bu bilgiler, başta devletlerin kuruluş şartları, yönetim felsefeleri, yönetici-halk münasebetleri, ekonomik yapıya etki eden faktörler, sosyal ve kültürel değişim ve dönüşüme etki eden temel esaslar, demografik yapıdaki dalgalanmalar ve zirai hayatı belirleyen etkenler gibi birçok alan hakkında olabilir ve direk veya dolaylı olarak tarihin belirli dönemlerinde vukua gelen olayların açıklanması ve yorumlanmasında kullanılabilir.

Geçmiş zamanlarda meydana gelmiş bu olayların günümüzde de yaşanmadığı söylenemez. Tıp ilminin geldiği noktada başta veba olmak üzere birçok hastalıkların teşhis ve tedavisi yapılmakla birlikte günümüzde geçmişin Kara Veba'sını, asrın vebası denilebilecek AIDS hastalığıyla mukayese etmek mümkün olabilir. Yine bugünlerde COVID-19 olarak adlandırılan koronavirüs pandemisi bütün dünyayı sarmış bir durumdadır. Çünkü bilgi çağının içinde bulunduğumuz günümüzde, bilim adamları ve insanlar bu hastalıkların çaresini bulamazken insanlık bu olay karşısında da tarihteki aynı çaresizliği yaşamaktadır. Ancak hastalığın çaresinin bulunamamasına

rağmen nasıl bulaştığı bilindiği hâlde bazı insanlar bundan korunmak için gerekli önlemleri almamaktadırlar.

Yapmış olduğumuz çalışma boyunca karşılaştığımız birçok olayın değerlendirmesini ortaya koyarken bazı sorulara cevap aramaya çalıştık. En temel olarak kütliklar ve hastalıkların çıkış sebepleri nelerdir? Bunların devlet ve toplum hayatına etkileri neler olmuştur? Bu sorular belirli tarihî dönemler esas alınarak cevaplandırılmaya çalışılırken aynı şartların oluşması hâlinde zaman zaman hem İslam toplumlarında hem de diğer toplumlarda benzer olayların meydana gelebileceği anlaşılmıştır.

Öte yandan yaşanan bu tarihî olayların günümüz dünyasına sunacağı bilgi birikimiyle toplumun bu tür olaylar karşısında önemli sorumlulukları taşıma şuuruna sahip olması gerektiği gerçeği ortaya çıkar. Zira milletin organize olmuş şekli olan devlet, bu sorumluluğun en üst noktasını teşkil eder. Dolayısıyla bilinçli toplum devletin yapılanmasına da doğru yönde etki edecektir. Diğer yandan, gerçek ilmin sahibi olan bilim adamlarının devlet ve toplumu yönlendirmesi de pozitif yönde olacaktır.

Elbette ki çağdaş dünyada insanlık bu tecrübelerin ışığı altında ilmî tecessüs ve inkişafı gerçekleştirmiş ve bugün gelişmiş ülkelerde her türlü doğal felaketler, kütliklar ve hastalıklar karşısında ilmin rehberliğinde büyük kaynak aktarımı, bu tür problemlerin çözümü yolunda sarf edilmiştir.

Kütlik ve vebanın çıktığı dönemlerde iktisadi hayatın belirleyici unsurlarından olan tüccar, esnaf vs. kesimlerin de toplumun sosyo-ekonomik yapısını derinden etkileyen önemli tesirlerini görmektediriz. Maalesef bu dönemlerde bu kesimler şartları kendileri için artı bir kazanç olarak değerlendirmek suretiyle büyük suistimallerde bulunmuşlardır. Üretimin az olduğu zamanlarda malları stoklamak ve yüksek fiyatlarla satmak suretiyle büyük kazançlar elde etme yoluna gitmişlerdir. Büyük ölçüde satın alma gücünden yoksun olan halk, açlık ve sefalet karşısında çaresizlik içinde kalmış ve temel ihtiyaçlarını gidermek maksadıyla yanlış yollara sapmışlardır. Bu arada ekonomik hayattaki kaos, toplumun temel dinamiğini sarsmak suretiyle başta aile bağları olmak üzere temel ahlaki değerlerin bozulmasına yol açmıştır. Bugün zaman zaman oluşan ekonomik krizlerden menfaat elde etmeye çalışan bu tür toplumsal patlamalara neden olmuştur. Bu olaylar karşısında halkın üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmede birtakım unsurlar vardır. Elbette ki bu unsurlardan ilki halkın eğitim seviyesidir. Eğitilmiş bir toplumun devletle olan ilişkileri ve muhatap olduğu birtakım örgütler karşısındaki tavrı daha belirgin olacaktır. İşte toplumların bu seviyeye gelene kadar geçirdiği süreçte temel

yoksunluğu eğitimidir. Devlet hükümranlığını sürdürmek amacıyla olurken halk saf dinî yaşantısından kaynaklanan duygu ve düşünceleriyle kendisine sunulana kabul etmek zorunda kalmıştır.

İncelememizin ikinci kısmını oluşturan Memlûk Devleti ile ilgili de Kara Veba sırasında oluşan demografik ve iktisadi kayıplar neticesinde şu değerlendirmeyi burada vermek istiyoruz: Kara Veba salgını sonrasında beş-on yıllık periyotlarla salgın hastalıklar görülmeye devam eder (Şekil 1). Devam eden salgın hastalık, kıtlık ve dâhilî karışıklıklarla Bahrî Memlûk Sultanlığı sona erer. Devletin başına geçen Burcî kökenli sultanlar zamanında da Mısır'da salgın ve kıtlıkların yanında dâhilî karışıklıkların önü alınamaz. 14. yüzyıl sonları ile 15. yüzyıl başlarında tahribatı Kara Veba'dan daha az olmayan salgın ve kıtlıklar yaşanmıştır. Dönemin müellifleri bunlarla Memlûk ülkesinin adeta mahvolduğunu iddia ederler. Ülke nüfusu bu süreç içinde 1/3 oranında azalır. 15. yüzyıl boyunca da Mısır ve Suriye'de salgınlar devam eder. Tarımın çökmesi, iktisadi ve iç buhranlar, asker sayısının azalması Memlûk ülkesini zayıflatır. 16. yüzyıl başlarında Portekizlilerin Ümit Burnu üzerinden Hindistan yolunu keşfetmeleri, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ni kapatmaları ve Baharat Yolu'nu ele geçirmeleri ile Memlûk devleti büyük iktisadi kayıplara uğrar. Bu süreç içinde sık sık sultan değişiklikleri, ümera arasında bitmek tükenmek bilmeyen kavgalar ve yanlış siyasi politiklar sebebiyle Memlûkler dışarıdan gelen Osmanlı tehdidine karşı koyamaz ve yıkılıp gider.

İşte biz bu çalışmamızda Orta Doğu toplumlarını atalet içerisinde bırakan bu zihniyeti, belli bir tarihî süreç içerisinde yaşanan olaylarla ortaya koymaya çalışırken bu dönem insanının gerçek anlamda dinî amelden ve ilimden uzaklaşmış olduğu kanaatini edinmekteyiz. O günden bugüne gelinceye kadar devletlerin ve milletlerin oluşumuna etki eden temel değerlerin önemi görülmekle birlikte, bu değerlerin mutlak suretle ilimle desteklenmesinin insanoğlunun ortak yargısı olduğu gerçeği de kabul edilmiştir.

EKLER

Tablolar

Tablo 1: Kıtık ve Veba Salgınları Süreci

1200-1405 Arası Mısır ve Suriye'de Yaşanan Kıtık ve Veba Salgınları				
Tarih	Felaketin Türü	Etkili Olduğu Yerler	Sebepleri	Kayıplar
1198-1202	Kıtık ve Veba	Mısır, Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen	Nil'in taşmaması ve kuraklık	220.000
1218-1219	Açlık ve Veba	Dimyat	Haçlıların Dimyat Kuşatması	60.000
1221	Kıtık	Suriye, El-Cezire, Diyarbakır, Ahlat,	Çekirge istilası ve kuraklık	?
1230-31	Kıtık	Mısır, Suriye	Nil'in taşmaması ve kuraklık	?
1234	Veba	Mısır	Bulaşma	30.000
1244	Kıtık ve Veba	Mısır	Nil'in taşmaması	?
1245-46	Kıtık	Suriye şehirleri	Harizmilerin saldırı ve yağmaları	?
1248-1250	Kıtık ve salgın hastalık	Dimyat	7. Haçlı Seferi	?
1258	Açlık ve veba salgını, katliam	Bağdat ve Suriye Şehirleri	Moğol İstilas	2.000.000
1264	Kıtık	Mısır	Nil'in taşmaması	?
1274	Veba	Mısır, Filistin	Bulaşma	?
1286	Sığır Vebası	Mısır	Bulaşma	Binlerce hayvan telef olur
1294-96	Kıtık ve Veba salgını	Mısır, Suriye, Hicaz, Berkâ	Nil'in taşmaması, kuraklık ve göçler	180.000
1300	Kıtık ve katliam	Suriye	Gazan Han İstilas	100.000
1303	At vebası	Suriye	Bulaşma	80.000 at telef olur
1309	Veba	Mısır	Kıtık	?
1316	Veba	Mısır'ın Asvân şehri	Bulaşma	?
1318	Kıtık	Diyarbakır- Mardin, Erbil	Kuraklık	?
1324	Veba	Kahire ve Said	Nil'in aşırı taşması	Seri ölümler olur
1334-35	Veba	Medine	Bulaşma	Hergün 15 ölü

Falaketter Çağı

1336	Kıtık	Kahire	Nil'in aşırı taşması	İbn İyas binlerce ölü yazar.
1343	Kıtık	Suriye	Kuraklık	Binlerce ölü
1347-1349	Kara Veba	Mısır, Suriye, Filistin, Magrip, Hicaz, Yemen Anadolu	Bulaşma	Mısır ve Suriye nüfusunun 1/3'ü ölür
1353	Salgın hastalık	Kahire- İskenderiye	Bulaşma	6.000
1360-61	Vebaü'l-vasatiyyi	Mısır	Nil'in aşırı taşması	Her gün 2000
1362 Nisan Mayıs Haziran	Kıtık ve Veba	Mısır ve Suriye	Bulaşma	Mısır'da Her gün 3000, Suriye'de toplam 1080
1364	Veba	Dımaşk	Bulaşma	Her gün 100
1367 Ekim - Ocak 1368	Veba	Mısır	Nil'in aşırı taşması ve bulaşma	Her gün 1000
1371	Veba	Mısır	Bulaşma	Her gün 400
1372	Veba	Dımaşk	Bulaşma	6 ay boyunca her gün 200
1374-76	Kıtık ve Veba	Mısır ve Suriye	Kuraklık ve açlık	Her gün 400 ile 600 ölü
1380 Aralık 1381- Ocak- Haziran		İskenderiye - Kahire		6 ay devam eder. Her gün 150 ile 300 ölü
1381	Veba	Suriye	Bulaşma	4 ay boyunca her gün 400
1385	Veba	Suriye	Bulaşma	Her gün 1000
1386	Veba	İskenderiye- Kahire		Her gün 100
1388	Veba	Mısır	Bulaşma	Her gün 300
1392	Sığır Vebası	Mısır	Bulaşma	Mısır'da sığır kalmaz.
1392	Veba	İskenderiye	Bulaşma	10.000
1393	Veba	Halep	Bulaşma	Her gün 500
1397	Veba	Mısır şehirleri	Bulaşma	?
1404	Veba	Mısır'ın Asyot, Kus ve Hiv	Bulaşma	43.000
1403-1406	Kıtık, veba ve diğer olaylar	Mısır	Kuraklık, iç karışıklık ve kuraklık	Mısır nüfusunun 1/3'ü ölür

Tablo 2: Dinarın Diğer Paralara Oranı

Dinarın (4,25 gram altın) diğer paralara göre oranı				
Sene	Dinar	Dirhemü'l-Fıdda 2,95 gr - 2/3 gümüş	Dirhemü'n-Nukra - 1/3 gümüş	Dirhemü'l-Fülûs - %100 bakır
1187	1	8,76		
1195	1	13,3		
1238	1	10		
1250	1	1		6
1260	1		28	
1261	1	16		
1283	1	13,3 ve 12		
1299	1	17 ile 25 arası		
1309	1	20		
1324	1	25		
1339	1	20-25		
1342	1	11		
1345	1	15		
1356	1	20		
1357	1	20		
1373	1	17		
1380	1	25		
1388	1	20		
1390	1	25		
1394	1	30		250
1398	1	30-32		
1399	1	23-39		
1400	1	39		
1401	1	40		
1402	1			150

Tablo 3: Dirhem'in Bakır Paraya Oranı

2,95 gram ağırlığında ve 2/3'ü gümüş olan dirhemü'l-fıddanın (df), bakır olan dirhemü'l-fülûsa göre oranları. Fülûs bazen ağırlığında işlem görürdü. (rıtl)		
Sene	Dirhemü'l-Fıdda 2,95 gr, 2/3 gümüş	Dirhemü'l-Fülûs %100 bakır
1250	1	6
1295	2-3	3 rıtl
1306	2,5	1 rıtl
1321	2,5	1 rıtl
1350	1	48
1357	1	24
1382 (1.fülûs)	1	4
1382 (2.fülûs)	1	8
1382 (3.fülûs)	1	48
1404	1	3,5
1405	1	4

Tablo 4: Mısır'da Bazı Temel Besin Maddelerinin Fiyatları

1200-1405 arasında Mısır'da bazı temel besin maddelerinin dinar (d), dirhemü'l-fıdda df (2/3 gümüş dirhem), dirhemü'n-nukra dn, (1/3 gümüş) ve dirhemü'l-fülûs dfü (bakır dirhem) cinsinden fiyatları						
Yıl	Buğday (irdeb)	Arpa (irdeb)	Ful (irdeb)	Ekmek (rıtl)	Et (rıtl)	Yeri
Normal zamanlarda	5-10df, 0,5d	2-5 df	2-5 df	6 rıtl ekmek - 1 df		Kahire
1200	8d	6d	6d	1 rıtl - 1,5 df		Kahire
1201	7d	5d	5d			
1221	2,5d					Kahire
1231	100 df			4 rıtl - 1df		Kahire
1244	400dn					Kahire
1264	100-150dn	70dn		1 rıtl - 1dn	44dn	Kahire
1264	350dn					İskenderiye
1277	5dn	3dn	2dn			Kahire
1283 Nisan	35dn					Kahire
1283 Haziran	8-10 dn					Kahire
1292 Nisan	13-60					Kahire
1293	90dn					Kahire
1294	25,60,90dn					Kahire
1295	125-200dn	100-120dn	110dn		1dn	Kahire

1295	350dn					İskenderiye
1295	70dn					Küs (Said)
1297	50-20dn	30-10dn			2,5dn	Kahire
1299	15-20dn					Kahire
1303	40-25dn					Kahire
1305	20-40dn					Kahire
1307	50dn					Kahire
1309	50dn	20dn				Kahire
1324	10-17dn					Kahire
1326	5-6dn	3-4dn	3-4dn			Kahire
1327	13-20 dn					Kahire
1335	15dn					Kahire
1337	20-70dn	28dn	32dn	5 rıtlı 1dn		Kahire
1338	8dn	6dn				Kahire
1341	15-30dn					Kahire
1344	10-20dn					Kahire
1346	30-60dn	22-25dn	20dn			Kahire
1347 Ocak	20dn					Kahire
1347 Haziran	55dn	25dn	20dn			Kahire
1348 Kasım	50dn					Kahire
1349	15dn					Kahire
1350	20dn					Kahire
1351	37dn					Kahire
1353	10dn					Kahire
1354	36dn	20dn	16dn			Kahire
1362-63	40dn					Kahire
1373	36-50dn	25	25	4 rıtlı - 1dn		Kahire
1374 Ağustos	50-110	60	50	3 rıtlı - 1dn	2dn	Kahire
1374 Kasım	150	100		1,5 rıtlı - 1dn		Kahire
1375 Nisan	60		20	4 rıtlı - 1dn		Kahire
1375 Mayıs	34			6 rıtlı - 1dn		Kahire
1378	10			24 rıtlı - 1dn	10 rıtlı - 7,5 dn	Kahire
1381	40-60					
1382	105dfü	50dfü		2 rıtlı - 1dfü		
1382 Kasım	150 dfü					
1383	8-15 dfü	6-8			10 rıtlı - 8dn	
1385 Nisan	30dfü	20	18			
1386 Ocak	50dn					

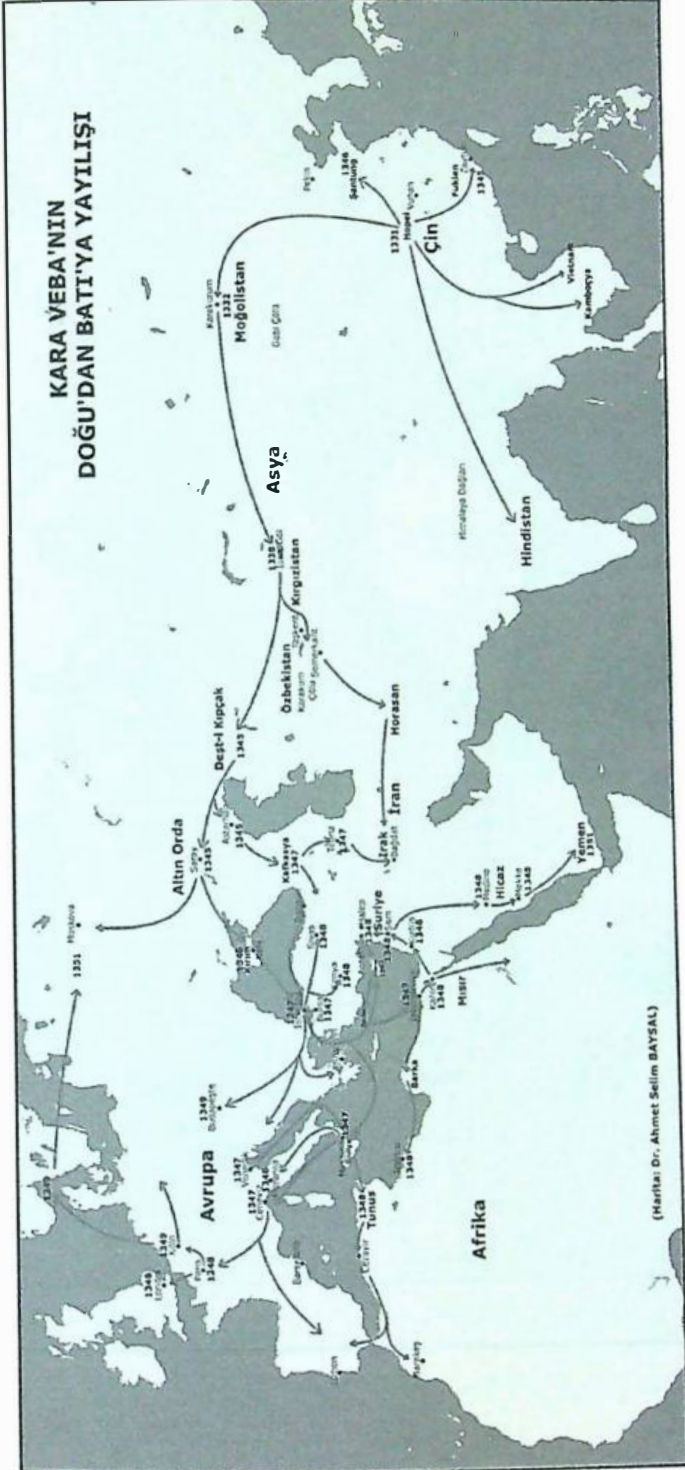
1386 Temmuz	26dn					
1394 Eylül	40-70	20				
1394 Aralık	120			3 rıtl - 1dn	1 rıtl - 1dn	
1395 Ocak	66	33				
1395 Eylül	80	54	54	2,5 rıtl - 1dn		
1395 Ekim başı	200	150				
1295 Ekim Ortası	80-110					
1396 Şubat	150-200			1,25 rıtl - 1dn		
1396 Mart	50	30	30	4 rıtl - 1 dn		
1396 Kasım	28			6 rıtl - 1dn		
1396 Aralık	36			1 rıtl - 1dn		
1399 - 20 Haziran	25	15				
1399 - 21 Haziran	40					
1403 Ocak	70	90	90			
1403 Haziran	95	60	80			
1403 Temmuz	120dfü					
1403 Ağustos	130dfü					
1403 Eylül	180-250df- 125dn	100-230df=115dn				
1403 Aralık	260dfü					
1404 Ocak	300dfü					
1404 Şubat	400dfü					
1404 Temmuz	400dfü	320dfü	320dfü			
1405 Nisan	10dfü					
1405 Haziran	170dfü	150dfü	150dfü			
1405 Temmuz	220df	120df	120df			Kahire
1405 Eylül	260df					Kahire

Tablo 5: Suriye, Filistin ve Hicaz'da Bazı Besin Maddelerinin Fiyatları

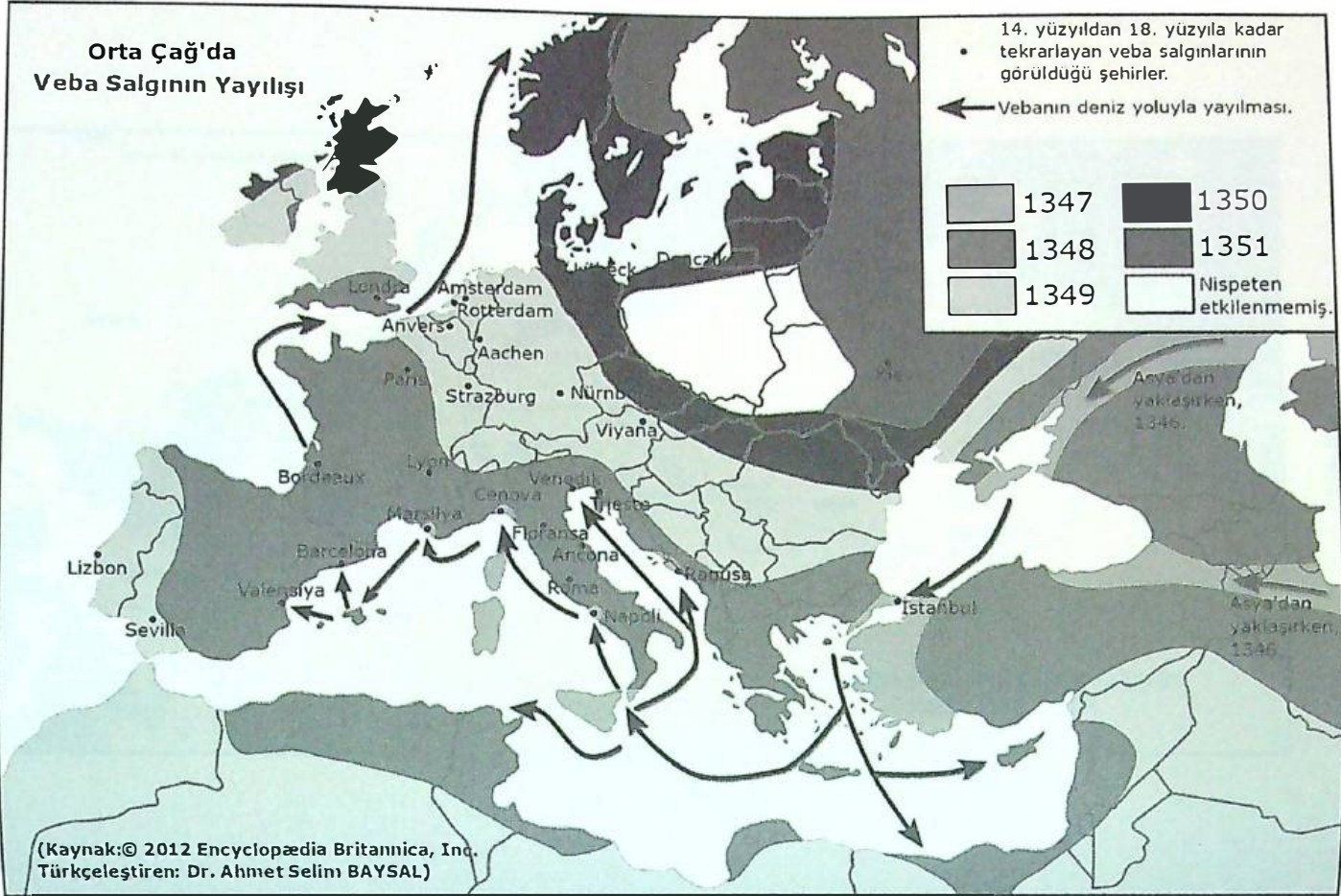
1200-1405 arasında Suriye, Filistin ve Hicaz şehirlerinde temel besin maddelerinin dinar (d), dirhemü'l-fıddâ df (2/3 gümüş dirhem), dirhemü'n-nukra dn, (1/3 gümüş) ve dirhemü'l-fülûs dfü (bakır dirhem) cinsinden fiyatları					
Yıl	Buğday (garâra)	Arpa (garâra)	Ekmek rıtı	Et rıtı	Yeri
Normal Zamanlar	20-30 d	10-15			
1238	25d=225 df		1df		Dımaşk
1246 Mart başları	600df		3-4df		Dımaşk
1246 Mart sonları	100n=1000df		4df		Dımaşk
1 Nisan 1246	1250df	600			Dımaşk
18 Nisan 1246	1500df		7df		Dımaşk
1246 Eylül			2df	3df	Dımaşk
1260				17df	Halep
1261-62	400-450 df				Dımaşk
1296 Şubat	145-170df			4-5df	Dımaşk
1296 Nisan	200dn	100dn		10dn	Kudüs-Dımaşk
1296 17 Nisan	100dn	40dn			Kudüs-Dımaşk
1297	900-1200dn	700dn			Mekke-Medine
1299	150-400dn		2,5dn	2-10dn	Dımaşk
1300	200-300				Dımaşk
1324	200-220dn				Dımaşk
1324	3,5dn				Dımaşk
1326		30dn			Dımaşk
1343	186dn		8df		Dımaşk-Kudüs
1347	250-300dn			5dn	Dımaşk
1364	180dn				Dımaşk
1364-65	480dn				Mekke
1370	200dn				Dımaşk
1374	50dn				Dımaşk
1375	500dn				Dımaşk
1375	900-3000dn		6		Halep
1376-77	600dn				Halep-Trablusşam
1381	400dn				Medine
1387	12d=250dn		1dn		Dımaşk
1388	300dn				Remle- Nablus-Kudüs
1392	250dn				Dımaşk
1400	750dn				Dımaşk

HARİTALAR

Harita 1:

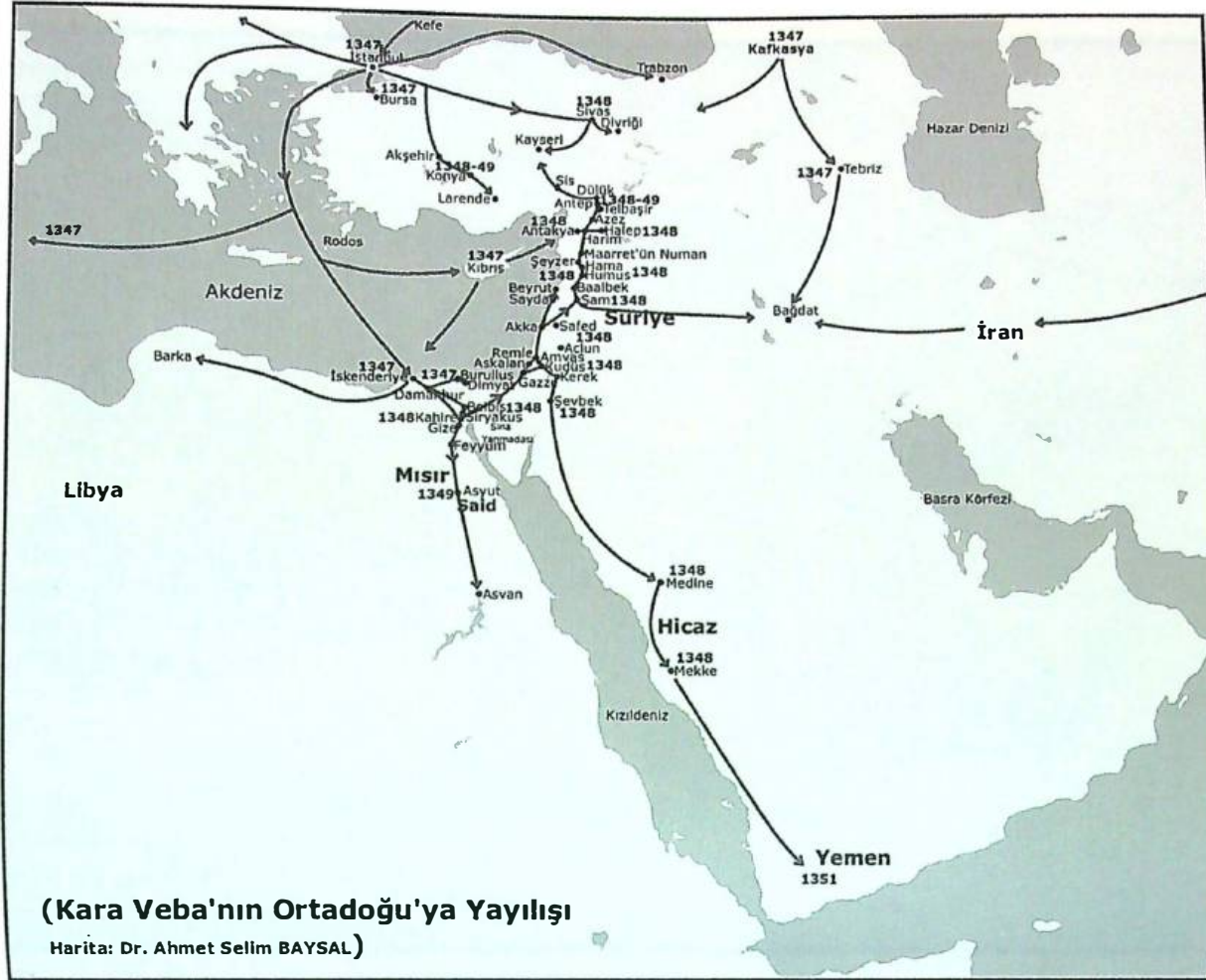
Harita 2:

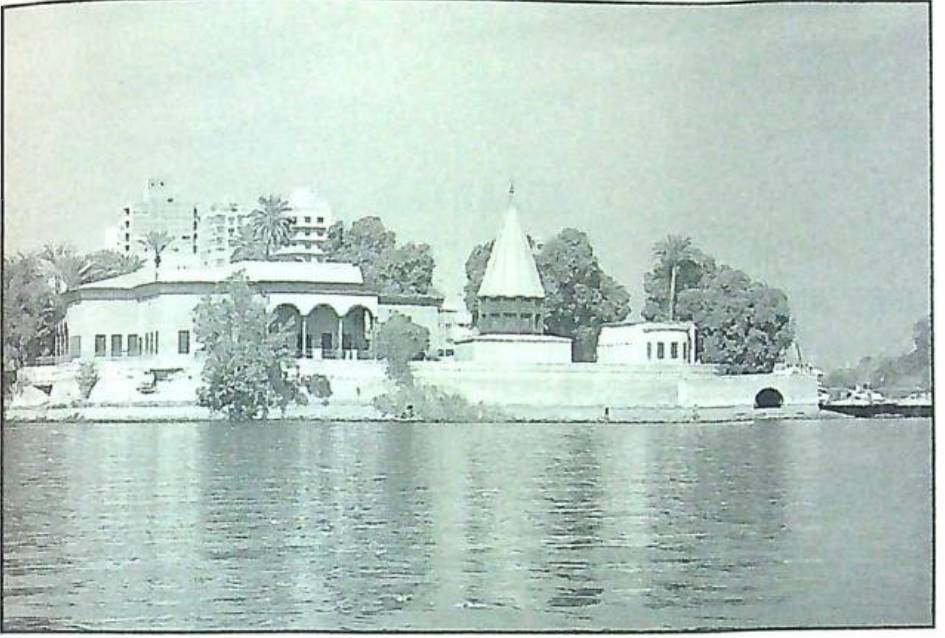

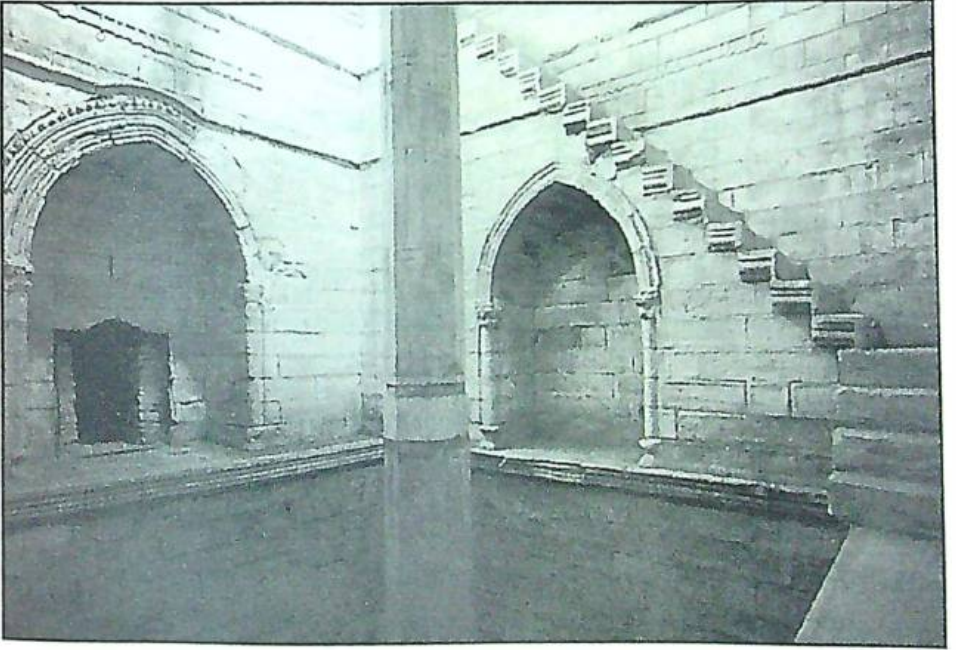
Harita 3:

Harita 4:

Fotoğraf 1: Ravza Adası'nda Mikyas'tan görünüş (Memlûk Dönemi), *DİA*, c. 30

Fotoğraf 2: Ravza Adası'nda Mikyas'ın İçi (Memlûk Dönemi), *DİA*, c. 30.

KAYNAKÇA

- Ahmed Abdülkerim Süleyman: *Hayatü'z-Ziraiyye fî Asri'l-Memlûki*, Kahire: Risaleti'l-Macester, Camiatü'l-Kahire, Külliyyetü'l-Edeb, Kısmî Tarih 1972.
- Ahmed B. Mahmud: *Selçukname*, nşr. Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman Yayınları 1977.
- Aka, İsmail: *Timur Devleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1991.
- Arık, Feda Şamil: "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, c.7, 26 (1990-1991), s. 27-57.
- Artuk, İbrahim: "Fels", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12, (İstanbul 1995), s. 309-311.
- Aşûr, Said Abdulfettah: *Asru'l-Memâlik fî Mısır ve Şam*, Kahire: 1976.
- _____: *Mısır ve Şam fî Asri'l-Eyyûbiyyin ve'l-Memâlik*, Kahire: 1994.
- _____: *Müctemiyü'l-Mısri fî Asri Selatini'l-Memâlik*, Kahire: 1992.
- Ayalon, David Neustadt: "The Plague and Its Effect Upon the Memlûk Army", *Journal of the Royal Asiatic Society (JRAS)*, (1946), s. 67-73.
- Ayaz, Fatih Yahya: "Çerkez Memûklarında Üstâdârlık (Saray Ağalığı)", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 22, 1 (2013), s. 291-322.
- Azîmî, Azîmî *Tarihi*, (Selçuklu Tarihi ile ilgili bölümleri nşr: Ali Sevim), Ankara 1988.
- Bakır, Abdülhalik: "Orta Çağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Belleten*, c. 61, 232 (Aralık 1988), s. 519-595.
- _____: *Hiz. Ali Dönemi*, Ankara: Mehter Yayınları 1991.
- Baybars El-Mansurî: *Tuhfetü'l-Mülkiyye fî Devleti't-Türkiyye*, nşr. Abdülhamid Salih Hamden, Kahire 1987.
- _____: *Zübdetü'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre*, c. 9, nşr. Zübeyde Muhammed A'ta, Minye, Tarihsiz.
- Becker, C. H.: "Burullus", *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 821.

- _____: "Bilbis", *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 738-744.
- Bedreddin Mahmud el-Aynî, *İkdü'l-Cumân*, Süleymaniye Kütüphanesi, c. 18-19.
- _____: *İkdü'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zaman, Asr Selatini'l-Memalik*, nşr. M. M. Emin, c. 1-4, 1987-1992.
- Belâzurî: *Fütuhu'l-Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı 1987.
- Belin, M.: *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Tarihi*, çev. Oğuz Ceylan, Ankara: Gündoğan Yayınları 1999.
- Beyeli, Muhammed Berekat: *el-Ezmât el-İktisadiyye ve'l-Evbiye fî Mısr el-İslâmiyye*, Kahire: 1984.
- Biraben, N.: *Les Hommes et La Peste en France et dans Les Pays Europeens et Meditterane'ens*, Paris: Mouton 1975.
- Borsch, Stuart J.: *The Black Death in Egypt and England*, Teksas: University of Texas Press 2005.
- Buhârî: *Sahih-i Buhârî*, c. 12, çev. Mehmet Sofuoğlu, İstanbul: Ötüken Yayınları 1988.
- Buşî, Abdülhamid Muhammed Abdülhamit: *el-İslam ve't-Tıb*, Kahire: 1965.
- Cook, M. A.: *Studies in the Economic History of the Middle East From the Rise of Islam to the Present Day*, London: Oxford University Press 1970.
- _____: *Studies in the Economic History of the Middle East*, London: School of Oriental and African Studies, University of London 1978.
- Çay, Abdülhaluk: *II. Kılıç Arslan*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı 1987.
- Çeçen, Salih: "Kültepe Vesikalarına Göre Veba Hastalığı (Matunu)," *Fen ve Tıp Bilimlerinde Araştırma*, c. 4/36-37, (Aralık 1991 - Ocak 1992), s. 26-30.
- Çubukçu, Asrî: "Rükneddin Baybars el-Mansurî en-Nâsirî ed-Devâdâr el-Hıtaî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul 1992), s. 220-221.
- _____: "İbn Gurâb", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 19 (İstanbul 1999), s. 508.
- Deming, David: *Science and Technology in The World History*, North Carolina: McFarland Publishing 2012.
- Demirkent, Işın: "Haçlılar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 14 (İstanbul 1996), s. 525-546.

- İbn Aybek ed-Devâdarî: *Kenzü'd-Dürer ve Cami'ü'l-Gurer*, c. 1, nşr. Bern Radtke, Kahire: 1982; c.7, yay. Said Abdülfettah Aşûr, Kahire: 1972; c. 3, nşr. Ulrich Harman, Kahire: 1971; c. 9, nşr. Nans Robert Roemer, Kahire: 1960.
- Dinçol, A. M.: "Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", *Belleten*, 193 (Nisan 1985), c. 49, s. 6-10.
- Ditrich, Hans: "The Transmission of the Black Death to Western Europe: A Critical Review review of the Existing Evidence", *Mediterranean Historical Review*, vol. 32, no. 1 (2017), s. 25-39.
- Dols, Michael W.: "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 22 (1979), s. 162-189.
- _____: *The Black Death in the Middle East*, New Jersey: Princeton University Press 1977, 1979.
- _____: "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı", çev. Ümit Hassan, *Tarih ve Toplum*, 40 (Nisan 1987), s. 42-48.
- Dols, Michael W.: "Plague in Early İslamic History", *Journal of American Oriental Society*, 94 (1974), s. 371-383.
- Durmuş, İsmail: "İbn Hâtime", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 20, (İstanbul 1999), s. 32-34.
- Ebu'l-Abbas Kalkaşendî: *Subhü'l-A'şâ fî Sına'âtî'l-İnşâ*, C. III-IV-V, nşr. M. H. Şemseddin, Beyrut 1987.
- Ebu Şame, ez- *Zeyl 'ale'r-Rauzateyn*, nşr. Muhammed b. Hasan el-Kusrî, es-Seyyid İzzet el-Attar el-Hüseyni el-Dımaşkî, Kahire: Darü'l-Kütübî'l-Melikîyye 1947.
- El-Ubudi: Câsim, Cengiz Tomar, İbnü'l-Hatîb, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 21, İstanbul 2000, s. 74-76.
- El-Gurani Muhammed b. Mustafa, *Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmi't-Tıbb*, hzr. Meryem Arslan, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye trc: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye trc. Ömer Rıza Doğrul, c. 1-2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1982.
- Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar fî Ahbarü'l-Beşer*, c. 2/2, Beyrut: Darü'l-Ma'rufe tarihsiz.
- Emin, Muhammed Muhammed: *Evkati'l-Hayatü'l-İctimaiyye fî Mısır (1250-1517 / h. 648-923)*, Kahire: 1972.
- Fayda, Mustafa: "Amvâs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, (İstanbul 1991), s. 100.

- Francis of Prague, *Chronisci Pragensi*, ed. Jana Zachova, Prague: Fontes Rerum Bohemicarum 1997.
- Frith, John: "The History of Plague – Part 1. The Three Great Pandemics", *Journal of Military and Veterans' Health*, (1986), s. 11-16.
- Flinn, M. W.: "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba", çev. Nemciye Alpay, *Tarih ve Toplum*, 39 (Mart 1987), s. 25-30.
- Ganim, Hâmid Zeyyân: *el-Ezmâti'l-İktisadiyye ve'l-Eubie fî Mısr Asrı Salâti-ni'l-Memâlik*, Kahire: 1976.
- Garrett, Laurie: *The Black Death, Council on Foreign Relations*, JSTOR, 2005, s.17.
- Gasquet, F. A.: *The Black Death of 1348 and 1349*, London 1908.
- Geoffery, Marks: *The Medieval Plague Europe*, New York: Doubleday & Company 1971.
- Gökhan, İlyas: "İhşidiler Devletinin Yıkılışına Sebep olan İktisadî Buhranlar ve Salgın Hastalıklar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (2007), s. 255–269.
- _____: *Fatımiler Döneminde Mısır'da (969–1171) İktisadî Burhanlar ve Salgın Hastalıklar*, Ankara: Gün Yayınevi 2008.
- _____: "Memlûk Sultanı Zahir Seyfuddin Çakmak Döneminin Salgın Hastalık ve İktisadî Buhranları (h. 842–857 / m. 1438–1453)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2006), s. 341-366.
- _____: "Sultan Baybars Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadî Buhranlar", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeler Dergisi*, 1 (Temmuz 2008), c. 23, s. 91-136.
- _____: "Sultan Ferec Zamanında Memlûk Devletinin İktisadî Durumuna Genel Bir Bakış", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 22 (Eylül 2013), s. 133-169.
- Görgün, Hilal: "Mısır" (Tarih), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, (Ankara 2004), s. 555-557.
- Gözenç, Selami: *Afrika Ülkeler Coğrafyası-1*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi 1995.
- Günaltay, Şemsettin: *İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler*, İstanbul: Kitabevi Yayınları 1991.
- Hartman, R.: "Demenhur", *İslam Ansiklopedisi*, c. 3, s. 520.
- Hinz, Walter: *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi 1990.

- Horox, Rosemary: *The Black Death*, Manchester ve New York: Manchester University Press 1994.
- Hudcis, C. A.: *A Social and Economic History of Medical London*: 1971.
- Hunke, Sigrid: *İslamın Güneşi Avrupa Üzerinde*, çev. Servet Sezgin, İstanbul: Bedir Yayınevi 1975.
- İbn Battuta: *Seyahatname-i İbni Battûta*, c. 2, çev. Mehmet Şerif, İstanbul: 1333-1335.
- _____: *Tuhfetü'n-Nüzzar fî Garaibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, nşr. Tallal Harb, Beyrut: 1992.
- İbn Cübeyr: *Rihletü İbn Cübeyr Fî Mısır ve Bilâdü'l-Arab ve'l-Irak ve'l-Şam ve Sıkılıye*, nşr. Hüseyin Nassar, Kahire: 1992.
- İbnü'l-Esir: *İslam Tarihi (el-Kâmil fî't-Tarih)*, çev. A. Ağırakça ve A. Özaydın, c. 1-12, İstanbul: Bahar Yayınları 1987-1992.
- İbn Habib: *Dürretü'l-Eslak fî Mülûki'l-Etrak*, (Rakam 22961), Kahire: Camia-tü'l-Kahire tarihsiz.
- İbn Habib: *Tezkiretü'n-Nebî fî Eyyami'l-Mansur ve Benihi*, nşr. Muhammed Muhammed Emin, c. 1-3, Kahire: 1976.
- İbn Hacer: *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mi'eti's-Sâmine*, c. 3-4, nşr. M. S. Câdelhak, Kahire: 1966-67.
- İbn Hacerü'l-Askalani: *Bezlül-Mâûn fî Fadli't-Tâûn*, (Rakam 2476), Kahire: Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye tarihsiz.
- İbn Hacerü'l-Askalani: *İnbâû'l-Gumr bi-Ebnâû'l-Umr*, nşr. Muhammed Abdü'l-Muid Han, c. 1-7, Haydarabad 1967; c. 8-9, nşr. Abdülvahab El-Buharî, Haydarabad: 1975.
- İbn Haldun: *Tarihü'l-İber*, c. 7/4, Beyrut: 1983.
- İbn Haldun: *Mukaddime*, c. 1-3, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1986.
- İbn Hallikan: *Vefayetü'l-A'yan ve Ebnai'z-Zaman*, c. 1-4, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire: 1948.
- İbn İyas: *Bedâyi'ü'z-Zuhûr*, nşr. Muhammed Mustafa, c. 1-3, Kahire: 1982.
- İbn Memmatî: *Kitâbu Kavâninü'd-Devâvîn*, nşr. Aziz Suryal Atiya, Kahire: 1991.
- İbn Şeddad: *Fi Sireti Selahaddin el-Eyyûbi en-Nevadirü's-Sultaniye*, nşr. M. M. Sabah, Kahire: 1962.

İbn Tagrıbirdî: *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi Ba'de'l-Vâfi*, c. 1-4, Kahire 1984-1990.

_____: *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, c. 1-16, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut: 1992.

İbn Vasıla: *Müferricü'l-Kurub*, c. 3, nşr. Cemaleddin eş-Şeyyal, Kahire 1957; c. 4-5, nşr. Hasaneyn Muhammed Rebi', Kahire: 1972-1977.

İbn Züheyra: *el-Fedail el-Bâhire bi-Mehasini'l-Kahire*, nşr. Mustafa Saka - Kamil el-Mühendis, Kahire: 1969.

İbn Kesîr: *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin, c. 1-14, İstanbul: 1995.

İbnü'l-Adîm: *Buğyetü't-Tabeb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, çev. Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1989.

_____: *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Halep*, nşr. Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut: 1996.

İbnü'l-Furat: *Tarihu İbnü'l-Furat*, c. 4-5, nşr. Hasan Muhammed eş-Şem'a, Bağdat 1970; C. II, nşr. Kostantin Zeyrek, Beyrut 1942; c. 7-8-9, nşr. Kostantin Züreyk, Necla İzzeddin, Beyrut: 1936.

İbnü'l-Verdi: "*Risalet an-Nebâi'l-Vebâ*", nşr. Faris es-Sadık, İstanbul: *Mecmua-tü'l-Cevâib*, h. 1300.

_____: *Tarihu İbnü'l-Verdi*, c. 1-2, Beyrut: 1996.

İnalcık, Halil: "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisad Tarihi Kongresi, Tebliğler*, M.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25, Türk Tarih Kurumu Yayınları (Ağustos 1989) Ankara: 1990, (s.1-15);

_____: *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: 1996.

Jedwab, Remi, Noel D. Johnson, Mark Koyam: "Negative Shocks and Mass Persecutions: Evidence From The Black Death", *Journal of Economic Growth*, 24 (2019) s. 345-395.

Jordan, William Chester: *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, New Jersey: Princeton University Press 1996.

Kallek, Cengiz: "Kırat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 25, (Ankara 2002), s. 437-439.

_____: "Mekkûk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, (Ankara 2003) s. 579-80.

_____: "İhtikâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 21, (İstanbul 2000), s. 560.

_____: "Narh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 32, (İstanbul 2006), s. 387-389.

- Kanat Cüneyt: “Ketboğa”, TDV *İslam Ansiklopedisi*, c. Ek: 2, (İstanbul 2016), s. 447-449.
- Kapar, Mehmet Ali: “Es’ad b. Memmâtî”, TDV *İslam Ansiklopedisi*, c. 11, (İstanbul 1995), s. 349-350.
- Kâsım Abduh, Ali Seyyid Ali: *Eyyûbiyyun ve’l-Memalik, Tarihü’s-Siyasi ve’l-Askeri*, Kahire: 1995.
- _____: *en-Nil ve’l-Müctema’ü’l-Mısri fî Asrı Selâtini’l-Memâlik*, Kahire: 1977.
- _____: *Asru Selâtini’l-Memâlik (Tarihi İctimaî ve’l-İktisadî*, Kahire: 1996.
- _____: “Muhammed b. Kalavun”, TDV *İslam Ansiklopedisi*, c. 30, (İstanbul 2005), s. 547-548.
- Kasimoğlu, Ömer: “Veba”, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Dzl. E. T. Çetin, III. Baskı, İstanbul: 1979.
- Kâşif, Seyyide İsmail: *el-Ardu ve’l-Fellah fî Mısri’l-İslamiyye*, Makal fî Mecellet
_____: *Ahmed İbn Tolun*, Kahire :1965.
- _____: *Mısır fî Asrı’l-İhşidiyyin*, 2. Baskı, Kahire: 1970.
- Kaya, Mahmut: “Mikyasü’n-Nil”, TDV *İslam Ansiklopedisi*, c. 30, (İstanbul 2005), s. 52-53.
- Keleş, Bahattin: *Bahrî Memlûkler, İktisadî ve Ticarî Hayat*, İstanbul: Sıyer Yayınları 2018.
- Kılıç, Orhan: “Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri”, *Küresel Salgının Anatomisi, İnsan ve Toplumun Geleceği*, ed. M. Şeker - A. Özer - C. Korkut, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları 2020.
- Koprman, Kazım Yaşar: “İhşidîler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (DGBİT)*, c. VI, (İstanbul 1988).
- _____: “Memlûkler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (DGBİT)*, c.7, (İstanbul 1988).
- _____: “Tolunoğulları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (DGBİT)*, c.6, (İstanbul 1988).
- _____: “al-Malik al-Mu’ayyad Şayh al-Mahmudî Devrinde (1412–1421) Mısır’ın Mâli ve İktisadî Durumuna Umumî Bir Bakış”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10–11 (1981).
- _____: “Aynî’nin İkdü’l-Cuman’ında XV. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi İle İlgili Kayıtlar”, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1971

- _____: *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1989.
- Köksal, Aydoğan: *Afrika Coğrafyası I*, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi 1982.
- Kramer, J. H.: “Kus”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 1026.
- _____: “Nil”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s. 276-280.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri: “Hicaz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 17, (İstanbul 1998), s. 432-437.
- Kütübi, Muhammed b. Şâkir: *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-Zeyli Aleyhâ*, c. 1-4, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1973.
- Kütükoğlu, Mübahat: “Narh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 32, (İstanbul 2006), s. 390-391.
- Legares, Per: *Environment, Society and the Black Death*, Oxford: Oxbow Books Press 2016.
- Legan Joseph A.: *The Medical Response to the Black Death*, Virginia: James Madison University 2015.
- Langer William L.: “The Black Death”, *Scientific American*, vol. 210, no. 2 (Şubat 1964), s. 117.
- Lombard, Moris: *el-Cuğrafya el-Tarihiyye li'l-Alemi'l-İslî fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicri*, Arapçaya çeviren Abdurrahman Hamide, Dımaşk 1979.
- Lucas, Henry S.: “The Great European Famine of 1315, 1316, and 17”, *Speculum A Journal of Mediaeval Studies*, vol. 5, no. 4, (Ekim 1930), s. 343-347.
- Luhhod, Janet Abu: *Avrupa Hegemonyasından Önce 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi* çev. Cansen Mavituna, İstanbul: Vakıfbank Yayınları 2020.
- Makrizi, Takiyeddin Ahmed: “en-Nukud el-Kadime ve'l-İslamiye”, çev. İbrahim Arıuk, *Belleten*, 67, c. 17, s. 386-392.
- _____: *Kitabu İğâsetü'l-Ümme bi-Kesfi'l-Gumme*, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, Cemaleddin Muhammed eş-Şeyyal, Kahire: 1940.
- _____: *Kitabü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr fî Zikrîl-Hıtat ve'l-Âsar*, Beyrut: tarihsiz.
- _____: *Kitabü's-Sülûk li-Ma'rîfet Düveli'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, c. 1, Kahire: 1934; c. 1-2, Kahire: 1934-1941; c. 3-4, nşr. Said Abdülfettah Aşur, Kahire: 1970-1973.
- Mateos, Urfalı: -Papaz Grigor, *Vekayi-Nâmesi 952-1136*, *Papaz Grigor'un Zeyli 1136-1162*, (T. çev. H. D. Andreasyan), Notlar: Edouard Dulaurier, T.çev. M. Halil Yinanç, Ankara: 1962.

- Merçil, Erdoğan: *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1993.
- _____: "II. Kılıç Arslan", *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 667.
- Muir, W. E.: *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt*, London 1896.
- Gurnani, Muhammed b. Mustafa, *Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmi't-Tıbb*, hzr. Meryen Arslan, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 2019.
- Necidi, Hammud b. Muhammed b. Ali: *en-Nizâmü'n-Nakdi'l-Memlûki*, Riyad 1993.
- Norwich, John Julius: *Bizans III, Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS 1082-1453)*, çev. Selen Hırçın Riegel, İstanbul: Kabalcı Kitabevi 2013.
- Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edâb*, c. 27-31, nşr. Heyetü'l Mısıriyye-tü'l-Ammü'l- Kütüb, Kahire 1985-1990.
- Onul, Behiç: *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları 1953.
- Onul, Melahat: *Sistematik İnfeksiyon Hastalıkları*, 2. Baskı, Ankara: Ayyıldız Matbaası 1983.
- Ostrogorsky, Georg: *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1984.
- Ömeri, Fazlullah: *Memaliki Mısır ve Şam ve'l Hicaz ve'l Yemen*, nşr. Eyman Fuad Seyyid, Kahire 1985.
- Önkâl, Ahmet: "Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 10, (İstanbul 1994), s. 249-50.
- Özaydın, Abdülkerim: "Aynicâlût", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4, (İstanbul 1991), s. 275-276.
- Özcan, Abdülkadir: "İstabl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 19, (İstanbul 1999), s. 203-206.
- Özey, Ramazan: *Dünya Denkleminde Orta Doğu Coğrafyası Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar*, İstanbul: Aktif Yayınevi 1996.
- Özgür, Murat: *Türkiye'nin Komşuları Suriye*, Ankara: 1996.
- Öztuna, Yılmaz: *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: 2017 (e kitap).
- Öztürk, Mustafa: "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Şerafeddin Turan Armağanı*, Elazığ: Kültür Basımevi 1996, s. 221-241.

- Pakalın, M. Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi 1983, c. 1-2.
- Pamuk, Şevket: “Kara Ölüm Ortadoğu’da”, *Tarih ve Toplum*, 40 (Nisan 1987), s. 41.
- Panzac, Daniel: *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul: 1997.
- Pirene, Henri: *Orta Çağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: 1983.
- Pool, Lane, *A History of the Egypt in the Middle Ages*, London: 1910.
- Roosen, Joris ve Daniel R. Curtis: “Dangers of Noncritical Use of Historical Plague Data”, *Emerging Infectious Diseases*, (Ocak 2018), s. 103-111.
- Runciman, Steven: *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I-III, çev. F. Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1987.
- Sahillioğlu, Halil: “Dinar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, (İstanbul 1994), s. 352-355.
- _____: “Dirhem”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, (İstanbul 1994), s. 368-371.
- _____: “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (1978), s. 1-38.
- _____: “Akçe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 2, (İstanbul 1989), s. 224-227.
- Salih B. Yahya: *Kitabu Tarihi Beyrut*, nşr. P. L. Cheikho, Beyrut: 1902.
- Salim, Seyyid-Seher Abdülaziz: *Tarihü’l-Eyyûbüyyin ve’l-Memâlik*, İskenderiye: 1992.
- Sauvaget, J.: “Halep”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 5/1, s. 117-122.
- Sayrafi, İbn Davud: *Nuzhetü’n-Nüfus ve’l-Ebdân fî Tevârihi’z-Zemân*, nşr. Hasan Habeşî, c. 1. Kahire: 1970.
- Selim, Mahmud Rezzak: *en-Nil fî Asri Memalik*, Kahire: 1965.
- Seyyid Ali, *el-Kudüs fî’l-Asri Memlûki*, Kahire :1986.
- Seyyid, Eymen Fuâd: “Nil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, (İstanbul 2007), s. 122-123.
- _____: “Kahire”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24, (İstanbul 2001), s. 173-174.
- Sevim, Ali: *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara: 1983.

- Sibt İbnü'l-Cevzi: *Miratü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yan*, Selçuklularla ilgili kısımları yayımlayan Ali Sevim, Ankara: 1968.
- _____: *Miratü'z-Zaman fî Tarihi'l A'yan*, c. 1, yay. Hasan Abbas, Beyrut: 1985.
- Sururî, Muhammed Celaledin: *Devleti Beni Kalavun fî Mısır*, Kahire: 1948.
- _____: *Devleti'z-Zahir Baybars*, Kahire 1960.
- _____: *Hüsnu'l-Muhadara fî Mısır ve'l-Kahire*, c. 1-2, Kahire: h. 1321.
- _____: *Kevkebî'r-Ravda*, vr. 147-149, Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye tarihsiz.
- Süleyman, Ahmed Abdülkerim: *Hayatü'z-Ziraiyye fî Asri'l-Memlûki*, Risale-ti'l-Macester, Kahire: Camiatü'l-Kahire, Külliyyetü'l-Edeb, Kısmî Tarih 1972.
- Şerif, Mehmet (çev.): *Seyahatname-i İbni Battûta*, c. 2, İstanbul: 1333-1335.
- Şeşen, Ramazan: "İmad al-Din el-Katib al-İsfahanî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3 (1971), s. 249-369.
- _____: "Eyyûbîler", *DGBİT*, c.6, (İstanbul 1987).
- _____: *Selahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti (h.5 69-589 / m. 1174-1193)*, İstanbul: 1983.
- Taeschner, Franz: "Tebrîzlî Ahicük ve Bunun Ahmedî'nin İskendernâme'sindeki Yeri", çev. Hüseyin Dağtekîn, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 (1964), s. 285-290.
- Tekindağ, Şehabeddin: *Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul: 1961.
- Tikritî, Mahmud Yasin: *el-Eyyûbiyyûn fî Şemal eş-Şam ve'l-Cezire h. 564-648 / m. 1168-1150*, Beyrut: 1981.
- Tomar, Cengiz: "Şam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 38, (İstanbul 2010), s. 311-315.
- _____: "Yemen", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 43, (İstanbul 2013), s. 401-406.
- _____: "Talâî b. Rüzîk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 39, (İstanbul 2010), s. 494-496.
- Tuncer, A.: *Toplum Sağlığında İnfeksiyon Hastalıkları ve Korunma*, 2. Baskı, Ankara: 1983.
- Turan, Osman: *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: 1971.
- Turan, Şerafettin: "Levant", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, (Ankara 2003), s. 145-147.
- Uunat, E. K.: *Genel Tıp Mikrobiyolojisi ve İnfeksiyon Hastalıkları Bilimi*, İstanbul: 1983.

- Uzunpastalci, Mustafa: “Bulkîni”, “Ömer b. Reslâni”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 6, (İstanbul 1992), s. 410-411.
- Ülgener, Sabri F.: *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara: Mayaş Yayınları 1984.
- Ünal, Ahmet: “M.Ö. II. Binyıl Anadolu’sunda Doğal Afetler”, *Belleten*, c. 41/163 (Temmuz 1997), s. 423.
- Ünal, Ahmet: “Hitit Tıbbının Ana Hatlar”, *Belleten*, c. 44/175 (Temmuz 1980), s. 478-479 ve s. 485-486.
- Ünver, Süheyl: “Türkiye’de Veba (râûn) Tarihçesi Üzerine”, *Tedavi Kliniği ve Labaratuvarı*, c. 7/18 (1935), s. 78.
- _____: “Mezar Taşlarında Veba ve Tâûna ait Kayıtlar”, *Dirim*, c. 40/11-12 (Kasım-Aralık 1965), s.270.
- _____: “Türk Tıp Tarihinde Veba Hastalığına Karşı Kına Tatbiki”, *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, c. 2, no:7 (1938), s. 1-3.
- Varlık, Nükhet: *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev. Hazal Yalın, İstanbul: Kitap Yayınevi 2017.
- Vasiliev Alexnder A.: *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, İstanbul: Alfa Yayınları 2007.
- “Veba” Maddesi, *Ana Britannica*, c. 21, s. 553-554.
- “Veba” Maddesi, *Büyük Larousse*, c. 23, s. 127.
- “Veba” Maddesi, *Meydan Larousse*, c. 12, s. 551.
- Vezeretü’z-Zira’a: *Emrazü’l-Hayvanatü’d-Devvacin fî Mısır*, Kahire: Vezeretü’z-Zira’a 1949.
- Wheelis, Mark: “Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa”, *Emerging Infectious Diseases*, vol. 8, no. 9 (Eylül 2002), s. 972.
- Yakutü’l-Hamavi: *Mucemü’l-Büldân*, c. 1-4 nşr. Ferir Abdülaziz el-Bezdi, Beyrut: trhsz.
- Yiğit, İsmail: “Memlükler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, (İstanbul 2004) s. 90-97.
- Yiğit, Fatma Akkuş: “Emir ve Devlet: Dımaşk Nâibi Emir Tengiz’in Hayatı”, *Gazi Türkiyat*, 14 (Bahar 2014), s. 127-144.

Kaynakça

- Yücel Yaşar: *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları*, Ankara: 1989.
- Zehebi: *el-İber fî Haber Men Gaber ve Zeyluhâ*, nşr. Ebu Hacer Muhammed es-Said b. Beysanî Zaglul, c. 1-4, Beyrut: 1985.
- Zekeriya El-Ensari: *Tuhfetü'r-Raggabîn fî Beyani Emrû't-Tevâin*, Kahire: Dâ-rü'l-Kütübi'l-Mısriyye 20732B.

DİZİN

I. Adil 71
II. Adil 85
IX. Louis 89-90

A

Abaka 101
Abdülaziz b. Mervan 25, 40
Abdurrahman b. Avf 57
Ahlat 19, 30, 53, 265
Ahmed b. Tolun 21, 25-27, 40, 97, 107,
176, 208
Akdeniz 19, 20, 22-23, 33-34, 39, 41,
47-48, 50, 52, 77, 98, 104, 112,
116, 140, 146, 148, 150, 152, 155,
165, 169, 170-172, 183, 251, 257,
281, 288
Akka 31, 79, 180-181
Alaeddin Keykubad 84
Alexander Yersin 48
Altınordu Hanlığı 19
Amr b. As 213, 215
Amvas 181
Anadolu 11-12, 17-19, 28, 30-31, 41,
46, 47, 49-50, 68-69, 84, 85, 87,
91-92, 125, 144-146, 164-169,
181, 185, 223, 257, 266, 279, 284,
287-288
Antakya 31, 41, 52, 165-168, 180-181,
186, 235
Arabistan 22, 49, 51
Arnavutluk 50
Askalan 31, 180
Asmunayn 124
Avignon 150, 154

Avusturya 12, 79, 154-155

B

Bağdat 18, 30, 41, 49, 69, 91-92, 99,
144, 164, 181, 188, 218, 265, 283
Baybars 18-19, 67, 93, 95-99, 103-105,
108, 112-113, 118, 120-124, 233,
240, 244, 251, 253, 279-281, 287
Bedreddin Yelbek el-Eydemir 100
Berkâ 11, 50, 102-104, 112, 170-171,
177, 181, 218, 250, 265
Berke Han 85, 88
Berkûk 11, 16, 60-62, 67, 203-222, 225,
227, 229, 231, 247, 252, 258, 287
Bilâdüşşam 22
Bohemya 155

C-Ç

Canibeg 145-146, 188
Cebelitarık 152, 170
Cemaleddin Muhammed b. Ömer Ali b.
Arab 224-225
Cenevre Gölü 155
Cengiz Han 142
Cenova 149-151, 161, 163, 169
Çekya 155
Çin 12, 47, 49, 137-138, 140-145, 147-
148, 181
Çukurova 17, 31, 167

D

Daniel Panzac 43, 48-49
Delta 100, 129
Dimyat 21-22, 34, 39, 50, 52, 69, 79-81,

89, 90, 120-121, 139, 174, 250,
257, 265
Diyarbakır 30, 49, 125, 265
Dınışk 17, 19, 22-23, 41, 55, 59, 69, 72,
81, 84-88, 91-93, 99, 101, 113,
115-117, 119-121, 127, 128, 130,
134-136, 138, 167, 180-186, 191-
194, 200-201, 204, 207, 212, 218,
223, 230, 236, 238, 249, 257, 266,
271, 285, 288

E

Eflak 50
El-Cezire 265
Emevi 25, 40, 185
Emir Tengiz 128, 288
Epir 50
Erbil 125, 265
Eşref Şaban 193, 197, 201

F

Fahreddin Tanboğa 113
Flandre 151
Fransa 12, 47, 53-54, 150-152, 154-155,
158, 161, 170
Friedrich Barbarossa 31

G

Gabriele de Mussi 146
Galler 153
Gazan Han 60, 69, 113, 119-120, 265
Gazze 98, 122, 130, 134, 180-183, 192,
257
Giovanni Boccacio 148, 149
Gize 135, 201, 228
Gobi 143, 145

H

Haçlı 19, 30-31, 52, 56, 68, 77, 79, 89-
90, 93, 146-148, 154, 161-163,
169, 185, 245, 250, 253-254, 259,
265, 286
Halep 17, 19, 23, 31, 41, 68-69, 72, 74,
78, 83, 85-88, 91-93, 101, 116,
121, 134, 136-137, 142, 166-167,
180-183, 185-186, 190, 192, 200,
201, 206, 210, 212, 223, 238, 257,

266, 271, 283, 286

Hama 17, 18, 23, 41, 69, 73, 79, 101,
181, 183, 238
Hanbalık 141
Harun b. Humârâveyh 27
Hazar 49, 143-144
Hicaz 11, 18-19, 23, 35, 65, 77, 79, 100,
102, 117-118, 121, 127, 134-135,
177, 180, 188-189, 191, 204, 218,
229, 250, 257-258, 265-266, 271,
284-285
Hindistan 12, 48, 140-141, 143-145,
164, 181, 187, 264
Hollanda 12, 150-152, 155
Humârâveyh 27
Humus 17, 23, 41, 74, 79, 88, 113, 181,
257
Hz. Muhammed 24, 56, 188-189, 195
Hz. Musa 20, 58
Hz. Ömer 22, 24, 34-35, 39, 57
Hz. Yusuf 20, 24, 39, 40, 76-77, 162

İ

İbn Aybek 36, 52, 69, 73-77, 80-81, 92,
103-107, 109, 114, 120, 123, 129,
233, 236, 240, 246, 249-251, 254,
280
İbn Battuta 138, 174, 282
İbn Cübeyr 21, 282
İbn Haldûn 22, 50, 54-55, 205, 246
İbn Halep 74
İbn İyas 99, 111, 137, 186, 196, 266, 282
İbn Kesir 192
İbn Vâsıl 52-53, 69, 80, 86-89
İngiltere 12, 147, 150, 152-153, 155,
157, 160-162
İrlanda 12, 150, 153
İskenderiye 20-22, 39, 50, 55, 75, 81,
96, 104, 112, 115, 118, 124, 128,
134, 170-172, 174, 181, 186, 190,
196, 202, 206-207, 210, 216, 224,
226, 229, 230-231, 244, 247-250,
257, 266, 268-269, 286
İspanya 12, 150, 152, 158, 162-163
İsveç 12, 147, 154
İsviçre 54, 155
İtalya 12, 47, 146, 148-150, 152, 154-

155, 162-165, 170

İzlanda 150, 153

J

Johannes Raicus 56

Justinianus 47, 57

K

Kahire 12, 17, 21-27, 29, 30-31, 34- 41,
46-47, 50, 52, 55-56, 60, 62, 66,
68-69, 71-83, 92, 95-97, 100,
102-115, 119-124, 127, 130, 132-
136, 170, 172-178, 181, 183, 185-
187, 189-219, 221-233, 236-237,
240-242, 244-245, 247-252, 257,
265-266, 268-270, 279-288

Kalkaşandi 74

Kamboçya 143

Karaman 165, 167

Kayseri 165-166

Kefe 141-142, 144-146, 148, 164, 188

Kerek 17, 23, 41, 98, 119, 123-124, 130,
180-181, 208

Kilikya 166-167

Kıbrıs 79, 148, 165, 169-170, 181

Kırgızistan 143

Kırım 12, 141, 143-145, 148, 156, 164,
181, 188

Konya 31, 49, 165, 167

Kudüs 23-24, 31, 41, 69, 74, 79, 84, 92,
98-99, 115-117, 128, 134, 136,
180-181, 207, 238-239, 257, 271,
286

L

Levant 148, 287

Litvanya 156

Londra 48, 152-153, 161

Lüksemburg 151-152

M

Mağrip 52, 77, 92, 104, 117, 170, 250,
253, 257, 266

Makedonya 50, 148, 156, 165

Makrizi 285

Malatya 49, 53, 89

Martin Luther 157

McNeill 140-141, 144

Medine 74, 117-118, 129, 186, 188-189,
204, 265, 271

Mehmet Ali Paşa 11

Mekke 57, 74, 117-118, 122, 127, 186,
188-190, 193, 204, 234-235, 271

Melik Aziz 71, 78

Melik Cevad 84

Melik el-Efdal 72

Melik es-Salih Selahaddin 189-190

Me'mun 26, 40

Mengü Timur 101

Messina 148-150, 171

Mezopotamya 22, 47, 49

Michael W. Dols 25, 47-48, 52, 144

Milano 48, 161

Mısır 8, 11-13, 15-30, 33-42, 46-47,
50, 52, 55-56, 58-61, 63, 64-89,
91-93, 95-106, 108-115, 117-
125, 127-138, 144-148, 162-163,
167, 170-173, 175-180, 184-187,
189-195, 197-198, 200, 202-210,
212-215, 217-254, 257-258, 260-
261, 264-266, 268, 281, 284

Moğolistan 12, 49, 137-138, 140-143

Muaz b. Cebel 58

Mustansır Billah 76

Musul 30, 49, 125

N

Nil 15, 18, 20-22, 24, 26-28, 33-41, 47,
50, 52, 60, 63-65, 71-73, 78-79,
81-84, 89-90, 95, 97-100, 102-
104, 106, 108-109, 112- 114,
118-119, 121, 123-129, 132-135,
167, 178-180, 189, 190-197, 200,
202, 204-207, 209-213, 215-224,
226-229, 231, 234-237, 239-244,
246-248, 250-251, 260, 265-266,
283-284, 286

Norveç 12, 147, 154, 161

Nüveyri 285

O-Ö

Orta Asya 49, 140, 143, 145

Orta Doğu 11, 21, 48-49, 52, 68, 137-
138, 140, 145-148, 161-162, 186,
188, 250, 261, 264, 286

Oxford 147, 152, 280, 284
Özbek 143, 181

P

Paris 47-48, 150-151, 162, 280
Paul Louis Simond 48
Pera 164
Pirene 138, 186, 251, 286
Pisa 149-150, 163
Polonya 12, 150, 156, 158, 163
Prusya 156

R

Ragusa 163
Ravza 2, 18, 35-37, 39-40, 73, 81, 89-98,
102, 195, 197, 206, 277
Remle 24, 74, 96, 98-99, 135, 181, 207,
257, 271
Roma 140, 148-149
Romanya 156
Rusya 12, 49, 140, 144, 150, 154, 156,
158, 162

S

Salih Necmeddin Eyyub 85
Salisbury 152
Samsat 17
Savoy 155
Sicilya 47, 148, 150
Silifke 31
Sırbistan 156
Suriye 8, 11-12, 15-19, 22-26, 28, 30,
33, 35, 41-42, 47, 49-52, 57, 59,
64-66, 68-74, 77-81, 83-87, 89,
91-93, 98-102, 113-122, 125,
127-128, 132, 134-138, 144-148,
163, 165, 167, 175-177, 180-182,
184-186, 188-195, 200-201, 204,
207, 209-211, 213, 217-218,
222-223, 225-226, 230-231, 234,
238-245, 247, 249-254, 257-258,
261, 264-266, 271, 286
Suudi Arabistan 49
Suyutî 76, 102, 195
Süheyl b. Amr 25
Süheyl Ünver 53, 234, 242

T

Tahran 48
Timur 19, 68-69, 101, 211-223, 225,
230-231, 253, 258, 279, 288
Toulon 158
Trablusgarp 169
Trablusşam 74, 79, 127, 183, 185, 201,
271
Turan Şah 89

U

Urfalı Mateos 29, 56

V

Velid b. Abdülmelik 26
Venedik 66, 148, 150-151, 156, 161-
163, 169
VI. Clement 151, 158
Vietnam 49, 143
Volga 49

W

Wuhan 12, 141

Y

Yafa 93
Yassıçemen 85
Yemen 11, 18- 20, 23, 49, 51, 74, 77, 79,
102, 117-118, 177, 180, 257-258,
265-266, 285, 287
Ypres 151
Yuan 142-143, 145

Z

Zâhir Berkûk 205, 214, 220, 221
Zehebî 74-75, 78-79, 91, 104, 116, 121,
125, 127, 138, 144, 172, 180-181,
188, 247, 249, 250

Prof. Dr. İlyas Gökhan; *Felaketler Çağı: Orta Doğu'da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)* isimli bu çalışmasıyla, Türk etkisinin bin yıl sürdüğü Orta Doğu'yu, özellikle, 13. ve 14. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'yi merkeze almakla birlikte bu coğrafyanın geniş hinterlandında görülen kıtlık, Kara Veba ve salgın hastalıkları, bunların çıkış sebeplerini, yayılmalarını, etkilerini ve sonuçlarını anlatıyor. Bilhassa bir pandemi haline gelen Kara Veba'nın Asya'da çıkışı ile Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılışını ayrıntılı şekilde ortaya koyuyor. Bunun yanı sıra söz konusu dönemlerde hüküm süren Eyyûbî ve Memlûk devletlerinin yönetici unsurlarıyla halkın yaşanan bu felaketler karşısındaki tutumlarını da gözler önüne seriyor.

Kıtlık ve salgın hastalıkların kent, kasaba ve köylerin demografik yapısını nasıl etkilediğine değinen İlyas Gökhan; ölümler ve göçler nedeniyle Mısır'da tarım alanlarının, çiftliklerin ve köylerin terk edildiğini, kentlerde ise pek çok mal, mülk ve servetin sahipsiz kaldığı için devlet hazinesine aktarıldığını belirtiyor. Kıtlık nedeniyle gıda maddelerinin fiyatlarının aşırı arttığını, bazı ürünlerinin ise yüz kat pahalandığını ifade eden Gökhan, kıtlığın açlığa dönüştüğü dönemlerde insanların hayatta kalabilmek için kedi, köpek ve hatta insan eti yemek zorunda kaldığına dikkat çekiyor.

Asırlar önce milyonlarca insanın ölümüne neden olan Kara Veba ile günümüzde dünyayı kasıp kavuran koronavirüs (Covid19) arasındaki benzerliklere değinen İlyas Gökhan, her iki salgın arasında yüzlerce yıl olmasına rağmen ortak siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel sonuçlar doğurduğunun altını çiziyor.

İLYAS GÖKHAN
FELAKETLER ÇAĞI

TARİH

timas.com.tr @ timasakademi

